

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР

БЕШ ЖИЛДЛИК

БИРИНЧИ ЖИЛД

САРОБ

Роман
Ҳикоялар

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Редколлегия:

УЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АҲМАД, ЭРКИН
АЪЗАМОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ,
КИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи
КИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА

Сўзбоши муаллифи
ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

Қаҳҳор Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик. Редкол.: У. Умарбеков, Саид Аҳмад, Э. Аъзамов ва бошқ.; Нашрга тайёрловчи К. Қаҳҳорова. 1-ж. Сароб: Роман. Ҳикоялар. /Сўзбоши муаллифи О. Шарафиддинов/.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.— 336 б.

1. У. Умарбеков ва бошқ.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан адабнинг беш жилдлик «Асарлар»и нашр этилмоқда.

Муаллиф «Сароб» романида 20-йиллар ҳаётига мурожаат қилиб, буржуа миллатчилиги идеологиясининг реакцион моҳиятини очиб, унинг ҳалокати, инқирози қонунийлигини, янги ҳаёт тантанаси муқаррарлигини реалистик образларда акс эттиради.

Шунингдек, ушбу биринчи жилдга адабнинг 30-йилларда ёзилган ҳикояларини ҳам жамланди.

Қаҳҳор Абдулла. Собрание сочинений: В 5-ти томах.
Т. I. Мираж: Роман. Рассказы.

К 4702570200—26
М352(04)—87 5—87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 йил.
(Сўзбоши)

ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ

Таниқли совет ёзувчиси Виктор Астафьев «Ҳар нарсанинг ўз вақти бор» деб аталган мақолалар китобини қуйидаги мулоҳаза билан бошлайди: «Адабиёт билан шуғулланиш гоят мураккаб иш — бунда ҳеч қандай ўйинқароқлик, ўзбошимчалик кетмайди. Ёзувчини ҳеч ким силаб-сийпаб эркалатиб қўймайди — йўлдан адашса фақат ўзидан кўриши керак. Ўзингни аяб ярим овозда куйласанг, ярим куч билан ишласанг, албатта, умринг ўтаверади, бироқ энди фақат ўзинг учун яшайсан ва ўзинг учун куйлайсан. Бироқ, адабиётда ўзи учун яшамоқ ўлиш билан баробардир». Адабий ижоднинг мақсади ва моҳиятини яхши ифодалаган бу мулоҳазалар, назаримда, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг фаолиятига жуда-жуда мос келади — у адабиётни ўз ҳаётининг асосий масаласи деб билган, бутун умри давомида адабиёт воситасида халқига, юртига хизмат қилган, социалистик маданиятимиз равнақига катта ҳисса қўшган эди. У адабиётни атомдан кучли деб биларди ва унинг кучини ўтин ёришга эмас, салмоқли, жиддий мақсадларга қаратиш керак, деб ҳисобларди. Адабиёт унинг учун муқаддас иш эди ва у адабиётга ажиб бир ҳалоллик, поклик билан хизмат қилиб ўтди.

Абдулла Қаҳҳор ўзини аяб яшашни, ярим куч билан ижод қилишни билмасди — у нима ёзган бўлса, ҳаммасида адибнинг ёниқ юраги манаман деб кўриниб туради. Унинг таъбири билан айтсак, у адабиётга ёниб кирди ва адабиётда атрофига нур таратиб, мухлисларининг қалбига ёруғлик бахш этиб ёнади. Абдулла Қаҳҳор адабиётимиз осмонидаги энг ёрқин юлдузлардан эди ва унинг шуъласи бугун ҳам теварак-атрофга таралиб турибди. Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Фафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва Яшин, Зулфия ва Уйғун каби Абдулла Қаҳҳор ҳам ўзбек халқининг ифтихори. У ўз асарлари учун СССР Давлат мукофоти ва Ўзбекистон ССР Давлат мукофотлари билан тақдирланган эди. Коммунистик партия ва совет давлати унинг хизматларини юксак баҳолаб, бир неча марта орден ва медаллар билан мукофотлади. Унинг қиссалари, романлари, драмалари неча марталаб турли конкурсларда мукофотлар олди. Адибнинг бизга мерос қолдирган асарлари унчалик кўп эмас, бироқ уларнинг энг яхшилари ғоявий-бадий жиҳатдан шу қадар юксак савиядаки, айти шу фазилатлари учун фақат ўзбек халқининг эмас, Вағанимиздаги ўнлаб халқларнинг мулкига айланди ва бир қанча ажнабий тилларга таржима қилинди. Абдулла Қаҳҳор яратган бадий олам гоят ранг-баранг ва серфайздор.

* * *

Абдулла Қаҳҳор 1907 йилнинг 17 сентябрида, ҳозирги Ленин-обод областининг Ашт районидagi қишлоқлардан бирида туғилди. Унинг отаси Абдуқаҳҳор темирчи эди, ammo бу касбдан оладиган

даромад тирикчилик учун кифоя қилмагани сабабли у доим иш излаб қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрарди. Шў туфайли Абдулланнинг болалиги Яйпан, Нурсуҳ, Қудаш, Бувайда, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон каби Қўқон атрофидаги қишлоқларда кечади. Бу қишлоқлар бир-бирдан деярли фарқ қилмас, ҳаммасида ҳам уч-тўрттадан казо-казоларни айтмаса, оддий халқ, фуқаро эртаю кеч оғир меҳнат билан банд — пахта экиб, бугдой етиштириб, боғ парвариш қилиб умр ўтказар, лекин топгани ўзига юқ бўлмай, ночорлик, қашшоқлик исканжасида дард чекарди. Асрий уйқудан эндигина уйғониб, ҳали ўзига келолмай кўзларини уқалаб, уйқусираб турган шу одамларнинг ҳаёти, мураккаб турмуши зеҳни ўткир, зийрак Абдуллага катта таъсир ўтказади. Зулматли ҳаётнинг беҳисоб хотиралари кейинчалик жонли лавҳаларда, ёрқин образларда қайтадан гавдаланиш учун унинг болалик зеҳнига ўрнашиб қолади. Абдулла ўн ёшга тўлганда Бувайдадаги эски мактабга ўқишга киради, бироқ кўп ўтмай, оила Оққўрғонга кўчади. Оққўрғон мактабида Абдулла қўқонли Муҳаммаджон қорининг қўлига тушади. Муҳаммаджон қори илғор фикрли, прогрессив кайфиятдаги маърифатпарвар одам эди. Унинг мактабида болалар партада ўтириб дарс эшитишган. У география, табиёт, математика каби илмларни ҳам ўқитган. Айниқса, шоғирдларида шарқ адабиётига қизиқиш уйғотишга уринган. Эҳтимол шу боис бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор умрининг охиригача Саъдий ва Хайём, Ҳофиз ва Бедил, Лутғий ва Навоий, Бобур ва Нодира асарларини қўлдан қўймай мутолаа қилар, уларнинг анча-мунчасини ёд билар ва ўрни келганда улардан парчалар келтириб, фикрини далиллар эди.

1917 йилда Туркистонда ҳам Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалаба қозонади. Ёш совет ҳокимияти меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиб саводли қилиш учун кўплаб янги мактаблар очади. Абдулла Қаҳҳор Қўқонда янги очилган «Истикбол» мактабида ўқийди. Кўп ўтмай мактаб интернатга айлантирилади. Интернат Абдулланнинг зеҳнини ўткирлаштиради, янги ҳаётнинг маъносини тушуниб олишига ёрдам берди, унинг қалбида революцияга, Ленин ғояларига хизмат қилиш иштиёқини туғдирди. 1920 йилда комсомолга кирган Абдулла шаҳарнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида актив қатнаша башлайди. Абдулла Қаҳҳор бу воқеаларнинг кўпчилигини кейинчалик ҳикояларида ва «Ўтмишдан эртаклар» қиссасида тасвирлаб берган.

1922—1924 йилларда Абдуллада адабиётга қизиқиш авж ола боради. Бу йилларда у Қўқон педтехникумида ўқиди, умрида биринчи марта Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой асарларидан хабардор бўлди. Техникумда чиқадиган «Билим юрти» деворий газетасига шеърлари ва мақолалари билан тез-тез қатнашиб турди.

1923 йилнинг декабрь ойида «Муштум» журналида Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи фелъетони босилди. Шундан кейин у республика матбуотида «Гулёр», «Ялангоёқ», «Норин шилпиқ», «Мавлон кўфур», «Ниш» каби таҳаллуслар билан тез-тез фелъетонлар, сатирик шеърлар, ҳикоялар эълон қила бошлади. 1925 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетаси уни Тошкенга газета редакциясида ишлашга таклиф этади. Бу таклифни қувонч билан қабул қилган ўн саккиз яшар ёш ёзувчи республика газетасида бўлим бошлиғи бўлиб ишлаб бошлайди. Газета Абдулла Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатида улғайишида катта роль ўйнади. Кейинчалик Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи бу тўғрида миннатдорлик билан ёзади: «Ўзбек Қизил Матбуоти», биринчи навбатда, газеталар қаерда йилт этган «умидли ёш қалъам»ни кўриб қолса, дарров редакция ёки редакция атрофида тор-

тиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайида бўлар эди. Ҳозирги кекса ёзувчиларимиз, журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журналлар қаноти остида ўша «умидли ёш қаламлар»дан етишиб чиққан дейиш мумкин. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қаламлар»дан бири мен бўлдим. «Мушгум» журнали, хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да бирин-кетин кўринишим биланоқ редакция мени ишга тақлиф қилди». Газетачилик меҳнати Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини бойитди, уни ҳаммаша ҳаёт нафасини аниқ сезиб туришга, унинг томир уришини ҳис қилишга ўргатди, қаламини қайраб берди. Аммо чинакам ёзувчи бўлиш учун буларнинг ўзи кифоя эмас эди. Ёзувчи ҳаёт фактларини беш қўлдай билишдан ташқари, улар орасидаги алоқаларни ҳам кўра олиши, уларнинг моҳиятига кириб бориши, уларни умумлаштириш қувватига эга бўлиши керак. Бунинг учун эса кенг билим, файласуфона теран мушоҳада бўлиши керак. Абдулла Қаҳҳор 1926 йилда Урта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетига ўқишга киради ва уни тугатиб яна журналистик фаолият билан шуғулланади.

Бу йилларда унинг ўнлаб сатирик шеъри ва эллиқдан ортиқ фельетони босилди. Уларнинг кўпчилиги ҳали бадий жиҳатдан унчалик мукамал бўлмай, фақат бир куннинг талабига мўлжаллаб ёзилган асарлар. Шундай бўлса-да, ғўрада келгусида пишадиған ўрқининг таъми бўлганидек, бу асарларда Абдулла Қаҳҳор ижодининг кейинчалик вояга етадиган айрим жиҳатлари мавжуд.

20-йилларнинг иккинчи ярмида Абдулла Қаҳҳор фельетоннинг ўзи билан иш битмаслигини, ранг-баранг ва бой ҳаёт материални битта жанрга сифдириб бўлмаслигини чуқур ҳис қилади ва ҳикояда ҳам кучини синай бошлайди. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя жанрига ўтишида улуг рус адабиётидан, айниқса, Н. В. Гоголь, М. Горький каби ёзувчилар ижодини ўрганиш катта роль ўйнади. Масалан, у «Иван Иванович билан Иван Никифорович» қиссасини ўқир экан, бу қисса ёш адибни янги бир оламга, китобий эмас, ҳаётий одамлар товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички думёси ойнадай акс этган адабиёт оламига етаклайди. Гоголь асарлари Абдулла Қаҳҳорга адабиёт «сирлари»дан яшироқ воқиф бўлишга ёрдам беради. У ўз ижодига Гоголь асарлари даражасидан туриб танқидий назар ташлайди: «Гоголь асарлари билан танишганимдан кейин бундан бурун ёзган «ҳажвий» асарларим кўзимга шундай ғариб кўриндики, минбаъд бундай нарсалар ёзмасликка ўзимга ўзим сўз бергандай, бурунги яширин имзом «Норин шилпик»дан воз кечиб, сўнги фельетонларимга бошқа имзо («Мавлон кўфур») қўядиган бўлдим».

Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрига кўчиб, «биринчи марта одамнинг характериға қўл уришга ҳаракат қилади». Бу соҳада М. Горькийнинг тажрибаси янада кўпроқ ёрдам беради. У Горький асарлари билан биринчи марта 1926 йилда танишади, бу асарлар унда ҳикоя ёзиш истагини кучайтиради. «Мен,— деб ёзади адиб,— рус тилини Горький асарлари бўйича ўрганим деб ғурур билан айта оламан. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққач, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғонди. «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиш, ўрганиш ишимда қўлимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди».

Абдулла Қаҳҳорнинг дунё юзини кўрган биринчи китоби 1932 йилда босилиб чиққан «Қишлоқ ҳукм остида» деган кичик қиссадир. Шундан сўнг унинг «Олам яшаради» ва «Тангрининг кулгиси» деган тўпламлари босилди. Қисса ва тўпламлардаги ҳикояларнинг мавзун муҳим, ғоялари ҳаётий, кўпчилигида ёш ёзувчининг ҳаётни

пухта билиши сезилиб туради. Масалан, адибнинг ўзи кейинчалик биринчи ҳикояси сифатида тан олган «Бошсиз одам» хотин-қизлар озодлиги учун кураш авжи қизиб турган пайтда ёзилган. Унда адиб инсоний қадр-қиммати учун бош кўтарган аёл образини яратди.

«Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси ўзбек адабиётида колхозлаштириш мавзуида ёзилган илк асарлардан биридир. Унда ёш адибнинг ўз замондошлари характериға синчков назар ташлашға интилгани, айниқса, улардаги қаҳрамонлик ва фидокорликнинг моҳиятини бадний тадқиқ қилишға мойиллиги сезилиб туради. Қиссанинг бош қаҳрамони Ўтбосар Қизил Армия сафида хизмат қилган, босмачиларға қарши курашда чиниққан, коммунизм ишиға садоқати зўр. У армиядан қайтиб келиб, колхозни тиклайди, қишлоқ ҳаётини янги изға сола бошлайди, мактаблар очади, маданий-оқартув ишларини йўлга қўяди. Унинг раҳбарлигида камбағал деҳқонлар фаоллашади, дўст билан душманни фарқлай бошлашади, сиёсий онглари ўсади. Ёзувчи Ўтбосарнинг халқ иши учун фидокорлигини ёрқин тасвирлайди: «Ўтбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тунукалар орасида, ҳали аланға уриб турган уй ичида команда бериб юрар эди. Бу дамда Ўтбосар колхознинг раиси эмас, қизиган фронтда қўмондон, бу ўзини ўтға урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итоатли аскарлар эдилар». «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси айрим камчиликларига қарамай, ёзувчининг ҳаётдаги муҳим ижтимоий жараёнларни чуқур ўрганиб, уларни бадний ифодалашға интилганидан, бу жараёнда етакчи роль ўйнаган ижобий кучлар тасвирига кўпроқ мойиллигидан далолат беради.

30-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор САГУнинг педагогика факультетида ўқийди, сўнгра тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига ўқишға киради. Кейин эса «Совет адабиёти» журналида хизмат қила бошлайди. Худди шу даврда унинг таржимонлик фаолияти авж олади. Қисқа муддатда Горькийнинг «Менинг университетларим», Ф. Гладковнинг «Оловли от», М. Шагиняннинг «Гидроцентральный», И. Ленин «Тоғлар орасида», А. Серафимовичнинг «Темир оқим» каби йирик асарларни таржима қилгани унинг бу соҳадаги меҳнати ғоят самарадор бўлганидан далолат беради. Шубҳасиз, таржимонлик фаолияти унинг санъаткорлик имкониятларини кенгайтириб, янги жанрларни ўзлаштиришға ёрдам беради. Шу билим ва тажриба асосида Абдулла Қаҳҳор 1930 йилда, яъни 23 ёшида «Сароб» романини ёзишға киришиб, уни 1934 йилда тугатди. «Сароб» Ўзбекистон ССРнинг ўн йиллиги муносабати билан ўтказилган конкурсда иккинчи мукофотни олишға сазовор бўлди ва ўзбек прозасининг ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

* * *

«Сароб» романи янги социалистик воқелик материаллари асосида яратилган биринчи ўзбек романидир. Унда адиб 20-йиллар ҳаётига мурожаат қилиб, ғоят масъулиятли ва мураккаб темани — совет воқелиги билан тўқнашувда буржуа идеологиясининг мағлубияти ва ҳалокати муқаррарлигини акс этгирган. Маълумки, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ер-сувдан, мол-мулкдан ажраган синфларнинг қолдиқлари, реакцион дин арбоблари, буржуа зиёлилари тиш-тирноқлари билан янги тузумға қарши кураш олиб бор-

дилар. Аммо, 20-йиллардаёқ улар революцион воқелик билан ўсиб келаётган социализм билан юзма-юз тўқнашувда узил-кесил мағлубиятга учрадилар. Шунинг учун ҳам буржуа миллатчилиги идеологиясининг реакцион моҳиятини очиш, унинг ҳалокат йўлини бадний таҳлил қилиш, инқирози қонунийлигини, янги ҳаёт тантанаси муқаррарлигини реалистик образларда гавдалантириш муҳим сиёсий-тарбиявий аҳамиятга эга эди. «Сароб» шу масалага бағишланган. Адиб бу ҳаётий муаммони асарда атрофлича қўяди, унинг турли қирраларини чуқур фалсафий планда умумлаштиради, уни шахс ва халқ тақдири билан боғлайди, буржуа худбинлигининг чиркин томонларини, ғайринисоний моҳиятини фош қилади ва буларнинг барини психологик жиҳатдан далиллаб беради.

Романнинг бош қаҳрамони — Раҳимжон Саидий. Унинг тақдирида ёзувчи — халққа қарши борган, ҳаёт оқимига қарши курашган, даврнинг бош йўлидан четга бурилиб, боши берк кўчаларда тентираб, ўтмишни қайтаришга беҳуда уринган одамлар тақдирини умумлаштирган.

Саидий ўзига тўқ, бадавлатгина оиладан чиққан. Унинг отаси «катта бир корхона очмоқчи бўлиб анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди». Аммо, ёш совет ҳокимияти Саидийнинг ўтмишига қарамайди, аксинча, унинг ҳам юз минглаб меҳнаткаш болалари каби ўсиши, улғайиши, билим олиши, меҳнат қилиши учун ҳамма йўللарни кенг очиб қўяди. Қомсомол уни ўз сафига қабул қилади, олий ўқув юрти унга ўз бағридан жой беради, давлат уни ётоқ, стипендия билан таъминлайди. Саидийнинг таланти бор. Энди унинг тақдири ўз қўлида, ўз қўлидагина эмас, келажаги порлоқ, ундан кўп нарсаларни умид қилиш мумкин. Аммо бу умидлар ушалмайди. Чунки ўтмишдаги ҳаёти, давлатманд оиладаги муҳит оз бўлса-да, уни заҳарлаб улгурган эди — у ўзига бино қўйиб, бошқаларни менсимай, одам ўрнида кўрмай ўсган. Умуман, бошқаларни эмас, камбағалларни, деҳқонларни, ишчиларни менсимай ўсган. Унинг худбинлиги романнинг бошидаёқ очилади: эски профессор студентлардан бирини камситиб, «сиз университетга муносиб эмассиз, бориб кетмонингизни чопинг» деганда, Саидий «тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди». Худбинлик, ўзининг алоҳидалигига, Фавкуллодалигига ишониш, ўзини доҳий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиё бўлиб, бутун оламни шунга мослаштиришга интилиш Саидийда бир яна хавfli касални — шухратпарастликни авж олдиради. Ёзувчи Саидийдаги бу иллат қандай куртак ёза борганини жуда ҳаётий деталларда, психологик жиҳатдан асосли лавҳаларда тасвирлайди. Саидийнинг «Қаландар» ҳикояси босилиб чиқади. Биринчи ҳикояси босилган Саидийнинг аҳволи руҳиясини адиб шундай тасвирлайди: «Кўчага чиқса худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу кунни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Муниҳон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса, Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қарера икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» ҳақида гапиришгаётгандай бўлар; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди».

Худбинлик ва шахсиятпарастлик Саидийда ўқишга ҳам, дўстларига ҳам, агрофдаги қайноқ ҳаётга ҳам лоқайдлик туғдиради ва уни ҳаётда бирон катта мақсаддан, олижанова, эзгу ниятдан маҳрум қилиб қўяди. Фақат Муниҳонни севиб қолганидан кейингина унда муайян ният пайдо бўлади, ҳаёти маъно касб этгандай бўла-

ди. Бироқ бу ният ҳам ўта худбинона эди — у нима қилиб бўлса ҳам, Мунисхондай қизга муносиб бўлишга, унинг кўнглидан ўрин олишга, унга эришишга интилади. Бунга эса «оламшумул» адиб бўлиб, кўп пул топадиган, Мунисхоннинг ҳар бир истагини бажаришга кучи етадиган бойвачча бўлиб эришиш мумкин. Шундан сўнг оламга машҳур адиб бўлиш истаги унинг жамикни хатти-ҳаракатига йўналиш беради, аммо ҳадеганда бундан натижа чиқавермайди. Бу Саидийнинг ҳаётдан, тузумдан норозилигини кучайтиради. Шундай вазиятда Саидий бир гуруҳ миллатчиларнинг қўлига тушади. Миллатчилар Саидийнинг худбинлигидан усталик билан фойдаланадилар, унинг шахсиятпарастлигини ёғ қуйиб ловиллатадилар. Мустақил фикрлаш қобилияти бўлмаган, ҳамма нарса ни фақат ўз шахси атрофидагина кўрадиган Саидий секин-аста бу чиркин ботқоққа бота бошлайди. Абдулла Қаҳҳор унинг инқирозни жуда ишонарли очган. Саидий адабиёт даргоҳига ўз ижоди билан киролмагач, ўз қуввати билан «оламшумул адиб» бўлолмагач, бошқа йўл билан шуҳрат орттиришга киришади. «Энди куни-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Бунн эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатишган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди». Саидийнинг қуршови, ошна-оғайнилари унинг ўзига ўхшаган жамият итқитиб ташлаган қаланғи-қасанги пиёниста кимсалар бўлиб қолади. Бора-бора ижода ҳам мустақиллик йўқолади — энди у Аббосхон берган мавзулар, сюжетлар асосида асарлар ёзиб, Аббосхонга керакли гоёларни тарғиб қилади. Саидийнинг ҳаётдан кутган мақсади, идеали ҳам ўзгаради — энди у машҳур ёзувчилардан ҳам кўпроқ зодагонларча машаққатни қўмсайди. Унинг идеалини ёзувчи шундай кўрсатади: «У оламшумул ёзувчи; америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир устунлик нарса ёзиб, йилга ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу серговга, серазият шаҳардан кетиб, Шимолӣ Америка адиби Торо сингари табиат кучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ёнбағирларида ўсган pista, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда лотос гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...»

Бу орзу Саидийнинг нечоғлиқ мешчанлик ботқоғига ботганини, унинг худбинлиги энг сўнгги нуқтага бориб етганини яққол кўрсатади. Бу орзунн амалга ошириш учун, қасрни қуриш, боғ-роғларни барпо этиш учун қуллар, чўрилар, хизматкорлар керак. Совет тузуми чўрию қул ишлатишга имкон бермайди. Шунинг учун тузумни, ҳаёт оқимини ўзгартириш керак. Шу тариқа мешчанлик ва индивидуализм аксилинқилоб лагерига олиб келди. У антисовет махфий ташкилотда жонбозлик кўрсата бошлади. Аммо унинг ниятлари ҳаёт билан тўқнашувда чилпарчин бўлади, Саидийнинг ўзи шунчаки хашаки савдогар ёзувчига айланади, ҳатто бировларнинг қалам ҳақини ўғирлаб, кун кўра бошлайди. Узини осмонда билиб юрган Саидийнинг чинакам баҳосини Эҳсон беради: «Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалағи чиққан аравадай Мурдохўжа домланинг томорқасида агнаб ётипти».

Абдулла Қаҳҳор Саидийнинг жисмоний ҳалокатини тасвирлар экан; бундан аввал аллақачонлар унинг маънавий ҳалок бўлганини кўрсатади. Адиб ўз қаҳрамонининг руҳий фожеасини чуқур очади. Саидийнинг асарлари босилиб, ўзи Аббосхонлар даврасига кирган, яъни катта орзуси йўлида даслабки қадамини қўйган бўлса ҳам, нимадандир кўнгли тўлмай, донмо гаш бўлиб юради. Муродхўжага ичкуёв бўлиб, мўмай пул топадиган бўлганда ҳам, данғиллама ҳовлилару катта рўзғорнинг эгаси бўлиб олганда ҳам унга «бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдай» кўринади. У борган сари ўзининг яшашга иқтидорсизлигини чуқурроқ ҳис этади. Бора-бора ўзининг мешчанлик идеали пуч, сохта эканини тушунади; унинг тирикчилиги, яшаш тарзи мантиқан шундай хулосага олиб келади: «Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини гатиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди, нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди? Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Абдулла Қаҳҳор романида Саидий фожеасини туғдирган сабабларни ҳам кенг очади — бу янги социалистик ҳаёт, Саидий шу ҳаётга қарши борди, унинг оқимини орқага қайтармоқчи бўлди, ammo ҳаёт қудратли кучи билан уни бир чеккага улоқтириб ташлади.

«Сароб» романида турли қиёфадаги буржуа миллатчиларининг башараси катта маҳорат билан фош қилинган. Ёзувчи уларнинг ҳар бири учун эсда қоладиган индивидуал хусусиятлар, тақорланмас белгилар топа олган. Мана, Салимхон. У Уфада Мадрасан олияда таълим олган, янги тузумни жон-жаҳди билан ёмон кўради; маориф шуъбасига суқилиб кириб олган. Салимхон ақлли, тадбиркор, ғоят маккор одам. У халққа, советларга қарши ҳар бир жиноятини пухта ўйлаб қилади, кўпинча бошқаларнинг қўли билан иш юргизиб, ўзи сувдан қуруқ чиқади.

Аббосхон — машхур танқидчи. У ҳам сазет тузумини ёмонотлиқ қилишда адабиётдан, матбуотдан усталик билан фойдаланади. У Саидийнинг шуҳратпарастлигидан фойдаланиб, уни советларга қарши асарлар ёзишга мажбур қилади.

Бу гуруҳнинг яна бир аъзоси — шоир Улфат. У маслаксиз, бузуқ, ифлос одам. Ҳар қадамда бузуқлиги билан мақтанади, ҳаётнинг маъносини ичишда деб билади. Терговчи Мирза Муҳиддин, ўқитувчи Зонрхон, газетачи Илҳом ва Ёқубжоилар ҳам мана шундай чиркин одамлар. Биз уларнинг маънавий қиёфаси билан танишар эканмиз, яна бир марта буржуа миллатчилари муайян ғоя атрофида уюшган эътиқоди мустаҳкам сиёсий арбоблар эмас, балки тарих ахлатхонасидан ивирсиб чиққан ифлос, бузуқ одамлар эканига амин бўламиз. Уларнинг ҳар қайсиси ташкилотга ўз манфаатини кўзлаб кирган, машинатини ўйлаб унга аъзо бўлган. Бу жиҳатдан, айниқса, ташкилот бошлиғи Муродхўжа домла образи характерлидир. Бу образ романдаги энг мукаммал ишланган образлардан. Муродхўжа домла ўзини сиёсий арбоб қилиб кўрсатишга уринса-да, аслида мол-мулкдан, бойлигидан айрилиб қолмаслик учун, жон-жаҳди билан социалистик тузумга қарши курашадиган уддабурон ва ҳийлакор шахс. У жуда маккорлик билан Саидий учун ўргимчак уясидай тузоқ тўқийди, уни домига илинтиргач, сўнги томчисига Саидийнинг ширасини сўриб олади. Саидий топадиган мўмай пулдан баҳраманд бўлиш учун яккаю ёлғиз қизи-

ни ўртага солади, Саидийнинг омади кетиб, чақаси камайиб қолганда, қизини ундан ажратиб олиш пайига тушади.

«Сароб» романида муҳим ўрин тутувчи яна бир образ — Мунисхон образидир. У ҳам бадавлат хонадоннинг қизи. Унинг ҳам дунёга муносабати бошқаларни менсимаслик, ўзини ҳаммадан юқори деб билиш асосига қурилган. Худбинлик касали Мунисхон характерида ўзига хос тарзда намоён бўлади. У бениҳоя гўзал, шунинг учун эртаю кеч ўйлагани — эркак зотини асир қилиш. Мунисхон ҳам ўзидан бошқа ҳеч кимни севмайди, севолмайди. Мунисхон муҳити нимаси биландир китобхонда илиқ туйғулар уйғотувчи бу жувонни ҳалокатга олиб боради. Ҳаётда бирон тайинли мақсадга эга бўлмаган, севги, муҳаббат нима эканини билмайдиган, акиси Салимхоннинг сиёсий мулоҳазалари туфайли Мухторхонга турмушга чиққан Мунисхон охир-пировардида бузуқлик кўчасига кириди. Бундай ҳаёт уни фожеага олиб келади. Ёзувчи Мунисхон фожеасини ҳам психологик жиҳатдан чуқур далиллаб берган.

«Сароб» романининг юксак ғоявийлиги, чинакам партиявийлиги шунда кўринадики, унинг ҳар бир саҳифасидан ўқувчи саидийлар, салимхонлар, муродхўжа домлаларни ҳалокат ёқасига олиб борган қудратли кучни — янги ҳаёт оқимини яққол сезиб туради. Романининг ижобий қаҳрамонлари шу ҳаёт оқимининг ёрқин вакиллари сифатида тасвирланган. Тўғри, ижобий қаҳрамонлар романда салбий қаҳрамонларчалик кенг ўрин тутмайди. Аммо адабиётда образнинг салмоғи унга ажратилган саҳифаларнинг салмоғи билан эмас, шу образнинг психологик чуқурлиги, характернинг тўлақонлиги билан ўлчанади. Иккинчидан, Абдулла Қаҳҳор услубининг дастлаб «Сароб» романида намоён бўла бошлаган характерли хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётдаги бирор жиддий, улкан воқеани «хोलис» туриб, аслидаги тасвирлайди-ю, бу воқеанинг сабабларини, ривож ва инқирозини тугдирадиган омилларни «билантирмай», иккинчи планга қўйиб, сувости оқимидай кўзга чалинмайдиган қилиб тасвирлайди. «Сароб» романида ижобий қаҳрамонлар кўпинча марказий сюжет линияларида қатнашмайдилар, салбий қаҳрамонлар билан бевосита тўқнашувга киришмайди, шунга қарамай, улар ўз тақдирларига, ўз характерларига эга ва уларсиз романининг асосий ғоявий йўналишини тўғри белгилаб бўлмайди.

Масалан, Эҳсонни олайлик. У Саидийнинг болалик дўсти. Аммо, бора-бора уларнинг дўстлигидан путур кетади, улар баррикаданинг икки томонига ўтиб қолишади. Эҳсон ҳаётда олижаноб мақсадга эга. У халққа хизмат қилиш учун ўқийди. Ўқишни битириб, врач бўлиб ишлаганда ҳам, биринчи навбатда, халққа фойда келтиришни ўйлайди. У Саидийнинг худбинлигини кескин қоралайди.

Шоир Кенжа Саидийга бевосита қарама-қарши туради. Абдулла Қаҳҳор Саидий — Кенжа конфликтни орқали санъат, унинг моҳияти ва тақдир, санъаткорнинг жамият ҳаётдаги ўрни масаласини қўяди. Аббосхон, Муродхўжа домлалар Кенжани «деҳқон шоири» деб ҳақорат қилишади. Кенжа эса уларга қарши — санъатнинг ижтимоийлиги, халққа хизмат қилиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни олға суради. Ёзувчи, Саидий мисолида санъаткор юксак идеалларга хизмат қилмаса инқирозга маҳқум эканига, Кенжа мисолида эса санъатнинг халқ ҳаёти билан мустақкам алоқаси унинг ривожининг зарур шарти эканига ишонтиради.

Шу тарзда «Сароб» романида Абдулла Қаҳҳор янги кўртак ёзаётган социалистик ҳаётни мадҳ этиб, бу ҳаётга қарши кураш йўлига кирган бир ҳовуч буржуа миллатчиларининг реакцион моҳиятини, фожеали тақдирини очиб беради. Халққа, янги ҳаётга,

ўз юртига қарши борган бу гуруҳнинг ҳалокати муқаррар бўлганини, қонунийлигини исбот қилади. 20-йиллардаги ўзбек воқелигини сиртдангина эмас, ичдан ҳам теран акс эттирган, том маънода юксак ғоявийлик билан суғорилган, психологик характеристикаларининг мукамаллиги билан ажралиб турадиган «Сароб» романи ўзбек адабиётида реалистик методнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Уни Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи дейиш мумкин.

* * *

30-йилларнинг ўрталарида Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоянавислик санъати барқ уриб гуллади. У шундай ҳикоялар яратдики, улар бугун ҳам ўзининг ғоявий-бадний қувватини йўқотгани йўқ. Мана, ярим асрдирки, Абдулла Қаҳҳор ҳақида ёзган адабиётшунос ва танқидчиларнинг ҳаммаси яқдиллик билан бу ҳикояларни юксак баҳолаб келмоқда. Атоқли рус мунаққиди В. В. Смирнова эса мақолаларидан бирида адиб ҳикояларини таҳлил қилиб, Абдулла Қаҳҳор машҳур жаҳон ҳикоянавислари билан бир қатордан ўрин олишга муносиб ёзувчидир, деган хулосага келган эди.

А. П. Чеховдан ўрганиш натижасида Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг ҳаётийлиги кучайди. Энди адиб нима қилиб бўлса-да воқеани қизиқроқ қилишга, ҳар қандай йўл билан китобхонни қойил қолдиришга уринмайди, унинг диққат марказида тасвирланаётган ҳодисанинг энг муҳим, характерли жиҳатларини ғоят ихчам шаклда, содда услубда ифодалаш туради. Унинг ҳикояларини кераксиз тафсилотлар, қуруқ баён йўқолади, уларнинг ўрнини ёрқин, конкрет деталлар, пластик тасвир эгаллайди, олди-қочди воқеалар йўқолиб, чинакам драматизм пайдо бўлади, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини психологик асослаш кучаяди. Буларнинг бари ёзувчига кичик ҳажмли «митти» ҳикояларида ҳаётнинг муҳим томонларини умумлаштириш, инсон характерининг янги қирраларини кашф этиш имконини берди.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги янги кўтарилишнинг дастлабки белгилари «Мастон» ва «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикояларида намоён бўла бошлаган эди. Ҳар иккала ҳикоянинг ҳам марказида янги ҳаёт учун актив курашувчи қаҳрамонона характерлар туради.

«Мастон»да ичкарининг асрий кишанларидан халос бўлиб, ўз эрки, бахти учун фахр туйғуларига тўлиб, янги ҳаётга интилаётган ўзбек аёлининг характери очилади. Мастон қишлоқдан шаҳарга ўқишга боради. У дугонаси Турғунойни ҳам бирга кетишга кўндиради. Турғуной отаси ўлиб, ноиложликдан, кўчада қолмаслик учун эрга тегншга мажбур бўлган. Аммо, сўхтаси совуқ эри унинг кўзига алваси бўлиб кўринади. Ўтмишда Турғунойлар бундай қисматга кўниши, умрининг охиригача «пешонамга битгани шу экан» деб, тенгсизлик, ҳуқуқсизлик исканжасида ўтиб кетиши муқаррар эди. Жуда нари борганда, эллик яшар дўппифуруш Абдураззоққа тушган аммасининг қизидай «пес бўлсам қўйиб юборадим» деб овқатга калтакесак солиб ейиши мумкин эди. Ҳозир эса унинг қушдай эркин қанот ёзишига, катта ҳаёт бағрига чиқишига йўл очик. Бу ҳаётнинг лаззатини тотган Мастон уни келажакка чорлайди. Мастон билан Турғуной тун бўйи йўл юриб, кимсасиз дашт ваҳимасини енгиб ўтишади. Мастон катта мақсад йўлида дадил ҳаракат қилади. У иродали, бардошли аёл. Мастон ўзини ожиз, муштипар, ночор деб эмас, ҳақиқий инсон деб билади. «Биз товуқ эмаски, қаплай тухум бостирса, шуни очиб чиқарсак», дейди Мастон. Бу сўзла-

рида ўз қадр-қимматини чуқур тушунган инсон гурури яхши ифодаланган.

«Кур кўзнинг очилиши»да ҳам ёзувчи инқилоб туфайли ўйонган, ўз манфаатлари йўлида босмачиларга қарши сўнги нафасига қадар курашган Аҳмад полвон характерини кўрсатади.

Аҳмад полвон қўрбошининг яқин одами Исҳоқ афандини чопиб ўлдирган, энди қўрбошининг қўлида ўзи ҳам ўлиши керак. Аммо у ўлимдан ҳақиқат йўлида фойдаланишга аҳд қилади: қўрбошини алдаб, унинг кўр кўзини очиш баҳонасида бошига тош билан уриб ўлдиради. Шундай қилиб, ҳикояда қаҳрамон ҳаётининг энг сўнги бир-бир ярим соатлик бўлаги тасвирланган, бироқ шу парчанинг ўзи ҳам қаҳрамон сиймосини тўла очиш учун кифоя қилган. Китобхон кўз ўнгида Аҳмад полвон халқ эртақларидаги ёхуд дostonларидаги полвонлардек гадаланади. Ёзувчи атайин ҳикоя сюжетини ишлашда фольклор традицияларига таянади, қаҳрамон характерини чизишда ҳам бўёқларни қуюқлаштиришдан чўчимади. Аҳмад полвоннинг қаҳрамонона ўлими босмачилар орасига гулу солади, уларни милтиқни ташлаб, омочга қайтишга ундайди. Аҳмад полвон ўлими олдидаги нутқи билан ҳам, сўнги жасорати билан ҳам босмачилар орасида онгсизлиги туфайли адашиб юрган оми деҳқонларнинг кўр кўзини очган эди.

«Мастон», «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикояларида намён бўлган реалистик принциплар — инсон характерининг энг муҳим жиҳатларини тадқиқ қилиш, характер тасвиридаги чуқур психологизм, ҳаётийлик ва ҳаққонийлик, услубда соддалик ва раволикка интилиш Абдулла Қаҳҳорнинг кейинги ҳикояларида янада камол топди ва у ҳикояларнинг кўпчилигини санъатнинг нодир намуналарига айлантирди. Китобхон бу иборадаги «кўпчилиги» деган сўзга эътибор берган бўлса керак. Гап шундаки, Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча устоз санъаткор бўлмасин, унинг қаламидан чиққан ҳамма асар бенистисно гоъвий-бадний жиҳатдан мукамал бўлаверган эмас. Унинг асарлари орасида ўрталари ва ҳатто заифлари ҳам бўлган. Мен бу ўринда адиб ижодининг илк даврида яратилган асарларнигина кўзда тутаётганим йўқ. Абдулла Қаҳҳор бутун ижоди давомида саксонга яқин ҳикоя яратган. Ўзи ҳаётлигида шу ҳикоялардан атиги ўттиз бештасини олти томлик танланган асарларига киритишни лойиқ кўрган. Бундан, албатта, адибнинг қолган қирқ беш ҳикояси жуда заиф экан-да, деган хулоса чиқмайди. Абдулла Қаҳҳор бошқаларга ҳам, ўзига ҳам шафқатсиз даражада талабчан эди. Лекин, шундоқ бўлса-да, унинг ҳикоялари орасида бадний номукамаллари топилди. Масалан, «Картинка», «Каравот» ёхуд «Нурли чўққилар» каби ҳикоялар фикримизнинг далили бўла олади. Бироқ ҳар қандай адибни ҳам китобхон учун, адабиёт учун қадрли қиладиган жиҳати унинг қусурлари эмас, фазилатларидир, ижодаги кашфиётларидир. Санъаткор ижодидаги нуқсонлардан бошқа нарсани кўрмайдиган одамларга таъна қилиб машҳур рус шоири Сергей Есенин «улар фақат шоирнинг юзидаги сўғални кўради, холос», деган эди. Шунинг учун биз ҳам Абдулла Қаҳҳор ижодининг бақувват томонлари ҳақида гапиргани афзал кўрдик.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини мавзу ва ҳаётий материал жиҳатидан иккига ажратиш мумкин — уларнинг бир гуруҳи ўтмиш ҳақидаги ҳикоялар, иккинчиси эса замонавий мавзуларга бағишланган.

Революциядан аввалги ўзбек воқелиги «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Тамошабоғ», «Миллатчилар» каби ҳикояларда акс этган.

Кейинчалик адиб ўтмиш мавзуида яна «Даҳшат» ҳикоясини яратди. Шунингдек, «Ўтмишдан эртақлар» қисса деб аталган бўлса-да, моҳият эътибори билан айрим-айрим ҳикоялардан ташкил топган. Шунинг учун уни ҳам адибнинг ўтмиш ҳақидаги асарлари қаторида таҳлил қилиш мумкин. 30-йиллар давомида ўзбек прозасида ўтмиш ҳақида анчагина асарлар яратилган эди. Уларнинг бир қисмида ўзбек адиблари чинакам ҳаққонийликка эришган, ҳам гоёвий мазмуни, ҳам бадний хислатлари билан китобхонга манзур бўладиган даражага кўтарилишган эди. Аммо анчагина асарлар, шу жумладан ҳикоялар ҳали схематизм иллатидан қутулмаган эди. Уларда бадний тасвир ўрнида баёнчилик ва декларативлик устун турар, авторлар кўп ҳолларда китобхонга маълум гапларни такрорлашдан нари ўтмас эди. Бундай асарларда ҳаёт фақат икки хил рангда — оқ ва қора ранглардагина тасвирланардики, бу ҳаётдаги ранг-барангликни, мураккабликни кенг очишга йўл қўймас эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида табиийлик, ҳаётийлик принципи барқарор. Уларда бирон ҳодиса ёхуд бирон деталь йўқки, улар китобхонни инонтирмайдиган бўлсин. Аксинча, адиб кўпинча энг оддий, кундалик ҳаётда ҳар қадамда учраб турадиган, биз ўзимиз ҳам кўп марта лаб эшитиб юрган жўнгина воқеани олиб, уни шундай ҳикоя қиладики, бу ҳикоя бутун вужудимизни ларзага солганига ўзимиз ҳайрон қоламиз. Бу ҳикоялар китобхон қалбида жуда кучли ҳаяжон қўзғайди, чунки уларда ёзувчи мавзу ҳақида ахборот бермайди, «ўтмиш ёмон эди, ҳозир — яхши» деб, китобхонга ақл ўргатмайди, балки адабиётнинг ўзак масаласи — инсоф, виждон, адолат, эрк масалаларини қўяди, айрим ҳикояларда ўтмишдаги адолатсиз тузум қурбонларининг типик образларини чизиб, бизнинг қалбимизда уларга нисбатан тийқиқсиз меҳр-муҳаббат, ҳамдардлик уйғотади. Адибнинг ўтмиш ҳақидаги асарлари адабиётшуносликда кўп таҳлил қилинган. Шунинг учун бунда биз уларнинг айримлари ҳақидагина фикр юритамиз.

«Бемор» — ҳажми кичкина, «митти» ҳикоя. Ундаги воқеа ҳам оддий — Сотиболдиннинг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Одамнинг касалга чалиниши, вафот этиши — табиий нарсас. Аммо санъаткорнинг сеҳрли қалами остида мана шу оддий ва табиий воқеани акс эттирган кичик ҳикоя ўтмишни қораловчи даҳшатли айбномага айланади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам ўтмишдаги ғайринисоний тартибларнинг, ижтимоий тенгсизликнинг, қашшоқликнинг қурбони. Ёзувчи аниқ топилган, тежаб ишлатилган деталлар орқали ўқувчини шу хулосага олиб келади. Эҳтимол, Сотиболдиннинг хотини тузукроқ муолажа қилинганда тузалиб кетishi мумкин эди. Аммо «докторхона деганда Сотиболдиннинг кўз олдига извош ва оқподшоннинг суврати солинган йигирма беш сўмлик пул келади». Эртадан кечгача офтобшувқда гонронлар ичига кўмилиб, сават тўқийдиган Сотиболди эса, жуда нари борса боққолдан йигирма танга қарз олиши мумкин. Чор-ночор Сотиболди хонаки тадбирларга мурожаат қилишга мажбур бўлади: хотинини «ўқитади», хилчин билан савалатади, чилёсин қилдиради. Сотиболдиннинг «кўн-гилга армон бўлмасин» маъносида қилган бу ҳаракатлари чўкаётган одамнинг сомон парчасига ёпишишини эслатади. Сотиболди — қаҳри қаттиқ дунёнинг тажовузи олдида ҳимоясиз, ночор, нотавон. У фақат талвасага тушиши, бошини ҳар томонга уриши, йиғлаб-сиқташигина мумкин, қўлидан бошқа нарсас келмайди. Зулмат дунёсида, тенгсизлик оламида, фожеа қаршисида ночорлик, иложсизлик, ожизлик биргина Сотиболдиннинг қисмати эмас. Ҳикояда

шундай деталь бор: талвасага тушиб гангиб қолган Сотиболди қўшниси — бир кампирни ёрдамга чақиради: «Кампир беморнинг тўзган сочларини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади». Бемор, Сотиболдигина эмас, шўринг қурғур кампир ҳам тақдир зарблари олдида ожиз, нотавон. Сотиболдилар фожеасининг бутун даҳшати ҳар куни сахарда худодан онасининг дардига шифо сўраб, дуо қиладиган тўрт яшар «беғуноҳ гўдак» орқали янада чуқурроқ очилади. Ҳикоя финалида онасининг жонсиз жасади ёнида маъсум гўдакнинг уйқусираб «худоё аямди дайдига даво бейгин» деб қилган илтижоси бизга гўдақ қалбнинг нидоси эмас, инсонни шунчалар хор қилган, тилсиз, нотавон қурбонга айлантирган, уни хурофот ва бидъат чилвирлари билан бўғовлаб ташлаган дунёга қаршн юрагимиз қаърдан кўтарилган лаънат нидосндай туюлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги энг мукаммал ҳикояларидан бири «Даҳшат»дир. Бу ҳикояни ёзиш нияти адиб юрагига 50-йилларнинг бошида тушган эди. Деярли ўн йил мобайнида у ҳикояни ўйлади, пишитди, хаёлида обдан ишлади. Ҳикоя ўзбеклар ўртасида анча кенг тарқалган оддий бир латифа асосига қурилган. Бироқ ёзувчи ўз истеъдодининг кучи билан бу латифага фавқуллода ҳаётий мазмун бахш этди. «Даҳшат»нинг ўтмиш ҳақидаги бошқа ҳикоялардан фарқи шундаки, уларда юқорида айтганимиздек, адолатсизлик асосига қурилган ижтимоий тузумнинг қурбонлари, ожиз, нотавон одамлар қаҳрамон қилиб олинган бўлса, «Даҳшат»да ўз ҳақ-ҳуқуқи, эрки учун журъатсизгина бўлса-да кураш йўлига кирган, бу йўлда ҳар қандай довяорак одамни ҳам даҳшатга солувчи қабристон ваҳимасидан чўчимаган, ниҳоят, бу йўлда қурбон бўлган Унсин марказда туради. Муҳими шундаки, ёзувчи ўз қаҳрамонини сунъий кўтармайди, унинг характерини яратишда ҳаётийлик принципига оғишмай амал қилади. Унсин — Олимхон додхонинг саккизинчи хотини. У энг кичик хотин, бинобарин, энг суюкли хотин. Шундоқ экан, у додхонинг даргоҳида айшини қилиб, даврини суриб яшайвериши мумкин. Бироқ Унсин учун бу хонадон гўристондан ҳам хунукроқ ва даҳшатлироқ туюлади. У ҳаётини қурбон қилиб бўлса-да, бу хонадондан қутулиш, ўзининг Ганжиравонига кетишга аҳд қилади. Унсин ҳам қурбон бўлади, бироқ Туробжон, Сотиболди, Қобил боболардан фарқ қилароқ, у курашда ҳалок бўлади. Унинг фожеаси оптимистик характерга эга. «Даҳшат» ҳикоясининг энг ажойиб томонларидан бири шундаки, унинг сюжети бениҳоя пухта ишланган — воқеалар табиий равишда бири бирининг ичидан чиқиб келаверади, ҳар бир эпизод бир ҳалқа, лекин улар бир-бирлари билан туташиб, яхлит узилмас занжирни ташкил қилади.

«Ўтмишдан эртактлар» қиссаси Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги асарларининг гултожидир десак муболага бўлмас. Ундаги «Ҳурқиз», «Тешиктош» каби ҳикоялар, айниқса, қитобхонни ларзага соладиган фавқуллода маҳорат билан ёзилган. «Ўтмишдан эртактлар» — автобиографик асар — унда ёзувчи болалик йилларида кўрган-кечирган воқеаларини ҳикоя қилади. Бироқ биз бу асарни ўқиганда, биринчи навбатда, Абдулла Қаҳҳор биографиясининг фактлари билан эмас, ўзбек халқининг революция арафасидаги ҳаётини билан, айниқса, ўзбек деҳқонининг турмуши билан танишамиз. Воқеалар Қўқон атрофидаги қишлоқларда кечади. Деҳқонлар подонлик, жаҳолат туфайли эзилган, ҳаётнинг бир маромдаги кўнникилган оқимини бузадиган ҳар қандай ҳодисадан ваҳимага

тушади. Аммо улар ўтмишдаги ювош, ҳайдаган томонга кетаверадиган, урганга ҳам, сўкканга ҳам лом-мим демай туриб берадиган одамлар эмас. Қиссада 1905 йил революцияси ҳақида бирон оғиз гап йўқ, бироқ кўп эпизодларда бу инқилобнинг қудратли садалари ўзбек деҳқонининг кўнглига ҳам гулгула солгани сезилиб туради. Гарчи улар урушни жуда анойи тушунсалар-да, оқподшо мардикорликка олинган одамларни заводнинг бир эшигидан киргизиб, нариги эшигидан кўзини кўкартириб, нонни тескари ейдиган қилиб чиқарармиш деб ишонсалар-да, атрофдаги воқеаларга бепарқ қараёлмайдиган бўлиб қолишган. Деҳқончиликнинг қизғин паллаларида ҳам улар кўчаларни, гузарларни тўлдириб, мамлакатнинг аҳволини, «оқпошшонинг ишлари»ни ўзларича муҳокама қилишади, ҳатто зулм ва адолатсизлик ҳаддан ошганда юзбошининг уйини босиб, оғзига тилла тикишдан ҳам қайтмайди. Хуллас, «Ўтмишдан эртактлар» қиссасида революция арафасида ўзбек деҳқонларининг онгида содир бўлаётган силжишлар ҳам ўзининг реалистик ифодасини топган.

Абдулла Қаҳҳорнинг иккинчи гуруҳ ҳикоялари совет воқелигидан олиб ёзилган замонавий характердаги асарлардир. Бу ҳикояларни ҳам, ўз навбатида, икки гуруҳга ажратиш мумкин. Буларнинг бир гуруҳи сатирик характерга эга, иккинчи гуруҳ ҳикоялар эса изчил реалистик услубда ёзилган.

Абдулла Қаҳҳорнинг, айниқса, 30-йилларнинг ўрталарида кўп-лаб яратилган сатирик ҳикоялари, бир вақтлар айрим адабиётшунослар айтганидек, адабнинг ҳаётдаги нуқсонларни, соя томонларни акс эттиришга мойилроқ эканини кўрсатмайди, аксинча ёзувчи ижодида гоёвийлик тобора чуқурлашиб бораётганидан далолат беради. Адиб юксак идеалдан келиб чиқиб, совет воқелигининг бепуқсон бўлишини, совет кишининг баркамол инсон бўлишини истаб, турли-туман камчиликларни танқид қилади. Шунинг учун ҳам сатирик ҳикояларнинг ҳаммасида нуқсонларни фош қилиш билан бирга янги социалистик ҳаёт белгиларини олқишлаш, тасдиқлаш мавжуд.

«Башорат», «Қабрдан товуш» каби ҳикоялар диний қолдиқларни, диний тасавурларни, руҳонийлар, дин арбобларини фош қилади. Бундай ҳикояларга «Майиз емаган хотин»га ўхшаш ҳикоялар яқин туради. Унда ҳаётдаги янгиликларни кўролмайдиган, ўзини «авлиё» билиб, паранжи ташлаган аёлларнинг ҳаммасини ёмонотлик қилиб юрадиган мулла Норқўзнинг ўткир сатирик образи чизилган.

«Беқ», «Оғайнилар», «Мунофиқ», «Икки ёрти — бир бутун» каби ҳикоялар мунофиқлик, лаганбардорлик каби иллатларни фош қилишга бағишланган. Маданиятсизлик, онгсизлик, нодонлик каби иллатлар «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ўжар», «Айб ким-да?» каби ҳикояларнинг асосий мавзунини ташкил қилади.

Абдулла Қаҳҳор сатирик ҳикояларида қандай иллатни танқид қилмасин, буларни янги ҳаётимиз ҳуснига доғ бўлиб тушган қусурларни тезроқ йўқотиш мақсадига бўйсундиради.

Кўпгина ҳикояларда салбий қаҳрамонлар янги ҳаёт ва янги одамлар билан бевосита тўқнашувларда фош бўлади. Масалан, «Мирза» ҳикоясида «Инобатли мирза» деб ном қозонган, Николой замонасида ширкатларда мирзолик қилган, кейинчалик одамларга ариза, дуоини салом ёзиб юриб, тирикчилигини ўтказган Боқи мирзо совет воқелиги туфайли ишсиз қолади — чунки теварак-атрофида ўздан бошқа саводсиз одам топилмай қолади. «Қизлар» ҳикоя-

сида ҳам шу аҳволни кўрамиз. Ҳикоя қаҳрамон Нурматжон катта эшоннинг ўғли. У бир амаллаб замонга мослашиб яшайди: домовойга фамилиясини «Тошхўжаев» деб эмас, «Тошев» деб ёздирди; хотин-қизларнинг очилишига, ишлашига қарши бўлса-да, ишлайдиган хотин олишига рози, чунки «хусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши бўлади» деб ҳисоблайди. Нурматжон замонга мослашса ҳам ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида эскича тушунчалар билан яшайди. У отасига назир қилинган Қароматхон билан Адолатхонни ўзиники ҳисоблаб, уларга уйланиш режаларини тузади. Ҳолбуки, қизлар буни етти ухлаб, тушларида ҳам кўрмаганлар. Уларнинг бири завод директори, иккинчиси — химик. Янги ҳаёт Нурматнинг ўзини ҳам, даъволарини ҳам ўта кулгил аҳволга солиб қўйган.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида сатирик характерлар гоят ёрқин ва аниқ чизилган. Характерлар донм ҳаракатда, қилмишлари орқали очилади. Адиб яратган сатирик образларда, айниқса, портрет, нутқий характеристика муҳим ўрин тутаяди, айни чоқда, психологик портретдан ҳам кенг фойдаланилади. Масалан, «Мунофиқ» ҳикоясида ёзувчи китобхон диққатини Низомиддинов қиёфасидаги иккита нарсга «кетмоннуса шапкасию», «энли камарига» жалб қилади. Бу деталлар образни жонлантириш билан бирга, Низомиддиновнинг қанақа одам эканига ишора ҳам қилади. Бироқ ёзувчи бу деталлар билан чекланмайди, ҳикоя давомида Низомиддиновнинг нутқий характеристикасини ҳам беради ва уни ўзини ўзига фож қилдиради.

Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик ҳикоялари тил жиҳатидан ҳам мукамаллиги билан ажралиб туради. Бу — гоят муҳимдир, чунки реалистик метод адабиётнинг асосий материали бўлмиш тилдан ҳам реалистик принциплар асосида фойдаланишни тақозо қилади. Халқнинг жонли тилидан узоқ, баландпарвоз, сунъий тил билан жонли характерлар чизиб бўлмайди, персонажлар ички дунёсини, психологиясини аниқ ифодалаш қийин, нутқий характеристикалар ғайритабиий чиқади. Абдулла Қаҳҳор бутун ижоди давомида изчиллик билан тилнинг ҳаётийлигига интилди ва ҳикояларида бунга эришди. Абдулла Қаҳҳорнинг тили содда, раван ва табиий. Автор нутқи худди халқнинг жонли тилидай раван оқайди. Ёзувчи тилда пухта ва оригинал образликка интилади. Бу образлик бадний тасвир воситаларидан кенг ва унумли фойдаланиш эвазига, шунингдек, халқ мақоллари ва материалларидан фойдаланиш эвазига майдонга келади. Кўп ўринларда ёзувчининг ўзи ҳам шаклан ихчам, мазмунан тагдор иборалар қўллайдики, улар адибникими ё халқникими эканини ажратолмай қоласан, киши.

Персонажлар нутқини ишлашда ҳам ёзувчи қаҳрамоннинг ҳар бир жумласи унинг психологик ҳолатига, маданий савиясига, билимига, табиатига мос бўлишига интилади. Персонажлар нутқига қараб, уларнинг касб-корини, биографиясини, қанақа одам эканини бемалол айтиб бериш мумкин. Нутқий характеристика асар мазмунини китобхонга етказиш билан бирга, унда кучли эмоционал ҳолат туғдиради, қалбида улкан эстетик туйғу уйғотади.

Абдулла Қаҳҳорнинг совет воқелиги ҳақида изчил реалистик услубда ёзилган ҳикояларининг кўпчилиги уруш йилларида паурушдан кейинги даврда яратилгандир. Булар «Кўк конверт», «Қизил конверт», «Сеп», «Қампирлар сим қоқди», «Хотинлар» каби ҳикоялардир. Урушдан кейинги ҳикоялар ичида эса «Минг бир

жон», «Маҳалла» ажралиб туради. Биз, албатта, буларнинг ҳаммасини таҳлил қилиш имконига эга эмасмиз. Шунинг учун улар «Абдулла Қаҳҳор воқеликдаги ижобий туйғуларни кўра олмади» деган бир томонлама, нотўғри қарашларни инкор қилишини таъкидлаб, ўзбек ҳикоячилигининг энг яхши намуналаридан бири бўлмиш «Асрор бобо»ни кенгроқ таҳлил қиламиз.

«Асрор бобо»даги воқеа Улуғ Ватан уруши йилларида кечади. Унинг қаҳрамонлари ҳам уруш йиллари кексайиб, уруш даврининг мушкулотларидан мункайиб қолган чол билан кампир. Лекин шунга қарамай, бу ҳикояни фақат уруш йиллари ҳақидаги ҳикоя деб бўлмайди. Аслида адиб совет ҳокимияти йилларида тарбия топган, характери шаклланган ўзбекининг оғир синов кунларида фавқулодда куч билан намоён бўлган олижаноб сифатларини, юксак онгини, гуманизминин, ватанпарварлигини бадний таҳлил қилади. Асрор бобо ҳам, айтайлик, Қобил бобо ҳам оддий, суяги меҳнатда қотган одамлар. Бироқ уларнинг орасида ўз-ўзини англаш жиҳатидан ҳам, ҳаётга муносабат жиҳатидан ҳам осмон билан ерча фарқ бор — улар том маъносидан икки дунёнинг одамлари, икки хил муҳитнинг мевалари.

Асрор бобо Николай замонда тегирмончилик билан тиркчилик қилган. Оқрошшо мардикор оламан деганда, «оқпошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз», деб қочган. Кўп саргардонликдан кейин колхозга кирган. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда ҳам бошқа ҳикоялардаги каби қаҳрамон тарихини, биографиясини муфассал очмайди. Биз Асрор бобонинг колхоздаги меҳнати билан, ҳаёти билан танишмаймиз. Гўёки адиб бу тўғрида индамай, унинг минглаб колхозчилардан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайдиган оддий одам эканини таъкидламоқчи бўлган. Уруш бошланган кунданоқ Асрор бобо актив фаолият кўрсата бошлайди. Муҳими шундаки, у бировнинг кўрсатмаси билан эмас, қалб даъвати билан, ориятининг кучи билан шундай қилади. Юрт бошига кулфат тушганда у, ишга ярамас эканман, деб курк товукқа ўхшаб бир чеккада пусиб ётишдан оқ қилади. Асрор бобо қишлоқда самовар очади, фронтдан келган жангчилар бу ерда қишлоқ аҳолиси билан учрашади, газета-китоб ўқилад, фронтдаги аҳвол муҳокама қилинади. Асрор бобо қилаётган ишлар шу қадар зўрки, райком секретари унга баҳо бериб: «Асроркул ота районимизда энг катта агитатор... Ота шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётгубди», дейди. Асрор бобо уруш йилларида ватан манфаати ҳамма нарсадан юқори эканини, ҳар бир одам ўз фаолиятини, ҳоҳиш-истагини ягона мақсадга — душманин тезроқ энгши мақсадига бўйсундириши кераклигини яхши тушунади. «Шунақа, кўчигилни ўз ихтиёрига қўйиб бериш урушда, урушдагина эмас, шу ерда ҳам кишини ғафлатга солади. Ақл, фаҳм-фаросат билан кўчигилни йўлга солиб туриш керак. Ақли, кўнглини йўлга солалмайдиган киши бузоқ маъраса ҳам ух тортаверади», дейди Асрор бобо кампирига. Бу сўзларда, фақат бу сўзларда эмас, Асрор бобонинг ҳамма фаолиятида совет кишининг юксак маънавий фазилатлари яхши ифодаланган. Ҳикояда ёзувчи Асрор бобонинг ватанпарварлигини, юрагидаги ўтти кўрсатиш билан чекланмайди, балки унинг олижаноб инсонлигини ҳам, қалбининг гўзаллигини, маънавий бойлигини, яқинларига, дўстларига меҳрибонлигини ёрқин тасвирлаган. Асрор бобо ўгли Ёдгорнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни узоқ вақт кампирга билдирмайди, унинг азоб чекишини, қайғуришини, куйиб кул бўлишини истамайди. Унинг бу ишида, ёзувчи айтга-

ниде «оғир мусибатнинг ҳамме дард-аламига ўз қалбини тутиб беришида» чинакам олижаноблик бор.

«Асрор бобо» ҳикоясида ёзувчининг психологик анализ маҳорати, психологик характеристика бериш санъати камолга етган. Айниқса, бошига оғир мусибат тушган, дардини бир-биридан яширишга уринган, бир-бирига суюниб қолган, бир-бирининг инсоний қадрини теран ҳурмат қилувчи чолу кампирнинг руҳий ҳолатлари, ўзаро муносабатлари ғоят табиий ва ҳаётий деталларда ифодаланган. Буларнинг бари «Асрор бобо» ҳикоясини ўзбек адабиётининг жиддий ютуқларидан бирига айлантирди.

Абдулла Қаҳҳор яратган ҳикоялар сон жиҳатидан унча кўп бўлмаса-да, сифат жиҳатдан шу қадар салмоқлики, бу соҳада адиб орттирган ижодий-эстетик тажриба шунчалик каттаки, ҳеч иккиланмай ҳикоянависликда Абдулла Қаҳҳор мактаби мавжуд экани ҳақида гапирish мумкин. Бу мактаб бугун ҳам фаол амал қилмоқда — адабиёт даргоҳига қадам қўйган, кучини ҳикоянависликда синаб кўрмоқчи бўлган ҳар бир ёш ижодкор бу мактабда таҳсил кўриб, ундан ҳар жиҳатдан баҳраманд бўлмоқда. Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоялари ҳаёт синовидан муваффақиятли ўтиб, бугун ҳам яшашда давом этмоқда.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейинги дастлабки йилларда Абдулла Қаҳҳор бир қатор фельетон, очерк ва ҳикоялари билан бирга «Қўш-чироклар» романини яратди. Ўз вақтида кўпчиликнинг оғзинга тушган, танқидчи ва адабиётшуносларнинг кескин баҳсларига сабаб бўлган бу романининг узоқ ижодий тарихи бор.

Ўзбек қишлоғининг социалистик изга кўчиши, коллективлаштириш жараёни, ўзбек деҳқонининг такомил йўллари, янги шаронгта янги одам характерининг шаклланиши ҳақида Абдулла Қаҳҳорни қизиқтириб келган. 30-йилларнинг бошидаёқ адиб шу муаммоларни бадний образларда гавдалантиришга уриниб, «Қишлоқ ҳукм остида» қиссасини яратган эди. Ёзувчи бу соҳалаги ижодий ишни тўхтатмайди — қишлоқ ҳаётининг янги жиҳатларини синчиклаб ўрганади, материали йғади. 30-йилларнинг охирида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида «Айрилганни бўри ер» сарлавҳаси билан Абдулла Қаҳҳорнинг янги асаридан парча босилиб чиқади. Кейинчалик бу парча деярли ўзгармаган ҳолда романининг биринчи бобини ташкил қилди. Урушдан кейин роман аввал «Шарқ юлдузи» журналида, кейинроқ айрим китоб ҳолида «Қўшчинор» номи билан эълон қилинди. Ёзувчининг бу романи колхозлаштириш ҳаракатининг муҳим даврига бағишланган бўлиб, муаллиф деҳқон психологиясининг янгиланиш жараёнини, хусусий мулкчилик психологияси ўрнини коллективчилик психологияси қандай эгаллаб бораётганини атрофлича бадний тадқиқ этишни асосий мақсад қилиб олган эди. Бироқ адабий танқидчилик романини совуқ кутиб олди — матбуотда эълон қилинган кўпгина мақолаларда асар кескин танқид қилинди, ундаги ғоявий-сиёсий нуқсонлар ҳақида гапирилди. Танқид томонидан ёзувчига қўйилган айблар қўйидагича эди: романда колхозлаштириш жараёни тарихан ҳаққоний кўрсатилмаган — ўша даврда содир бўлган кескин синфий кураш адабнинг эътиборидан четда қолган. Шунингдек, ёзувчи бош қаҳрамон характерини етарли даражада типик шаронгларда кўрсата олмагани учун унинг тақдирини кўп ҳолларда тасодиқий фактларга боғ-

диқ бўлиб қолган. Роман гоёсининг ноаниқлиги композиция ва сюжетнинг ҳам бўш чиқишига сабаб бўлган. Романда кўпгина эпизодлар ҳикоя жанрига хос приёмлар ёрдамида тасвирланган. Буларнинг ҳаммаси бирлашиб, романин муваффақиятсизликка олиб келган. Ҳша йиллардаги адабий танқидчиликнинг бу даъволарида баъзан ҳақиқат ҳам бор эди. Масалан, «Қўшчинор» романида чундан ҳам айрим ўринларда муайян бадий қусурлар учрайди, ҳамма персонажлари ҳам бирдай маҳорат билан эсда қоладиган қилиб ишланган эмас. Булар ҳақида истаганча гапириш, баҳслашиш мумкин эди. Бироқ, романиннг гоёвий-бадий жиҳатдан зарарли асар экани, тарихий воқеликни бузиб кўрсатувчи асар экани ҳақидаги хулоса тўғри эмас эди. Шу мулоҳазалар айтилганига ҳозир қирқ йил бўлиб қолди — бу муддат танқиднинг ҳақ эканини кўрсатгани йўқ. Аксинча, «Қўшчинор» ҳақида билдирилган танқидий мулоҳазалар Ҳша йилларда адабий танқид бадий асарнинг табиитини теран ҳис қилмаганидан, ёзувчи истеъдодига нисбатан бефарқ бўлганидан, танқидда объективлик ўрнига субъективизм ва гуруҳбозлик кучли бўлганидан далолат беради. Ҳша йиллардаги адабий ҳаёт шундай эдики, ёзувчи танқидчиликнинг ана шу талабларини инобатга олишга ва улар асосида асарни қайта ишлашга мажбур эди. Шундай қилиб, ёзувчи бир неча йиллик умрини сарфлаб асарни қайта ишлади ва 1951 йилда «Қўшчинор чироқлари» номи билан эълон қилди. Бу ўринда «Романиннг қайта ишланган варианты аслига қараганда яхшироқ бўлдими?» деган савол тугилади. Шунинг айтиши керакки, адабнинг ўзи «Қўшчинор чироқлари» романидан кўнгли тўлган эмас эди: роман ҳақидаги саволга жавоб бериб, «Уни роман дегани ҳам тил бормади, чунки романиннг учдан икки қисмида бош қаҳрамон иштирок этмади», деган эди. Бироқ Ҳша йиллардаги танқид «Қўшчинор чироқлари»га юқори баҳо берди. Айниқса, 1951 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декладаси вақтида роман рус танқидчилари томонидан ижобий баҳоланди.

«Қўшчинор чироқлари» романиннинг марказий проблемаси — қишлоқдаги социалистик ўзгаришлар жараёнида янги одамнинг туғилиши, янгича онг, янгича психологиянинг, янгича муносабатларнинг шаклланиши масаласидир. Бу проблема орқали ёзувчи ўзбек қишлоғида социализм туфайли юз берган тарихий ижтимоий-маънавий ўзгаришларни кўрсатади. Романда бу гоёларни ўзинда мужассамлантирган қаҳрамонлар галереяси анча кенгайган: марказий қаҳрамон Сидиқжон ёнига қишлоқ аҳлининг турли табақаларига мансуб янги қаҳрамонлар қўшилган.

Роман Сидиқжон оиласидаги кескин конфликт тасвиридан бошланади. Қулоқ Зунунхўжа кўлдан бери Сидиқжонни алдаб, кучидан фойдаланади, уни ниқоб қилиб, молу дупёсини, ер-сувини, давлатини сақлаб қолишга интилади. Сидиқжон бу онладан кетади. Ёзувчи унинг қулоқ оиласидан кетиш сабабларини ихчам ёзилган саҳифаларда тасвирлаган. Сидиқжон атрофидаги ҳаёт, колхозга кириб, ўз қадр-қимматини топган тенгқурларни, дўстларининг дашномлари: унинг кўзини оча бошлайди. У «Қўшчинор» колхозига аъзо бўлганидан кейин тамомили янги бир дунёга кириб қолгандай бўлади. Ёзувчи шу янги дунёнинг Сидиқжон характерига таъсирини жуда усталиқ билан психологик жиҳатдан асослаб кўрсатган. Бу, айниқса, Сидиқжоннинг канал қурилишидаги иштироки тасвирланган бобда ёрқин намоён бўлади. Сидиқжон аввалига одамлар нега бунчалик берилиб ишлаётганини тушунмайди, ҳамма

нарсани пулга чакиб кўради. Унинг назарида одамнинг бундан бошқа мақсади ҳам бўлиши мумкин эмас. Секин-аста янги тартиблар унинг қарашларини ўзгартиради. У ҳар куни бир кунлик иш ҳақидаги маълумотлар эълон қилинганда кўпчилик қатори номи чиқмаганидан ўкинади. Кейин зарбдорлар ҳаракатига қўшилади. Биринчи марта кўпчилик ўртасида номи чиққанда унинг қалбида зўр ҳаяжон пайдо бўлади: «Ҳеч қачон кўпчилик ичида ўз номини эшитмаган Сидиқжон қўрқиб кетди. Унинг назарида, табелчи номини бошқаларнинг номидан кўра қаттиқроқ ва равшанроқ айтгандай, бу ном чиққанда ҳамма бирпас жим қолгандай бўлди». Шу тарзда, янгича коллектив, меҳнат Сидиқжон психологиясида ўзгаришлар ясайди, энди у ҳаётнинг маъносини, ўзининг ҳаётидаги ўрнини тушуна бошлайди. Унда катта мақсад пайдо бўлади. Бир вақтлар қишлоқ советининг раисига салом берганида қўл қовуштириб турадиган Сидиқжон, энди ўзини колхознинг эгаси деб ҳис қила бошлайди, унинг қалбида ғурур ва ишонч пайдо бўлади. Сидиқжондаги ўзгариш унга нималар бергани, уни қандай юксакликка кўтаргани Сидиқжоннинг Қанизакка айтган сўзларида яхши ифодаланган: «Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бут, чўнтагимда беш-ўн танга беминнат харжим бўлишини кўзлаган эдим, кейинчалик булардан ҳам каттароқ, менга, айниқса, менга булардан ҳам зарурроқ нарса чиқиб қолди. Бунинг олдида янги тўну чўнтакдаги бир тутам шаддироқ қоғоз жуда майда, жуда арзимас бир орзу бўлиб қолди. Мени мажлисдан ўтказишадими, ўтказишмайдими, гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб ўтирибман».

Шу тарзда ёзувчи Сидиқжон образи орқали бизни ўзбек деҳқонининг онгидаги ўзгаришлар билан, унинг янгича маънавий қиёфаси билан таништиради. Бу тарихий ўзгаришлар ўша пайтларда битта-иккитагина одам шахсиятида юз берган эмас, балки оммавий характерга эга бўлган эди. Шунинг учун ҳам адиб бу ўзгаришларнинг турли қирраларини бошқа образларда ҳам очади. Бу жиҳатдан Бўтабой, Тўлаган ака, Зокир ота каби образлар эътиборга лойиқ. Ёзувчи уларнинг ҳеч қайсисининг биографиясини бермайди, фақат колхозга турли муносабатларини, колхоздаги турлича фаолиятини конкрет кўрсатиш билан уларнинг характерини чизади. Тўлаган ака аввал иғвога учиб, колхозга ишонмайди, унга кирмаслик учун отининг оёғига мих қоқиб майиб қилади, колхозда ишлаган пайтларида аввалига кўпроқ ўзининг ерини чопишга интилади, уловини аяйди. Тўлаган образида ерга қарам бўлган якка деҳқоннинг онги нақадар қийинлик билан ўзгаришини кўрамыз. Зокир ота ҳам шундай йўлни босиб ўтади. Колхоз ҳамманинг саводли бўлиши учун кураш бошласа, у чўп от миниб, ўғлининг жилдини елкасига осиб келади. Кейинчалик ҳам мусобақани тўғри тушунамайди, илмининг хосиятидан баҳраманд бўлишга ор қилади. Янги ҳаёт Тўлаганни ҳам, Зокир отани ҳам қайта тарбиялайди. Бўтабой ҳам камбағал деҳқонлардан. Кўпчилик уни колхозга раис қилиб сайлайди. Аммо у тўғри йўлни топгунча кўп қийналади, хатоларга йўл қўяди, сўллик касалига берилади.

Совет кишиларининг янгича маънавий қиёфаси аёллар образида ҳам ёрқин очилган. Масалан, Сидиқжоннинг онасини олайлик. Бутун умри фақирлик ва муҳтожликда ўтган, фарзандларидан рўшнолик кўриш орзуси билан яшаган бу кампир янги ҳаёт туфайли ўз қадрини топади. Ёзувчи унинг инсонлик ғурурини яхши ифодалаган:

«— Жон болам,— дедн кампир ҳовлининг ўртасида туриб.— хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукр, эл қатори эшигимизга номер қоқилган. Ҳар қаердан бир юзу олтмиш учинчи деб хат ташласанг келади». Эшигига эл қатори номер қоқилганидан гўрурланишда катта маъно бор — кампир ўзини элу юртининг, халқнинг ажралмас зарраси деб билади, эл қатори янги ҳаётга чиққанидан рози.

«Кўшчинор чироқлари» романида колхозларни ташкил қилиш ва ривожлантиришда катта роль ўйнаган коммунистлар образини яратишга ҳам алоҳида эътибор берилди. Бу жиҳатдан райком секретари Аҳмедов образи диққатга сазовор. Гарчи Аҳмедов воқеалар ривожинда актив иштирок этмаса-да, ёзувчи бир-икки эпизодда унинг эса қоладиган сифатларини очган. Мажлисда сўзлаган нутқидан биз Аҳмедовнинг коммунистик ғояларнинг актив ташвиқотчиси, янги ҳаёт ташкилотчисигина эмас, халқ ҳаётини яхши билишини, деҳқон манфаатини чуқур тушунишини, халқ урф-одатлари, манший турмуши билан танишлигини, халқ тилини, мақол ва маталларини пухта билишини, фаросатли, зеҳни ўткир, ҳозиржавоб одам эканини ҳам кўрамыз. Қишлоқ советининг раиси Самандаров, колхоз партия ташкилотининг секретари Урмонжон, область вакили Сафаров, агроном Иброҳимов образлари ҳам шундай.

Романининг муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири шундаки, унда салбий қахрамонлар ҳам маҳорат билан яратилган. Улар қишлоқда колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш шароитида кечганини, ер-суви, мол-мулкидан ажраган қулоқлар ҳар хил йўллар билан тарих гилдирагини орқага айлантиришга интиланганини кўрсатади. Романдаги энг пухта ишланган салбий қахрамонлардан бири Абдусамад қоридир. У совет турмушининг ашаддий душмани, бир вақтлар революцияга қарши ошқора курашган, аммо пачағи чиққандан кейин ниқобланиб олган. У ўзини колхознинг дўсти қилиб кўрсатади, аммо зиндан колхозни қўпоришни ўйлайди. Унинг бу фаолияти ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Жавдат Наимий, Раҳматилла Обидий, Ғиёсиддин маҳсумлар образи орқали ёзувчи янги ҳаёт душманларининг разил башараларини очади, уларнинг ҳалокатга маҳкумлигини кўрсатади.

Бу роман Абдулла Қаҳҳор реализмининг бойиганидан, унинг бўёқлари янада ранг-баранг бўлиб қолганидан далolat беради. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. эди, чунки бу йилларга келиб, Абдулла Қаҳҳор жаҳон ва рус адабиётининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириб улгурган ва шу билан бирга кўп миллатли совет адабиётининг колхозлар тарихини бадний ёритиш бобидаги тажрибасини ҳам ижодий ўзлаштирган эди. Урни келганда шуну айтиш керакки, бир вақтлар айрим адабиётшунослар Бўтабой ва Тўлаган образлари билан Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романидаги Макар Нагульнов ва Кондрат Майданников образлари ўртасидаги баъзи бир ташқи ўхшашликларни рўқач қилиб, Қаҳҳор ижодида Шолохов анъаналарининг кўриниши ҳақида гапирдилар. Албатта, масалани бу таразда қўйиш тўғри эмас. Абдулла Қаҳҳор «Очилган кўриқ»да Нагульнов ёхуд Майданников образлари бор бўлгани учун Бўтабой ва Тўлаган образларини асарга киритгани йўқ, балки ҳаёт ҳақиқатига содиқ бўлгани учун уларни яратган. 30-йилларнинг бошидаги ўзбек воқелигида ҳам Нагульнов ёки Майданниковга ўхшаш типлар бўлган. Ёзувчи Бўтабой образида айрим раҳбарлар характеридаги сўллик касалини, Тўлаган образида ўртаҳол деҳқон табиатидаги иккиланишни тўғри ифодалаган. Ҳар ҳолда,

Абдулла Қаҳҳор Шолоховга тақлид йўлидан эмас, унинг тажрибасидан ижодий ўрганиш йўлидан борган. Шолохов традициялари, биринчи навбатда, Қаҳҳор реализмининг бойиганида кўринади. Абдулла Қаҳҳор қишлоқ ҳаётини тасвирлар экан, унинг энг муҳим жиҳатларини очишга, мураккаблиklarини кўрсатишга, миллий рангларини беришга интилади. Масалан, қишлоқ мажлиси тасвирини олайлик. Ёзувчи мажлисининг умумий руҳи, йўналиши, мазмунини ифodalаш билан бирга, уни ғоятда жонлантирувчи деталлар ҳам топади.

«Самандаров чироқнинг пилигини кўтарди, қаламнинг орқаси билан столни қоқиб говурни босди:

— Уртоқлар! Жим! Хой, Рисолат, болангни йиғлатмагин, ахир, эмизсанг бўлмайдимин!.. Чилим чекилмасин, деган таклиф тушди. Уртоқлар, камбағал деҳқонларнинг колхоз қурилишига бағишланган ялли мажлисини очиқ деб эълон қиламан, эълон қилиш билан бирга сўз областдан келган вакил ўртоқ Сафаровга...»

Ғақат оммавий манзараларинигина эмас, айрим персонажларнинг характери чизишда ҳам конкретлик ва образлиқликни қўлайди:

«— Гапирсам шуки,— деди Рўзимат кулимсираб,— Бўтабой акамнинг лабига учуқ тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр.. Бизга бош бўлиб турган одам шунақа деб ўтирса, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз! Колхозни «бузилади» деб четда қараб турган одамлар тузганмас, тузамиз, деб бел боғлаган одамлар тузган. Бу киши «тушунтириш керак», дейдилар, тўғри, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гапни айтиб кетарсан, онаси бемаҳал туққанга!» Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда сигири маъраб қолса, сизга эмас, сигирига қарайдиган одамга гап таъсир қиладими?»

Абдулла Қаҳҳор романда ўзбек ҳаётининг миллий ўзига хослигини ифodalашда ҳам катта муваффақиятларга эришган. У халқнинг урф-одатларини, эркак ва аёлларнинг бир-биридан фарқланувчи табиатларини, маиший турмушини жуда яхши билади ва улардан характерларни жонлантиришда, тасвирнинг ҳаётийлигини таъминлашда усталик билан фойдаланади. Бу жиҳатдан, айниқса, Шарофатнинг Сидиқжон билан ярашиш учун келгани тасвирланган саҳифалар диққатга сазовор. Ҳаётий тасвирнинг теранлиги, характерлар психологиясининг мукамаллиги жиҳатидан улар романиннг энг ёркин саҳифаларини ташкил қилади.

«Қўшчинор чироқлари» жиддий бадий нуқсонлардан ҳам холи эмас, албатта.

«Қўшчинор чироқлари» романиннг сюжет ва композицияси анча мураккаб. «Қўшчинор», асосан сўнгги батрақ Сидиқжоннинг бошидан ўтганларини тасвирлаш, унинг тақдирини кўрсатувчи воқеалар асосига қурилган эди. Шунинг учун унинг сюжет чизиги битта эди. «Қўшчинор чироқлари»да сюжетда учта линия пайдо бўлади — Сидиқжон линиясига Қанизакнинг тарихи қўшилди; «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳам мустақил сюжет линияси тусини олади. Натижада асар кўп планли асарга айланган. Бу — яхши, албатта. Аммо, ёзувчи шу уч сюжет линиясининг бир-бири билан бирикиб кетишига тўла эришган эмас, натижада кўп ўринларда бош қаҳрамон Сидиқжон иккинчи планга тушиб қолади. «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳикоя қилинганда эса, ёзувчи қаҳрамонни ярим йўлда қолдириб кетишга мажбур бўлади. Романда

Канизак ва Қурбон ота тарихи ҳам умумий сюжет чизиги билан етарли боғланган эмас.

Роман давомиди кўпгина ёрдамчи конфликтлар, тугунлар пайдо бўлади, бироқ уларнинг ечими ҳамма вақт ҳам табиий чиққан эмас, баъзан эса улар ҳам марказий сюжет линиясини бойитишга хизмат қилмайди. Масалан, Раҳматилла Обидийнинг тарихи шундай. Еки, романнинг бир бобида Абдусамад қорининг ифвоси туфайли Урмонжон билан Тўпаниса ўртасида жиддий оилавий жанжал кўтарилади. Аммо бу жанжал характерлар намоён бўлиб улгурмай, шу бобнинг ўзида енгил ҳал бўлади. Канизак билан Қурбон отанинг топишиши ҳам сунъий, китобхонни ишонтирмайди.

Романдаги айрим характерлар ҳам китобхонни қаноатлантиролмайди. Масалан, Аҳмедов, Сафаров, Самандаров, Мавлонбеков характерлари мантиқий интиҳосига етказилган эмас. Иброҳимов, Иван Петрович, Новикова каби персонажлар эса очикдан-очик схематик характерга эга. Романнинг сўнгги қисми ҳам бадий жиҳатдан заиф чиққан. Бу саҳифаларда ёзувчи муайян ҳақиқатларга иллюстрация бериш йўлидан борган. Масалан, Зокнр ота билан Иброҳимов ўртасидаги муносабатлар колхозда агротехникадан кенг фойдаланиш керак деган гоёни ифодалашга хизмат қилади, холос.

«Қўшчинор чироқлари» адабиётнинг ривожни учун зарур шароитлар етарли бўлмаган мураккаб даврда ёзилган асар. Романдаги камчиликларнинг кўпгинаси ўша пайтларда анча кенг ёйилган догматизм талабларига ён беришдан туғилган. Фақат ёзувчининг юксак маҳоратигина, чуқур гоёвийлиги ва партиявийлигигина ана шундай камчиликларга қарамай, асарнинг кўпгина саҳифаларига чинакам ҳаётийлик бахш этган.

* * *

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасида ҳам кучини синаб кўрди. Унинг драматургияга келиши тасодифий эмас эди. Адибнинг 30-йиллардаги ҳикояларидаёқ кейинчалик унинг драматург сифатида ўсиши учун зарур бўлган куртаклар яққол кўриниб туради. Ҳикояларнинг анчагинасида воқеалар шиддат билан ривожланади, уларда драматизм кучли, кўп ҳолларда эса адиб диалог санъатини пухта эгаллаган — ҳикоядаги персонажлар шундай гаплашадикки, уларнинг гапига қараб, бемалол характерини кўрса бўлади. Буларнинг бари драматург учун жуда зарур сифатлардир. Абдулла Қаҳҳор урушдан олдиноқ комедияга қўл урган, бироқ нима сабабдандир бу ишни охирига етказмай, чала қолдирган эди. Бу ишга у урушдан кейинги йилларда қайтди ва 1949 йилда ўзининг «Янги ер ёҳуд Шоҳи сўзана» деб аталган биринчи комедиясини яратди. Бу асар Ўзбекистон республикасининг 25 йиллик тўйига аталган тўёна эди. Уша йили комедия республика конкурсида мукофот олган, орадан икки йил ўтгач эса СССР Давлат мукофоти билан тақдирланган эди. Комедия ўзбек танқидчилигида ҳам, бутуниттифоқ танқидчилигида ҳам жуда юксак баҳоланди. Ҳатто атоқли совет драматурги, Ленин мукофоти лауреати Н. Погодин «Янги ер» ҳақида махсус мақола эълон қилди. Мақола «Литературная газета»да 1951 йил 20 ноябрь кuni босилиб чиққан эди. Унда ўзбек ёзувчисининг комедиянавислик маҳорати атрофлича таҳлил қилиниб, «Шоҳи сўзана» энг юксак

талабларга ҳам жавоб бера оладиган асар экани таъкидланган эди. Дарҳақиқат, комедиянинг муваффақияти ҳар қанча кутилганидан ҳам ортиқ бўлди. Орадан кўп ўтмай, «Шоҳи сўзана»ни Ю. Герман ва Б. Рест рус тилига таржима қилиб, «Звезда» журналида эълон қилинди. Шундан сўнг комедиянинг Ватанимиздагина эмас, балки бир қатор ажнабий мамлакатлар театрларининг саҳнаса бўйлаб ҳам музаффарона юриши бошланди. Бир неча йил давомида «Шоҳи сўзана»ни етмиш тўртта театр саҳнага қўйди. Шу жумладан, Москвада Моссовет номидаги театрда Завадский, Ленинградда Ленин комсомоли номидаги театрда Товстоногов каби жаҳонга машҳур режиссёрлар асарни саҳналаштирдилар. «Шоҳи сўзана» Греция, Хитой, Вьетнамда ҳам катта шухрат қозонди. Ўзбек драматургларининг бошқа бирон асари шу вақтга қадар ва ундан кейин ҳам Иттифоқ миқёсида ва халқаро миқёсда «Шоҳи сўзана» чални катта эътибор қозонмаган.

«Шоҳи сўзана» Мирзачўлни ўзлаштираётган ўзбек деҳқонларининг ҳаётига бағишланган бўлиб, комедия жанрига мансубдир. Бироқ у новаторона асар бўлгани учун ўзида комедия жанрининг айрим янги хусусиятларини мужассам этган. Гап шундаки, комедия жанрида ҳаётдаги муайян қусурлар, одамлар характеридаги нуқсонлар фош қилинади. Бинобарин, комедиянинг қаҳрамонлари кўпинча салбий характердаги одамлар бўлади. «Шоҳи сўзана»да ҳам камчиликлар танқид қилинади, лекин унинг қаҳрамонлари ижобий одамлар. Асарда биронта ҳам салбий персонаж йўқ. Драматург саҳнага олиб чиққан замондошларини яхши кўради ва бу туйғусини томошабинга ҳам юқтиришни истайди. Комедия қаҳрамонлари фидокорона меҳнати билан юртимиз қиёфасини ўзгартираётган, унинг ҳуснига ҳусн қўшаётган одамлар. Юртимиз шоҳи сўзана бўлса, Мирзачўл илгари унга тушган бир чипта ямоқ эди. «Шоҳи сўзана» комедиясининг қаҳрамонлари шу «чипта ямоқ»ни йўқотиш учун курашадилар ва бу йўлда катта муваффақиятларга эришадилар. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан кейинги йиллардаги ижодини батафсил таҳлил қилган таниқли ёзувчи Пиримқул Қодиров «Шоҳи сўзана»нинг жанрини қаҳрамонлик комедияси деб белгилаган эди.

Комедияда Абдулла Қаҳҳор бир қатор ёрқин характерлар яратиб, уларнинг ўзаро муносабатларида совет кишиларининг фазилатларини ифодалаган. Булар орасида, айниқса, Холниса ва Ҳамробуви образлари алоҳида ажралиб туради. Муайян тонфага мансуб ўзбек аёлларининг хусусиятларини акс эттирган Холниса ва Ҳамробуви образлари ғоятда миллий ва ҳаётий чиққан. Уларнинг ўзаро мунозаралари, тортишувлари ва ҳатто низолари чинакам юмор билан сугорилган. Шунингдек, комедиянинг бош қаҳрамонлари Деҳқонбой ва Ҳафиза ҳам маҳорат билан чизилган. Улар ўқишни битириб, Мирзачўлни ўзлаштиришга отланадилар, бироқ бу йўлда баъзи бир қаршиликларга учрайдилар. Аввалига уларнинг оналари Холниса ва Ҳамробуви фарзандларининг чўлга боришига кўнмайдди. Кейин эса Мирзачўлда колхоз бригадири Мавлон ёшларнинг ташаббускорона меҳнатини қўллаб-қувватламайди. Ҳафиза ва Деҳқонбой бу қийинчиликларни муваффақият билан енгиб ўтишади. Улар билан бирга Қўзнев, Салтанат, Омон каби ёшлар ҳам ернинг тузиниғина эмас, одамларнинг онгидаги шўрни ҳам ювиш учун курашадилар. Бу ёшлар комедияда давримиз қаҳрамонлари сифатида кўрсатилган.

Халқ ҳаётини чуқур билиш, характерлардаги миллий ва умум-

инсоний жиҳатларни ёрқин тасаввур қилиш, характер яратишда халқ ижодидан, юморидан самарали фойдаланиш, теран психологизм, қаҳрамонлар тилининг образлилиги ва ёрқинлиги — буларнинг бари «Шоҳи сўзана» комедиясининг бадний юксаклигини таъминлаган муҳим омиллар бўлди.

Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасидаги илк муваффақиятидан илҳомланиб, 1954 йилда «Оғриқ тишлар» комедиясини яратди. Асар шу йилнинг ўзида Ҳамза номидаги театр саҳнасида муваффақият билан саҳнага қўйилди. Тўғри, «Оғриқ тишлар»нинг шуҳрати «Шоҳи сўзана»ники даражасида бўлмади. Лекин шунга қарамай, бу асар ҳам ўзбек драматургияси ривожига сезиларли из қолдирди. «Оғриқ тишлар» — сатирик комедия. Унда жамиятимиз ҳаётида сақланиб қолган баъзи бир эскилик қолдиқлари танқид қилинади, аёлларга бой-феодалларча муносабат кескин фош этилади. Драматург чиннакам партиявий эҳтирос билан мешчанлик психологиясини қоралайди. «Оғриқ тишлар» комедиясининг қаҳрамони — Марасул Ҳузуржонов. У тиш доктори, ҳар хил ҳаром-ҳариш ишлар билан катта давлат орттирган, ўзинга бениҳоя бино қўйган одам. Марасул Ҳузуржонов бойликка ҳирс қўйиш билан бирга, хотини Насибани одам ўрнида кўрмайди, унинг инсоний қадр-қимматини менсимайди, уни серҳашам ҳаётининг оддий бир безаги деб билади. Марасулнинг қинғир ишларига, аёлларга эскича муносабатига Аҳаджон Заргаров каби амалдорлар ёрдам беради. Заргаров — аслида янги психологияни, янгича урф-одатларни жорий қилувчи масъул ходим бўлиши керак. Бироқ у, бунинг ўрнига, шахсий манфаатларини ўйлаб, қинғир одамларга паноҳ бўлади. Шунинг учун драматург, Заргаровни «шляпа кийган Худоёрхон» деб атайди. Уларнинг эскича психологияси, аёлларга бой-феодалларча муносабати бизнинг соғлом жамиятимизда оғриқ тишларни эслатади, оғриқ тишнинг жазоси эса омбир! Шу тарзда адиб эскилик қолдиғини ташувчиларнинг ниқобини шафқатсизлик билан сидириб ташлашга чақиради. Шуниси эътиборга лойиқки, драматург ўша йилларда ҳали рўйирост намоён бўлиб улгурмаган, кейинчалик, айниқса, бизнинг кунларимизда ўзининг хунук башарасини тўла намойиш этаётган истеъмолчилик психологиясининг ўта хавфли иллат эканини аниқ кўрган ва бунинг асарнинг бош қаҳрамонлари сиймосида мужассам этган эди. Кўринадики, «Оғриқ тишлар» комедияси бугун ҳам ғоявий-бадний қимматини йўқотмаган асар.

Абдулла Қаҳҳорнинг навбатдаги сатирик комедияси «Тобутдан товуш» деб аталади. Бу асар 60-йилларнинг бошида ёзилган ва ўша даврдаёқ Ҳамза номидаги театр саҳнасида қўйилган эди. Асарни адабий жамоатчилик илқ кутиб олди, унинг тўғрисида ижобий тақризлар эълон қилинди. Томошабин ҳам спектаклни иштиёқ билан кутиб олди — шу спектакль қўйиладиган кунлар театр касаси олдидаги узундан-узоқ «очеред»лар шундан далолат берарди. Ҳадемай асарда қўлланган айрим иборалар, ҳикматли гаплар одамлар орасига ҳам тарқай бошлади. Бироқ, орадан бир ярим йилча ўтгач, матбуотда «Тобутдан товуш» ҳақида» деган мақола эълон қилинди. Унда «Тобутдан товуш» воқелигимизни бузиб кўрсатувчи, уни қоралаш руҳи билан суғорилган, ижобий тенденцияларни кўрсатиб беролмаган, ғоявий жиҳатдан зарарли асар сифатида баҳоланган эди. Мақола бошдан-оёқ субъективизм руҳи билан суғорилган бўлса-да, унга асосланиб, асар саҳнадан олиб ташланди. Ёзувчи уни қайта ишлагашга мажбур бўлди ва орадан маълум муддат

ўтгандан сўнг асар «Сўнги нусхалар» номи билан саҳнага қайта қўйилди. Бироқ шунга айтиш керакки, бу гагга қайта ишлаш асарга баъзи бир тарихий ўзгаришлар киритишдан нари ўтган эмас.

«Тобутдан товуш» («Сўнги нусхалар») ёзилганига йигирма беш йилдан ошди. Шуниси қизиқки, бу йиллар мобайнида асар эскиргани йўқ, балки жамики аҳамиятини сақлаган ҳолда кеча ёзилган асардай яшашда давом этмоқда. Айниқса, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленумидан кейин, шунингдек, КПСС XXVII съездида республикаимиз адресига айтилган кескин танқидий фикрлардан кейин «Тобутдан товуш»нинг бугунги кун учун аҳамияти янада намоён бўлди. Бугун биз жамиятимизнинг ривожига халақит бераётган салбий ҳодисалар деб танқид қилаётган иллатларни Абдулла Қаҳҳор йигирма беш йил аввал ўткир қалам билан шармандан шармсор қилган экан.

«Тобутдан товуш» порахўрликнинг ҳақиқий қиёфасини, разил моҳиятини фош этишга бағишланган. Доҳиймиз В. И. Ленин 20-йилларнинг бошидаёқ социалистик жамиятнинг учта хавфли душмани бор эканини уқдириб, шулардан бири порахўрлик эканини таъкидлаган эди. Абдулла Қаҳҳор доҳийнинг бу мулоҳазасини асарга эпиграф қилиб олади ва порахўрлик бор жойда маънавий чириш мавжудлигини, виждонийлик ва поклик сингари энг зарурий инсоний сифатлар обқостини қилинишини яхши кўрсатади. Бироқ масаланинг муҳим томони бошқа нарсада. Гап шундаки, порахўрликнинг ёмон иллатлиги, аёлларга бой-феодалларча муносабатдан бўлишнинг ёмонлиги, ичкиликбозлик, фақш ишлар, бошқа ҳаром-ҳаришлар инсон шаънига зид эканлиги ҳаммага аён гаплар. Одамлар бу ҳақиқатни Абдулла Қаҳҳорнинг асари ёзилмасдан олдин ҳам яхши билишган. Бинобарин, шу гапларни уқтириш учун махсус асар ёзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Буни ёзувчи яхши тушунади, шунинг учун ҳам асарини маълум ҳақиқатлар ҳақидаги инфорמצия тарзида қурмайди, балки шу ҳақиқатни жонли характерлар орқали, уларнинг ўзаро муносабатлари, курашлари, тақдири орқали кўз ўнгимизда шу қадар аниқ ва тўла намоён қиладики, бунинг оқибатида биз ўша иллатларнинг эгаларидан ижиргана бошлаймиз, кўнглимизда уларга қарши кучли нафрат тўлқинлари жўш уради. Шу маънода «Тобутдан товуш»нинг энг қимматли томони унда яратилган характерларда. Ёзувчи Сухсуров образида порахўрнинг мукамал портретини берган. У аслида чаласавод, маданиятсиз, маънавийдан маҳрум, виждонини жигилдонига алмаштирган разил бир кимса. У молу дунёга, пулга, маишатга муккасидан кетган, бу йўлда ҳар қандай олижаноб ва инсоний нарсалардан, ҳатто хотиннинг иффатидан ҳам кечишга тайёр. Унинг хотини Нетайхон, қўшиси Қори ҳам Сухсуров тонфасида — уларда биронта инсоний сифат йўқ; улар ҳар қандай маънавийдан, эътиқоддан маҳрум. Улар фақат битта эҳтироснинг — молу дунё орттириш, маишат қилиш, еб-ичиш эҳтиросининг қурбони. Бундай кимсаларга социалистик жамиятда ўрин йўқ, шунинг учун ҳам улар юзларига ниқоб тутиб яшашади, қингир ишларини, ҳаром-ҳариш фаолиятларини энг ичида қилишади. Социалистик жамият уларни тобутга солиб, гўристонга элтипти, бироқ улар ўлик бўлсалар-да, тобутдан товушлари келиб турибди. Улар ҳаётларини хавотирлик ичида ўтказишади, қўрқиб яшашади, нурга, ёруққа чиқишдан чўчишади. Жамият билан тўқнашув, ҳалол, пок, виждонли одамлар билан тўқнашув уларни ҳалокатга олиб келади. «Тобут-

дан товуш»да Обиджон ана шундай ҳалол, виждонли одам сифатида кўрсатилган. У уруш иштирокчиси, ҳалол меҳнаткаш, порадан ҳазар қилади, пораҳўрни шахсий душмани деб билади. Шунинг учун Сухсуровга яқин қариндош бўлса-да, уни фош қилишда сира иккиланмайди. Асар охирида Сухсуров пора олаётганида қўлга тушади, шарманда бўлади. Бироқ, асарнинг аҳамияти салбий қаҳрамонларнинг ҳуви чиқиб фош бўлишидагина эмас, уларнинг чиркин ва разил қиёфаларининг теран ҳаққонийлик билан очилганида, аёвсиз фош қилувчи кулгидан, заҳарханда қаҳқаҳадан маҳорат билан фойдаланилганида.

«Тобутдан товуш» ҳар қанча кескин бўлмасин, ундаги салбий типлар ҳар қанча қуюқ бўёқларда чизилган бўлмасин, томошабин томонида жуда илиқ кутиб олинган эди. Бунга амин бўлиш учун, масалан, Ўзбекистон ССР халқ артисти Қудрат Хўжаевнинг «Гўзаллик шайдоси» китобидаги «Қори билан Дарвеш образлари» деб аталган бобни ўқиш кифоя. Унда Ҳамза театрининг Наманган об-ластидаги гастрол вақтида томошабинларнинг комедияга муносабати яхши очилган. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, чунки атоқли адиб асарда халқнинг дилидаги гапни топиб айтган эди.

«Тобутдан товуш» («Сўнги нусхалар») жуда теран гражданлик пафоси билан сугорилган. Адиб жамиятимиздаги энг рази-иллатларни фош қилган экан, буни ҳаётимизни соф ва гўзал кўриш истаги билан, одамларимизни ҳалол ва пок кўриш иштиёқи билан қилган эди. Асардаги шу оташин пафос уни бугун ҳам жозибадор қилишда давом этмоқда.

Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир драматик асари «Аяжонларим» бўлиб, у лирик комедия жанрида ёзилган. Унда ёшларнинг муҳаббати, ёшлар ва катталар, фарзандлар ва ота-оналар ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу комедияда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг драматург сифатидаги янги қирралари очилган. Энг муҳими шундаки, асар жуда ҳаётний материал асосига қурилган бўлиб, теран бир самимият билан сугорилган. Бу самимият асардаги юморнинг бойлиги туфайли, миллий колорит аниқ чизилгани туфайли янада чуқурлашган. Шунинг учун ҳам «Аяжонларим» кўп йиллар давомида ўзбек театрлари репертуарларидан муқим ўрни эгаллаб келди.

Абдулла Қаҳҳор ёзган драматик асарлар кўп эмас — атиги тўртта. Бироқ улар оз бўлса-да, ўзбек адабиётининг ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Абдулла Қаҳҳор драматургия соҳасида ҳам ўзининг эстетик принципларига, гоёвий эътиқодларига содиқ қолиб, ҳаётимизнинг муҳим муаммоларини акс эттирди, тараққиётимиз учун аҳамиятли масалаларни кўтариб чиқди ва шу йўл билан ўзининг гражданлик бурчини ўташга интилди.

* * *

50-йилларнинг охирига келиб мамлакатимиз ўз ривожининг янги босқичига ўта бошлади. Кейинчалик бу босқич «ривожланган социализм босқичи» деган ном билан атала бошлади. Бу давр бошланишида партиямизнинг XX съезди бўлиб ўтди. Жамият ҳаётида ленинча нормаларни қайта тиклаган, демократик традицияларни янада ривожлантирган бу съезд бадний ижод соҳасида ҳам кўпгина сунъий тўсиқларни, турли-туман чеклашларни олиб ташлади.

Буларнинг барчаси кўпмиллатли совет адабиётида мислсиз кўтарилишни вужудга келтирди. Бундай кўтарилиш 50-йилларнинг охири ва 60-йиллар бошида ўзбек адабиётида ҳам содир бўлди. Кўплаб ажойиб романлар ва қиссалар, салмоқли дostonлар ва лирик туркумлар, кескин драматик асарлар, теран фикрли, юксак профессионализм билан суғорилган танқидий асарлар яратилди. Табиийки, Абдулла Қаҳҳор ҳам бундай кўтарилишдан четда қолган эмас. У қаламкаш дўстлари билан бир сафда туриб, коммунистик партиявийлик ва ғоявийлик принципларига қатъий амал қилиб, замонавий руҳ билан суғорилган ҳикоялар ва драматик асарлар, қиссалар ва мақолалар ёзди. Унинг «Ўтмишдан эртактлар», «Муҳаббат» каби қиссалари, «Тобутдан товуш» ва «Аяжонларим» каби драмалари, «Маҳалла», «Тўйда аза», «Нурли чўққилар», «Минг бир жон» каби ҳикоялари адибнинг бу даврда нечоғлиқ илҳом билан баракали ижод қилганидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг бу даврдаги хусусиятларини ўзда мўкамал ифодалаган асар «Синчалак» қиссаси бўлди.

«Синчалак» 1959 йилнинг бошида аввал ўзбек тилида, орадан кўп ўтмай Константин Симонов таржимасида рус тилида босилиб чиқди. Шу йили Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадасида кўпгина йирик совет ёзувчилари «Синчалак»ни кўпмиллатли совет адабиётининг улкан ютуғи деб баҳолашди. Дарҳақиқат, қисса қисқа муддат ичда украин, белорус, қозоқ, тожиқ, қорақалпоқ, арман, латиш тилларида эълон қилинди. Кейин эса француз, немис, болгар тилларида эълон қилинди. Шу тарзда ҳажми унча катта бўлмаган бу қисса ўзбек адабиётининг халқаро шуҳратини янада бойитди. «Синчалак»нинг бундай муваффақияти бежиз эмас эди. Унда Совет Ўзбекистонининг социалистик тузум туфайли эришган оламшумул тарихий ютуқлари, коммунистик партия тарбиялаган янги ўзбекнинг характери ажиб бир маҳорат билан очилган.

«Синчалак»да 50-йилларнинг ўрталарида ўзбек қишлоғида юз берган жиддий ўзгаришлар, колхоз одамларининг ўйлари, орзу-умидлари, ташвиш ва қувончлари акс этган. Адиб қишлоқни келажакка бошлаётган илғор кучларни тасвирлаш билан бирга, уларга халақит бераётган ижтимоий иллатларни фош этади, бундай иллатларнинг «чимдимлаб олиб ташлаш эмас, томири билан сугуриб ташлаш зарурлиги»ни уқдиради.

Қиссанинг бош қаҳрамонлари колхоз партия ташкилотининг секретари Саида Алиева ва шу колхоз раиси Арслонбек Қалаидаровдир. Адиб ўз қаҳрамонларининг меҳнат фаолиятини ҳам, жамоатчилик ишларини ҳам бутун тўлалиги билан кўрсатар экан, уларнинг инсоний жозибасини ифодалашни бир зум ҳам назардан қочирмайди. Бунинг натижасида улар ўртасидаги тўқнашувни бутун кескинлиги билан, бўямай, юмшатмай ҳаққоний тасвирлашга муваффақ бўлади.

Саида кўринишдан заифгина, мўртгина, оддийгина бир қиз. Унинг биографияси ҳам оддий — ўн йилликни битириб, комсомол ишида ишлаган, сўнг райком секретарининг ёрдамчиси бўлган. Бу биографияда бирон фавқулодда, кутилмаган нарсаси йўқ — бугун ўн минглаб, юз минглаб ўзбек қизларининг йўли шундай бошланади. Қиссада ёзувчи шу оддий киз ҳаётидаги бурилиш нуқтасини, унинг ички кучларининг, маънавий қудратининг биринчи марта рўйи-рост намоён бўлиш жараёнини таҳлил қилади.

Саида тўсатдан ҳаёт тўлқинларининг ўртасига тушиб қолади. Энди у ихтиёрини тўлқинларга бериб қўймаслиги, тўлқин оқизган гомонга кетабермаслиги, уни ўз ихтиёрига бўйсундириб, мақсади йўлига буриши керак. Бу — қийин, жуда қийин. Айниқса, увоққича, мўртгина, ҳали ҳаётда бирон жиддий тажриба орттирмаган Саида учун қийин. Бироқ Саида шу қийин ишни бажариш учун дадил курашга отланади ва курашда енгиб, кўз ўнгимизда янги қиёфада намоён бўлади. Шунда кўрамизки, Саида сира ҳам мўрт эмас экан, балки чинакам коммунист каби алоҳида маъдандан ясалган экан; унинг увоқлиги ҳам бекор — Саиданинг қичкина жусса-сида тоғни урса талқон қиладиган маънавий қудрат бор экан, Саиданинг энг ажойиб хислати шундаки, у иш одами, фаолият кишиси. У ҳаётдан нима исташини яхши билади, муайян мақсадга эга. Саида одамларнинг ҳаётини яхшилашга, гўзалроқ қилишга интилади. Унинг коммунистик бурчи ҳар қандай шароитда ҳам халқ манфаати учун ишлашни, атрофидаги одамларга ўрнак бўлишни, кишиларни улуғ ишларга отлантиришни тақозо этади. Саиданинг колхоз партия ташкилотининг раҳбари сифатидаги фаолияти чуқур гуманизм билан суғорилган — унинг одамларга муносабатида ҳар бир конкрет инсонга эҳтиром сезилиб туради. «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...», дейди Саида. Бу сўзларда унинг инсонпарварлиги яхши ифодаланган.

Саиданинг принципиал партиявий фаолияти йиллар давомида бир қолипга тушиб қолган колхоз муҳитига янги мусаффо тўлқин олиб киради. Бу тўлқин қишлоқ халқининг онгида, тушунчаларида, ўй ва туйғуларида жиддий уйғонишни вужудга келтиради — муштдай-муштдай қизлардан тортиб хотин-халаж ва кекса колхозчиларга қадар ҳаммаси колхоз ишлари ҳақида ҳеч кимдан тортинмай, бемалол гапирадиган бўлиб қолади. Хуллас, партия ташкилотининг мустаҳкамланиши, унинг ишларини ленинча принцип-лар асосида қайта қуриш колхозчилар оммасининг сиёсий активлигини оширади ва халқ ташаббусига кенг йўл очади. Саида фаолиятининг энг муҳим якунларидан бири ана шунда. Саиданинг барча ижтимоий хусусиятлари Қаландаров билан тўқнашув давомида янада яхши очилади. Қаландаров ҳам Саида каби ёрқин адабий тип. Айтиш керакки, ўша пайтда ҳамма миллий адабиётларда Қаландаровга ўхшаган образлар кўп учрарди. Улар миридан сиригача ҳаммага яхши маълум бўлиб қолган, аввал қоқоқ бўлиб, хўжаликни ўтқазиб қўйган, кейин икки оғиз насихат билан хамирдан қил суғургандай осон тузалиб кетаверадиган, тузалмаса, ишдан олинадиган сийқа образлар эди. Қаландаров бундай образлардан тубдан фарқ қиладди. У мураккаб образ, одатдаги «салбий» ёхуд «ижобий» деган сифатлар унга тўғри келмайди. Бу образ замирида ёзувчининг колхоз ҳаракати тарихида катта роль ўйнаган, кўп ҳолларда колхозни опичлаб катта қилган, деҳқончилик илмини сувдай ичиб юборган, ишнинг кўзини биладиган тадбиркор раисларимизнинг халқ олдидаги тарихий хизматларига ҳурмат-эҳтироми этади. Айни чоқда, Қаландаров образида муайян даврда туғилиб, шаклланиб қолган, тараққиётга жиддий халал бераётган ижтимоий иллатлар ҳам бадийи гавдалантирилган. Бир томондан, биз Қаландаровнинг катта ташкилотчи эканини, колхоз хўжалигини, колхоз одамларини беш қўлдай яхши билишини кўрамиз ва бунга ишонамиз. Унинг колхозни ҳар йили плани бажаради, колхозчилар дурустгина даромад олади. Қаландаров ҳам одамларни севади, уларга «одамнинг чиқити бўлмайди», «одамнинг ёмони бўлмайди»,

«Биров тош, биров гул, ўз жойида иккови ҳам яхши» деган ақлда асосида муомала қилади. У ҳатто бировни уришса, ҳаммаининг кўзидан нарида — кабинетга олиб кириб, якка ўзини уришади, биров билан гаплашса, худди шундан бошқа зарур иши йўқдай, шошмай, жуда берилиб гаплашади. У жуда ҳалол, тўғри одам, колхоз мулкчини тишининг қавағида сақлайди — «колхознинг пўлат сандигига қулф эмас, ўзини осиб қўйган». Аммо, иккинчи томондан, Қаландаровда манманлик, ютуқлардан эсанкираш касали ҳам кучли. Унда алланечук «беклик» иллоти ҳам бор. У одамларнинг қаршинида ҳурмат ва қўрқув аралаш итоаткорона одоб сақлаб туришини яхши кўради; биров шапшақлик қилса, биров гапини қайтарса, бировдан танқид еса жони ҳалқумига келиб, фиғони фалакка чиқади, «кўкрагига тиззасини тираб, тишини сўғуриб олишга» тайёр. Ўзини яккаю ягона, алмаштириб бўлмайдиган одам деб билади. Ўзи очик айтмаса-да, «мен осмоннинг устуниман, мен бўлмасам, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади» деган ишонч вужуд-вужудига сингиб кетган. Унинг партия мажлисидаги қилиғини эсланг: мажлис бошлангани билан сўроқсиз-жавобсиз, «сизлар гаплашиб ўтира туринглар-чи!» деб чиқиб кетади. Езувчи бу ўринда Қаландаровга хос жуда характерли, ғоят ҳаётий хусусиятни ифодалаган — ахир, колхозда «ўзи хон, кўланкаси майдон» бўлган одам учун оддий колхозчи каби, интизомга бўйсуниб айб бўлади-да! Ҳамма нарсани ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмай ўзи ҳал қилишга кўникиб қолган одам партия мажлисини ёхуд колхознинг умумий мажлисини қуруқ расмиятчилик деб билади. Бу иллатлар колхоз ривожига жуддий тўсиқ бўлиб қолади — Қаландаров фақат ишлаб чиқаришни, планни, процент, тонна, килограммларни ўйлайди-ю, одамни, унинг ҳаётини ҳар томонлама яхшилашни ўйламай қўяди. Унинг асосий мақсади нима қилиб бўлса-да, райондаги раҳбарларнинг назаридан тушиб қолмаслик бўлади, обрўсининг тўкилиб қолишидан қўрқади. Бу қўрқув уни қалбакилик, кўзбўямачилик йўлига, ҳамма нарсани устини ялтиратиб, пардоз бериб, кўз-кўз қилиш йўлига бошлайди: обрў учун мухташам кабинетлар қурилади (аммо улар ҳамниша қулф туради), обрў учун рекордчи теримчилар топилади (аммо бу рекордлар қалбаки бўлади), обрў учун клуб қурилади (аммо унда доим қурт боқилади), обрў учун радиоприёмниклар ўрнатилади (аммо комиссия кетиши билан улар йиғиштириб олинади). Бундай кўзбўямачилик асосига қурилган процентлару планларнинг мустаҳкам бўлмаслиги табиий. Қаландаровдаги иллатларнинг ижтимоий зарари шунда!

Илдсизлик, умумий савиянинг саёзлиги, кенг маънодаги маданиятнинг етишмаслиги колхоздай катта хўжаликни бошқаришда Қаландаров олдида қийинчиликлар туғдирадн, колхоз ишлаб чиқаришини илмий асосга қуришга, унинг истиқболига назар ташлашга, истиқболдан келиб чиқиб, ишни уюштиришга имкон бермайди, партиявий-сиёсий ишлар сояда қолиб кетади. Танқиддан, партия интизомидан ташқарига чиқиб қолми эса — Қаландаровни оммадан ажратиб қўяди, ундаги шўхратпарасликни авж олдиради, ўзини «алоҳида одам», «алоҳида раҳбар» деб билми касалига мубтало қилади. Бу бора-бора Қаландаровнинг одамларга муҳаббатини ҳам нотўғри йўлга бошлайди — одамлар Қаландаров назарида, планни бажарадиган (бинобарин, раиснинг юзини ёруғ қиладиган) кучдангина иборат бўлиб қолади. Қаландаровда омманинг устидан «раҳбар» бўлиш касали кучаяди. Унинг Сандага насиҳатини эсланг:

«Айб ўзингизда, одамлар билан аймоқи бўлиб, катталарни бетга-чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!» Қаранг, «ҳар ким ўз иззатида турсин», «фуқаропарварлик қилинмасин». Қаландаровнинг бу гапларидан «раҳбар бошқа, халқ бошқа, раҳбар халқдан устун турмоғи керак» деган чиркин фалсафанинг ҳиди келиб турибди. Бу — Қаландаровнинг сўзигина эмас, эътиқоди. Унинг фаолияти ана шу фалсафа асосига қурилган. Илм-сиз Қаландаров «раҳбарликка» ноқобил чиқиб қолишидан жуда кўрқади. Шунинг учун ҳам кимки унга «Бек ака!» деб турса, «сиздан донороқ раҳбар ҳали онадан туғилмаган» деб турса, жуда хуш ёқади. Бундан қиссадаги Эшон каби лаганбардорлар фойдаланади-ю, соясида майшат қилиб, беташвиш умр суриш учун қаландаровларнинг шуҳратпарастлик кўчатига сув қуйиб кўкартиришади. У Қаландаровнинг заиф томонларидан фойдаланади, шунинг учун уларни авж олдиришга уринади. Қаландаровлар мана шундай заминда кўкаради.

«Синчалак» қиссаси Қаландаров билан Саида ўртасидаги кураш тасвирига асосланган. Шу кураш жараёнида уларнинг иккови ҳам инсон сифатида тўла-тўқис очиб берилади. Ёзувчи бу курашни ғоят табиий кўрсатади. Ҳар ишда гапини ўтказиб ўрганган Қаландаров Саида ўрнатаётган партия ингиломига бўйсунишни истамайди, Саиданинг ҳам измидан чиқмаслигини, «гаҳ» деганда қўлга қўнишини истаydi. Аммо Саида бундай йўлдан боролмайди. Шунинг учун ҳам Қаландаров Саидани камситиш, шахтини қайтариш учун ҳар қадамда ўткир пичинглар, маънодор, тагли киноялар қилди, аччиқ-тирсик гаплар айтади. Саида эса ҳар гал уларга янада ўт-кироқ, янада таглироқ жавоб бериб боради.

Саида билан Қаландаровнинг ақл-фаросат бобидаги тўқнашув-ви бизда икки моҳир қилчбознинг жангини эслатади: Қаландаров эпчил ҳаракатлар қилиб, Саидага зарба беришга тиришади, Саида эса ҳар гал янада эпчилроқ ҳамла билан унинг зарбини қайтаради, ҳатто қўлидаги қилчини уриб тушириб, таслим бўлишга мажбур қилади. Биргина мисол: Қаландаров Саидани зимдан ҳақоратлаш учун синчалак ҳақидаги гапини айтади: «Синчалак деган қушни биласизми, оёғи ипдай... Шу қуш «осмон тушиб кетса, ушлаб қоламан» деб оёғини қўтариб ётар экан». Бундай аччиқ кинояга, жон-жонидан ўтиб кетадиган кесатиққа нима деб жавоб бериш мумкин? Саида топади: «Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака, хўроз ҳам, «мен чақирмасам, тонг отмайди», деб ўйлар экан...» Бу жавобни эшитгач, Саидадан кўзёши кутган Қаландаров «Йў-қол!» деб қичқириб, аламини похол шляпадан олишдан бошқа илож тополмайди. Ана шу тарзда Қаландаров билан тортишувларда Саида ғолиб чиқади.

«Синчалак» қиссасининг энг қимматли томонларидан бири яна шундаки, унда ёзувчи Саида образида бугунги илғор ўзбек қизларининг етакчи сифатларини ифодалаш билан чекланмаган, балки қаҳрамон тақдири орқали ўзбек аёлининг совет ҳокимияти йилларидаги тақдирини ҳам кўрсатган.

* * *

Абдулла Қаҳҳор оз умр кўрди — у 1968 йил 25 май кўни Москвада 61 ёшга тўлмай вафот этди. Оз умр кўрди-ю, лекин

ғәят ибратли, мазмундор умр кечирди. У ҳаётининг 40 йилдан ортиқроғини адабиётга, адабиёт орқали жонажон халқига хизматга бағишлади. У ижод оламига қадам қўйган экан, бунда бирон марта енгил йўллар излагани йўқ, бирон марта манфаатини устун қўйгани йўқ, бирон марта ўткинчи, ҳавойи нарсаларга мослашгани йўқ. У олнжаноб ниялари йўлида курашиш лозим бўлса, ҳеч тая тортмай дадиллик билан курашга кирарди. У адабиётни муқаддас деб биларди ва бутун ижоди давомида унга ҳалоллик билан хизмат қилди. Шунинг учун ҳам унинг асарлари адабиётимизнинг олтин фондига кирди ва халқимиз қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Ноёб истеъдод эгаси, коммунист санъаткор Абдулла Қаҳҳор том маънода халқ ёзувчиси эди ва ҳаминша шундай бўлиб қолади.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

САРОБ

Роман

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Қиз эшик олдиға юраги бетламайроқ келди, унинг қабзасидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бировнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди; эшик оёғининг учига тегиб қопчигандан сўнг четланиб, ичкаридан чиққан йигитга йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб, афв сўради.

Кийимидан йигит кўпроқ студентга ўхшар эди. У эшик ёнида паришон турган қизга яна бир қаради-да, салмоқли қадам ташлаб залнинг тўрига томон юрди. Қиз қия қолган эшикни секин зичлади-да, йигитнинг кетидан қараб қолди; кейин ўнғайсизлана-ўнғайсизлана унинг орқасидан кетди.

— Уртоқ,— деди залнинг муюлишида унинг кетидан етиб бориб,— сиз Сайфийни биласизми?

Йигит орқасига қаради ва худди ундан бирон хизмат кутгандай, қўлидаги қоғозларини толстовкасининг чўнтагига солиб:

— Мен...— деди.

Йигит ҳайрон эди: «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими мўъжиза-ку, нега менинг отимни биледи, нега яна ўзини паст олган товуш билан сўрайди?»

— Мен консультация бюросига учраган эдим... — деб гап бошлади қиз, аммо йигитнинг юзига қараб шубҳаланди шекилли, яна бир мартаба унинг Сайфийми эканини аниқ билмоқчи бўлди.

Йигит афв сўради:

— Менинг қулоғимга Саидий бўлиб кирибди,— деди ва чўнтагига солган қоғозларини яна қўлига олди.

Бу қиз учун шу уйга кириб ўз ишининг оқибатини сўраш янги очилган қизларнинг гавжум гузардан қоқинмасдан, қизармасдан ўтишндай қийин эди. Шунинг учун «Сайфий шу уйда ишлайди», деган ваҳима уни гангитиб қўйган эди, Саидий афв сўрагандан кейингина кўзи очилди; шундан сўнг, худди биров: «Э, ўл-а, шуна-

қа, чиройли йигитни кўрсанг юрагинг тутдай тўкилади», деб таъна қилаётгандай қизариб, орқасига қаради.

Саидий ҳам бу уйдан иши ўнгмай чиққан, қизнинг ҳам иши ўнгишига кўзи етмагани иккаласини бир-биридан ажратиб турган тагсиз чоҳга мустаҳкам кўприк бўлиб тушди. Қиз Саидийдан ўз ишига доир кўп маълумотлар умидвор, аммо сўрамасди. Саидий эса ундан нима умидвор эканини ўзи билмас, аммо унинг умид қилган нарсасинигина эмас, бутун оламни бериб, ҳеч нарса талаб қилмайдиган бир ҳолатда эди. Саидий қизнинг ҳолатини дарҳол англаб, қабул комиссияси тўғрисида гап очди. Қиз унинг сўзига ўзи устидан чиқарилган ҳукмни тинглагандай қулоқ берар эди. Бу эшикка киргани иккиланиб турган қиз Саидийнинг сўзини эшитиб, бутунлай кирмайдиган бўлди. Кейиндан Саидий хотин-қизларга енгиллик борлигини айтиб ҳарчанд қистаса ҳам қиз лабини тишлаб бош чайқар эди. Бундан бир неча минут илгари Саидийнинг берадиган бир оғиз маълумоти қиз учун бутун оламнинг хирожига арзийдиган эди, бу уйга киришдан воз кечганидан сўнг эса бу маълумот билан бирга Саидийнинг ҳам қадр-қиммати қолмади.

Саидий ичкарига кирганида олдига қўйилган шартларни эшитиб, «бундай бўлса ўқимамайман», деган фикрга келган эди, аммо ҳозир бундай фикрга келганидан тонди. Унинг эндиги фикри қандай бўлса ҳам университетга кириш, ўқиш эди. Вужуди мўъжиза, ҳар бир сўзи, ҳаракати ҳаётга чақириб турган шу қизга ҳамдард бўлиш учун у ҳар нарсага тайёр эди.

Қиз ниҳоят унинг сўзини ерга ташламай эшик томон йўналди ва эшикнинг қабзасидан ушлаб Саидийга қаради; чап қўлини пўкиллаб турган юраги устига қўйиб, лабини тишлади.

— Кирайми, а? Кетмай туринг...

Қиз бу сўзни ўйламасдан айтди.

Саидий ҳам бунга бир маъно беришдан ожиз эди.

Саидий қўлини орқасига қилиб эшик олдида нарибери юриб турди. Қизнинг лаб тишлаб бош чайқаши унинг кўз олдидан, майин товуши қулоғидан кетмас эди. Унинг бошидаги фикрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетди; буларнинг ичидан биронтасини ажратиб олса, ўша ҳам хаёлга айланиб кетар эди: «Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам», дер эди.

Эшик очилиб, Саидийнинг хаёли патдай тўзиди.

— Вой ўлай...— деди қиз,— мен сизни кетмай туринг, деб маҳтал қилиб қўйдим... Анкета билан аризадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди-да, яна алланимабало ҳужжатлар керак экан... Сизни маҳтал қилиб қўйдим.

Қизнинг иши ўнгмаган эди. Бу ўздан ҳам кўра Саидийга қаттиқроқ таъсир қилди. Қиз бу эшикка кириши билан Саидийга анча яқинлашган эди, ҳозир яна миллион-миллион чақирим йироққа кетди, лутфкорона кулиб, ҳаётга чақириб турган кўзлар хаёлгина бўлиб қолди.

Қизнинг ваҳима билан ўтмасланган зеҳни залнинг эшигидан чиққанидан сўнггина аслига қайтди: ёнида соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган бежирим йигит борарди. Қиз ўнғайсизланар, худди биров кўриб қолишидан ҳадиксирагандай атрофга қарар, аммо бу йигитга зарур иши бор ёки муҳим бир жойга бошлаб кетаётгандай, бир қадам ҳам орқада қолмас эди. Қиз бир гап баҳонаси билан Саидийнинг юзига бир лаҳза тикилди-да, негадир қизарди.

— Ўзи-ку, бизни илм-урфонга чанқоқ халқ дейди, яна меҳнаткаш номеҳнаткаш деб халқни ажратгани нимаси!.. Балога учрасин!..

— Мен кеча ҳам келган эдим. Бир профессор фирқаячейкасининг котиби билан уришди; у ҳам сизнинг фикрингизни айтади: «Ўзларинг ўқит дейсизлар-да, яна чек қўясизлар», дейди.

Биринчи этажнинг зали вокзалга ўхшар эди; тиқилинч, говур, дим. Терга пишган одамлар ташқарига — очиқ ҳавога эмас, залнинг тўрига, эълон тахталарига қараб оқади. Очлик йили текинга нон улашилганда ҳам бундай бўлган эмас.

Қиз залнинг ичкарисига қараб туриб лабини бурди.

— Дорилфунин ҳам масхара бўлди шекилли...

Саидий одоб юзасидан кулгига қўшилди-ю, сўнгра изоҳ берди.

— Рабфак ҳам бор. Булар рабфакка... Ҳозир рабфакда йигирма тўққиз хил миллат бор экан. Кеча диаграммасини кўрдим.

Очиқ ҳавога чиқишди. Эшик олдидаги цемент пиллапоянинг усти, анҳор бўйлари, мажнунтолларнинг ости, бутун бор турли рангдаги кўрпалар билан чипорланган. Дарахтларнинг шоҳида, ерда халта, қоп. Ҳар хил вазият ва турли кайфиятда ўтирган кишилар беҳисоб.

— Шу билан умидингиз узилдими? — деди Саидий парқдан ўтиб, автостанцияга яқинлашганда.

— Сиз-чи? — деди қиз унга кўз қирини ташлаб.

— Мен албатта ўқийман, — деди Саидий ва жўрттага қизнинг қитиғига тегди, — сиз ҳеч бўлмаса эшикнинг тирқишидан дарс эшитишга ҳам розидирсиз?

Қиз кибр билан бошини кўтарди:

— Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшитаман.

Қиз хайрлашиб автобусга чиққанида худди бир зарур гапи бўлиб унутгандай орқасига — Саидийга қаради. Автобус кўздан йўқолгунча Саидий ҳайкалдай қотиб қараб қолди, автобус кўздан йўқолгандан сўнг дўпписини кўтариб, қичишмаса ҳам, бошининг орқасини қашлади.

II

Саидий қайтиб келганда ҳамҳужраси Эҳсон тор ва дим уйда кўйлакчан, димиқиб ўтириб китоб ўқир эди. Саидий ечинди ва уйнинг тўрига қўйилган кенг ёғоч каравотга ўзини ташлади. Эҳсон унга бир қаради-да, ўрнидан турди ва стол устидаги қора тунука чойнакдан чой қуйиб, каравот ёнига келди. Саидий узоқ йўлдан чарчаб келгандай қўлларини осилтирган, букчайган ҳолда ўтирар эди.

— Саид баттоли ғози, — деди Эҳсон Саидийнинг елкасига шаппалаб, — нима бўлди, иш чатоқми?

Саидий жавоб бермади. У, худди олдида ҳеч ким йўқдай, уйнинг бурчагига қараб ўйланар эди. Эҳсон ҳам тек қолди. Анчадан кейин Саидий ўзича «ажойиб!» деди-да, Эҳсонга қаради.

— Эсингизда борми, бўйнимизга жилд осиб «Урфон» мактабига қатнаган кунларимиз?

Эҳсон устки лабини тишлаб, кўзини юқорига кўтарди. Саидий эслатмоқчи бўлган ўтмиш кўз олдидан ўтди; у билан бир нартада ўтириб ўрганган шарқийлари қулоғига эшитилиб кетди:

Туркистоннинг доғлари вор,
На гўзалди, шимди оғлор...

У Саидий билан дўст эди, бу дўстлик оталарини ҳам муносабатдор қилган эди. Эҳсоннинг отаси ҳар кунни кечқурун кўчалардаги чироқларга ёғ қуйиб ёки уларни ёқиб юрганида албатта, Саидийнинг отасици кўриб ўтар, баъзан кечалари келиб даминни ҳам босар, мувофиқ иш топилса босқонини ҳам урар эди. Саидийнинг отаси ма-

шина-босқон, машина-дам билан ишлайдиган катта бир корхона очмоқчи бўлиб, анчагина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам харжлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон бўлди ва ўзини осди. Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди. Шундан кейин Эҳсон мактабдан кетиб қолди.

— Ушанда биз ёш эдик,— деди Саидий узоққа қарагандай кўзларини қисиб,— аммо бир-биримизнинг тилимизга тез тушунарлик. Энди шундай эмас деб қўрқаман...

— Келинг, қўйинг, авал айтинг,— деди Эҳсон Саидийнинг тиззасига уриб,— нима бўлди, жавоб олдингизми, қабул қилинибсизми?

Саидий кейин айтмоқчи бўлиб ишора қилди ва чўзилди.

Эҳсон унинг қилиғига тушунолмаётган ўрнидан турди ва стол ёнига келиб яна мутолаа билан машғул бўлди.

— Сизда яна бир одат бор,— деди Саидий гапи бир неча мартаба қайтарилган асабий касалдай афтини буруштириб,— сиз ўтган-кетгандан сўзламайсиз. Агар жаҳонни кезиб минг кишининг умри етмайдиган саргузашт орттирганингизда ҳам тез унутасиз.

Эҳсон орқасига қаради.

— Саидий, сиз ибтидоий ва ўрта таҳсилни тамом қилгансиз. Мен орқада қолган киши, мен келажак билан машғул бўлишим керак.. Йўқ, Саидий, тўғриси айтинг, нима бўлди сизга?

— Сиз қачон, қанақа хотин оласиз?

— Мен доктор бўлганимдан кейиноқ оламан. Унинг қандоқ бўлишини ҳозир айтолмайман. Ҳар ҳолда менга нозик, ўрта бўйли, хушқомат қизлар кўпроқ ёқади...

— Саргузашт билан ишингиз йўқ дедим, ростдан ҳам ишингиз йўқ. Балки сиз ҳам қачон бўлса-да, ҳозир менда бўлган ҳаяжоннинг мингдан бирини бошдан кечиргандирсиз. Шун билсам, балки дилимдагини англата олмасликдан бунча қўрқмас эдим. Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсам, «ҳамма одам тупроқдан бинно қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим.

— Нима бало, муҳаббатми?

— Йўқ, йўқ, муҳаббат деманг. Наҳот фақат муҳаббатгина бўлса!

Эшикдан Эҳсоннинг дўсти Павел Шафриннинг товуши эшитилди. У ким биландир сўзлашиб келар эди. Саидий худди буюрган овқати ёқмаган касалдай, афтини буруштириб, бошини ёстиққа қўйди. Саидий Шафринни ум...

ман ёмон кўрарди, хусусан ҳозир кўргани тоқати йўқ эди.

Шафриндан илгари ёшгина бир йигит кирди. Бу ҳам Эҳсоннинг яқин дўсти, Саидий «бадҳазм» деган кишилардан бири — Шариф эди. У Эҳсон билан сўрашди-да, бурнини жийриб, уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.

— Худо ҳаққи, уйнинг бижиб кетибди... Ҳеч кўчага чиқасанми ўзинг?

Унинг кетидан, қўлида газета, Шафрин кирди, Эҳсонни қучоқлади ва икки-уч кўтариб ташлаб, қичқирди:

— Москва Давлат университетининг медицина факультетига иккита ўрин бор, шунинг биттаси сеники бўлиши керак!..

Эҳсон эълонни кўздан кечиран экан, Шафрин Саидийнинг ёнига бориб ишининг оқибатини сўради. Саидий эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Шафрин уни касал гумон қилиб бошини ушлаб кўрди.

— Тобингиз йўқми? Сиз ҳам Москвадаги адабиёт факультетига кетсангиз яхши бўлар эди.

Саидий бошини кўтариб Шарифга кўзи тушди ва гўё келганини билмагандай:

— Э, келинг...— деди ва кўзини ишқаб ўрнидан турди.

— Шартлари менга тўғри келади!— деди Эҳсон, худди шу факультетни битириб ҳозир қўлига диплом олгандай севиниб, — Шариф, ҳамма шарти тўғри келади.

— Биламан.

— Билсанг райкоммолдан мени тавсия қиласан!

Эҳсон қора тунука чойнакни кўтариб, югурганича чойга кетди. Саидийнинг Эҳсонга айтадиган гапи кейинга қолди, чунки меҳмонлар ҳали-бери кетмоқчи эмас эди.

III

У қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди. Саидий уни кимдан сўрашини ва қаердан излашини билмас эди; башарти кўрса нима дейишини билмаса ҳам, шу ҳафта ичи бир неча мартаба университетга борди.

Саидий бир куни университетга кетаётганида паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу—ўзининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир ёғини кўтариб кўришди-да, кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?.. Жон Раҳимжон ука, ўргилай...»

Саидий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хо-

тиниға «агар уканг қадам қўядиган бўлса менга талоқсан» деган.

Жанжалнинг боши Саидийнинг ўқишга кириш нияти бўлди. Шундан сўнг турли келишмовчиликлар ҳар икки томоннинг ҳам қитиғига тегадиган бўлди. Гап кўпая-кўпая охири Саидийнинг шу уйдан чиқиб кетиши билан тугади.

Саидий илгари муаллимлик қилиб кўп пул топар эди. Шу вақтларда поччаси Муҳаммадражаб унга кўтара мол оладиган харидорига қилгандай муомала қилар эди: овқатнинг яхшиси Саидийники, усиз шишанинг оғзи очилмайди. Эҳсоннинг сўзи билан унда ўқиш фикри қўзғалган кундан бошлаб ширин турмуш, шоҳона маишатга туз тушди. Авваллари Муҳаммадражаб ўзи индамай хотини орқали уни шу йўлдан қайтаришга уринди, Саидийга кўп мол-дунё, яхши хотин, уй-рўзғор ваъда қилди. Опаси буни энтикиб-энтикиб сўзлар эди. Саидийнинг ҳам шундай маишатга кўнгли суст кетган минутлари бўлди, аммо Эҳсонни кўрганида, унинг сўзини тинглаганида бу бойликлар ва унинг кетидан келадиган маишатларнинг ҳаммаси кўзига кўпик бўлиб кўринар эди.

Бир улгуржи солиқ чиқиб Муҳаммадражабни тентиратди, бундай вақтларда Саидий қўлтиғига кирар эди, энди кирмагани учун ер билан яксон бўлаёзди. Солиқ катта зарба етказди. Тикланиш учун бир неча минг сўм пул ва талай вақт керак эди. Шу кунларда у хотини орқали яна Саидийнинг қўйнига қўл солди, бўлмади, шундан кейин умидини бутун узди-да, «савдо сиёсати»ни бошқа йўлга бурди, илгариги катта дўконини ёпиб, патентни топширди, кичкинагина, кўримсиз дўкон очиб, бошқа паст даражали патент олди. Бу янги дўконда омбордаги молларнинг намунасигина турар, билмаган киши тасодифий тушган моллар билан савдо қилиб, қўл учида тирикчилик қиладиган дўкондор гумон қилар эди. Бу жуда қўл келди, аммо ҳарҳолда илгаригидай фойда йўқ эди. Шундан сўнг Муҳаммадражаб Саидийни бебошлик, ялқовлик, бузилишда айблаб, ҳаммага шикоят қилиб юрди.

Унинг кўп ёр-дўстлари, таниш-билишлари орасида Саидийнинг обрўйи кетди, илгари кўрганда таъзим қиладиганлар энди ўзларини кўрмаганга солиб ўта бошладди.

Саидийнинг таниш-билишлари, ёр-жўралари ҳали ҳам бор, аммо дўсти битта — фақат Эҳсон. У поччасидан айрилиб, Эҳсон билан яқинлашганидан сўнг ҳам Шариф сингари бирмунча танишлар орттирди, аммо булар билан киришиб кетолмас, бу янги доирада ўзини мусофирдай

сезар эди. Эҳсоннинг Москвага кетиши мана шу кунларга тўғри келди.

— Раҳимжон, — деди у сандиқчасини сиз билан боғлаётиб, — ёшлик тошқин сув, суғорадиган экиннингизни суғориб қолмасангиз ўтиб кетади. Кейин кексаликнинг кўзойнагини тақиб игна билан қудуқ қазишдан иш чиқмайди. Шафрин яхши йигит. Сиз уни ёмон кўрасиз, бу билан унинг ҳақиға жабр қиласиз. Биз, сиз учун жонини берадиган йигит, қадрига етиш керак. Нима учун университетга олинмаганлигингизни айтмадингиз. Агар илмингиз етишмаса Шафрин ҳамма вақт тайёр. У университетнинг иккинчи курсида, маълумоти бор. Сизнинг бир ёмон одатингиз бор: одамга қўшилмайсиз. Ҳатто Шарифдай бир хушфёъл, кўнглида кири йўқ йигитдан ҳам ўзингизни олиб қочасиз.

— У катта одам. Мен кичик, шунинг учун...

— Нимаси катта? Сиз ҳам комсомол, у ҳам комсомол. Ўзингиз ёмон ўрганибсиз. Одамга қўшилмайсиз-да, бунга ҳар нарса баҳона бўлаверади.

Эҳсон узоқ вақт бегона элларда юриб ўз онасининг олдиға кетаётган ёш боладай югурар, елар эди.

Эҳсонни узатгани вокзалға кўп одам чиқди. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди, чунки кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсон бўлса, у ҳам бу одамлар ичида шуларнинг бириға айланди.

Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб қочиш йўлини кўзлади ва эвини қилиб қочди.

Кечқурун хужраға Шафрин келди. У ёлғиз қолган Саидий билан бирпас гапиришиб ўтиргани келган эди. Саидий уни кўриб малол билан ўрнидан турди.

— Қалай, Раҳимжон, диққат бўлиб қолмадингизми? — деди Шафрин. — Хусусан яқин ўртоғингиз кетса уй жуда ҳувиллаб қолади.

Саидий ёмон кўришини Шафрин хаёлиға ҳам келтирмас, баъзан ундан қаттиқ гаплар эшитса ҳам, дарҳол унутар ва ичидан «бунинг фёэли шу», деб қўя қолар эди.

Саидий афтини буруштириб ўзини касалликка солди. Шафрин ростдан ҳам касал гумон қилиб, бошини ушлади.

— Иссиғингиз йўқ.

— Қимирласам, биқиним санчади, — деди Саидий худди ҳозир санчгандай афтини буруштириб.

Шафрин доктор тўғрисида оғиз очган эди, Саидий шошиб:

— Қаратганман. Дори берган. Ҳозир ичдим, — деб сўзини қисқа қилди.

Шундан сўнг жимлик чўкди. Саидий кўзини юмди ва ичида: «Шундай ҳам бетамиз одам бўладими, кўрдингки, сени хушламаётирман, чиқ кет...» дер эди.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёғининг учида юриб чиқиб кетди.

Шафрин кейин ҳам тез-тез келиб турди. У ҳар келганида Саидий ё зарур иши бўлиб чиқиб кетмоқчи бўларди, ёки жим, индамасдан ўтирарди.

Бора-бора икки орадаги Эҳсон туғдирган яқинлик иллари узла бошлади. Саидий буни билар ва шу илларнинг мутлақо йўқолувини тезлатишга тиришар эди. Кейин-кейин Шафрин кам келадиган ва келганда ҳам кўп ўтирмайдиган бўлди. Эҳсон кетиб, орада ўн беш кун ўтгандан кейин Саидий университетга ўрин олиш учун марказга кетди. Бу, ўз наздида, йўқолган гавҳар — қизга томон босилган биринчи қадам бўлиши керак эди.

IV

Саидий университетга кириши билан белгисиз йўқолган гавҳар — Мунисхонни топди. Бунинг устига, бир вақтлар комсомол ячейкасини талаб қилиб университет эшигига ғов бўлганларга ғолиб ҳам келди. Унинг стипендияга ўтишида ҳам жанжал бўлди. Бу тўғрида ҳам марказдан қоғоз олиб келишга тўғри келди.

Университетда кўп ишлар Саидийга маъқул бўлмади. У билан бир группада ўтирганлар ичида яхши, вужудидан қобилият ёғилиб турганлар ҳам бор; назарида қўпол, мишг йил ўқиганда ҳам «нам» ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учунгина яратилганлар ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шулар ҳам студент! Узларигина эмас, ўқишга юборган ташкилотлар ҳам сарф қилинадиган меҳнатнинг бекорга кетмаслигига ишонади!»

Ростдан ҳам булардан баъзилари ўқишда кучсизлик қилади. Партия, комсомол ячейкаси кучли студентларни буларга бириктирарди. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир кун дарс вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган профессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмасиз, — деди у,

Саидий «тўнтак» деб ном қўйган бир йигитга,— бориб кетмонингизни чопинг!..

Кимдир қарши сўз айтган эди, муаллим жеркиб берди:

— Бу — фан. Бунни декрет билан соддалаштириб бўлмайди!

Эътироз билдирган кишининг товуши супурги билан урилган арининг товушидай бирдан ўчди. Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Ячейка ҳамон ўз ишини қилар эди. Саидийни раб-факда ўқийдиган кўпол, йўғон гавдали, новча бир шах-терга боғлаб қўйди. Саидий индай олмади, аммо ичи-дан гижинар эди.

«Тўнтак» билан профессор ўртасида ўтган бу гап бутун университетга довруқ бўлди. Бу — ўт теккизилган мушакнинг пилтасидай гоҳ йилт этиб уч берар, гоҳ сўнгандай кўздан йўқолар, аммо зўр бир портлаш бў-лиши кутилар эди. Вақти соатига бориб портлади. Унинг товушини бутун жамоат эшитди. Бу вақтда жум-ҳурият пролетар студентларининг конференциясига ҳозирлик, бутун факультетларда вакиллар сайлаш, на-казлар топшириш борар эди. Бу воқеа шунда бир очил-ди, сўнгра конференцияда гапирилди, бир неча газета-ларда ёзилди. Бу ва шунга ўхшаган бирмунча фактлар устида шовқин кўтарилиб, профессор университетдан ҳайдалди. Саидий бу портлашдан чўчиб, ҳатто ўзининг ҳамдарди Мунисхонга ҳам қобилиятсиз кишилар тўғ-рисида индамай юрди.

Мунисхон билан Саидий орасидаги муносабат ҳамон ўқиш йилининг бошидагича эди. Дарс вақтларида кў-пинча иккаласи бир жойда ўтириб қолади. Дарс тамом бўлгандан сўнг, то Мунисхон ўрнидан туриб эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирламайди. Баъзан Мунисхон ҳам шундай қилади, аммо у ҳеч қа-чон Саидийни кутиб турганига иқрор бўлмас эди.

Эшикдан чиқилгандан сўнг икковининг йўли бир томонда бўлса ҳам, ҳеч бирга кетишмайди. Айрилиб иккови икки томонга кетгандан сўнг эса, худди айта-диган бир гапини эсдан чиқаргандай, иккови ҳам да-дил қадам ташлаб кетолмас эди.

Бир куни дарсдан чиқилганда қаттиқ ёмғир ёғмоқ-да эди. Мунисхон пальтосининг ёқасини кўтарди-ю, эшикдан чиқишга юраги дов бермай, туриб қолди. Саи-дий ҳам тўхтади. Унинг юзи ташқарига ўгирилган бўл-

са ҳам, кўзининг қири билан қараб Мунисхоннинг узун, қора киприкларига зеҳн солар эди. Мунисхон бир нарса сўрамоқчи бўлгандай, бирданига Саидийнинг юзига қараб, кўзи кўзига тушди. У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тутилгандай, эсанкиради, қизарди.

— Ёмғир... — деди у.

Аммо нима демоқчи бўлиб гапири ёмғирдан бошлаганини билмас эди. Хайриятки, Мунисхон унинг сўзини давом эттирди:

— Ёмғир кунни уйда чақчақлашиб ўтирсанг, шамол кунни ухласанг...

Саидий боши билан «шунини айтмоқчи эдим», дегандай ишора қилди.

Ёмғир тинди. Эшик олдидаги ариқчадан лойқа сув тошиб оқар эди. Мунисхон юз эҳтиёт билан қадам босиб кўприкдан ўтди, аммо йўлгага чиққанида ҳар иккала оёғи бирданига тойилиб, чалқанчасига кетди; агар Саидий қулоч ёзиб тутиб қолмаганда майиб бўларли даражада зарб билан тушар эди. Омон қолишдан татом умид узган Мунисхон ваҳима билан ичига олган нафасини чиқармай туриб, худди ким тутиб қолганини билмагандай, Саидийнинг юзига қаради. Қандай бўлиб уни қучоқлаб олганини билмай қолган Саидий узр сўради.

Шу кунни иккови анча ергача бирга кетди. Шу кундан бошлаб буларни кўп гапиришмасликка, бирга кетмасликка мажбур қилган аллақандай куч таслим бўлди. Секин-секин аудитория, кутубхона ва бошқа шундай жойларда иккови ўтириб дарс тайёрлайдиган бўлди. Дарслар кўпайган сайин Мунисхон ўзини кучсиз ҳис қилар ва Саидий билан дарс тайёрлашга эҳтиёж сезар эди. Саидий ундан кўп билар, билганини тушунтиришга жон-дили билан тиришар, шахтёрдан аяган вақт ва сабрини унга берар эди.

— Сиз аллақандай тушунтирасиз, — дер эди Мунисхон, — дарров тушуна қоламан. Бошқа одам ҳеч тушунтиролмайди...

Қишқи имтиҳон кунлари яқинлашганда дарс тайёрлаш учун кечқурунлари факультетга келишга тўғри келди. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди, ҳатто баъзан Саидийнинг келмай қолишидан кўрқадди. Саидий эса бир келишга умрининг ярми кетганда ҳам тарк қилолмас эди.

Бир куни мутолаа ярим кечагача чўзилиб, Саидий Муниسخонни уйига элтиб қўядиган бўлди. Камқатнов — хилват кўчанинг йўлкасидан боришар эди. Бир дарвозанинг остида суяк ғажиб ётган катта бир ит ириллаб буларга қарши юрди. Муниسخон Саидийнинг билагидан маҳкам ушлаб, ўзини унинг орқасига олди. Шу дамда фақат Муниسخонгина қолиб, бутун олам Саидийнинг кўзидан йўқолди. Муниسخон ҳеч қачон унга бунчалик яқин келган эмас! Йиқилганда унинг қучоғига тушган экан, тасодифда Саидийнинг қучоғи билан ер ёки ўша ерда турган бирон тош орасида фарқ йўқ эди. Ҳозирчи! Ҳозир Муниسخон итдан қанча қўрқса ҳам Саидийнинг ўрнида бўлак киши бўлганда унинг билагидан бундай ушлаш гумон эди! Ит ириллаганича дарвозадан беридаги эшикка кириб кетди. Муниسخон кулиб юборди.

— Улгур ўзидан қўрққан экан-ку!..

Бир-икки қадам босилгандан кейингина Саидий ҳушига келди.

— Шу итнинг ақли бўлса ҳозир юзта ўзига ўхшаган итни эргаштириб чиқиб бизни ўраб олар эди, — деди Саидий.

— Эй... қўйинг... Мен итдан қўрқаман, — деди Муниسخон ва ўнг ёқдаги тор кўчага бурилиб, қўлини кўтарди.

— Ҳу ана, бизнинг ҳовли...

— Оббо... Жодугарликни билсам ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим.

— Нега?

— Энди... сурар эдим-да.

— Емон экансиз-а...— деди Муниسخон кўрсаткич бармоғи билан таҳдид қилиб, кейин хайрлашиб қоронғилликка кириб кўздан йўқолди.

V

Кунлар бир-биридан фарқсиз, аммо ҳаётда янги-дан-янги манзаралар вужудга келтириб ўтар эди. Муниسخон билан бирга дарс тайёрлаб ўтказилган вақт Саидий учун умрининг энг ширин соатлари эди. Қишки имтиҳон кунлари яқинлашганда шахтёр унга ўз ихтиёри билан жавоб берди. Саидийнинг бу хурсандчилигини Муниسخон чапак чалиб қаршилади.

— Бундан кейин ҳеч кўзига кўринманг. Акамнинг айтгани рост: «Ўзингни ҳеч нарса билмаган, кўпчилик-

нинг ишига уқувсиз қилиб кўрсатсанг, кўп гапирмасанг қулоғинг тинч бўлади», деган эди. Рост. Сизнинг ода-тингиз ёмон — биров бир нарса сўраса ўзингизни бил-масликка солмайсиз. Энди ундай қилманг. Энди дарсни ҳам бошқа жойда тайёрласак. Тинчгина, биров халал бермайдиган, студентларнинг кўзидан узоқ жой бўлса яхши бўлар эди. Шу имтиҳонлардан ўтиб олгунча... биз-ники ҳам яхши-ю, тинч эмас. Акамнинг ўртоқлари кўп келади. Қуриб кеткурлар бирам бевош-э...

Мунисхоннинг назарида, Саидий нимаси биландир бошқа студентлар, ҳатто барча йигитлардан ажралади. У ювош, оғир, яна қобилгина йигит, гапга тез тушуна-ди ва киши қандай кайфиятда бўлса шунга муносиб муомала қилади. Шунинг учун Мунисхон унга бўлган муносабатини холис, беғараз, гарчи ўзи учун бир қадар эришроқ туюлса ҳам, ўртоқлик муносабати, деб билар ва ҳамманинг ҳам шундай қарашини тилар, лозим кел-ганда ишонтиришга тиришар эди.

Имтиҳон ҳафтаси кириши билан факультетда хилват Гурчак қолмади. Шунинг учун бундан бир неча кун илгари бир қўзғалиб яна босилган «бошқа бирон муво-фиқ жой топиш» фикри заруриятга айланди. Мунисхон шу тўғрида гапирса Саидийнинг кўз олдига ўзининг ҳужраси келарди, Мунисхон истаган мувофиқ жой бундан ортиқ бўлмаслигини билса ҳам, «менинг ҳуж-рамга борармиди», деган андишага бориб, таклиф қи-лолмас эди.

Бир куни, бўш гумон қилинган аудитория банд бў-либ чиқди. Шунда китобларни қўлтиқлаб қаёққа бо-ришни билмай танг бўлинганда, Саидий беихтиёр ўзининг ҳужрасини эслатиб юборди. Мунисхон майда ўрилган сочининг учини ўйнаб ўйланар экан, Саидий шамнинг алангасидай бўлиб қолди: Мунисхоннинг ҳар бир ҳаракатидан эсан шабада уни тебратар, агар шу онда у «йўқ», деб юборса, уни абадий сўндирад эди. Мунисхон бундай қилмади.

— Узоқми? — деди Саидийнинг юзига қараб.

Саидий ўзидаги ҳаяжонни товушидан билдириб қўй-маслик учун бош чайқади. Мунисхон яна сочининг учини қўлига олди. Саидий анчадан кейин ўзини босиб олди-да:

— Почтанинг қаршисида, автобусга йигирма қадам ҳам келмайди... — деди...

— Ҳужрангиз яхши экан, — деди Мунисхон эртасига келганида.

— Бир ўртоғим бор эди, ўша кетгандан бери ҳужрага қарамайман.

Саидий ўтиришини ҳам билмай қолди, туришини ҳам. «Чой қўйиш керакми, ё чой қўйсам буни ўзим билан тенглаштирган, кўкдаги фариштани ерга туширган бўламанми?» деган савол бошига худди бармоқ билан турткандай туртар эди. У ҳамма ишни қилибди, ҳамма тайёрликни кўрибди, аммо шуни ҳал қилиб қўйиш эсига келмабди. У маълум қарорга келмасдан туриб керосинка олдига борган эди, Муниسخон фаҳмлаб «рахмат» деди ва китобни очиб маҳтал бўлиб турди. Китобни эса, русчани тез ва урғуларини жойига қўйиб ўқий билгани учун, Саидий ўқиши керак эди.

Муниسخон қозиққа пальто илаётган Саидийнинг орқасидан қараб ўзида ҳеч қачон бўлмаган бир ҳис сезди: ё ўзи кўкдан ерга тушди, ё соғлом, ҳар иш қўлидан келадиган, кучга тўлиб-тошган бу йигит унинг кўкига кўтарилди. Унинг бу уйга келиши бунинг сабаби эмас, натижаси эди.

Саидий одатдагича Муниسخондан узоқ ўтириб китоб ўқир, китобнинг тили оғирлиги устига жумлалари узун бўлгани учун Саидий ўқиган жумлаларини бир-икки қайтариб, тушунтириб беришга мажбур бўлар эди. Шундай қилиб ҳар соатда ўн беш минут дам олиш одати ҳам унутилди. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари ўтаётганда Саидий кўзи чарчаб, туртина бошлади, китобни нари суриб, кўзини ишқади. Муниسخон китобни варақлаб кўриб яна бир ярим соат ўқилса тамом бўлишини ва сўнгра ўн беш минут эмас, ярим соат дам олиш мумкин эканлигини айтди. Дераза ёнига бориш учун ўрнидан турган Саидий яна ўтириб китобни олганда, Муниسخон инсофга келди: ўзи ўқимоқчи бўлди. Муниسخон ҳам тузук ўқийди, аммо баъзи сўзларга тили келишмайди. Шундай сўзлардан бири Саидийни ёрдамга чақиришга мажбур қилди. Тили келишмаганидан хи-жолат тортган Муниسخон ўша сўзни йўқотиб қўйди.

— Тўхтанг, тўхтанг, мана, — деди Саидий унинг қўлини маҳкам ушлаб.

Муниسخон қўлини тортиб олмади, аммо Саидийнинг юзига қаради. Саидий буни сезиб ўзини жиддий ўйлаётганга солди, бироқ ҳозир бу сўзнигина эмас, китобни ҳам кўрмас эди.

— Бўлди, майли, — деди Муниسخон қўлини тортиб олиб ва гўё бундан сўнг ҳеч қачон Саидийнинг ёрдамига муҳтож бўлмайдигандай давом этди.

Саидий яна жойига ўтириб, ўзини диққат билан қулоқ бераётганга солди, аммо қулоғига гап кирмас эди.

— Дарвин наботот ва ҳайвонот оламининг тараққиёт қонунини очгандай, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини очди, — деб ўқиди Мунисхон охириги жумлани ва китобни нарига суриб, Саидийга қаради, — ўлай агар, шу охириги саҳифадан ҳеч нарса туншунмадингиз!..

— Нега, — деди Саидий шошилиб, — жуда диққат билан қулоқ солдим. Аксинча, шу охириги саҳифа жўнроқ ёзилган экан.

— Хўп, охириги жумлада Маркс, Дарвин нима қилибди? Айтинг-чи...

Саидий шу дамда бу жумланинг маъносини эмас, унда Дарвин, Маркс борлигини ҳам билмас эди, китобни олмоқчи бўлган эди, Мунисхон қўймади, ўқимасдан тахминан бўлса ҳам маъносини айтишга мажбур қилди ва кўзига тикилиб туриб олди. Саидий, пешонаси ялтиради, чўнтагидан рўмолча излаб тополмай шу баҳона билан ўрнидан турди-да, нари-бери юрди. Мунисхон китобда остига чизилган жумлаларни дафтарига кўчираётиб пичинг отди:

— Дам олмасдан бир неча соат ўқиш кўзни тиндирар экан-да! Эҳтиёт бўлинг, ўзингизни бирон нарсага уриб олманг тагин!..

Бу сўзни шундай оҳангда айтдики, Саидий орқасида туриб, «О, билган экан» деб лабини тишлади, қўнгироқ сочларини чангаллади.

Бир-биридан фарқсиз ўтган кунларнинг бу икки вужуд ҳаётида туғдирган янгилиги шу бўлдики, Мунисхоннинг бу ҳужрага келиши одат ҳукмига кириб қолди.

VI

Қишки таътил кунларини Саидий изтиробда ўтказар эди. Мунисхон келмайди, ўзи йўқлаб боради деса, уни ранжитишдан қўрқади...

У бир куни китоб магазинида ўзининг ҳаммактаби Жамол Қаримийни учратди. Жамол йўғонлашган, семирган, танимаслик ҳолига келган, шу китоб магазинининг хўжайинидай мағрур қадам ташлаб айланб юрар эди. Унинг устидаги кийими ва савлатини...

Саидий яқинига боргани нйманди, кўриб қўл узатганидагина сўрашди.

— Ҳмм, — деди Жамол Каримий қўлидаги кумушдан нақш солинган йўғон ҳассасини ликиллатиб, — ўқиётиман денг. Қачон мулла бўласиз?

Саидий унинг олдида ўзини жуда оёқ остида қолган сездн.

— Қаердасиз? — деди Саидий магазиндан чиқишда.

— Менинг муайян ўрним йўқ. Ўзингизга маълум, одам етишмайди. Бир кишига бир неча ишни топшириб қўйишади. Газетада адабий бўлимни олиб бораман. Билим юртида адабиёт дарси бераман. Янги журнал чиққан, шунга ҳам ҳайъат таҳририя аъзоси қилиб тикиб қўйишди. Нима дейсиз энди... Қилмасдан илож йўқ. Ижод ишлари қолиб кетди...

Саидий унинг ёзувчи эканини билмас эди.

— Ҳеч очиқ имзо қўймайсиз шекилли?..

— Шу «Улфат» кейин-кейин очиқ имзога айланиб қолади. Ҳозир ҳам ҳеч ким ўз исминни айтмайди, «Улфат» дейишади.

Саидий «Улфат»нинг шеърларини ўқиган, аммо «Улфат» Жамол Каримий ёки бошқа шунга ўхшаш киши, деб ўйламаган эди.

— Пайшанба кунн соат бешда маориф уйида мажлис бўлади, — деди Улфат хайрлашаётиб, — келинг, гаплашамиз... Шоирларнинг шеърлари текширилади. Ёш ёзувчиларга тарбия масалалари музокара қилинади. Сиз ҳам мактабда шундақа ишларга қизиқар эдингиз-ку...

Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар куйга солиб, адабиёт кечаларида айтган эди.

Уша кунн Саидий ўзида бор журналларни титиб, Улфатнинг шеърларини топди ва ҳар қайсиини алоҳида диққат билан ўқиди; кўпчилиги ёқмади, аммо шундай бўлса ҳам, буларни ёмон дейишга журъат қилолмас эди. Шу кечаси у қандайдир ҳаслга бориб иккита шеър ёзди.

Саидий пайшанба кунн кечқурун маориф уйига борганида зал ўқитувчилар, ўрта, ҳатто ибтидоий мактаб ўқувчилари ва бошқа ёшлар билан тўлган эди. Жамол Каримий олдинги қаторда ўтирар, нақшли йўғон ҳассасини ўйнар ва ҳар замон бармоқларини уч, икки, беш қилиб ёнидаги ўзидай серсавлат, ўрта ёш-

лардаги бир кишига гап маъқуллар эди. Қорни чиққан йўғон газдали нотиқ — ўзининг ўрта мактабдаги мурабийси Саидийнинг диққатини жалб қилди. Бу одам шу кунларда адабиёт майдонида ўзининг танқидлари билан жавлон урган танқидчи Аббосхон эди. У сўздан хулоса чиқарди:

— Биз санъаткорлар яланғоч хотиннинг суратига қарар эканмиз, хотиннинг яланғочлигидан эмас, унинг тасвир қилинишидан завқ оламиз. Ўзингиз иқрор бўлдингиз: унинг шеъри юқори санъатга эга, дедингиз. Демак, «мафқурасига теккизмай» фойдаланиш мумкин. Сиз мафқуравий соғломми, бўлди!

У ўтиргандан кейин йўғон гавдали, кенг елкали, қорачадан келган бир йигит сўз сўради. Зал говур бўлиб кетди. Кўпчилик унга сўз берилишини талаб қилар, раис эса бош тортар эди. Олдинги сафда ўтирганлардан бири туриб, масалани эътирозга ўрин қолмайдиган тарзда ҳал қилиш ваъдаси билан сўз олди, бир оз холис сўзлаб туриб, сўз берилмаган йигитни дўппослаб кетди:

— Шоирни ўзига муносиб кучга эга бўлган одам танқид қилса алам қилмайди. Тўрт чақалик қиммати бўлмаган шеърларингизни дастак қилиб шоирлик даъво қилганингиз етмай, яна танқид ҳам қиласизми? Ҳали ўқинг, мулла бўлинг...

Зал говур бўлиб кетди. Қичқира-қичқира раиснинг томоғи қирилди.

Саидий шу фикрга келди: умуман кишиларда бирон санъатга қобилият, уқув бўлади, аммо бу билангина ўша санъатнинг вакили бўлавермайди. Шу талантни ишга солиш учун аллақандай бир доридан бир неча томизим томизиш керак. Бу «аллақандай дори» эса Аббосхон қўлида.

Мажлис тамом бўлиб, кишилар бир-бирига сўз маъқуллаб, бир-бири билан уришиб, тарқала бошлади. Саидий ҳамон ўтирар эди. Жамол Каримий унинг ёнидан кўзи билан салом бериб, ўтиб кетди. Аббосхон президиум столи ёнига ўтирди. Уни яхши кийинган, алланарсасига мағрур бўлган бир неча киши ўраб олди. Яна бир қанча ёшлар улардан узоқроқда, худди бировнинг ош еганига қараб турган очлардай, мўлтиллашиб ўтирарди. Қаердандир Жамол Каримий пайдо бўлиб, Аббосхонга бир қути папирос узатди. Аббосхон гўё кўп мол билан келган ва кўнглига ёқадиган кишиларга арзонроқ нархда мол бера оладиган катта сав-

догар, унинг атрофини ўраб «ака-ака» деганлар эса эски, янги дўкондорлар. Булар мумкин қадар шу одамга ёқишга, ундан арзонроқ мол олиб, кўпроқ фойда қилишга уринади. Аббосхон нима деса тўғри, бир гаши айтиб кулса, ёки бирон нарсани мазах қилса, гапида ҳеч куладиган жойи бўлмаса ҳам атрофдагилар кулар ва ҳар қайсиси қаттиқроқ кулишга тиришар эди. Саидий бу ерга келганига пушаймон бўлиб чиқиб кетди.

VII

Саидий эртасига пальто киймасдан костюмда қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қаршисидаги почта-хонанинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолди. Мунисхон қора бархит пальтосининг ёқасини кўтарган ва икки учини бир қўли билан ияги остидан ушлаган ҳолда бировни кутгандай турар эди.

— Вой... — деди Мунисхон, сўрашгани қўл узатиб, — шоирлик қуллуқ бўлсин, кеча мажлисга борган экансиз...

— Ҳа, бекорчилик... Зеркиб бир борган эдим... Нима қилиб турибсиз?

— Почтага келган эдим, танаффус бўлиб қолди. Бир соат... Кетайми, кутайми, деб ўйланиб турган эдим.

— Уйга кирайлик... Хатингизни ўзим олиб чиқаман...

Мунисхон «қандоқ бўлар экан» дегандай, бошини бир ёққа ташлади, Саидий иккинчи мартаба таклиф қилганда тилар-тиламас қадам босди.

У ҳужрага кириб яна одатдаги жойига ўтирди ва стол устида турган журнални олиб:

— Бу журналнинг кейинги сонини кўрдингизми? — деди.

Саидийнинг қайси кунги ёзган шеърлари ҳам шу ерда турар эди. Мунисхон журналга қўл узатганда Саидий «қўлёзмага қўл узатаётир», деб бир ирғиб тушди; кейин қўлёмаларини четга суриб, устига оғир китоблар ташлаб қўйди. Мунисхон таътил кунларини қандай ўтказаетганлигини, қандай романлар ўқиганлигини сўзлади; ҳамда ўзбек шоирларини ном-баном айтди ва ҳар қайсисига баҳо берди.

— Жамол Қаримий яқинда менга бир шеърини ўқиб берди. Унинг ҳамма шеърларидан шуниси менга ёқди.

Бу гап Саидийга оловли қамчи бўлиб тегди, ҳозир

ўзи ёлғиз бўлса бошини деворга уриб, ёш боладай ҳўнграб йиғлашга тайёр эди.

— Жамол Каримийни танийсизми?

— Ҳа, — деди Муниҳон, бундоқ одамлар писанд эмас, дегандай, — бизникига тез-тез келиб туради. Жуда хушчақчақ, мулойим, дилкаш йиғит... Акамнинг улфати. Ҳўзининг таҳаллуси ҳам «Улфат».

Муниҳон билагидаги олтин соатга қараб ўрнидан турганда Саидий ҳам турди ва маст кишидай тентираб кетди.

У Муниҳонни қандай кузатганини ҳам билмади, шу кечаси тонг отгунча ўтириб қайси кунни ёзган шеърларини қайта-қайта тузатди, эрталаб ўша журнал редакциясига юборди. Бу Муниҳоннинг Жамол Каримий ҳақидаги сўзидан сўнг қалбида аланга олган рашк оташини бир оз босгандай бўлди.

VIII

— Шу бу кун дарсни бизникида тайёрласак... Акам командировкада... — деди Муниҳон март кунларининг бирида.

Саидий шунча гапгидики, Муниҳоннинг таклифи бир неча минут жавобсиз қолди.

«Бизникида!» Наҳот шу қиз ҳам одам қўли билан бино қилинган бирон иморатда турса! Тўғри, Саидий кўп вақт элтиб қўйганда жўн бир дарвозага кириб кетар, агар дарвоза берк бўлса-да, занжир қоқишга тўғри келса, бу занжирнинг шиқирлаши ҳам оддий занжирларнинг шиқирлашига ўхшар эди. Аммо Саидий шу дарвоза ва шу занжирнигина оддий деб билиб, ичкарини сира кўз олдига келтиролмас ва келтирмоқчи бўлганида фақат бир туманликнигина кўрар эди. Ким билади бу туманликнинг ичида қандай сирлар бор. Муниҳон бу туманликка кирганида балки қанот боғлаб учар, балки учар отга минар...

Кечқурун борганида эшик олдида Саидийни биров қарши олиб, йўлакка киргизиб юборди. Йўлакдан ўтиб ўнг қўлга қайрилганда рўпарада пишиқ гиштдан шарқ услубида солинган бир бино турар эди. Ута кўринадиган парда осилган иккита катта-катта деразадан нопормон шуъла тушиб, ундан баҳор ҳиди келар эди. Босинқироқ эшитилиб турган рояль товуши Саидий даҳлизга кирганда тўхтади-да, ўрта эшик очилди ва Муниҳоннинг товуши эшитилди.

— Ким?.. Раҳимжон!.. Вой... одамини мунча интизор қилдингиз.

Мунисхон эрга ёқишда кундоши билан рақобат қилган келинчакдай абжирлик билан Саидийнинг қўлидан пальтосини олиб, қозиққа илди ва ўшандай ширин сўзлик билан уни ичкарига таклиф қилди. Саидий эшикнинг оғир, аммо юмшоқ пардаси орасидан ўтиб, уйга кирди. Мунисхон энгил кийимда, узун ва йўғон-йўғон икки кокилини бошига ўраган, унинг устидан оқ тагдўзи дўппи кўриниб турар эди. У Саидийни духоба қолланган юмшоқ креслога ўтқизиб, ўзи ҳам ўшандай креслолардан бирига ўтирди-да, нафас ўтмай ўрнидан турди ва нопормон чирогни ўчириб рангсизини ёқди. Уйнинг манзараси ўзгарди. Бу манзара Саидийга илгаригидан ҳам ёқди, аммо уйнинг хилватлиги йўқолгандай бўлди. Уй қоронғироқ вақтда Саидий Мунисхонни одатдагидан кўра ўзига яқинроқ сезган эди. Мунисхон бир қучоқ китоб келтириб ўртага ташлагандан сўнг ҳаммаси йўқолди. Яна одатдагича интиҳосиз ўқиш бошланди.

— Китобингиздаги фикрлар миямга тегиб қопчиб кетаётир, — деди Мунисхон уч соат муттасил ўқишдан кейин.

Саидий ўқиб турган жумласини охирига етказмай, китобни нари сурди ва қаттиқ керишди; сўнгра кенг елкаларини креслонинг суянчиғига суяб юқорига — узум, сўйилган тарвуз, олмаларнинг сурати солинган шифтга қарар экан:

— Чарчаган вақтда мусиқа кўп роҳат беради-да, — деди.

— Сиз мусиқани севасизми? — деди Мунисхон, — роялда куйларимизнинг ҳаммаси ҳам чиқа бермайди... Мен сизга бир машқ чалиб берай. Бу жуда кекса машқ. Ҳарбий машқ... Араблар Ундулисни олганда чалинган машқ. Қишини шундай ғайратлантирадики, буни эшитганда ўлик ҳам тирилиб жангга отилади. Эшитинг, Раҳимжон... Буни менга бир турк зобити¹ ўргатган эди. Кейин унинг суратини кўрсатаман. Ўзиям ғайратли одам эди.

Унинг бармоқлари рояль клавишлари устидан ўрмалади. Машқни эшитганда Саидийнинг кўз олдига гижинглаган араб отлари, қалқонлар келиб, қулоғига кураш ва қондан хабар берувчи товушлар эшитилиб кетди.

¹ Зобит — офицер.

Кейин Муниسخон жавонлардан бирини очиб, унинг жүкоридаги қаватидан бир тўп сурат олди; ҳамма суратларни тўпича тескари қўйиб, ичидан кераклигини қидира бошлади: суратлардан баъзиларини Саидийга кўргани берар, баъзиларини эса айнима суратдай яширар, ҳатто стол устига ҳам қўймас эди.

— Мана,— деди Муниسخон бир суратни узатиб,— бу одам менга бундан бошқа машқларни ҳам ўргатишни ваъда қилган эди-ю, кетиб қолди.

— Э, бу Исҳоқ афанди-ку! Буни биламан. Урта мактабда ўқиб юрганымда келиб-кетиб турар эди. Ажойиб одам... Ҳали ҳам кўп гаплари эсимдан чиқмайди.

Муниسخоннинг ранги ўчди, аммо сирни бой бермади.

— Балки... Шу одам бизникига бир-икки келди. Муסיқа... Акам хушламади. Кейин қаёққа кетганини билмадим. Қизиқмадик ҳам. Салимхон акам ёмон кўрар эди. Туркияга қайтиб кетгандир-да...

— Йўқ, босмачига чиқиб кетган, ўлган. Мактабимизда икки турк зобити бор эди, шуларнинг олдига келар эди.

Эшик тақиллади. Муниسخон югурганича чиқиб, серсават бир йигитни эргаштириб кирди. Йигит унинг акасини сўраган бўлса керак, Муниسخон:

— Билмайман, ҳали хат ёзганлари йўқ,— деди.

Йигит маст кўринар эди. Муниسخон Саидий билан таништирганда у «Илҳом» деб қўл берди.

— Утирар эдим, аммо эшикда одам бор,— деди у эшикка томон бурилиб,— бир татар шоири келган эди.

— У кишини ҳам олиб киринг!

— Йўқ! Жиндай мазаси қочиб қолган...

Муниسخон узатиб қўйди, қайтиб келиб уни Саидийга танитди:

— Бу шоир Илҳом... Адабий журналда ишлайди. Маст экан, унча қистамадим. Узи яхши йигит. Сизни яқиндан таништирамоқчи эдим. Акамнинг жонажон ўртоқларидан биттаси.

Муниسخон унутган бир нарсасини хотирламоқчи бўлгандай туриб қолди.

— Энди кетсанг ҳам бўлади, деёлмай турибсиз-а?— деди Саидий кулиб.

— Йўйўқ... Вой, ғалатисиз-а...

Саидий ўрнидан турди.

Қиш қандай секин-секин, кишиларни аччиқ, буруни ачиштириб, кўздан ёш чиқарадиган изғиринларига кўниктира-кўниктира келган бўлса, шундай секинлик, ўшандай кўниктириш билан чиқиб кетди. Дарахтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чапни ўзига қўндиришни истамагандай, кучсизгина эсан шабадада елпинади. Мусичалар кукулайди, дарахтларда, деворлар устида, бир-бирини қувлашади. Осмон кўм-кўк. Унда-бунда сузиб юрган оқ булут парчалари гўё қишдан қолган хиралик-ғуборни артиб юргандай.

Бу баҳор Муниسخонни ҳам ёзнинг иссиқ, нафасни қайтарувчи дим кунларига, ҳам сўнгги чоқларда таҳлил қилишни истагани ҳисларнинг ҳаяжонли пайтларига кўниктирар эди. Унинг ўйлагиси келмайди. Оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганлиги тўғрисида ўзига ҳисоб беришни ҳам хоҳламайди. Авваллари Саидийнинг ёнида юришга ўнғайсизланар эди. Унинг ёнида юриш худди ҳали шаҳарда расм бўлмаган кийимни кийиб энг гавжум кўчада юришдай кўринар, ҳамма баъзан ҳайрон қолиб, баъзан кулиб қарагандай бўлар эди. Сўнгги ойлар ичида гўё бу кийим ҳаммага расм бўлиб, бундан сўнг ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмагандай бўлди. У қишнинг оғир кийимларини қачон, қайси кун ташлаб енгил, этаги шабадасида пирпираб турадиган шоҳи кийимларга ўралганини қандай билмаса, буни ҳам шундай билмас эди. Бунга ёлғиз ўзигина эмас, бошқа студентлар ҳам кўникишди. Муниسخонга шайдо бўлиб, шиша ичидаги гўшт атрофида миёвлаб жонини ҳалак қилган мушукбола сингари баъзи йигитларни эътиборга олмаганда, ҳамма Муниسخоннинг Саидий билан муносабатига ортиқ қизиқмайдиган бўлди.

Шундай қилиб булар жуда иноқлашиб кетишди. Қачондандир бошлаб бир-бирини сенсирайдиган бўлди. Саидий Муниسخонни ўзининг кўзидай эҳтиёт қилар, унга бор-йўғини берганида ҳам ҳеч нарса талаб қилмас эди. Муниسخон ҳам бунга тушунади, аммо бу иноқликка «шундай, орада ҳеч гап йўқ, истасам шу минутдан бошлаб ундан юз ўгира оламан», деб қарарди, лекин шундай бўлса ҳам Саидийнинг бошқа қизлар билан кулиброқ сўзлашганини кўрса чехраси бузилар эди.

Имтиҳон аини қизиган кунлар эди. Иккови одатдагича шаҳардан ташқарига, ишчилар шаҳарчасининг

боғига дарс тайёрлагани чиқди. Шунда Мунисхон одамларнинг ғийбатидан нолиди:

— Мен ҳайронман, — деди у катта сойнинг бўйидаги майсазорда ёнбошлаб ётиб, — рус қизлари, йигитлари бир-бири билан истаганича иноқ бўла олади, аммо шу ишни биз қилмоқчи бўлсак — ғийбат, фитна... ҳақорат...

Саидий китобни қўйиб ёнбошлади ва узоқ ўқишдан толган кўзларини етти-саккиз саржин пастда, қуёшнинг нурида ярқираб, тошларга урилиб, кўпикланиб оқаётган сувга, сўнгра кўм-кўк дарахтлар ичига кўмилган шаҳарга, ундан кейин сойнинг чиқиб келган ери — тоғ оралиғига ташлади. Тез жавоб бўла бермаганидан кейин Мунисхон яна деди:

— Комсомолларинг шу тўғрида яхши экан, беғараз алоқани тан олади... Ана у қурумсоқлар-чи, бай бай, бай... бирам кўнгли эгри-ей-й... балога учрасин!

— Комсомолларинг ҳаммаси безори демаганмидинг?

— Ҳа, энди... фойдаси тегса яхши ҳам дейман-да!

— Ҳар бир янгилик қаршилликка учрайди. Ҳар бир янгилик диққатни жалб қилиб, ўзи тўғрисида турли-турли фикрлар туғдиради. Ҳарҳолда биз эски турмушнинг болаларимиз. Хотин-қизларга қарашимизда ўша эскиликнинг изи бор. Шуларнинг натижаси. Хайр... аҳамияти йўқ. Уйлашга, сўзлашга арзимайди. Буни қўй, соат бешгача ўқиб тамом қилпшни айт. Соат беш бўлиши билан бу боғда хилват бурчак қолмайди.

Яна узоқ толиқтирувчи ўқиш бошланди. Яна сатрлар, саҳифалар Саидийнинг кўз олдидан ўта бошлади. Яна Мунисхон майса устига ёйилган оппоқ рўйжа устида ёнбошлаб қулоқ беришда давом этди...

Кўрган билан тўйиб бўлмайдиган манзара, баҳорнинг шўх ўйлари чарчаган Мунисхоннинг хаёлини ҳар томён сочар эди. Саидийнинг «эски турмуш болаларимиз», дегани унга болалигини эслатди. «Эски турмуш» калимаси танбурнинг титроқли садосидай уни ўтмишга олиб кетди.

У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи; асалариларнинг ғўнғиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, қушларнинг сайрашигина унинг сукунатини бузар эди. Боғнинг ўртаси — ҳовўз бўйига солинган шийпоннинг олдига боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди йўқ, отаси шийпонда ётган ёки ўз дриказчиклари билан ҳисоблашиб, чўт уриб ўтирган бўларди.

Кечқурунлари силлиқ салла ўраган, шапка кийган турли қиёфадаги меҳмонларнинг кети узилмас, баъзан погонлилар ҳам келар эди. У одамларнинг ҳаммаси ҳам мулойим, сермулозимат, сертаъзим, ширинсўз эди.

Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушиб ўзларининг магазинларига борарди. Узундан-узоқ кетган магазиннинг ичида отаси билан айлашиб юриб чарчарди; отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикарди; кейин отасининг бриллиант кўзли олтин узук таққан бармоғидан ушлаб «кетамиз» деб тортарди; шундай бўлса ҳам, отаси Москва ёки бошқа шаҳарларга сафарга кетганида извошга тушиб магазинга боришни соғинар эди.

Ушандай турмуш, ўшандай кишиларнинг йўқ бўлиши учун бир неча йилгина кифоя қилмас, кўп йиллар керак бўлар эди. Буларнинг ҳаммаси бир неча ойда йўқолди. Магазин кўйди. Отаси ўлди. Катта акаси домдараксиз йўқолди. Ҳозирги Салимхон акаси бу вақтда Оренбургдан қайтган бўлса ҳам, бу ерга келмаган эди. Отасининг кулиб туриши кўз олдига келиб, Мунисхоннинг кўзи жиққа ёшга тўлди.

Мунисхон ўша вақтда ҳам ҳозир ўтирган ерини билар эди. У вақтда бу ерлар зиёратгоҳ эди. Уйилиб хас-хашаги чиққан томлар, ёмғир суви ювиб нураган эгри-бугри деворлар, чордеворга зийнат бўлиб ундабунда ағнаб ётган арава шотилари, гупчаклар, турли рангдаги синиқ сополлар, занг босган тушука парчалари, шохларига алам боғлашган кекса тут, чинорлар, уларнинг остидаги қўтир сағаналар, ўхшовсиз ўсган буталар, худди шу ернинг ўзи сингари кишиларда бир гашт бор эди. Ҳозирги ипга тизилгандай солинган бинолар, ёш шаҳар, ёш боғ, ёш ҳаво, ёш дарахтлар, гулларнинг гашти йўқ. Мунисхон учун буларнинг ҳаммасидан у зиёратгоҳнинг бир синиқ сополи, бир қўтир сағанаси ортиқроқ, гўзалроқ, ширин турмушнинг рамзи эди. Унинг кўзига яна ёш келди, аммо бу сафар тез-тез килрик қоқиб ёшини ютди-да, ихтиёрсиз хўрсиниб яшириқча уф тортди. Саидий ўқиганда Мунисхоннинг ҳар замон товуши чиқиб тургувчи эди, бир соатдан ортиқ унинг товуши чиқмагани Саидийни шубҳага солди, бир бобнинг охирига келиб тўхтади-да, Мунисхонга қараб уни ғамгин кўрди.

— Ҳа, чарчадингми?

— Йўқ. Сўнгги икки жумлани эшитолмадим...

Юз йил пиёда юриб, фил миниб, от ўйнагсам,
Ажал ўйинчи бўлиб бир куни қилур мени мот...

Саидий кулди.

— Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Муниسخон. Сен олам борича яшайсан...

— Йўқ, ҳар бир бошланишнинг охири бўлади. Тугилмасам ўлмас эдим...

— Ҳаёт абадий, Муниسخон. Шунга иқроп бўлсанг бас, абадий яшайсан. Инсон ва бутун жониворлар шунга иқроп.

— Сен-чи?

— Ундай савол бериб бўлмайди. Якка иқроп бўлишнинг маъноси йўқ.

— Демак, менинг ҳам якка иқроп бўлишимнинг маъноси йўқ?

— Албатта!

— Икковимиз иқроп бўлайлик, бўлмаса...

Эндигина эмас, Муниسخон ўзини соддаликка солиб Саидийнинг йигитлик қонини тез-тез кўпиртириб турар эди. Бу сафарги шўхлик ҳар галдагидан очиқроқ бўлди. Шундай бўлдики, Муниسخон қизарди, кулди, юзини яширди. Саидий шунда ҳам унинг гапига яраша жавоб қилгани ботинолмади.

Саидий умуман Муниسخоннинг шундай шўхликларига яраша шўхлик қилган эмас, жонининг борича ўзини тугарди: «Сўзига яраша жавоб қилсам, балки мендан шунини кутмаган бўлар ва кўнгли қолар», деб ўйларди.

Муниسخон одатдагича гапни бошқа ёққа бурди: эркаланиб, ҳозир кўнгли ғўра тусаётганини айтди. Саидий дарров ўрнидан туриб сой бўйига тушиб кетди ва ёш ўрикнинг шохини эгиб ғўра тера бошлади. Муниسخон жар бўйида унга қараб турар эди.

— Ҳой, Раҳимжон, шохини синдирасан... Тиканли шеклли, қўлингга эҳтиёт бўл!.. Бўлди, иккита бўлса бас...

Муниسخон гуллар ёнидан ўтиб бориб жойига ёнбошлади. Анчадан кейин Саидий ёнбағирдан чиқиб келди.

— Мана, — деди бир ҳовуч ғўра узатиб, — шуни зўрға топдим, сийрак...

Муниسخон севина-севина ғўраларни олди-да, егани кўзи қиймай, биттасини лабига теккизди. Саидий ўрнига ўтираётиб, китобнинг устида қизил гул ғунчасини кўрди.

— Бу менгами?

— Сўлиганда кўкрагингдан олиб ташламасанг сенга, — деди Мунисхон, гўрани карсиллатиб чайшаб кулиб.

Саидий «Мунисхон иккинчи мартаба сўз ташлаётир, мендан сўзига яраша жавоб талаб қилаётирми?» деб ўйлади-да, эҳтиёт бўлиб жавоб берди:

— Гул секин-секин сўлади, секин-секин гўзаллигини йўқотади, кексара борадиган кўнгилга ҳеч қачон сўлган бўлиб кўринмайди. Гулда сира гўзаллик қолмаса, кўнгилда ҳам гўзалликка талаб йўқолган бўлади. Демак, гул билан кўнгил ўз умрини барабар тамом қилган бўлади.

Саидий яна сўзлашга тайёр эди. Мунисхон буни фаҳмлаб, дарров гапни бошқа ёққа бурди:

— Шу боғни менга берса, — деди атрофга қараб, — шу биноларнинг ҳаммасини ҳам. Бошлаб боғнинг атрофига баланд пахса девор урдирар эдим, кейин мана бу ерга шоҳона бир шийпон солдирар эдим...

Саидий Мунисхоннинг ҳалиги сўзига муваффақиятли жавоб қилганидан сўнг яна ўшандай сўзлатиб жавоб қилишни хоҳлади.

— Қанча шоҳона шийпон солдирганингда ҳам ўша шийпонда ўзинг пойгаҳда ўтириб, тўрда ёнбошлаб ётган амирингга чой қуйиб берасан-да!..

— Арзиса майли-да...

Саидий «ие, ана гапирмоқчи» деб ўйлади.

— Борди-ю, арзимаса, тўрга сени ўтқизса-чи?

— Унинг гашти йўқ!

— Башарти?

— Сен шундай қилармидинг?

Саидий бир оғиз ҳам сўз айтолмади, аммо бутун вужуди «ҳа» деб турар эди.

— Мен сенга тегмайман-да!

Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар кўринди, аммо сирни бой бермасдан, Мунисхоннинг юзига қараб илжайди. Унғайсиз жимлик ҳукм сурди. Фириллаб турган шабада очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга туширди, қоғоз парчаларини учириб кетди.

Х

Ёзги таътилда Мунисхон акаси билан Қримга кетиб, Саидий шаҳарда ёлғиз қолди. Унинг борадиган ери, сўзлашадиган кишиси йўқ; куни бўйи ҳужрасида ўтириб турли ёзувчиларнинг мақталган асарларини ўқиш ва

ҳикоя ёзиш билан вақтини ўтказар эди. Яна бурмунча шеър ва ҳикояларини ўша журналга юборди.

Бу журнал ёзувчиларни уч турга бўлиб, асарларини тақдим қиларди: талантли шоирлар, тарбия ва кенгашга муносиб ёш қаламлар ва ҳаваскор ёзувчилар. Саидий эса сўнггисига ҳам кирмас, унинг исми мудом охириги саҳифада «босилмайди» сўзи билан зикр қилинарди. Саидий умидсизланмади, чунки ўзи ёлғиз эмас, «босилмайди» деган сўз бошқа яна йигирмалаб исмларга улар эди.

У ўзини тарбия ва кенгашга муносиб даражага кўтариш учун жуда кўп китоблар ўқиди, бир неча ой ичида икки юздан ортиқ бадиий асарларни ўз ичига олган кутубхонага эга бўлди; булардан кўпини ўқиган, қолганларини ҳам ўқиш учун ҳар бир бўш минутдан фойдаланар эди. Аммо Саидий ҳафта сайин журналнинг охириги саҳифасида ўз исмини «босилмайди» безаги билан кўравергандан сўнг, ёзувчи бўлиш учун ўзининг тутган йўли тўғри эканига шубҳалана бошлади. Бур куни у «балки асарим босилишга мувофиқ бўлса ҳам, қалам ҳақи тўлашга арзимас, шунинг учун бошқарма қайтарар» деган ўйга бориб, сўнгги юборган асарларининг устига «гонорэрсиз» деб ёза бошлади. Бундан ҳам натижа чиқмади — ҳамон ўша, сира ўзгармайдиган қуйма жавоб чиқишда давом этди.

У тарбия ва кенгаш беришга арзийдиганлар қаторига кираман, деб ўзини қийнаб қўйди, ёз бўйи ҳеч қаерда ишламади, бисотидаги пули тугашдан ташқари, баъзи кийимларидан тортиб Эҳсондан қолган парқу ёстиқчага бозорга чиқди. Университетда унинг уч ойлик стипендияси бор, аммо бориб олгани комсомол ячейкасидан кўрқадди, чунки шаҳарда туриб сира мажлисга бормади, ячейкага қорасини кўрсатмади; яқинда келдим, деёлмайди, чунки у вақтда ячейка қаерда қандай ишлагани ҳақида ҳужжат сўрайди. Бундай ҳужжатни эса Мунисхондан бўлак киши топиб беролмас эди. Шу кунларда унинг қора нондан бошқа нарсага кучи етмай қолди, жуда озин кетди, уч-тўрт соатдан ортиқ ишлашга мадори қолмади, ўшанда ҳам кечаси ишлашга тўғри келса, кечаси билан ёмон тушлар кўриб чиқарди.

Бир куни Мунисхондан хат келди. У узоқда туриб хати билан ҳам Саидийни энтиктирар эди: «...Сен, бадиий асарни яхши кўрган кишинг билан бирга ўқисанг яхшироқ лаззат толасан, деган эдинг. Қрим манзараларини кўриб эсимга шу сўзинг тушди...»

Бу хат Саидийнинг ёзишга бўлган иштиёқини янгилади, янги иштиёқнинг биринчи, дардли минутларини Мунисхонга жавоб ёзишга сарф қилди. Хатни юборгани почтага чиққанида почтахонада Улфат дуч келди.

— Э... мирзо йигит... Опоқ йигит, омонми? — деди Улфат худди ўзидан йигирма ёш кичик бола билан сўрашгандай.

Саидий хатни топширгунча Улфат қараб, орқада гапириб турди. Сўнгра, иккови почтадан чиқиб эшик олдида узоқ туришди. Улфат ўзининг қандай ишлаётгани, қандай шоирлар билан қасрга боргани, уларни нима деб сўкишга ҳадди сиққани, оқибат, қандай асарлар ёзмоқчи экани тўғрисида сўзлади. Саидийнинг оёқлари толди, белига оғриқ кирди; қараса, гапи тугамайдиган, ҳужрасига таклиф қила қолди. У ҳам таклифни кутиб турган экан шекилли, дарров кўнди.

Саидийни гам босди: буни нима билан меҳмон қилади? Ҳужрада қора нондан бўлак нарса йўқ. Пул эса ҳисобли. Улфатнинг савлати, оғзидан чиққан гапларидан, Саидий бор бисотини сотиб турли овқатларга сарф қилганида ҳам манзур қилолмасди. Аммо ҳужрага киргандан кейин Улфат чой ҳам қўйдирмади, Саидийнинг китобларини кўрди. Буларнинг номини ҳам тўғри ўқий олмагани Саидийни ҳайрон қолдирди.

— Бу китоблардан... ўқигандирсиз? — деди Саидий тугилиб.

— Вақт қаёқда дейсиз. Китоб эмас газет, газета эмас, ҳатто босилиб чиққан ўз асаримни ҳам кўриб чиқолмайман...

Саидий «бўлмаса қандай қилиб шоир бўлдинг, қандай қилиб шеър ёзасан?» деб сўрагани уялди.

— Ҳужрангиз кўп дилкаш экану, битта этажерка билан битта яхши стол етишмайди. Шулар бўлса кўп ишлашлик ҳужра бўлади. Этажерка менда бор. Берсам бўлади.

«Овқатдан гапирсанг-чи, бетамиз!» деди Саидий ичида ва кулиб қўйди.

— Давлат нашриётида икки юз етмиш бир сўм пулим бор, — деди Улфат, — сира юбормайди. Ваъдаси бўйича чоршанба куни қўлимга тегиши керак. Эртага чоршанбами? Албатта юборади-ку! Аммо шаллақи бир кампирнинг уйида тураман шу кўп бемаза қилаётир-да. Уттиз сўм қарзим бор. Ҳозирча ўн тўққиз сўмини ол, чоршанба куни қолганини бераман, десам унамайди-да!.. Ўзингда йўқ — оламда йўқ. Муҳаррирдан сўраган эдим, унда ҳам

йўқ экан, бечора хижолат бўлди. Ҳар кимдан сўрайвергани кишининг юзи чидамайди. Уйга боришга юрак йўқ, кампирга рўпара бўлгани тоқатим қолмабди.

— Менда озроқ бор... — деди Саидий ёнини ковлаб.

— Йў... йўқ..

— Йўқ, бемалол. Менда ўн уч сўм бор. Икки сўмни менга етиб туради. Майли...

Улфат чоршанба куни соат бирга етказиб беришни ваъда қилиб, Саидийнинг сўнгги пулидан ўн бир сўминини олди ва ярим чақаси бўлмаган бўш чўнтагига солиб ўрнидан турди.

Қолган икки сўмни Саидий беш кунга еткизди, олтинчи куни эса оч қолиб, кечқурунгача ётиб ухлади. Шу кунгача ҳам серпул, серсавлат шоир — Улфатнинг чоршанбаси келмади. Саидий еттинчи куни эрталаб унинг олдига боришга бел боғлади-ю, ўзи учун кўп, аммо Улфатнинг савлат ва обрўси олдида арзимаган ўн бир сўмни қистаб боргани сира юзи чидамади: қиёмгача каравотда чўзилиб ётиб, бошқа жойдан пул топиш фикрини қилди, ҳеч бир қарорга келолмади.

Ниҳоят, Саидий Улфатнинг олдига боришга қасд қилиб отланди, у ишлайдиган идоранинг эшиги олдига боргунча ҳам, ердан пул топиб олиб, ўшанинг олдига киришдаги хижолатликдан қутулиш хаёлини сурди. Улфат Саидийни кўриши билан сайраб кетди:

— Ҳей аттанг... ҳей аттанг... Бу албатта кечирилмайдиган гуноҳ. Сизни овора қилдим. Уялиб қолдим. Аммо бунга мингларча сабаб бор. Ҳозир айтаман. Кеча бораман, деб бел боғлаганимда бадбахт Илҳом мени зарур бир ишга рўпара қилиб қўйди. Шу... ҳей аттанг... этажеркани бўшаттириб қўйганман... Оббо... сизга ёлғончи бўлдим-да! Яна сизга озроқ кутишга тўғри келганини айтмайсизми...

Улфат Саидийни бошлаб ўзи ишлайдиган хонага олиб кирди. Саидий унинг ҳар бир сўзига «майли, атайлаб пул учун келганим йўқ», деб жавоб берарди.

— Бадбахт Илҳомни бир жойга пулга юборган эдим, дараги йўқ, — деди Улфат, ўз ўрнига ўтириб, — баччағар ичиб, бир жойда учиб қолдимми?.. Унга ишониб ёнимда бор пулимни ҳам биров сўраганда бериб қўйибман... Ҳали овқат қилганим йўқ. У келмаса ҳам бари бир, топамиз. Кутиб қоласиз-да. Аттанг... Келмаса жуда чатоқ бўлади-да. Кечқурун бировга ваъда берган эдим. Янги танишган қиз, ўн уч ё ўн тўрт ёшда. Мен шу кунда гўдагини хоҳлаб қолибман. Упсангиз ҳам йиғласа! Сиз-

чи?.. Дафъатан ваъдага вафо қилинмаса яхши бўлмас... Вақтингиз бўлса кечқурун истироҳат боғига чиқайлик. Жуда ўткир қиз-да.

Улфат столнинг тортмасидан алланарса излаб тополмади-да, гўё бошқа, янги, ҳар томондан мувофиқ бир фикрга келгандай қўлларини кўтарди:

— Бундоқ қилсак: мен кечқурун сизнинг олдингизга борсам; кейин, икковимиз овқат қилсак-да, қиз ваъда берган жойга борсак. Албатта унинг ўзи ёлғиз бўлмайди. Сизга ҳам бўлади... Нима дедингиз? Унанг, хўп денг! Мунисхонни танир экансиз?..

Саидий хайрлашиб чиқди. У йўлда шаҳар кутубхонаси эшиги олдида турган Шафринни узоқдан кўриб қолди. Шафрин билан кўришишни истамас эди, кўчанинг нариги юзига ўтди. Шафрин уни кўриб қолди, чақирди ва орқасидан югуриб борди. Саидий унинг кўзига касал кўринди, ҳужрага келгандан кейин зийраклик қилиб у «касал»ликни фаҳмлади шекилли, кўчага чиқиб харид қилиб келди.

— Туринг, Раҳимжон! — деди у чой дамлаб. — Бир-икки пиёла чой ичинг, нон енг, бўлмаса ҳолдан тоясиз!

Саидий чиндан ҳам лоҳас, ҳозир ёлғиз чой ичгуси келар эди, холос.

Шафрин кечқурунгача ўтириб, Саидийнинг университетда тўрт ойлик пули бор эканини билди; кечқурун қоронғи тушгандан сўнг ҳужрани йиғиштириб, чироқни ёқди-да, хайрлашди. Саидий қорни тўйиб, оғирлашди.

У бош томонида, дераза токчасида турган китобни олди ва чалқанча ётиб ўқимоқчи бўлди, китобни очиши билан кўкрагига уч сўм пул тушди. «Тавба, — деди у, — қачон қўйган эканман?!» Китобнинг иккинчи варагидан яна уч сўм тушди. Саидий ирғиб ўрнидан турди. «Шафрин!» деди қичқириб ва ўзидан-ўзи хижолат бўлди, қизарди; шу кунгача ўзининг Шафринга қилган муомалаларини эслаб, иккала қўли билан юзини ғижимлади.

У серсавлат, серпул шоир кечқурун ҳам келмади. Орадани тўрт кун ўтгандан кейин Шафрин яна келди. Бу тўрт кун ичида Саидий хийла жонланиб қолган эди. У Шафриннинг юзига қарай олмас ва ҳар бир ҳаракати билан гўё афв сўрар эди. Шафрин ўзини гўлликка солди, узоқ ўтирмай, Саидийнинг олдига бир юз йигирма сўмни санаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Стипендиянгиз, кеча факультетингизга борган эдим...

Ер ёрилмадики, Саидий кириб кетса.

Шафрин кетди.

Орада уч ҳафта ўтгандан кейин навбатдаги сон журналда Улфатнинг яна бир шеъри босилиб чиқди. Улфат буни Ялтада ёзган эди. Саидий ўн бир сўмидан умидини узди.

Шундай қилиб, Саидий ёз бўйи урниб ҳам тарбия ва кенгаш доирасига киролмади. Бу доирани Улфат, Аббосхон, Илҳом сингари адабиёт майдонининг «баҳодирлари» ўраб олган. Булар бир-бирига киришган темир ҳалқалар бўлиб, бу доирага кириш учун шу ҳалқалардан бирини ё синдириш, ё эритиш керак эди. Синдириш Саидийнинг қўлидан келмас, махсус йўл билан булардан биронтасини эритиб, қўлтиғи остида ўтиб кетиш мумкин эди.

XI

Каламуш билан кўмир конида бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнети билан шимолдаги «камалак», ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб сингиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканлиги бошини қотирар эди.

Салимхон сингиси билан нотаниш бир студент орасидаги алоқа муҳаббатдан, ўз тили билан айтганда «ахлоқсизликдан» холи эканига ишонса ҳам, ҳарҳолда, буларнинг ўзаро муомалаларини ўз кўзи билан бир кўришга жазм қилди, аммо ўзининг шубҳасини Мунисхонга сира билдирмас, гапидан, ҳаракатидан «Раҳимжон ёш боладир, унинг келиши ҳеч бир диққатни жалб қиларли ҳодиса эмас» деган маънони англатар эди. Бир куни у атайлаб бевақт келди. Мунис билан Саидий дарс тайёрлаб ўтиришар эди. Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. Деразадан тушган шуъла супага тушмас, шунинг учун у хотиржам бўлиб, икковининг ҳаракатини узоқ кузатди. Мунисхон қаршида, Саидий эса девор томонда бўлиб, фақат боши билан кўкрагигина кўринар эди. Иккови нима тўғридадир сўзлашади. Мунисхон тез-тез кулади. Саидий ёзишдан тўхтаб, китобни қўлига олган эди, Мунис тортиб олиб четга қўйди ва кулди. Салимхон оёғининг учида юриб бориб бир неча минутни ташқи эшикни гижирлатмасдан очинга сарф қилди, йўлакда

узоқ турди. Иккови масала талашаётган экан. Пойлаганига яраша маъноли бир гап чиқмагандан кейин, Салимхон яна ўшандай эҳтиёт билан қайтиб чиқди, яна пойлади; шунда ҳам бир янгилик кўрмаганидан сўнг, эшикни ошкора, одатдагича очиб йўлакка кирди ва ўрта эшикни тақиллатиб, киришга рухсат сўради. Ичкаридан Мунисхон жавоб қилди. Салимхон кирди. Саидий эшикка орқасини бериб ўтирар эди, Мунисхон ўрнидан туриши билан у ҳам турмоқчи бўлди. Аммо Салимхон етиб келиб қўли билан «қўзғолманг» деб ишора қилди ва қўл бериб самимий кўришди.

— Оббо Раҳимжон-эй, — деди Салимхон сочини тараган тароғини пуфлаб, — шунча кўришни орзу қиламан, ҳеч тўғри келтириб бўлмайди. Жума кунлари келмайсиз ҳам... Хайр, қалай, ўқишлардан хурсандмисиз?

— Энди... Яхши, ишқилиб... — деди Саидий бош бармоғининг тирноғига қараб.

Салимхон жон-дили билан Саидийни бегонасирамасликка, ўзи билан тенг кўриб муомала қилишга тиришар ва ҳатто, ўзини нодонликка солиб, Саидийнинг салмоғини орттирар эди. Университет аҳволи, студентлик ҳаёти, Саидийнинг тутган йўли тўғриларида кўп сўроқлар берди. Салимхон ўзини паст олгандан сўнг Саидий тилга кирди. Бир соат ўтар-ўтмас, икки орадаги бегоналик чизиги анча хиралашди, аммо Саидий унинг шахсига нақадар эл бўлса ҳам обрўйи, улугсифатлиги ҳарҳолда озми-кўпми тортинишга мажбур қилар эди.

Салимхон гап ковлаб, муносабат туғдириб, Саидийнинг бошланғич ва ўрта таҳсил олган ерлари, муаллимларини сўради. Бир ёки бир-бирига яқин қишлоқда яшайдиган икки киши авлод-аждодларини суриштирганда қариндош чиқиб қолгандай, Саидий қанча ёшлик йилларини эсласа, шунча Салимхонга яқин келар эди. Мунисхон Саидийга Исҳоқ афандининг суратини кўрсатганини ва Саидий уни таниганини акасига айтишдан боя қўрққан эди, энди бу сир бўлмай қолди. Мунисхон устидан оғир бир юк тушгандай, яйраб кетди-да, шу ондаёқ бу гуноҳнинг бутун ғуборидан кўнглини поклашга шошилди:

— Раҳимжон Исҳоқ афандини танир экан... Эсингизда борми, ака? — деди ва акасининг кўзига қаради.

Салимхон талмовеиради:

— Қайси у? Исҳоқ... ҳа ҳа... Исҳоқ афанди! Бу одам сўнгги вақтда босмачига чиқиб кетган, деб эшитар эдим... Аҳмоқ...

Саидий бош ирғитди ва унинг ўлими тўғрисида билганини сўзлаб берди.

Саидий сўзлаётганда роялни секин-секин динғиллатиб ўтирган Мунистон, у сўзини тамом қилиши билан машқ бошлади; машқни тамом қилгандан сўнг аввал акаси, сўнгра Саидий сўраган куйларни чалиб берди.

— Ўз жойингиз, — деди Салимхон Саидий кетишга қўзғалганда, — мана энди, бир кўрган таниш, икки кўрган билиш... Биз бир кўришганда дўстлашдик... Мунистон сиздан хурсанд. Сизлар ўқийдиган фанларни мен билмайман. Мен Мадрасаи олиядагидан бошқа таҳсил кўрмаганман, шунинг учун бунга ёрдам қилолмайман. Энди сиз, ҳар қалай, ёрдам бериб туринг. Биродарона бир илтимос... Жума кунлари бўшсиз, мен ҳам бўшман... Шу куни дунёнинг ишини қўйинг-да, келинг, ўтиришамиз. Ҳар ҳафтада бир кун дам олиш зарур. Истасангиз яқин кўрган ўртоқларингизни ҳам олиб келинг.

Саидий таъзим қилиб чиқди. Салимхон уни кўчагача узатиб қўйди; қайтиб кирганида чеҳраси очиқ эди. У икки қўлини қуймучига қўйиб, уйнинг ўртасида андек ўйланиб турди-да, сўнгра диванга ўтирди. Мунистон китобларини йиғиштираётиб, акасининг чойга майлини сўраган эди, акаси жавоб бериш ўрнига сўради:

— Нима муносабат билан Исҳоқ афанди тўғрисида сўз бўлди?

Мунистон бундай сўроқни кутмаган эди, юраги «шув» этиб кетди-да, акасига ўгирилди. Салимхон илжайиб турар эди.

— Худо урсин агар... Ўзи айтди, — деди Мунистон, — акасининг илжайишидан шубҳаланиб.

Салимхоннинг илжайиши қаҳқаҳага айланди.

— Мен сени айбламадим... айбламадим...

— Нима, бўлмаса... одамга аллақандай қарайсиз? Ўзи айтди. Саидийни Исҳоқ афанди чет элга олиб кетмоқчи бўлган экан. Мен айтдимки, бу одам... бир вақтлар... акам ёмон кўрар эди, бизникига ҳам бир келган эди, дедим...

Шу кечаси Салимхон эрта саҳарда поездга чиқадиган одамдай хотиржам ухлай олмади. Бу кеча унга одатдагидан узунроқ туюлди.

XII

Сўнги ҳафталар давомида Салимхон Саидийни шунча тез-тез сўрайдиган бўлдики, ҳатто, Мунистоннинг кўнглига турли гаплар кела бошлади. Сўз ўрни келган-

да, у Саидийда заковат белгилари кўрганини, бу йигит оддий студентлардан юқори туришини сўзлар, буни эса Муниسخон оқизмай-томизмай Саидийга еткизар эди.

Саидий келган кунлари Салимхон уйда бўлишга тиришар ва Саидийнинг жума кунлари келишини кўп пиланда қилар эди. Саидий кўпинча турли баҳоналар билан келолмаслигини билдирарди. Бир сафар, катта одамнинг гапини ҳадеб қайтараверишга юзи чидамай, жума куни келишга ваъда берди; келганида қандай бўлдики, икки-уч соат ўтиришни мўлжаллаган одам кечаси соат ўн биргача ўтирди. У келганда Муниسخон йўқ эди. Қаёққа кетганини сўрагани бўлмади, аммо уни шу вақтгача бу ерга боғлаган ип ҳарҳолда Муниسخон эмас эди. Нечукдир Салимхон билан икки орада Муниسخондан бошқа яна бир восита туғилди. Бу восита ўргимчакнинг тўридай кучсизгина бир ип бўлиб, унинг нимадан иборат эканини Саидийнинг ўзи ҳам билмас эди. Бу нима эканини ўша кечаси ҳужрасига бориб кўрпага кирганидагина пайқагандай бўлди: Салимхон ўзининг обрўйи, улуғ сифатлигига қарамай, такаббур эмас, дилкаш, кўнглида кири йўқ, ким қандай ёмон аҳволда қолса ёрдам қўлини чўзади; маднийтни севади, ўзбек халқидан дохийлар чиқшини тилайди; одам танийди; кишидаги қобилият, заковатни гўё ўта кўради. Хусусан шу сўнггиси ўша ипнинг асосий унсури эди.

Шундай қилиб, Саидий авваллари ҳар замон, сўнгги чоқларда ҳар жума, баъзан пайшанба кечалари Салимхоннинг қисташига кўра келиб турадиган бўлди. Саидий ҳафталик ҳордиғини чиқариб қайтарди, пайшанба кечалари келганида баъзан ётиб қоладиган бўлди.

Куни бўйи ва кечалари билан бўлган суҳбатларда гап мавзудан мавзуга сакрарди. Жуда кўп мавзулар ўтди: Панама каналининг қазилиши, Рус-Япон урушининг сабаб ва натижалари, «Императрица» пароходининг ҳалокати, инглиз олими Рамзейнинг ер остидаги кўмирни газга айлантириб фойдаланиш мумкин эканлигини очгани, Байроннинг жаҳонгашта бўлгани, Англиянинг мустамлака сиёсати, Тўқай давридаги татар адабиёти, инсондаги қобилият ва заковат, ислом ва ислоҳ, турклар билан арманилар орасидаги адоват, компартиянинг миллий сиёсати, Туркистоннинг фатҳ қилинуви ва ҳоказо.

Бир жума куни сўз Толстойнинг вафоти ҳақида кетиб, Салимхон Абдулла Тўқайнинг шу муносабат билан ёзган сочма шеърини ёд ўқиб берди.

Толстой ўлганда Салимхон Уфа мадрасасида бўлиб, янги борган чоқлари эди. Отаси уни ўзининг дўсти — тараққийпарвар машхур бой Ҳусайновнинг қисташи билан юборган. Ҳусайнов Салимхонни Қозонга олиб бориб, ўзининг ёш куёви билан Уфага юборди. Унинг куёви жонли, ҳушёр, қўлидан ҳар нш келадиган ёш бир йигит эди. Салимхон кўп йилларни шу билан ҳамхужра бўлиб ўтказди. Бу йигит ўша вақтдаги Салимхонни ҳайрон қолдирадиган масалалар билан шуғулланар, газета-журналлар ўқиб, мақолалар ёзар эди. Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳатто баъзи бир масалаларда баҳслашадиган бўлди. Бу одам динда, мактабларда турли ислохотлар ўтказишни, подшо ҳукуматининг йиқилувини тилар, туркча сўзлаб доим: «Ҳар касинг ҳуррияти афкордан истифода этдиги замонда Россия мусулманлари бу ҳурриятдан нечун маҳрум ўлсинлар?» дер эди. Салимхон назарида эса чор ҳукумати ёмон бўлса ҳам, Россиянинг фабрика- заводлари яхши эди; бир неча йил шу фикрда юриб, бир мартаба Туркистонга келиб кетганидан сўнг, йигитнинг гапи маъқул, ўшандай талаблар ҳақли эканига ишонди ва шу фикрнинг бутун мусулмон шарқига тарқалишини хоҳлаб қолди; сўнгги йилларда «Вақт», «Таржимон» ва бошқа бирмунча газеталарнинг нима деяётганини англаб, Туркистондаги миллий ҳаракатни шу ғоя байроғи остига буриш учун хизмат камарини боғлади. Бу даврдаги Туркистоннинг ёш зиёлилари эса, шундай тажрибали устод қўлидан чиққан шоғирдларга муҳтож эди.

— Оламнинг коридан холироқ бир суҳбат ҳам қурайлик, Раҳимжон, — деди Салимхон бир жума куни Саидий келганда, стол устидаги икки шиша коньякни кўрсатиб.

— Коньякнинг кайфига тушуниб бўлармикин? Коньякка ҳеч ишим тушгани йўқ.

Ташқарида қор ўпқинлар, азамат шалоладай вашиллаб турган шамол вақти-вақти билан қутуриб, кўчадаги электр симларини чийиллатар, деразаларга уриларди.

Муниҳон ҳануз жизиллаб турган бир лаган кабобни келтириб ўртага қўйди-да, ўзи ҳам ўтирди, аммо бир рюмкадан ортиқ ичмади. Шу бир рюмканинг ўзи унга кифоя қилди: қизарди, кўзлари қисилди. Саидий Салимхоннинг интиҳосиз жаврашига қулоқ берар экан, пайт пойлаб кўз қири билан Муниҳонга қараб қўяр эди. Муниҳон ўзининг ҳозирги ҳолатидан хижолат; Саидий ҳар

қараганда яна ҳам уялар ва шарбат томчилаб турган лабини тишлаб ерга қарар эди.

Ҳар бир рюмка ошқозонга тушуви билан бир неча юз оғиз сўзга айланар эди. Шиша бўшаган сайин Саидий ўзини Салимхонга янада яқинроқ сеза бошлади. Бу қалли деворлар уни ташқаридаги қутурган шамолдан, бўрондангина эмас, оламнинг ҳамма ғавғосидан ҳам сақлар эди. Бу ерга комсомол ячейкасининг қўли етмайди! Унинг кўнглидаги доимий ғашлик кўтарилди; ўзини сордан қочиб, онасининг қаноти остига кирган жўжадай ҳис қилди. Биринчи шиша тамом бўлгандан кейин Салимхонни ўзига шунча яқин кўрдик, назарида, ҳар қандай эркалик қилса кўтарадиган, ҳатто Мунисхонни ўпса ҳам индамайдиган кўринар эди.

Салимхон иккинчи шишани олгани ўрнидан тураётиб, узун сўзидан хулоса чиқарди:

— Биз кишидаги қобилиятга эътибор қилмаймиз, кишидаги қобилият очилмай чириydi...

Саидий ўзининг муваффақиятсизликка учрагани, ўшандай чиришга маҳкум бўлган қобилиятлардан бири эканини Мунисхоннинг олдида айтолмаса ҳам, Салимхоннинг фикрини қувватлаб, зарчагунча сўзлади.

Шундан сўнг Мунисхон рояль чалди. Саидий ўтирган ерида машқ мақомига тебранар эди. Мунисхон машқни тугатиб ўрнидан турмоқчи бўлганда, Саидий гандирак-лаб бориб унинг икки елкасидан босди ва бир неча машқнинг номини айтиб, шуларнинг ҳаммасини чалиб беришини сўради. Мунисхон чалар экан, Салимхон качалкада тебраниб ўтириб, ашула айтар ва тез-тез пардадан чиқиб Саидийнинг ғашига тегар эди.

Қоронғи тушиб, чироқ ёқилганда ҳам Саидий ўзини билар эди, кейин билмай қолди. Қимдир келди. Бегона бир хотиннинг кулги товушини эшитгандай бўлди.

У ҳужрасига қандай борганини билмади; саҳарда ҳаддан ташқари чанқаб уйғонди; сув излаб тополмади, деразани очиб бир сиқим қор олмоқчи бўлган эди, дераза очилмади; чироқни ёқиб ташқарига чиқмоқчи бўлганида, стол устидаги бир парча қоғозга ва учта беш сўмликка кўзи тушди. Хатни ўқиди:

«Дўстим Раҳимжон!

Кечаси кайфингиз жуда ошиб кетиб, бизникида қолишга сира унамадингиз. Илҳом лаънатининг олиб келган нарсаси ортиқчалик қилди. Ҳеч гап бўлгани йўқ. Нималар қилдим экан, деб ташвишланманг. Мумкин

бўлса дарсга борманг. Ҳар эҳтимолга қарши деб озроқ пул қолдирдим. Бу тўғрида ҳам ўйлаб ўтирманг. Тинч бўлинг. Сизга битмас ҳурмат билан С. 3 февраль.»

Саидий сочини чангаллаб юлиб олгундай бўлди: наҳот, мен пулим йўқлигини айтган бўлсам! Оббо... нималар қилдим экан? Илҳом келди, кетди. Мен йиғладимми? Нега? Мунистоннинг қўлини ўпдим... Йиғладим. Мунистон кулар эди. Бу вақтда Салимхон қаерда эди?..

Буларнинг ҳаммаси тушдай эди. У ҳатто ортиқ ўйлай олмас эди. Ишқилиб, Салимхон қолдирган хат унга тасалли бермади. Нима ишлар бўлганини эртага Мунистон кула-кула ёки ўпкалаб сўзлаб бериши керак эди.

XIII

Бир куни Саидий ўқишдан қайтиб, ҳужрасининг эшигини очганида оёғи остига бир конверт тушди. Конверт узунчоқ, юқагина бўлиб, устида бир идоранинг штампи босилган эди. Поччаси билан бирга эканида Молия шубасининг билдиришини, тергов идораларининг чақирув қоғозларини кўра-кўра юрак олдириб қолган Саидий қўрқиб кетди. Хира тушган штампни синчиклаб ўқишга сабри чидамай, конвертни йиртди. Унинг ичидаги икки букланган қоғознинг юқорисида Саидийни ёнига йўлатмаган ўша журналнинг штампи бўлиб, остига «Ўртоқ Саидий!» деб ёзилган эди. Саидий бу хатни ҳаёт-мамотдан дарак берадиган телеграммадай кўздан кечирди:

«Ўртоқ Саидий! Идора хизматчиларимизнинг эҳтиётсизлиги орқасида бўлса керак, қоладиган материаллар расига тушиб кетган «Водий» сарлавҳали шеърингиз, «Қаландар» сарлавҳали ҳикоянгизни кечикиб бўлса ҳам навбатга қўйдик. Шу икки асарингиз юзасидан идорага бир кириб чиқишингиз сўралади.

Ўртоқлик саломи билан: Кенжа»

Саидийнинг вужудини титроқ босди, бу титроқ қўрқувданми, кутилмаган севинчданми эканини ўзи ҳам билмас эди. У хатни икки-уч қайта ўқигандан сўнг, ўзини андак босиб олиб, атрофига қаради, назарида, бутун ашёлар туси ўзгарган, кулиб тургандай кўринар эди. Саидий хатарли довонга ёпишиб охири эсон-омон унинг устига чиққандай уф тортди-да: «Олам яхши. Ҳаёт гўзал. Натижасиз меҳнат бўлмайди», деди.

У эшикни ёпиб печкага суянди, сўнгра, пальтосини ечиб каравотга иргитди-да, каравот ёнига борди, унинг остидан журналларни олди ва тиз чўкиб ҳаммасини варақлай бошлади; журналларнинг муқовасидаги литограф бўёқларининг ҳиди, нечукдир, димоғига хуш келар, уни атайлаб ҳидлар эди.

Саидий шу куни кечгача ҳужрада ивирсиб овқатга ҳам бормади; кечаси ҳужрани яхшилаб йиғиштирди, китобларни қайтадан терди, хатни оппоқ қоғоз ёйилган столнинг бир четига қўйиб, шеър ва ҳикояларини кўчириб қўйган дафтарини узоқ варақлаб ўтирди; бирон нарса ёзишга уринган эди, сира бошлай олмади; бирон нарса ўқишни эса сира хоҳламас эди.

Саидий эрталаб ваҳимага тушди: хатда гарчи шеър билан ҳикоя босиш учун навбатга қўйилгани очиқ айтилсада, ёзувчилик иши назарига бир тилсим бўлиб кўрингани учун, бунга тўла ишониб етмас эди. У Кенжанинг ким ва қандай одам эканини билмайди. Ким билади, балки у жўрттага шундай хат ёзгандир: борса ё уришиб берар, ё «шоир бўлмаган бир сен қолган эдинг, яқинда ариза ва қарорлар ҳам шеър билан ёзиладиган бўлади!» деб кўпчилик ичида ўсал қилар. Бормай қўя қолса-чи?

Саидий ҳарҳолда боришга қарор берди, аммо юраги орқасига уриб, нонушта ҳам қилолмади, нон оғзида айланади, худди бир нарса томоғидан бўғиб тургандай, ютолмайди.

Саидий журнал идорасига етгунча ўзини ўзи огоҳлантириб борди: «Ҳой бола, асли, қачон бўлса-да, рўёбга чиқиш умидида машқингни қилиб юраверсанг бўлар эди. Энди-ку, боришга бораётирсан, сўлиб қайтишни бир мартаба бўйнингга олиб қўй!»

Бутун қийинчилик қовоғини солиб тургандай кўринган бошқарма биноси бўсағасидан ўтишда бўлди, йўлакка кирганидан сўнг ўзини дадил тутди, ҳатто икки томондаги қатор кетган эшикларнинг биридан чиққан улугсифат бир одамдан Кенжанинг қайси уйда эканини тортинмай сўради, ўшандай дадиллик билан эшикни очиб кирди. Қираверишда ўнг томонга қўйилган абжаққина стол ёнида бир йигит ўтирар эди. Уйнинг тўридаги, кўринишда каттароқ одамнинг ўрни кўринган стол устида даста-даста қоғоз ётар, аммо эгаси йўқ эди. Ҳалиги йигит бошини кўтариб, Саидийга бир қаради-да, яна ўз иши билан машғул бўлди. Саидий уни таниди. У бир вақт боргани ёзувчилар мажлисида калтакланган, беобрў қилинган йигит эди. Саидий тўғри серсавлат стол

ёнига бориб кутди. Озгинадан сўнг пакана, юмалоқ, бўйни калта, юзи шишинқираган, заҳил бир йигит кириб, Саидийнинг афтига ҳам қарамай, столга ўтирди ва қозларни титкилай кетди. Саидий анча кутди. Бу одам бошини кўтариб қарамагандан сўнг, секин:

— Уртоқ Кенжа сиз бўласизми? — деб сўради.

Шунда ҳам бу одам Саидийнинг юзига қарамай жавоб берди:

— Ана у киши!

Саидий бурилиб кетди, Кенжанинг олдига борди. Кенжа ишлаб турган ишини бир четга суриб, Саидийга қаради ва сўрашгани қўл узатди.

— Сиз Раҳимжон Саидийми? Яхши, қани ўтиринг!

Саидий ўтирди. Кенжа столнинг тортмасидан Саидийнинг қўлёмаларини олди.

— Бу сизнинг биринчи асарларингизми ё илгарини ҳам ёзиб юрар эдингизми?

— Шу... Унча-мунча машқ қилиб юраман. Бир-икки-тасини юборган эдим.

— Ҳар иккала асарингиз ҳам босишга ярайди, аммо икковида ҳам, хусусан шеърда, менинг билишимча, бир-мунча камчиликлар бор. Мен буларни айтай, истасангиз ҳозир, шу ернинг ўзида, йўқса кейинчалик бафуржа муҳокама қилиб кўринг. Агар тўғри бўлса — ўзимиз ва бошқа ўртоқларнинг ёрдами билан тузатармиз.

Оламда кишини яйратадиган нарсаларнинг ҳисоби йўқ, аммо буларнинг ҳаммаси заҳарли сўз, оловли қамчи кутган кишининг томонидан бўлган илтифотга етармикин? Кенжа «мумтоз шоирлар»дан эмаслигини Саидий билса ҳам, ҳарҳолда, ундан заҳарли сўз, оловли қамчи кутган эди.

— Ёзган нарсаларим маслаҳат беришга арзирлик бўлса, яна сиз кўмак ваъда қилсангиз суюнаман...

Саидий унинг шеър ҳақида берган маслаҳатларини маъқуллади, аммо ичида ўйлар эди: «Бу юмшоқлик, ширин сўзлик билан одамнинг адабини берадиган хилдан кўринади. Ҳозиргина иккала асарни ҳам яроқли деган эди. Мулойимлик билан шеърни чиқитга чиқарди. Энди ҳикояни ҳам секин қўлимга қайтариб беради-ку!»

— Ҳикоянгиз яхши, аммо нотаом, — деди Кенжа.

«Ана, — деди Саидий ичида, — айтмадимми». У нимадир демоқчи эди, Кенжа давом этди:

— Ўзбек қизининг ёмон турмушини усталлик билан кўрсатган бўлсангиз ҳам, шу билан кифояланмаслик керак эди. Биз, бўлажак адиллар, турмушнинг ботқоқ ер-

ларинигина эмас, ундан чиқиш йўлларини ҳам кўрсатишимиз лозим. Шунинг учун мен ҳикоянгизга бир боб қўшдим. Ўқиб бераман, рози бўлсангиз — шундай, йўқса, аслича босилар.

Бу боб ҳикоягагина эмас, Саидийнинг ўзига ҳам жон киргизди.

— Биласизми, Кенжа ака,— деди Саидий,— шу ҳикоя босилиб чиқса қанча хурсанд бўлишимни кўз олдингизга келтира оласизми? Ҳозир мен ундан неча ҳисса ортиқ севиндим. Ҳикоя босилиб чиққанда мен фақат унинг босилганига қувонар эдим, холос. Шу ҳикояни тузатиш учун қанча вақт, сабр ва меҳнатни аямаганингиз менга бошқа бир шодликдан дарак беради: демак, ёзаверсам бўлади, демак, маслаҳат ва кўмак беришга арзийман, демак, одамлар асаримни кўриб «орзуга айб йўқ», ё бўлмаса «нотавон кўнгил», деб кулмайди.

Кенжа кулди.

— Демак, шу бобга розисиз?

— Дўстона кўмагингиз учун ташаккур билдиришдан бошқа сўзим йўқ.

Кенжа қўлёмаларни стол тортмасига солди. Саидий ўрнидан турмоқчи бўлганда, Кенжа тўхтатди.

— Шеърингизда чиройли сатрлар бор, бошқа шеър ёзганингизда шуларни ишлатинг. Мавзу танлашда бу кун майдонда бўлган ҳамма асарларга ҳам эргашаверманг. Бир ёш шоира ўтмишдаги хоқонларни соғиниб шеър ёзибди. Ҳолбуки хон-хоқонлар замонасида унга ўхшаган ўнлаб аёллар битта эркакнинг чўриси эди. Нимасини соғинади ўша ҳаётнинг? Кулги! Мен биламан, бу аёл хон-хоқонларни соғингани йўқ, баъзи бир катта шоирларга таъсиб қилиб шундай шеър ёзган... Хабарингиз бор, яқинда Ўзбекистон коммунистлар партиясининг Пленумида ер ислоҳотига тайёрлик масаласи муҳокама қилинди. Ер ислоҳоти камбағал деҳқонлар, ерсиз батрақлар учун шубҳасиз мисли кўрилмаган шодлик. Қани энди шу бизнинг бу кунги мавзуимиз бўлса!

Саидий ҳозир маст кишидай — унинг кўзига қийин иш осон, филдай нарса ҳашаротдай кўринар эди. Агар бу хушфёъл, хушмуомала, оқкўнгил одамга одамларча муомала қиладиган киши ер ислоҳоти мавзуи яхши, дер экан, нима учун шу мавзуда беш-олти ҳикоя ёзиш мумкин бўлмасин? Қамчилиги бўлса ўзи дўстларча кенгаш ва ёрдам берар экан. Саидий шу мавзуда бир ҳикоя ёзишга ваъда берди ва кетгани ўрнидан қўзғалаётиб, миннатдорчилик билдирди.

— Қимматли вақтингизни берганингиз ва кўрсатган дўстона ёрдамингиз учун раҳмат. Мен илгарироқ билмаганман, агар билсам илгариги шеърларимни почта орқали юбормасдан ўзим олиб келар эдим.

— Илгари ҳам шеърлар юборганмидингиз?

— Йўқ, гап уларнинг босилмаганида эмас. Ўзим олиб келганимда камчиликлари кўрсатилар ва бу кўрсатмаларнинг кейинги ишларим учун катта ёрдами тегар эди.

— Илгари ҳам шеър юборганмидингиз? Бизга келмаган, — деди Кенжа ва нариги столда ўтирган бадқовоқ йигитга қаради.

— Ёқубжон, Раҳимжон Саидийнинг шеърлари сизга тушганми?

Ёқубжон негадир зардобга тўлиб ўтирган экан, дўнгиллаб жавоб берди:

— Билмайман, кўрганим йўқ!

— Шундайдир, ўртоқ Саидий, юборган бўлсангиз ҳам бизга келмаган бўлиши мумкин, бундай ҳодиса бўлиб туради.

— Журналда жавоб ҳам чиққан... Кўп жавоб берилди... — деди Саидий тортиниб.

— Қани, қачон, қайси сонларда? — деди Кенжа ва чиққан журналларни олиб Саидийнинг олдига қўйди.

Саидий журналларга қўл теккизмай «ўтган ишга савлат» демоқчи бўлди. Кенжанинг ўзи қараб чиқди. Бир неча сон журналда муттасил ва баъзи бир сонларда икки жойда Саидийнинг исмини «босилмайди» сўзи билан безалганини кўриб аввал ҳайрон қолди, сўнгра бир оқарди, бир қизарди.

— Ёқубжон, шу нарсаларни мен ҳам кўрганми-канман?

Ёқубжон ўзини ишга ҳаддан ташқари берилиб кетган ва унинг гапини эшитмаганга солди.

— А, Ёқубжон?

Саидий ўнғайсизланар ва Кенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди.

Кенжа саволини яна бир такрорлагандан кейин Ёқубжон, юзида асабий табассум билан жавоб берди:

— Сизнинг кўрган-кўрмаганлигингизни мен қаёқдан биламан? Кеча қайси пивохонада учиб қолганингизни ҳам мендан сўрайсизми?

Кенжанинг ранги оқарди.

— Ёқубжон, мен сиздан насияга мол сўраётганим йўқ, идорада, иш устида, иш юзасидан гапираётирман?

Кенжа бутун журналларни қўлтиқлаб Саидийни

етақлади, уни муҳаррирнинг олдига олиб кўрди ва воқеани бошдан-оёқ баён қилди. Муҳаррир жуда оғир одам экан, журналларни кўриб чиқди-да, бош қашлаб деди:

— Хўш, ким кўрган экан бу нарсаларни?

— Ҳамма гап шунда-да! Афтидан, ҳеч ким кўрмасданоқ, «босилмайди» жавоби берилаверган. Журналда ёшларга тарбия ва кенгашни реклама қиламиз, ҳолбуки бир ёш ёзувчи йигирмалаб асар юбориб бир оғиз маслаҳат ололмайди.

Муҳаррирнинг жаҳли чиқди.

— Нега шунга қарамайсиз, ахир? У асарларни кўрмаган бўлсангиз, мана бу жавобларга диққат қилмайсизми? Нима бу, кетма-кет йигирмалаб «босилмайди». Ўртоқ Саидий, битта ҳам ёзма жавоб олганингиз йўқми?

Саидий «йўқ» дегани тортинди. Кенжа жавоб берди:

— Энг охириги асарларини ҳам мен корзинкадан топдим. Битта ҳам ёзма жавоб олган эмас. Мен «босилмайди»ларга диққат қилмабман.

— Қани, Ёқубжонни чақиринг!

Кенжа чиқиб Ёқубжонни олиб кирди.

— Хўш. Ёқубжон, — деди муҳаррир, — бу «босилмайди»ни кўлайтириб юборибсизми? Ёш қаламларингизга ёзма маслаҳат юборишни эсингиздан чиқарганингиз йўқми?

Ёқубжон хийла шошиб қолди:

— Бориб туради. Баъзилари қайтади. Берилган адрес нотўғри бўлади.

— Мана бу кишининг ўзи келибди, агар кўрсатган адреси чатоқ бўлиб, хат қайтган бўлса, ҳозир ўзига беринг.

Ёқубжон чинакам гангиди.

— Қайтган хатларни сақламаймиз.

— Э, қайтган хатни сақламасангиз унинг юборилгани ва қайтганини қандай биламиз? Мана ҳозир бу киши бизга даъвогар. Айб бизда эмаслигини қандай исбот қиламиз? Бу ярамайди. Ёшларга тарбия ва кенгаш учун ойна минг сўмлаб жамоат пулини сарф қиламиз. Берилган маслаҳатлар ҳавога учаверса, сарф қилинган пул исроф ҳисобланади-я! Бунинг учун шўро ҳукумати-нинг қонуни бор. Қани, Илҳомни чақиринг.

Ёқубжон ўрнидан турмоқчи эди, ундан илгари Кенжа чиқиб Илҳомни олиб кирди. Саидий Илҳомни таниди, уни икки марта Салимхоннинг уйида кўрган эди. Муҳаррирнинг авзойини кўриб Илҳомнинг ҳам ранги ўчди.

— Хўш, ўртоқ Илҳом, деди муҳаррир, — ёш қалам-

ларингизнинг аҳволдан хабардормисиз, ё маслаҳат бериш ишини ҳам тўхтатиб қўйдиларингми? Юборилган маслаҳатлардан копия қолмас экан. Иш расво-ку! Хўш, гапни қисқа қилайлик-да, эртадан кейин соат ўн бирга шу ишга алоқадор кишиларингизни тўпланг. Эрта-индин чиқадиган сонда ҳам бир талай «босилмайди» бордир-а, Ёқубжон?— Босмахонага бориб, олиб ташланг. Минбаъд журналда жавоб беришни тарк қилинг. Калламиз тоза шишган экан!

Ёқубжон чиқиб кетди. Унинг кетидан Илҳом ҳам чиқди.

— Жиноят! — деди муҳаррир.

Кенжа қўзғолгандан кейин Саидий ҳам ўрндан турди. Шундай кўнгилсизликка сабаб бўлгани учун Саидий кўп хижолат тортар эди. Кенжа билан хайрлашганида афв сўради.

XIV

Мунисхон дарс тайёрлагани келадиган куни Саидий ўзи учун бу қадар азиз бўлган хатни мумкин қадар яққолроқ жойга қўйди. Бироқ, Мунисхон хатни кўрди-ю, совуққонлик билан жойига ташлади-да, оғзига қурут солиб китобини очди. Агар хат тўғрисида у бир оғиз гапирганда Саидий журнал идорасида бўлган гапларни бошдан-оёқ айтиб берар, бу эса уни Мунисхон олдида факультетдаги бошқа минглаб студентлардан бир оз бўлса-да, юқорига кўтарар эди. Мунисхон хатга эътибор қилмаслиги билан ўзини яна ҳам юқорироқ кўтарди. Шундан сўнг, Саидийнинг назарида, бу қиз уфқдай бўлиб қолди: унга томон қанча юрсанг, у сендан шунча узоқлашади.

Бироқ Саидий чўкмади, чунки яқин кунларда босилиб чиқажак ҳикояси то Саидий етгунча бу уфқни бир жойдан қўзғолмайдиган қилишга ваъда берар эди.

У ҳар куни дарсга кетаётиб, йўлда учраган будкаларга кўз ташлаб ўтарди. Унинг куни факультетга етгунча, журнал бугун ҳам чиқмаганлигига ишониши билан куннинг ҳар бир минути зериктирарди, ҳатто Мунисхон билан ўтказган кун ҳам навбат кутиб ўтказилган умрдай узоқ туюларди.

Бир куни дарсдан қайтишида йўл устида учраган биринчи будка унинг бир ҳафталик ҳордиғини чиқарди. Бу будкада ўша журналдан бир даста ётар эди. Саидий

бирданига икки нусха олди ва дарҳол мундарижасини қараб, ўз исминини ўртада кўрди. У маст кишидай тентирар ва назарида, ер оёғи остида кигиз сингари юмшаргандай эди. Шунча узоқ йўлдан ҳужрасига қандай ва қайси кўчадан келганини, эшикни қандай очиб стол ёнига борганини, қўлидаги китобларни нима қилганини билмас эди. Ҳикояни ҳаял ўтмай ўқиб чиқди. Кенжа орттирган боб ҳикоя қўлёзма эканида билиниб тургандай эди, ҳозир тамом ёпишиб кетибди.

Яна ўқиди. Шундан сўнг, назарида, «Қаландар» банд қилган саҳифалар эскирган, кўп ўқилган китоб сингари кирлангандай бўлди. Журналнинг иккинчи нусхасини қирқди. Дам ўтмай бу ҳам, назарида шундай кўринди. Чиқиб будкадан яна бир нусха олиб кирди-да, қирқмасдан столнинг тортмасига солиб қўйди. Столнинг тортмасида туриб унинг ҳам шу саҳифалари эскираётгандай бўлар эди.

Кўчага чиқса худди биров муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Мунисхон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» тўғрисида гапиришаётгандай бўлар, «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди.

Шу биринчи муваффақиятдан сўнг Саидийнинг икки йил ичида бўшаёзган иликлари тўлди, анчайин оғирликдан синиш даражасида эгиладиган суяклари қотди, пўлатга айланди, йўл устида очилган лола сингари нурсизланган юзига қон югуриб тиниқлашди.

У янги куч, қайнаб турган ҳавас ва мароқ билан яна ёзиш ишига киришди. Унинг эндиги ҳикояси Кенжа айтганча, бу куннинг муҳим мавзуи — ер ислоҳоти тўғрисида эди. Шу ҳақдаги материалларни газеталардан қидира бошлади ва бу ишга киришган, шу ҳақда муҳтож бўлгани маслаҳатлар тўғрисида журнал идорасига хат ёзди. Хатнинг жавоби уч кунга қолмасдан келиши керак эди, бироқ орадан ўн кун ўтди ҳамки, келмади. Биринчи боришда Ёқубжон сингари кишиларнинг нотинч бўлишига сабаб бўлгани учун ўзи боришни истамас эди.

Навбатдаги сон журналда ер ислоҳотига доир бир сатр ҳам асар чиқмади. Саидий шошиб ҳикоясини юборди.

Бир неча кундан кейин марказий газеталарнинг бирида Кенжанинг бир таассуроти чиқди. Бу, қишлоқда

ўтказилган мажлисларнинг руҳи, камбағал деҳқонлар, батракларнинг қанча ер, қандай шартлар билан қанча муддатга берилиши тўғрисида берган сўроқлари, ер ислохотини амалга оширишни тезлатиш тўғрисидаги талаблари ва бунга тայёрлик юзасидан бошланган ишда кўрсатаётган фаолиятларини ўз ичига олган очерк бўлиб, Кенжа буни Фарғона водийсининг Ганжиравон қишлоғидан ёзган эди.

XV

Ёш ёзувчиларга тарбия берадиган бу журнал Саидийни талай вақтгача поймол қилган бўлса-да, ҳарҳолда, «Қаландар» муваффақият қозонди, ҳатто алоҳида ёзувчилар, танқидчилар орасида баҳс-мунозарага сабаб бўлди. Буни Саидийга Мунисхон етказиб турарди. Мунисхон, албатта бу гапларни махсус Саидийни хурсанд қилиш учун эмас, акасининг олдига қандай катта кишилар келишини айтиб мақтаниш учун гапирар эди.

Бу кун Салимхон Саидийни соғиниб Мунисхондан айттириб юборди. Саидий шуни кутиб юрган эди.

Саидий келадиган кун одатда Салимхон ўзи ёлғиз бўлар ва Саидий бор вақтда биров эшикни қоқса, уйда эканини билдирмасдан қайтартирар эди. Саидий одатдигича эшикдан тортинмай кирди. Салимхон уни ҳовлининг юзида қарши олди. У ялангбош, пальтосиз, андак ширакайф кўринар эди.

— Одам борми?— деди Саидий тисарилиб.

— Йўқ... ҳеч ким... ўзимизники,— деди Салимхон ва Саидийни қўлтиқлаб эшикка томон олиб юрди.— Бу кун шундай бир тасодиф... Ўзингиз билган Аббосхон...

Уй тамаки тутунига тўлган. Стол устида тўғралган пиёз, тузланган бодринг, кабоб сихлари, бири бўшаган, яна бири ярим бўлган икки шиша турар ва бир четдаги кулдондан папирос тутуни ингичка, узун бўлиб кўтарилар эди. Диванда ёнбошлаб ётган Аббосхон Саидийнинг ҳурматига қимирлаб қўйди.

— Танийсанми, Аббос, бу кишини?— деди Салимхон.— Бу киши... «Қаландар»ни ёзган ёш адиб.

Аббосхон илжайиб қўл узатди.

— Жуда яхши танийман. Бу киши менинг шогирдим. Кўп йиллар бўлади, кўрганим йўқ эди.

Саидийни сур босди. Салимхон ҳали қўл урилмаган бир тарелка кабобни Саидийнинг олдига суриб, бостириб-бостириб бир неча рюмка узатди. Саидий бу рюмкаларни

қийинчилик билан олиб, осонгина бўшатар эди. Аббосхон Саидийнинг ёшлигидаги ҳаммактабларидан бир неча кишини ном-баном айтиб, Саидийнинг ўша вақтдаги адабиётга бўлган ҳаваси тўғрисида сўзлаб кетди:

— Уша вақтда бу кишининг шеърларини деворий газетада кўрар эдим. У шеърлар ҳозирги «тегирмончи» шоир... Газетадаги таассуротини ўқидингми? Ҳий... таъсирланибдилар!..

Саидий сўз Кенжа устида кетаётганлигини тушуна қолди. Аббосхон билан Кенжа орасидаги келишмовчиликни Саидий бир вақт боргани мажлисда кўрган эди. Икки орадаги, тўғрироғи, икки тўп орасидаги душманлик ўша мажлиснинг руҳидан билиниб турган эди. Сўнгги вақтда матбуотда бўлган чиқишлар Саидийнинг бу фикрини тасдиқлади. Аммо душманликнинг ҳар бир сирини танқид, тақриз сўзлари билан ёпилар эди. Кенжанинг таассуротини Аббосхон «санъаткорона бир нарса яратишдан ожиз бўлиб, ўз исмини шундай нарсалар билан чиқаришга, шоирлик обрўини арзиган-арзимаган нарсаларни ёзиб матбуотда кўриниб туриш билан сақлашга бўлган тараддуд», деб баҳолади.

Ичган вақтидаги одати бўйича, Аббосхон ҳеч кимга сўз навбати бермади. Унинг кўп сўзлаши хусусан Саидийни зериктирмас эди. Аббосхон ҳам унга, Салимхондай маданиятни севгучи, санъатга ҳурмати зўр, талантнинг «заршунос»и бўлиб кўринди. У «Қаландар»даги турли камчиликларни таъна қилиб, Саидийни уялтирди, хусусан, охирги бобни шунча ёмонладики, Саидий уни ким қўшганини айтишга мажбур бўлди.

Даҳлизнинг ташқи эшиги очилиб кимдир кирди. Салимхон дарҳол ўрнидан туриб, ўрта эшикни очди ва кутиб турган киши келгандай:

— Эй, муҳтарам домла!..— деди ва четланиб йўл берди.

Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди. Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозиргина пардозланган сариқ этикнинг тумшугидай ялтирар эди. Домла ҳаракатда айиқ, юришда ўрдакни хотирлатарди. У ҳеч ким билан сўрашишга интилмади, ҳурмати-га ўрнидан туриб девор остида қисилиб турган Саидийга қарамади ҳам. Аббосхон келиб сўрашди. То бу одам курсига секин, эҳтиёт билан ўтирмагунча ҳеч ким ўтирмади. Салимхон шишанинг остида қолган коньякни рюмкага

бўшатиб, кабоб билан унга узатди. Домла дарров ичиб, орқасидан ҳеч нарса емади ҳам.

— Бўлдими энди, шу?— деди у, Салимхонга рюмкани кўрсатиб.

Унинг товуши жуссасига қараганда ҳам йўғонроқ эди. Салимхон кулди.

— Сизнинг тегишингиз алоҳида, домла! Ҳозир кабоб тайёр бўлади...

Аббосхон билан домла нима тўғрисидадир сўзлашар, бу сўзлар бош-кетсиз бўлганидан, Саидий ҳеч нарса англамади. Кабоб кириб, янги шиша очилгандан сўнг сўз турли мавзуларда бўлиб, домланинг чеҳраси андак очилди.

Домла Муродхўжа ўзининг юриши билангина эмас, бошқа яна бирмунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда юзади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошкора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қарарди. Зотан, Муродхўжа домла бошқа улфатлари сингари ўзини «қивил» кўрсатишга уринмасди. Унинг шу феъли кўп дўстларига ёқмасди. Шунинг учун, унинг ранжишига сабаб бўлса ҳам, булар у билан очиқ борди-келди қилмасди, ўрни келса мажлислами, матбуотдами сўкишарди. Домла ва бундан унча ранжимасди. Шу Аббосхоннинг ўзи неча мартаба мажлисларда уни ёмонлаган. Шаҳарда кўп кишилар Салимхон билан домла орасида душманлик бор гумон қиларди.

У эрталаб гулқанд билан нонушта қилишни, пешинда кобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши кўрса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзқайнар, электр ўринга симчироқ, деб сўз тўқиб юрарди.

У соф тил ўргангани ҳар замон қишлоққа чиқарди, Ниёзмат Ҳожи деган кўп йиллик қадрдони бор. Унинг келгани маълум бўлган соатдан бошлаб, Ниёзмат Ҳожининг уйига дастурхон ёғила бошларди. Домла улфатларидан соф тил ўрганса, улфатлари ундан хўжаликни бошқариш йўлларини ўрганарди.

Домла бу ерга келиб биринчи рюмкани ичгунча ҳам табиати хира, асабийлашган эди; ичгандан сўнг орага бошқа гаплар тушиб, овунди. Аббосхон Кенжанинг таасуроти тўғрисида сўзлаганда домла яна асабийлашди.

— Бу ислоҳоти билан шўро ҳукумати ўзбек қишлоқларини вайрон қилмоқчи!— деди у қичқириб, худди бунга шу ерда ўтирганлар айблидай.— Тегирмончи шоирларинг таъсирланган эканлар, кўрдим...

— Фирқа аъзолари, масъул ишчилар орасида ҳам бу ислоҳотга бетарафлик, ҳатто, норозилик кайфиятлари йўқ эмас,— деди Аббосхон узоқ жимликдан сўнг,— Кенжага ўхшаган кишилардан ҳам ўпкалаб бўлмайди, чунки унинг иши ном чиқариш...

Сандийнинг шу кунги суҳбатдан олган таассуроти шу бўлди: санъат мустаҳкам қўрғон, уни эгаллаш ҳар кимнинг ҳам иши эмас. Бу тилсимнинг сирларини билмасдан туриб бу соҳага қадам қўйиш ҳалокат даражасида хавфли. Бу тилсимнинг сирлари шу Аббосхонгагина маълум. Бу одам, бошқа кўп кишилардай бировнинг камолотини кўролмайдиган киши эмас. У қобилият тўғрисида «заршунос» бўлиб, ҳар кимга, ўз иқтисодига қараб, шу сирлардан озроқ айтади. Мумтоз шоирларнинг мумтозлик сирларини ҳам шу одам орқали билиш мумкин. Кенжа — шоир эмас. Унда қобилият ҳам йўқ. Ундан кейин чиққан ёш шоирлар жуда илгарилаб кетган. Буларни Кенжа кўролмайди, шунинг учун шоир бўлишга ҳаваси бўлиб, тўғри йўлга тушган ёшларга ўзини хайрихоҳ кўрсатиб, уларни жуда усталик билан адаштиради. Шунинг учун Кенжанинг маслаҳатларига қулоқ солиш — адашиш, ер ислоҳоти ўзбек қишлоқларини хароб қилади.

Сандий ҳужрасига ярим кечада қайтиб кетди. У ланж эди, эртасига факультетда ҳам шундай бўлиб юрди, то кўнглини ундан ҳам баттар ғаш қиладиган янги ташвиш ортгунча шундай бўлиб юради. Бу кунларда марказий газеталар йирик-йирик сарлавҳалар қўйиб, турли жойларда ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бошлангани, унинг бориши тўғрилигида хабарлар босар ва уларнинг ичида ёшларнинг шеърлари, очерклари ҳам кўринар эди.

XVI

Факультет комсомол ячейкаси ер ислоҳотига тайёрлик кампаниясини ўтказишда қатнашиш учун йигирма комсомолни сафарбар қилиб, район комитетининг иштирокига юборди. Кенжа ва унинг маслаҳатларидан илҳом қайтган, Аббосхонни ўзига ягона хайрихоҳ деб билган Сандий учун бу — вужуди билан нафратланидиган иш, зўр ташвиш бўлди. Ячейка котиби сўз орасида «боришдан бош тортганларга нисбатан танқидий чора кўра-

миз», дегандан сўнг Саидий важ-тақал қилишга ҳам юраги дов бермай, район комитетига боришга мажбур бўлди.

Район комитетида бу ишларни эски таниши Шариф бошқарар эди. Саидий уни кўриб, худди кўриниш беришдан қўрқиб, қочиб юрган одамига дуч келгандай, юраги «шув» этиб кетди. Шариф эса у билан дўстларча кўришди.

— Хўш, ўртоқ Саидий,— деди Шариф,— Эҳсондан ҳеч хат оласизми? Ноинсоф, бизни тамом унутиб юборди, шекилли.

— Анча бўлади хат олганим йўқ. Хат ёзай десам адресини йўқотиб қўйибман.

Шариф кулиб тегишди:

— Хайрият, отини эсдан чиқармабсиз?

— Қишлоққа ўзингиз ҳам чиқасизми?— деди Саидий гапни чалғитиш учун.

— Чиқамиз, ҳеч қандай узримиз йўқ.

Саидий, «узримиз йўқ» дегандан «сенинг узринг бўлса айт, олиб қолай» деган маъно англади-да, секин:

— Бир ҳафта қишлоқда юриб келсам бу йил курсда қоламан,— деди.

— Нега?

— Жуда қолоқман.

— Қайси фанлардан?

— Асосий фанларнинг ҳаммасидан.

Шариф хунук хабар эшитгандай, унинг юзига тикилиб қолди.

— Шеф билан ишлаб ҳам уҳда қилолмаётирсизми?

— Мен шеф сўраганим йўқ.

Шарифнинг жаҳли чиқди:

— Шеф олиш учун сизнинг сўрашингиз шарт эканми?

Ким дарслардан қандай кетаётганини ячейканинг ўзи билмайдими? Сизни ячейка нима учун бу ерга юборди?

Шариф бу гапни айтиб телефонга қўл узатди, авзойндан ҳозир ячейка котибини чақириб, тоза қовурадиган кўринар эди.

— Шошманг, шошманг,— деди Саидий қути ўчиб,— бошқа узрим бор.

— Ҳа, шундай денг! Бу узрингизни ячейкага айтган-мидингиз?

— Йўқ, ўзингизга айтиб қўя қолай.

— Бизга айтишнинг ҳожати йўқ.

У нақадар расмиятга кўчса ҳам, Саидий ҳарҳолда бу ёлғон важини ўринлатиш умидида эди.

— Майли ячейкага айтаман, аммо сизга ҳам айтай: касалман, доктор юришни ман қилган.

— Э, нима бўлди, комсомол олдида шундай катта ва-зифа турса-ю, бизнинг Раҳимжон юролмайдиган бўлиб ўтирса! Ростдан айтасизми? Мен сизни рўйхатда кўриб суюнган эдим, ёзувчисиз, кўрган-билганларингизни ёзиб турсангиз яхши бўлар эди, деб ўйлаган эдим. Хайр, бундай бўлса ячейкага доктордан қоғоз келтириб берсангиз ўзлари сизни қолдиришади.

Боя Саидий ўзига жуда яқин келгандай сезган Шариф ундан яна узоққа кетди, яна аслига қайтди.

Саидий хайрлашиб чиқди, қишлоққа боришни бўйнига олиб қўйди.

XVII

Комсомоллар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келишди. Ҳаво очиқ уфқда киприк сингари турган тераклар орасидан кўтарилган қуёшнинг нурлари томлардаги қор, тарновлардан осилиб турган чумаклар ва оёқостидаги музларда акс этиб, кўзни қамаштирар эди. Қишлоқнинг бу куни қиш кунларига эмас, кўпроқ аввал баҳор — қўш маҳалидаги кунларга ўхшар эди. Баҳорнинг энг юмшоқ офтобшувоқ кунда қурт-қумурсқаларга жон кириб, ер остидан чиққандай, одамлар тўзиган. Қишлоқнинг ҳар кўчасида ҳаракат, қичқириқ. Боласининг тўнчасини ёпинган хотинлар, оёқлари зағча оёғи сингари қора, юз ва қўллари кўкарган болаларини койийди ва ҳозир уйга кирмаса отаси келганда урдириш билан қўрқитади. Болалар писанд қилмасдан музлаган лой устида ирғишлаб юради. Ёш қизчалар укаларни кўтариб, худди ҳозир ватватлаб ўтадиган карнайни кутгандай, деворлар остига тизилган.

Аравалар бурилиб бозор бошига томон йўналганда муюлишдан чиққан гавдали, жулдур кийинган бир йигит, оғзидан чиққан буғдан оқарган мўйловини енги билан арта-арта аравалар кетидан қувиб етди. Унинг кетидан ўшандай жулдур кийимли, аммо унга қараганда кекса бир киши ҳам келар эди. Йигит сўнги араванинг кетидан ушлаб баланд товуш билан сўрашди, сўнгра сўради:

— Ростини айтинглар, мулла акалар, чучунтиргани келдиларингми, ер бўлиб бергани келдиларингми?

Ҳамма қайрилиб қаради.

— Ер керакми. ахир?

— Узим бир батракман...— деди йигит сўраган кишидан кўзини олмай,— куч кўп... хотин, бола-чақа йўқ.

Союзқўшчига ер беринглар, деб ариза бердим; яланг чучунтиради денг. Ерди тайини йўқ... Ана, мана... деб.

Унинг кетидан келаётган мўсафид бир нима деб йигитнинг биқинига туртди, сўнгра эгри бармоғи билан унинг пешонасига ниқтаб:

— Пешонангга ер битган бўлса оласан...— деди ва шундай эмасми, демоқчи бўлиб аравадагиларга қаради.

— Битмаганига қарайдими, вой...— деди йигит, чолни нодонга чиқарган оҳангда,— пешонамга чойракорчилик қиласан, деб битган бўлса, уни ўчириб йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади...

Ҳамма кулди. Йигит давом этди:

— Ҳар ерлар бор денг... Агар шу кўптирма нондай ерлар чойракорнинг ўзиники бўлса-чи, ҳой... Яна ҳукумат машина, омов берса... эллик пайса уруғликдан ўнта туяга юк унмаса жиртак чалинг, афандихон!.. Охунбобоев мияси путун одам экан, деб қўйдим... Шуни билди. Лекин иш бошига камбағал ўтирсин, дегани — мияси путун одам ўтирсин, дегани экан-да! Ё гапим беандо-зами?..

Аравалар оёқ остидаги музларнинг қовурғасини сндириб, ғижирлаб бориб, бозорбошидаги қизил чойхона олдида тўхтади. Қизил чойхона эшиги ҳар очилганда ундан чиққан оппоқ буғ, худди пуфлангандай юқорига урар, тиниқ кўк осмонга кўтарилиб, тарқаб кетарди. Қаердандир пайдо бўлган бир киши комсомолларни бошлаб қизил чойхонага олиб кирди. Ичкарида одам кўп. Самоварчи шошилган. Ҳали у ерда, ҳали бу ерда чойнак қопқоғи чиқирлайди. Чилим қуриллайди. Комсомоллар бу ерда тўхтамай, тўрдаги эшикка кирди. Ғовур, кулги андак босилиб турди. Комсомоллар кирган бу кичкина ҳужра ер ислоҳоти комиссияси ўрнашган уй эди.

Бу уй эрталабдан то ярим кечагача очиқ. Ҳар кунни сон-саноксиз одам кириб чиқади... Қишлоқ усталари ясаган икки стол устида даста-даста қоғоз. Стол ёнида комиссия аъзолари қўшчи-батрак фаоллари ўтирарди. Ер, асбоб ва ғайриларнинг ҳисобини билиш учун бутун халқдан маълумот олинар экан.

Арава кетидан эргашиб келган йигит секин энгашиб, комиссия рансига нимадир деди. Раис бош ирғатди-да, яна ишида давом этди. Унинг қаршисида ўрта ёшлардаги, боши кўкчага ўхшаган узунчоқ, ўзи ориқ, аммо вужуд пай бир киши ўтириб жавоб берар эди.

— Узимнинг отим Урайим, отам Раҳматулла. Бувам... отини билавермайман. Ёшим ўттиз олти яшар. Бир

суям ҳам ерим йўқ. Қўриқ берсаларинг ҳам майли, ўзим очиб оламан.

— Хўжайинингизнинг қаерда, неча таноб ери бор?

— Ўзимдан сўранглар...— деди Иброҳим қизариб ва атрофига қаради. Ҳамма жим, ундан жавоб кутар эди. У ноилж давом этди.— Икки йилдан шу ёққа ҳақ олганим йўқ. Ўзим олмадим. Аяхти тўртта қиламиз деб...

Раис кулди.

— Хўжайинингиз хотин олиб бераман, деганмиди?

— Ҳа-да...

— Хўш, майли, ерини айтинг-чи!

— Энди... бир жойда.. Гадоё Топпосда икки юз етти таноб, Қўрғончада бир юз етмиш уч таноб. Шу, бошқа йўқ.

— Шундан қанчасини ўз кучи билан экади?

— У киши кетмон чополмайди. Парзати йўқ...

— Хўжайинингизнинг оти нима?

— Ниёзмат Ҳожиди Дўсмат улди-да, билмайсизми?

— Ердан бошқа тагин нимаси бор?

Иброҳим ҳаммасини айтиб бўлгандан кейин, раис ручкани сиёҳга ботириб, анкетанинг остига қўл қўйишини тақриф қилди. У ручкани олмай иккала бош бармоғига қаради ва ёрилмаган, текисроғини тутиб кулди:

— Энди, мулла ака, муҳр босиб қўя қолай... Ота-бувамиз ҳам муҳр босган. Бировнинг эшигида юрган одамиз. Қўл қўйиш у ёқда турсин, намозликни ҳам билмаймиз...

Раис унинг бармоғига сиёҳ суртди. У бармоқ босиб ўрнидан тургандан сўнг, бошқа киши ўтирди ва савол-жавоб давом этди.

Саидий ҳозиргина бозордан олиб келинган қўйдай бегонасираб, бурчакда ўтирар эди.

Шаҳардан чиққан комсомоллар орадан икки соат ўтгандан сўнг жамоаларга тақсим қилинди. Саидий яна бир комсомол билан шу ерда ишлаб турган комиссиянинг ихтиёрида қолди. Шериги кечгача ишга киришиб кетди, Саидий эса умрида ўйин тушмаган, аммо кўпчиликнинг зўри билан ноилж ўртага чиққан кишидай нима қилишини билмас, қизарар эди. Бунинг устига, ерсиз деҳқонларнинг ислохотни ўтказишга ёрдамчи гуруҳидан кўп кишилар турли саволлар бериб уни гаранг қилишар эди.

Бу сон-саноксиз чоракорлар, батраklar ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши «пешонамдан чойракорчиликни ўчиртириб, йигирма танобгина ер битираман», деган йигит — Йўлчибой бўлди. Йўлчибой

очиқ, хушчақчақ, барвасталигига қарамасдан абжиргина йигит; гапга ҳам уста, ҳар бир ибораси Саидийни завқ қилдирарди.

Йўлчибой кўпинча кечқурунлари Саидийнинг олди-га — ётоққа келади, Саидий билан узоқ сўзлашиб ўтиради. У нима тўғрида гап бошласа охириги шу ер ислоҳотига боғлайди-да, Саидий учун қанча саволлар чиқаради. Саидий эса унинг кўп саволларига жавоб беролмасди.

— Хўп,— деди Саидий бир кечаси Йўлчибойга,— ерни олдингиз, пешонангиздан чойракорчиликни ўчирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?

— Оқ пошшо келса дейсизми?

— Йўқ, оқ пошшо ўлган, бошқа... Уруш бўлса дейман.

— Бари бир-да... Оқ пошшо бўлмаса кўк пошшо бўлар. Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради, ҳар ким ўзи ишласин, дейди. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттинки, бойни яхши кўрадиган пошшо урушади. Николай ҳам бойни яхши кўрар эди. Энди, алваттинки ҳукуматимиз «қани, Йўлчивой», деса «лаббай», деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да, Раҳимжон ака!

Комиссия эртадан кечгача тинмай, баъзан кечалари ҳам ишларди. Чоракорлар, батраklar куракчасини ушлаб, сумалак қозони атрофида юрган ёш болаларга ўхшарди: ҳар ишга тайёр, ҳар сўроққа ҳозиржавоб ҳар бир янги келган кишидан янги бир маълумот олишга шошилади; ер ислоҳотига тайёрлик ишининг бориши тўғрисида ёзиб турган газеталарни ўқитиб эшитади, комиссиянинг тайёрлик иши тезроқ битишига ёрдам беради. Ери кўп кишилар сўроқ берганда ўзларини анқовликка солиш билан кўп вақтни олишади. Бир кун икки кишининг сўроғи яқин тўрт соат вақтни олди. Булардан бири ўрта деҳқон, иккинчиси кўп ерли одам эди. Ўрта деҳқон эшикдан кириши билан дир-дир титради, комиссия аъзоларига, нарида турган қўшчи-батрак фаолларига бир-бир қаради-да, ҳеч ким савол бермасидан жавраб кетди:

— Уттиз икки таноб ерим бор. Газетага қирқ танобдан ортиғини оламиз, деб битилган... Меникини ҳам олармишсизлар, деб эшитдим. Агар оладиган бўлсаларинг жавур, укалар... Ҳукумат камбағалпарвар бўлса мен бой эмас...

Комиссия раиси унинг сўзини бўлди ва ери олинмайдигина эмас, керак бўлса қўшиб берилишини билдирди. У тўлдирилган анкетага бармоғини босганидан сўнг, ўрнидан тураётиб орқа томонида турган қўшчи-батраklарга қаради.

— Мана, ҳой Қўчқорвой, Сатторқул, Йўлчивой... Мана сизлар эшитдиларинг, комиссия укам нима дедилар? Ер бермасалар ҳам гўрга, ўзимизникига тегмасалар бўлгани. Мана, эшитиб қўйинглар, ерингга тегмайман, дедилар. Лавз ҳалол.

У худди биров «тўхта» деяётгандай, орқасига қараб-қараб чиқиб кетди. Ундан кейин новча, пахмоқ соқолига оқ тушган, ранги сарғимтир, кўп уйқудан қолган кишидай кўзлари қисилган, қизарган, эски чопон бир одам кирди. У худди бир айб иш қилиб қўйгандай, ҳеч кимнинг юзига қарамасди. Қизил чойхонадаги ғовур босилди ва эшик олдида бир неча илжайган сиймо намоён бўлди. Қоғозларни дасталаб турган Саидийнинг ёнида ўтирган Йўлчибой секин уни туртиб, бу одамга томон имлади. Ҳамминг диққати шу одамга жалб бўлган, ҳамма унинг жавобини кутарди.

— Отингиз нима?— деди раис ручкани сиёҳга ботириб.

— Ниёзмат Дўснат ўғли...

Йўлчибой, таранг тортилаётган ипнинг узилишини кутгандай, ҳаракатга тушди ва секин:

— Ҳожини бува, отингизни жуфт айтинг...— деди ва ени билан оғзини артди.

— Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!..

Раис аввал Йўлчибойга, сўнгра Ниёзматга қараб «Ҳожини» сўзини қўшиб ёзди.

— Қанча ерингиз бор?

— Қирқ-эллик танобча бор...

Йўлчибой ва унинг кетида турган батрақлар тинч-чинди. Ғовур кўтарилди.

— Жим, ўртоқлар,— деди раис ва давом этди:— Ўзингиз экансизми?

— Экансиз... чойракор ҳам бор..

— Қаролингиз ҳам борми?

— Ўзимизга қарашлик... қарол эмас.. Қариндошимиз...

— Хўп, ўша қариндошингизнинг оти нима?

— Ёдимдан кўтарилди.

Стул атрофида ва эшик олдида илжайиб турганлар баравар:

— Раҳматулла ўғли Урайим!— дейишди.

Ниёзмат Ҳожини қизарди, асабийлашди ва ҳамминг юзига бирма-бир қаради-да, ҳеч кимга ҳеч нарса деёлмай, Йўлчибойга ёпишди:

— Одам деган бунақа ғаламис бўлмайди, Нима чиқадди шу ғаламисликдан!.. Ҳар кимнинг ўз феълига қараб худо беради. Шу феълинг чакки, ука!..

Атрофда пиқир-пиқир кулги бошланди. Саидий дасталаётган қоғозлари ичидан Иброҳим Раҳматулла ўглининг анкетасини олиб ўқиди:

— Иброҳим Раҳматулла ўгли... Ниёзмат Ҳожи Дўснат ўгли деган бойнинг қароли. Бу бойнинг бир жойда икки юз етти таноб, яна бир жойда юз етмиш уч таноб ери бор...

— Жами уч юз саксон таноб,— деди Йўлчибой тескари қараб.

Кулги товуши шағал тўкилгандай бутун бинони кўтариб юборди. Ниёзмат Ҳожи шолғомдай қизарди, терлади ва ўрнидан туриб, Йўлчибойга хитобан алланарсалар деди. Шарақлаган кулги ичида унинг товуши аранг эшитилар эди:

— Эй, хайр сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир...

— Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир!— деди Йўлчибой яна тескари қараб.

Яна кулги кўтарилди, аммо Йўлчибойнинг ўзи кулмас эди.

Шундай қилиб кунлар ўтди. Саидийнинг қайтиш вақти ҳам яқинлашди, аммо жамоаларга кетган шерикларидан қайтиш тўғрисида ҳеч қандай хабар бўлмади. Улардан қайси бирларининг исмлари ҳар замон баъзи бир маълумотлар, тайёрлик ишининг бориши ҳақида газеталарда босилган хабарлар остида кўриниб қолар эди. Сафарбарлик муддати битиб, орада икки кун ўтгандан сўнг Саидий бу муддат яна бир ҳафтага узайтирилганлиги ҳақида хабар эшитди. Бу хабар унда ҳеч қандай норозилик туғдирмади, чунки тезроқ қайтишга жуда ҳам орзуманд эмас эди.

Саидий бир куни ишдан анча эрта — қоронғи тушартушмас қайтиб келди. Ётоқда ҳеч ким йўқ. Тинч. Уйнинг сукунатини печкага ёқилган ҳўл ўтиннинг пишиллашигина бузар эди. Эшикни биров худди мушук таталагандай тиқирлатди. Саидий югуриб бориб очди.

— Ассалому алайкум, шервачча,— деди бир кекса товуш ва бу товушнинг эгасидан илгари «тўқ» этиб ҳасас кирди. Саидий дарҳол четланиб йўл берди.

Эркак савзига ўхшаган бу чол ҳассанинг ёрдами билан курсига секин ўтирди-да, ёнидан бир қоғозни чиқариб, Саидийга узатди. Саидий чироқни ёқиб, хатни кўз-

дан кечирди. Бу хатдан унинг ўқий олган жумлалари шулар бўлди:

«Ер ислоҳоти садрларига арзимиз шулким, биз фуқаролар дуоғўйи ҳукумат... Ҳукумат аз рўйи шафқат оч ва қашшоқ ва муҳтожларга илтифотеки қилибдир, албатта дуо қилурмиз... зероки, қашшоқ кимарсаларга таом ва нон ва либос ҳама нарсаики эҳсон худои таоло йўлига бўлиб қилмоқ ва бермоқ суннатдир... деб қўлим қўйдим чинорлик масжид имоми, Мулла Мирбоқи Миршоди ўғлидурман».

... — Кўп яхши, — деди Саидий хатни буклаб, — мен комиссия раисига бераман.

— Шервачча, — деди чол иккала қўлини кўкрагига қўйиб, хириллаб, — газетага берсалар... мардум огоҳ бўлса... камолга етинг... тупроқ олсангиз зар бўлсин...

У хириллаб, хайр-саховат, камбағалларга мурувват дин нуқтаи назаридан қанчалик яхши эканини исбот қилишга тиришиб бирпасда қанча оятлар, ҳадислар ўқиди. Саидий сўзни қисқа қилиш учун хатни эртага газета бошқармасига юборишни ваъда қилди. Чол жаврай-жаврай уйдан чиқди ва шу кетганича тўғри хатми-қуръонга борди ва у ерда кўринган мўъминларга, шу жумладан Ниёзмат Ҳожига ҳам кўзини бақрайтириб ёлғон гапирди: «Ҳозир ҳукумат мени чақиртириб, пешонамга тўппонча тираб ер ислоҳоти жоиз, деб фатво ёздирди», деди.

XVIII

Саидий, ўша Раҳимжон Саидий, қишлоқдан кетишга шошилмас эди.

У қишлоққа келганида дастлаб янги муҳитга ўрганолмай кўп қийналган эди, аммо ўрганганидан сўнг, таъби очилиб кетди. Унинг бошида сон-саноқсиз тайёр, фақат қоғозга туширишга маҳтал бўлган ҳикоялар бор. Буларнинг ҳаммаси бир ипга тизилиб роман бўлишни ваъда қиларди.

Саидий эртасига шериклари билан шаҳарга қайтадиган куни кечқурун ётоқхонага кетаётиб, йўлда Муродхўжа домлани учратди. Бу учрашувни Саидий шунча кутмаган эдики, кўзига ишонмади. Йўқ, Муродхўжа домла! Домла ўша кўк мовут аврали пўстинига ўралган, бошида қозоқи телпак, ўрдак юриш қилиб келаётир. Саидий аллақачон салом беришга қарор берди, аммо сўрашиш керакми, ё бўлмаса сўрашиш улуғ кишини йўлдан

қўйиб оғринтириш бўладими, шуни тездан ҳал қилолмади. Саидий то бир қарорга келгунча домла етиб келиб қўл узатди. Домланинг чеҳраси очиқ, ўзи мулойим, ҳаракат ва сўзлари билан Саидийни сира камситмас эди, Саидий «Салимхон хўп тушунтирганга ўхшайди-да», деб ўйлади ва ўзини анча одамшаванда, салмоғи ортган сезди. Домла сўрашганича унинг қўлини қўйиб юбормай, тор кўча томонга етаклади. Саидий қаёққа, деб сўрашга ёки ётоқхонага бормоқчи эканини айтишга тортинар, бундан ташқари домла унга сўз навбати бермас ҳам эди.

Тор кўчанинг охиридаги кўримсизгина эшик олдида турган норғул бир йигит олдида бораётган домлани таъзим билан қарши олди-да, четланиб, йўл берди; Саидий билан ҳам ўшандай таъзим қилиб сўрашди. Саидий қоронғи йўлакка кирди. Қаердадир, деворнинг орқасидами. от кишнади, кимдир: «Хўш!» деди. Бу ертўладан чиққан товушдай бўғиқ эшитилар эди. Яна қаердадир биров жоди босар, «ғирт-ғирт» этиб бедами, поями қирқар эди. Саидий қоронғида домланинг кетидан тусмол билан қадам ташлаб кетаётиб йўлакнинг охирига борганида оғилнинг очиқ турган эшигидан ичкарига қаради. Ундан ҳовур ва гўнг ҳиди чиқар, ичкарида кимдир жинчи роқ ушлаб қўйларнинг орасида юрар эди. Саидий ҳовлининг саҳнига бурилди, димоғига зирбак ҳиди келди.

Баланд айвоннинг тўридаги сариқ бўёққа бўялган деразадан пастанланг осма чироқ кўриниб турар эди. Домла эшикка етганда четланиб Саидийга йўл берди. Даҳлизда кавуш, калиш кўп, ичкаридан ғовур эшитилар эди. Домла даҳлизга кирганда ғовур бирдан босилиб, ўрта эшик очилди. Ўрта ёшлардаги, жағи кенг, пешонаси дўнг, маймун қиёфатидаги бир киши кўринди. У Саидий билан кўришиб, таъзим билан ичкарига таклиф қилди. Ичкарида пойгаҳда тизилишиб тикка турган ўнга яқин киши ҳам Саидийни шундай қарши олди. То домла кириб ўтирмагунча бу одамлар ўтиришмади.

Саидий бу одамлардан фақат икки кишини таниди: бири қайси куни «қаролининг исмини ёдидан чиқариб қўйган» Ниёзмат Ҳожи, иккинчиси эса кечаги хирилдоқ имом. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Саидийга сира қарай олмас ва унинг назаридан қочишга тиришар эди. Имом бир бурчакда қисилиб ўтирди. Ҳожи эса пойгаҳда озроқ ўтириб, сўнгра чиқиб кетди. Ҳамма тек қолди. Кимнингдир чўнтагида соат чиқиллар эди. Ниёзмат Ҳожи ош олиб кирди. Маймунга ўхшаган киши токчадан қора бир кўзачани олиб, мусаллас қуйди.

Ошдан кейин Саидий кетишга рухсат сўради. Ҳамма Муродхўжа домлага қараб жавоб кутди.

— Шундайми?— деди домла ва ўрнидан турди,— мен сизнинг келганингизни эшитиб келган эдим. Уч-тўрт кун хурсандчилик қиламиз, деб... Ишлайверсангиз бўлмай-дими?

— Университет чақиртираётир.

— Яна бир-икки ҳафта ишлайман, десангиз...

Саидий жавоб бермай, эшикка томон йўналди. Май-мунга ўхшаган одам уни кўчагача кузатиб қўйди-да, жайрлашаётиб:

— Уйингизгача элтиб қўяр эдим, аммо ўзингиздан ўтар гап йўқ... Қишлоқ жойда ғаламис одамлар кўп бўлади,— деди.

Саидий миннатдорчилик билдириб, катта йўлга чиқди ва бурканиб олиб, бозорбошига томон кетди.

Ётоқ қоронғи, шериклари ухлаган, печкадаги ўт сўнган, уй совуқ. У қоронғида ечиниб муздек кўрпага кирди-да, тиззасини қучоқлади.

XIX

— Юр, Мунис, зиёлиларнинг кенгашига борамиз,— деди Саидий январь кунларининг бирида кечқурун университет биносининг зинасидан тушаётиб.— Шаҳарнинг ҳамма зиёлилари тўпланади. Вилоят Ижрокомининг раиси доклад қилади... эштамиз.

Лайлакқор уриб турар эди. Мунисхон ёқасининг қундузи билан бўйинини ўраб, тийганчиқ ердан ўтишга ёрдам қўлини чўзиб турган Саидийга қўл бермоқчи эди, бу гапни эшитиб узатаётган қўлини тортиб олди ва ўпкалаб, орқага қайтмоқчи бўлгандай, зинанинг охириги пиллапоясида тўхтаб қолди.

— О, Раҳимжон,— деди,— ўзингга муносиб гапни гапирсанг-чи!... Туппа-тузук... ҳатто яхши йигитсан. Иштирок этишга мажбур бўлганимиз мажлисларни-ку, безгак дори ютгандай, кўзини чирт юмиб аранг ўтказамиз, энди ўз ихтиёримиз билан ҳам борайликми?..

— Мажлисида менинг Муродхўжа домлага қарши ёзган мақолам тўғрисида гап бўлса аҳтимол,— деди Саидий ва бир зина юқорига чиқиб, Мунисхонни етаклаб тушди.

Муродхўжа домла ер ислоҳоти тўғрисидаги фикрларини унча ҳам катта бўлмаган мақолага жойлаб,

вилоят газетасида бостириб чиқарди. Мақолани вилоятнинг тарихидан бошлади-да, ер ислохотини шамол қайси томондан қай вақтда келишидан тортиб то тоғдаги қорларгача боғлади ва оқибат, вилоятда ер ислохотини ўтказиш учун кўп йиллар керак, деган хулоса чиқарди. Бу кунларда домланинг ўзи газета бошқармасида ишлар эди. Унинг мақоласига қарши тўртта мақола келди. Буларнинг ҳаммаси, хусусан, Қенжа уни қаттиқ айблар, ҳатто аксилинқилобчи, деб сўкар ва ер ислохотини тез фурсатда ўтказиш мумкин эканини исбот қилар эди. Домла буларнинг ҳеч қайсисини муҳаррирга кўрсатмади, марказий газетага бошқарма номидан хат ёзиб, бу мақолага қарши раддияларни босмасдан бошқармага юборилишини сўради, бу масала газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилинишини билдирди-да, ер ислохоти тўғрисида хабарлар ёзиш ҳақида муҳбирларга ёзилган мурожаатномалар орасида муҳаррирга қўл қўйдириб, тездан юборди. Шу кунни кечқурун Аббосхон Саидийни уйига чақиртирди ва унинг қишлоққа бориб келгани, шундан сўнг факультет комсомоллари орасида бўлган гаплардан бохабар эканини айтиб, «мен умуман сизни сўраб тураман», деди.

Саидий қишлоқдан қайтиб келгандан сўнг факультет комсомол ячейкасининг бюроси унинг ер ислохотида яхши ишламагани тўғрисида алоҳида қарор қабул қилди: «Саидийда комсомоллик сифатлари кам», деди. Агар район комитетидан келган вакил — Шариф «яна ишда синаш керак» демаса, Саидий билетидан айрилди. Шундан сўнг Саидийнинг факультетга қандай кирганини, унинг ким эканини текширадиган одамлар пайдо бўлди. Буни Аббосхон факультетдаги ҳар бир студентдан яхшироқ билар эди, шунини Саидийга айтиб, Муродхўжа домланинг мақоласини ўқиганми эканини сўради. Саидий ўқиган эди.

— Шу мақолага қарши бир нарса ёзмайсизми? — деди Аббосхон. — Ёзсангиз факультетдаги гаплар ҳам босилар эди.

Саидий кўнди.

Мақоланинг планини Аббосхон тузиб берди. Кечаси соат бир яримга жом урганда Саидий мақоланинг остига яширин имзо қўйиб, диванда китоб ўқиб ётган Аббосхонга узатди. Аббосхон кўриб бирмунча жойларини тузатди ва яширин имзони ўчириб, Саидийнинг очиқ имзосини қўйди-да, эртага оққа кўчириб, муҳаррирнинг ўз қўлига топширишни таъкидлади. Икки кун

ўтмасдан бу мақола газетанинг охириги саҳифасида, кўримсизгина сарлавҳа билан босилиб чиқди.

Шундан бери у Муродхўжа домлани кўрмаган эди. Бугун зиёлилар мажлисида уни Мунисхон кўрсатди. Домла ўртадаги қаторда ўтирар, ҳозир ҳаммомдан чиққандай терлаган, қизарган ва чакка томирлари чиққан эди. Минбарда сўзлаётган Кенжа, нутқини шу сўзлар билан тугатди:

— ...Хатодан жиноятни айира билиш керак. Бу хато эмас, меҳнаткаш деҳқонлар оммаси манфаатига қарши жиноят.

Бирдан кўтарилган қаттиқ қарсак зални ларзага келтирди. Муродхўжа домла бир неча мартаба ўрнидан туриб ўтирди, ҳар турганда худди сувга ғарқ бўлаётган кишидай талпинар ва говур ичида бўғиқ товуши аранг эшитилар эди:

— Менга сўз... мен инқилобчи...

Мажлис раиси Салимхон қўнғироқ чалиб қарсакни босолмаганидан сўнг, столнинг олдига чиқиб икки қўлини кўтарди. Қарсак босилди. Шу пайтдан фойдаланиб домла яна ўрнидан туриб бақирди:

— Мен инқилобчи... менга сўз беринглар...

Яна қарсак, говур кўтарилди. Ҳамма бир оғиздан унга сўз берилмаслигини талаб қилар эди.

Охириги қаторда ўтирган ўрта бўйли, чўққи соқол, гуппитўннинг остидан қайрилма ёқа камзул кийган кекса бир муаллим сўз олди:

— Яхшилар!— деди узун енгини тирсагига суриб.— Ер ислоҳоти нима? Ер ислоҳоти октябрнинг самараси, ўз йўлида бу ҳам бир инқилоб, бир октябрча, унинг давоми. Мамлакатимиз зироат мамлакати. Чунончи бизнинг вилоятимизда уч фоизни ташкил қилган бой хўжаликларнинг ҳар бири беш юз таноблаб, олти юз таноблаб ерга эга. Тўқсон етти фоизни ташкил қилган қолганларнинг қўлида эса, ё арзмаган бир парча ер бор, ё бутунлай йўқ. Буни ҳар биримиз биламиз. Муродхўжа ҳам биздан кам билмайди. Шунингдек, ер ислоҳоти натижасида мамлакатимизнинг иқтисодияти кўтарилишини ким билмайди? Шунини била туриб ер ислоҳотига қарши турар экан, албатта, яхшимас... Уртоқ Кенжа айтгандай, биз зиёлилар, иштирокиюн фирқасининг бошлаган бу ишини олқишлаб, ёрдам беришимиз керак. Чунончи, қишки таътил кунларида ўн беш кунми, йигирма кунми ер ислоҳоти хизматига тайёр эка-

нимни, ҳар қандай вазифа юклатилса қўлимдан келганича адо этишимни билдираман.

Яна қарсак зални кўтаргундай бўлди. Раис сўз сўраб кўтарилган қўлларга илтифот қилмай, боши билан «сўз Аббосхонга» деб ишора қилди. Аббосхон минбарга чиқиб, бир-икки оғиз сўзламагунча қарсак босилмади.

— ...Ер ислоҳоти, шубҳасиз, яхши, ёмон дейдиган одам бўлса майли, десин. Агар ёмон дейдиган одам бўлмаса, «яхши»нинг ўзидан ҳеч нарса чиқмас эди. Бу ерда ер ислоҳотининг фойдасига ўлароқ бирмунча сўзлар бўлиб ўтди. Бу фойдали, чунки шу гаплар айтилмаса билмаганлар билмаганича, шубҳаланувчилар ўз шубҳасида қолиши мумкин эди. Бунга нима сабаб бўлди!— «Ёмон!» яъни Муродхўжа домла, Муродхўжа домла тушунмади. Бу ерда хатоми, жиноятми, деб фалсафа сотиб ўтиришга ўрин йўқ...

— Бу фалсафа эмас!— деди кимдир.

— Яхши... Агар мен бу мақола эгасини билсам, яъни Саидийни шахсан танисам, балки мен ҳам шундай фарққа борар эдим. Ким ёзган бўлса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб. Киши ҳайвондан ўзининг иккита кўланкаси билан ажралади. Унинг биттаси — шу хатодир. Киши бор ерда хато бор. Гап уни ўз вақтида тузатишдадир. Биз ишонамизки, Муродхўжа домла ўз хатосини бўйнига олиб, бизнинг сафимизда, қизил зиёлилар сафида ижтимоий жамият учун курашгусидир.

Бутун зал домлага қаради. Домла, ҳар бири бир асрдай туюлган бир неча секунддан кейин ўрнидан турди.

— Мен биламан,— деди у,— хато қилдим, аммо мен ер ислоҳоти бўлмасин, демадим. Шундай деган бўлсам далил кўрсатинглар. Фақат қийин дедим. Қийин эканлиги муҳаққақ, токи жами меҳнаткашлар, жумладан зиёлилар кўмак бермасалар... Мен қишлоққа чиқдим ва ислоҳот бўлгани яхши, деб «Қўшчи» аъзоларига тушунтирдим...

Шу ерда гувоҳликка тортармикан, деб Саидий кўрққанидан одамларнинг орқасига ўтиб турди. Домла давом этди.

— Салоҳиддин айтгандай, мана қишки таътил бўлади. Шунда, албатта фирқа кўрсатган йўлдан борамиз. Умр довонининг энг юқори нуқтаси қирқ ёш, ундан ўтгандан кейин киши яна пастга иккинчи турли

болаликка қайтади. Нодонлик орқасида ҳар қандай эҳтиётсизлик бўлади. Бундан кейин албатта...

Гапнинг охирини ҳеч ким эшитмади. Шу билан бу тўғридаги гап тугаб, навбатдаги музокарачи зиёлиларнинг ер ислоҳотидаги вазифалари ҳақида маърузачи томонидан эслатилмаган масалалар тўғрисида сўзлаб кетди.

Муродхўжа домла терини артиб, ерга тушиб кетган пўстинини олди-да, ёнида ўтирганларга эътибор қилмасдан, қоқа-қоқа атрофига қаради ва Саидийни кўриб қолди. Саидий Мунисхоннинг ёнида, деворга суяниб турар эди. Домла секин унинг ёнига бориб, юмшоқ ва иссиқ қўли билан Саидийнинг қўлини ушлади. Сўзга диққат билан қулоқ солиб турган Саидий бир чўчиб тушди.

— Нега музокарага чиқмайсиз?— деди домла секин.

— Нима дейман?— деди Саидий домлага қарамасдан.

— Ҳеч бўлмаса савол беринг. Мана шундай тузук-тузук одамлар бўлган мажлисда, ўзингизни кўрсатсангиз яхши бўлади-да. Кўрдингизми Қенжани? Мен сизга иккита савол ёзиб бераман, шуни беринг.

Саидий рози бўлган эди, домла орқага ўтиб бир минутдан кейин Саидийнинг қўлига қоғоз қистирди. Қоғозда шулар ёзилган эди:

«1. Биров ўз ерини ўзи хоҳлаб бировга берса бўладими?»

2. Шаҳар муаллимларининг ерлари олинадими?»

Саидий ўқиб кўриб, домланинг қулоғига секингина пичирлади:

— Аттанг... Бизнинг факультетда ҳам мажлис бор. Озгина туриб кетмасам бўлмайди.

Домла бориб ўрнига ўтирди. Саидий секин Мунисхонни туртиб, кўзи билан эшикни кўрсатди. Мунисхонга бу жуда маъқул бўлди ва кўчага чиқиб, ёруғ электр чироғи ёниб турган симёғоч остида Саидийни кутиб турди. Қор тинган. Шамол томлардаги, йўлкалардаги қорларни тўзитиб деворларга, деразаларга урар эди.

Саидий Мунисхонни қўлтиқлаб олди. Анча ергача жим боришди.

— Биласанми,— деди Мунисхон бирдан,— шу мақоланг жонингга ора кирди, йўқса сени факультетдан ҳайдашар эди. Кўнглингга ғашлик тушмасин, деб сенга

айтмаган эдим. Ҳали ҳам дўнғиллаб юрган комсомолларинг бор...

— Кенжа бу мақола Муродхўжа домлага гўё қарши ёзилгану, ҳақиқатда домлани ҳимоя қилади дедику! Лекин тўғри, топиб гапирди.

Мунисхон ўз маҳалласи — қоронғи кўчага бурилаётганда тўхтади.

— Энди нарига борма, Раҳимжон, ўзинг биласанку, маҳаллада биров кўрса...

Саидий зорланди:

— Ҳамма вақт шунақа қиласан, Мунис... Яна йигирма қадам босайин...

Мунисхон йигирма қадамни санаб тўхтади...

XX

Саидий эртасига Мунисхон айтган вақтда келиб жуда ноқулай ҳолатда қолди. У эшикни очишга очиб, киришини ҳам билмади, қайтишини ҳам: ичкарида одам кўп эди. Рўпарада оёғини чалмаштириб ўтирган Салимхон, ялқовлик билан сузиб юрган тамаки тутуни ичидан ўтиб келиб, сўрашди ва ичкарига тортди. Саидий таниш, аммо билиш бўлмаган кишиларга одоб билан салом бериб пойгаҳдаги курсига ўтирди. Дераза остида худди ёмон бир ҳиддан нафратлангандай, оғиз-бурнини қўли билан қоплаб ўтирган ёшгина, чиройли йигит — туман партия комитети ташвиқот-тарғибот шуъбасининг мудирининг саломига боши билан жавоб берди. Диванда ўтирганлардан бири — вилоят ижрокомининг секретари, бири — вилоят сув хўжалиги идорасининг бошлиғи эди. Бошқа яна икки кишини Саидий танимади.

Буларнинг ҳаммаси бошига зўр мусибат тушган ва бунга қарши кўп иложлар топиб, қайси бири умидли илож эканини билолмай ўйланиб ўтирган кишиларга ўхшар эди. Ижрокомнинг секретари папиросининг кули шимига тушганига ҳам қарамай, оппоқ тутунни лабининг бир четидан чиқариб Салимхонга қаради, шу қараши билан «бу одамнинг сенда иши бўлса битказиб тезроқ жўнат» демоқчи бўлди. Буни Саидий Салимхондан яхшироқ фаҳмлади. Салимхон чекиб тугатган папиросининг ўтидан иккинчисини тутатиб, Саидийни меҳмонларга танитди:

— Бу киши ёш, талантли ёзувчиларимиздан, студент... комсомол. Хўш, ўртоқ Саидий, роман ёзаётирсиз, деб эшитдим, қачон битади?..

Саидий қизарди, ерга қаради.

— Бу киши ер ислоҳоти ҳақида роман ёзаёттир,— деди Салимхон анчадан кейин Саидий танимаган икки кишидан бирининг сўзини кесиб.

Бу одам бир ёзувчининг қўрқоқлигидан шикоят қилар эди. У Салимхоннинг сўзига эътибор қилмай, ижроком секретарига гап маъқуллашда давом этди.

— Ўзим текширдим. Шу ҳикояда кўрсатилган одамларни топдим. Дарров топдим, чунки у одам ўз қизини зўрлаб эрга бераётганидан бохабар эдим. Ёзувчининг қўрқоқлиги аввали шуки, ўша одамга, қизга ва бўлажак куёвга бошқа исм қўйибди. Бу ҳам майли, мен қизни, отасини, куёвни сўроққа чақирдим. Қиз бирма-бир айтиб берди. Эртасига ёзувчини чақиртирдим. Даъвогар султ бўлиб, қозини шарманда қилишини кўринг: «Йўқ,— дейди,— мен бу одамларни танимайман. Мен булар тўғрисида ёзганим йўқ. Бу фельетон эмас, ҳикоя». Ана, бунга кўринг! Ахир бўлмади. Нима қилай, ишни тўхтатдим. Зиёлиларнинг энг қўрқоғи ёзувчилар экан, деб қўйдим.

Салимхон кулиб қўя қолди. Бошқалар бунга чандон эътибор қилмади. Бу эътиборсизлик гапнинг маъносизлигидан эмас, бу ердаги паришонликдан эди. Саидий бу гапни давом эттиришга бу ердагиларнинг майли йўқ эканини кўриб, индамади, аммо қисқагина қилиб бўлса ҳам жавоб бериш хоҳиши уни қитиқлар эди. Салимхон «англашилмовчилик бўлибди-да», деб кулди. Терговчи унинг бу сўзига изоҳ талаб қилиб қаради. Салимхон эса, ҳозир нима тўғрида гапирганини эсидан чиқаргандай, бурилиб, сув хўжалиги идорасининг бошлиғига нимадир деди-да, у билан мунозарага тушиб кетди. Терговчи Саидийга қаради.

— Менинг билишимча ҳам ўша ёзувчи тўғри айтибди,— деди Саидий,— фельетон текширилади. Ҳикоя текширилмайди. Агар ҳикояни текшириш лозим келса кенг миқёсда текширилади. Ҳикоя алоҳида шахсларнинг яхшилик ё ёмонлиги тўғрисида ёзилмайди. Муваффақиятли чиққан бир ҳикоянинг бир типини мамлакатнинг ҳар бурчидан юзлаб, минглаб топиш мумкин бўлади. Агар салбий типларнинг қилган гуноҳларига кўра жазо бераман десангиз мамлакатдан минглаб гуноҳкор топасиз...

Терговчи унинг сўзини кесди:

— Ахир, ёзганда бўлган ишни ёзиладими? Ичдан чиқариб ёзилмайдими?

— Бўлган иш эмас, бўлган ишлар, бўлаётган ишлар тўғрисида ёзилади.

Терговчи яна гапини маъқуллади. Саидий яна бошидан тушди. Мунозарага вилоят ижрокомининг секретари ҳам аралашди. У бу тўғрида Саидийнинг сўзини маъқуллар, аммо «адабиёт турмушни тўғри акс эттирмайди», дер эди. Терговчи, бўлаётган сўзларга тушуполмай, қаттиқ эснаб ўрнидан турди-да, бориб диванга ёнбошлади.

— Масалан, мана сиз,— деди секретарь, мунозарадан толиққан товуш билан,— роман ёзаётган экансиз. Шунда ер ислохотини акс эттирасиз. Сиз шунда ҳақиқатни акс эттирасизми? Гумон... Чунки, ислохот ёмон десангиз романингиз босилмайди, яхши десангиз... У вақтда менинг фикрим ҳеч далилсиз, исбот бўлади. Шундай эмасми?

— Қишлоққа чиқмасдан илгари мен ҳам ислохотни «зўраки ҳақиқат» деган фикрда эдим. Ўз кўзим билан кўрдим... Ислохотдан манфаатдор бўлганлар учун бу — яхши, ери кетадиганлар учун ёмон...

Секретарь нимадир демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик очилиб, сўзи оғзида қолди. Бўсағада кўк мовуг аврали пўстинга ўралиб Муродхўжа домла турар эди. У ичкаридагиларни кўриб тараддудда қолди. Салимхон домлани ичкарига таклиф қилди ва кўп замонлардан бери кўришмагандай сўрашди. Ўтирганларнинг ҳаммаси деярли «Бу одам бу ерда нима қилиб юрибди?» дегандай Салимхонга ва бир-бирига қаради. Салимхон домлага шунча совуқ муомала қилдики, Саидий хижолат бўлди.

— Мен бир иш билан келган эдим,— деди домла, бир неча минут ҳукм сурган ўнғайсиз жимликдан кейин.— Бухоро амири қочганда саройда қолган ҳужжатлардан бир қисмини биров менга олиб келди. Анчайин ҳақ билан қўлга киради. Агар маориф шуъбаси шуни шаҳар кутубхонасига муносиб кўрса олиб қолай. Турли амр-фармонлар, ҳукмномалар бор. Кўраман, десангиз олиб келишим мумкин...

Салимхон аввал домланинг бевақт келишидан ранжиган эди, домла эвини қилгандан кейин чеҳраси очилди. Унинг топган баҳонаси жуда мувофиқ эди, чунки агар лозим келса домланинг шундай архивни олиб келишига ҳам Салимхоннинг кўзи етар эди.

Шундай қилиб, Саидий мунозарани давом эттиролмади.

Озгина вақт ўтмай, Муниҳон келганда, Саидий унга секин «бир важ топиб мени бу ердан олиб чиқиб кет», деди. Муниҳон эшикка чиқиб келиб, домланикдан ҳам ишончлироқ бир баҳона билан Саидийни олиб чиқиб кетди. Нариги уйга чиққанда Саидий тажанг бўлиб, орада ўтган гапларни айтди. Муниҳон эшикни зичлаб, Саидийнинг қаршисига ўтирди-да, унга томон энгашиб пичирлади:

— Булар етти киши, масъул ишчилар; ер ислоҳоти ўтказилишига норози бўлиб вилоят фирқа комитетига ариза беришмоқчи. Шунга акамни қўшмоқчилар. Кеча Аббосхон келиб акам билан ярим кечагача ўтирди. У акамнинг бунга қўшилишига рози эмас: «Фалокат бўлса фирқадан чиқаради. Бошқаларни ишга солиб, ўзинг четда туравер, бунга қўшилмасликка катта бир баҳона топ», деди. Узи ер ислоҳотига қарши: «Ислоҳот қишлоқни қўлдан кеткизади», дейди. Энди... ёмон бўлади дегани шекилли-да... Акам ҳозир ўзини бетараф тутиб турибди.

— Ҳақиқатда қаршимизми?— деди Саидий ҳайрон қолиб.

— Сен-чи?

— Мен илгари қарши эдим, ҳозир тарафдорман.

— Менга бари бир. Қишлоқда еримиз йўқ. Аббосхоннинг ҳам ери йўқ.

Фирқа аъзоси бўлган масъул ишчилар ер ислоҳотига қарши ва туман фирқа комитети ташвиқот-тарғибот бўлимининг мудури индамайди! Бу Саидийнинг миясидаги энди увиб келаётган фикрларни бўтаб юборди. Шу дамда ўзининг бошлаган романидан шунча совидаки, давом эттириш учун бир калима сўз тополишига ҳам кўзи етмас эди. Бу бўталган фикрлар устида сувнинг бетидаги пўкак сингари бўлиб Муродхўжа домланинг «Ислоҳот ўзбек қишлоқларини хароб қилади», деган фикри юзиб юрар эди. Унинг юраги қисилди, нафаси бўғилди, нима тўғридадир бировга шикоят қилиб, юрагини бўшатгуси келди, аммо бу шикоят нимадан иборат эканини ўзи ҳам аниқ билмас эди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Саидий марказий газетанинг бош мақоласида шу сўзларни ўқиди:

«...Ўзбекистон компартиясининг олдида катта-катта вазифалар туришда давом этади ва хусусан бу партияннинг бирлигини талаб қилади. Шундай бир пайтда, бу вилоятдаги бир неча масъул ишчиларнинг ишдан бўшатилишларини талаб қилиб берган аризалари, пар-

тиянинг қаттиқ синфий йўлидан ҳеч асоссиз қўрқиш бўлиб, унинг бирлигини, тутган йўлини бузишга қаратилгандир. Партия бунга қаттиқ зарба беражак. Меҳнаткаш оммани қолоқ хўжалик тузумидан қийинчиликлар орқали социализмга олиб борадиган партия сафида бундай иккиланувчи, ўз манфаатини партия манфаатидан юқори, қўядиганларга ўрин бўлуви мумкин эмас...»

Масъул ишчиларнинг шу чиқишлари тўғрисида газеталар бир неча ҳафта ёзишда давом этди. Кейинги кунларда бу товуш аста-секин пасайиб, унинг ўрнига яна бошқа товуш кўтарилди: «Ер ислоҳоти муваффақият билан бораётир», «Ерини яширганлар меҳнаткашларнинг душмани», «Ҳормангиз, ер ислоҳотини муваффақият билан ўтказган азаматлар!»

XXI

Шундай қилиб, Саидий Салимхоннинг уйига тез-тез бориб турадиган бўлди. Шундай бўлдики, унинг бориши истамаган вақти бўлмас ва ҳар қачон боришга ўнлаб сабаб ва баҳоналар топа олар эди.

Саидий баҳоргача кўп янги улфатлар орттирди. Буларнинг ичида масъул ишчилар, ёшлигидаги мурабий ва муаллимлари, суд ходимлари, шоирлар, журналистлар бўлиши уни шу донрага кундан-кун тортар эди. Улфатларининг кўпи уни мақташади. Хусусан «Қаландар»дан сўнг журналда босилган «Оламнинг ёш чоқлари» деган ҳикояси ҳар ўтиришда оғиздан тушмас ва баъзан Муродхўжа домла ҳазиллашиб «энди оламнинг ҳозирги, яъни кексалик чоқлари тўғрисида ёзинг», дер эди.

Жума кунлари шундай тўпланиш бўлганда, албатта озми-кўпми ичкилик бўлади. Унинг бир рюмкаси суҳбатни қизитади, иккинчиси учинчисига талаб қўзғотади, учинчи ва тўртинчиси эса бировнинг қўлини бошқа бировнинг елкасига ташлатиб, оламнинг коридан ҳасрат қилдиради. Кайф шу даражага етганда, ичкилик тамом бўлади. Шундай вақтларда Саидий кўпинча ўзининг ёшлигидаги муаллими Маҳмуджон афандининг ёнига ўтириб қолар эди.

Новча, ҳаддан ташқари ориқ, юзи ғижимланган қоғоз сингари, хира кўзлари ёшланиб турадиган бу одам, ҳар сўзида «арз қилолдимми?» деб майин товуш билан сўзлайди:

— Инсон ҳаётдан қилган талабининг бир жузъинигина олади. Хали сабий бўлган инсон ундан шунча оз талаб қиладики, олгани уни таъмин қилолмайди. Бундан ёвузлик, бир-бирини кўролмаслик, ваҳшат, муҳораба ва ҳоказолар туғилади. Шу нуқтада мен Марксни танқид қиламан. Маркс бировнинг жаҳаннам азоби иккинчи бировнинг учмоҳ роҳатини вужудга келтиради, дейди. Йўқ, инсон ҳануз сабий, балоғатга етмагандир. Бу ҳолат мудом шу йўсинда давом этгуси демак — балиғ кимса катта гўдак бўлгуси демакдир. Вақти келиб инсоният балоғатга етади, унинг сабийлик феъл-атворлари орқада қолади. Бунга осойишталик керак. Кишиларни синфларга айриш осойишталикни бузади. Арз қилолдимми?

Унинг бундай сўзларига негандир ҳеч ким, ҳатто ўзини марксист ҳисоблаган Аббосхон ҳам индамас эди. Шунинг учун Саидий ҳам Маҳмуджон афандини уволгина одам, деб кўпинча ранжитмасди; баъзан беихтиёр қарши сўз айтса, Маҳмуджон афанди мулойимлик билан:

— Икковимизнинг фикримиз қарама-қарши бўлса ҳам, сиз менга аввал қулоқ беринг, сўнгра бир гап бўлар,— дерди.

Октябрь инқилоби Маҳмуджон афанди севган осойишталикни бузиб, мамлакатни ларзага келтирганда, унинг отаси ўзининг босмахонаси, бир неча мусофирхоналари ва бошқа кўп бойликлари устидан хазондай учиб тушди. Бу вақтда Маҳмуджон афанди чет элда эди. У келганда мамлакатда янги, ер юзидаги ҳукуматларнинг ҳеч қайсисига ўхшамаган бир ҳукумат барпо бўлган, ўрнашган эди. У эшитган «Шўройи ислом»дан фақат халқ оғзида ашулагина қолган:

Бериб фатво «урушинглар» демай қози Камол ўлсин,
Ҳаммани йўлдин оздирган ўшал фосидхаёл ўлсин,
Бўлиб «Шўро»га аъзо бетамиз бир неча мол ўлсин,
Яна Абдурашид ул ҳангги хардек оқсоқол ўлсин.

Маҳмуджон афанди вазиятни дарҳол англади ва «Шўройи ислом»дан қолган ожиз парчалар билан бирга кавакка кирди. Бу кавакда ҳануз кенг йўл бўлиб, бу йўлдан эҳтиётлик билан юрилганда ҳар қаерга чиқиш умиди бор эди.

Маҳмуджон афанди адабиёт муаллими, ишидан, турмушидан рози эмас. Норозиликдан кўра келажакда рози бўлиш умидининг йўқлиги кишини кўпроқ толиқ-

тиради. Бундай одамлар ё ичади, ё намозхон бўлиб қолади. Маҳмуджон афанди эса ҳар иккисини ҳам қилар эди.

Бир куни Салимхоннинг уйида бўлган каттагина ўтиришга адабий журналнинг ходими Илҳом билан Ёқубжон ҳам келди. Ёқубжон суҳбатнинг аввалидан охиригача бир огиз ҳам сўзламади, яна бир куни, май одатдагидан кўпроқ бўлганда, унинг айтган гапи «менга озор берманглар, бошим айланаётир» бўлди. Бир пайшанба кечаси бўлган ўтиришда иттифоқо Саидий унинг ёнига ўтириб қолди. Саидий бир сафар ўзининг май навбатини унга тутди. Шундан сўнг иккови шунча қалинлашдики, ҳатто бир жума куни Муродхўжа домланинг меҳмонхонасида бўлган ўтиришда бу индамас йигит бир ҳафталик сўз бойлигини қадаҳ икки айлангунча айтиб тамом қилди:

— Кенжа ўлгудай доғули одам. Ҳамма ишни ўзи қилиб, ўша куни муҳаррир олдида гуноҳни бошқаларга тўнкади. «Қалаандар» аллақачон суратлар билан безалиб чиқиши керак эди. Мен муҳаррирга кўрсатиб суратлар буюрганамда Кенжа олиб кетди, сўрасам ана-мана, деб бермади. Бир куни қарасам, ҳикоянгиз архивда ётибди. Олиб яна суратлар буюрдим. Муҳаррирдан «босилсин» деб резолюция қўйдириб олганимдан кейин Кенжа индаёлмай қолди. Тайёр бўлган суратларни қасдан йўқотиб юборди. Бир боб орттириб ҳикояни бузганидан ҳам унинг ким эканини билсангиз бўлади. Воқеани Аббосхон ҳам билади, Илҳом ҳам.

Шу куннинг ўзида бу гапни Илҳом ҳам тасдиқлади.

Узоқ вақт ўтмай, Саидий ўзига бу одамларни хайрихоҳ, деб ишонди.

Дарҳақиқат, Саидий бу одамларга қўшилгандан буён рўёбга чиқа бошлади. Унинг асарлари ҳаммавақт бўлмаса ҳам ишқилиб босилади. Унинг шеър дафтаридадан бир шеърни Илҳом ўз қўли билан кўчириб олиб, журналда бостирди. Бу одамлар Саидийга мавзулар берар ва ёзишда кўмаклашишга тайёр эканини билдирар эди. Бунинг ҳаммаси Саидийни Кенжадан кундан-кун йироқлаштирар эди: Кенжа йироқлаша-йироқлаша охири нотайин бир нуқтага айланди-да, бир замони келиб оёғи остидан чиқди. Аммо энди душман бўлиб чиқди.

Саидий бу доирадан, бу хайрихоҳлардан мамнун, ўзи ҳам буларнинг ҳар бирига хайрихоҳ бўлишини ва шуни амалда кўрсатишни орзу қилар эди.

Саидий биринчи хайрихоҳликни Илҳомга қилди.

Бир кун университет биносининг иккинчи қаватидан Мунисхон билан тушиб келаётганида зинанинг охирида бир бола «Раҳимжон ака» деб, сўрашгани қўл узатди. Саидий уни таниди. У ёшлигидаги ҳаммақтаби — Теша эди. Саидийнинг кўз олдига дарҳол унинг рўзада саҳарлик устида ухлаб қолиши келди ва мактаб мудри турк офицерининг «Ҳоди, қалқ, бир уриб болта ёпарим» дегани қулоғига эшитилиб кетди.

— Бахайр? — деди Саидий.

— Рабфакда ўқиб турибмиз... — деди Теша, университет студенти олдида ўзини паст олиб.

Мунисхон зинадан тушиб, эшик олдида Саидийни кутиб турар эди. Саидийнинг бу бола билан гапиришадиган гапи зотан йўқ, бори ҳам тугади-да, уйга таклиф қилишдан бошқа гап тополмади. Теша Саидийнинг имзосини матбуотда кўрса ҳам, ўзини сира учратолмаганини айтганидан кейин, Саидий адресини берди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин кечқурун Теша Саидийнинг ҳужрасига келди. Саидий ҳам уни яхши қарши олди. Мулоҳим, камтар бу йигит Саидийга шунча ёқдики, у билан ярим кечагача гаплашиб ўтирди.

Шундан кейин Теша тез-тез келиб турадиган бўлди. У ҳар сафар Саидийдан кўп маълумотлар умидвор бўлиб келар ва ноумид кетмас эди. У кетгандан кейин Саидий ўзича «билимга чанқаган йигит», деб қўяр эди. Теша бир кун ёзмоқчи бўлган бир мақоласи тўғрисида маслаҳат сўраб келди. Теша одатда Саидий билан баҳслашиш кучидан келмаганини ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракати билан билдириб турар эди, аммо бу сафар баҳс очилди. Теша Саидийнинг ҳамма сўзини маъқуллар, аммо муддаога келганда бошини чайқар эди. Ниҳоят, Саидийнинг аччиғи келди:

— Хўп, нима демоқчисиз?..

— Нима демоқчи бўлар эдим. Илҳом домланинг бу фикрлари нотўғри! Комсомоллар ячейкасига масала қўйдик. Энди мана шу мақолани газетага бераман.

— Хайр, бера қолинг, балки босилар...

Шу билан Теша унинг ҳужрасига иккинчи қадам қўймади. Саидий бу хабарни Салимхонга етказди.

Орада уч кун ўтар-ўтмас, Илҳом турар жойининг узоқлигини баҳона қилиб, рабфак дирекциясига ариза

берди ва муаллимликдан бўшаб олди. Шу билан Саидий Илҳомга хайрихоҳлик кўрсатган бўлди.

Шундан кейин Илҳом Саидийга илгаригидан ҳам яқинроқ бўлди.

— Бир ҳикоя, — деди Илҳом баҳор кечаларининг бирида, шаҳар боғида пиво ичиб ўтириб, — эридан учта гўдак билан қолган хотин. Қиш, уйдаги бутун рўзгорини сотганда бир қадоқ нонга етмайди. Кечқурун. Қаттиқ шамол. Очдан ўлмаслик учун хотин болаларини етаклаб кўчага чиқади. Одамларнинг совуқлиги қишнинг совуқлигидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хотин йиқилади, болалари унинг кўкрагида. Хотин жон беради. Қор кўмади. Истасангиз болаларни ҳам ўлдириб, истасангиз уларни бирон фарзандсиз олиб кетсин.

— Сунъий чиқади, — деди Саидий, — турмушда бўлмайдиган нарса...

— Йўқ... Усталлик билан берилганда бу манзаранинг қандай таъсирли чиқишини айтаман. Жуда бадий чиқади...

Саидий унамагансимон қолди. Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Илҳом унга шу ҳикоянинг планини берди. Бунда ҳикоя уч бобга ажратилган: бола билан қолган беванинг турмуши, қиш совуқлиги ва одамларнинг совуқлиги, ижтимоий таъминот идораси.

— Охирги бобнинг аҳамияти йўқ, — деди Илҳом, — сиёсий ёқдан керак, холос. Аввалги икки бобни ишлашда бор кучингизни кўрсатасиз. Бу бадий лавҳа.

Атоқли танқидчи Аббосхон ҳам мавзунини маъқуллади:

— Башарти танқид қилинса яна яхши, таниласиз, танқид даражасида асар яратиш осон иш эмас. Сўкилсангиз ҳам майли, ўқувчингиз кўпаяди.

Саидий ҳикояни бир ҳафтада тамом қилиб, Илҳомга кўргани берган эди, икки кундан сўнг уни Аббосхоннинг қўлида таҳрир қилинган ҳолда кўрди. Ҳикоянинг ярмини деярли ташкил қиладиган охирги боби батамом ўчирилган ва ундан фақат шу жумлалар қолган: «Болалар ижтимоий таъминот идорасини топишди ва ягона соябонлари эканини билишди».

Аббосхон буни журналнинг навбатдаги сонида босиришни ваъда қилган эди, бироқ журнал уч сон чиқди ҳамки, ҳикоя босилмади. Шу ҳикоя туфайлидан Кенжа билан Аббосхон орасида кўп жанжаллар бўлибди. Буни Саидий кейинчалик Мунисхондан эшитиб, Кенжага бўлган адовати яна ортди.

Теша билан ораси бузилгандан кейин Саидий қачон факультетни ўйласа кўнглига ғашлик тушадиган бўлди, хусусан, рабфак залидан ўтиб факультет зинасига еткунча ярим соғлиги кетгандай бўлар эди. Худди бутун зал, унда кезиб юрган ҳар бир киши, ҳатто залдаги жиҳозларгача «Саидий ана шу» деяётгандай, худди залнинг аллақаерида комсомоллар умумий мажлис қилиб Саидийни кутиб тургандай, ҳар бир товуш худди «қани, Саидий мажлисга бир кириб чиқасиз» деяётгандай бўлар эди. Кейин-кейин у факультетда ҳам ўзини шундай ҳис қила бошлади. Агар бир одам топилиб силлиқлик билан факультетдан чиқарса-ю, комсомол учёт карточкасини қўлига олиб берса, Саидий шу одамга ярим умрини беришга тайёр эди.

Июль ойи кириб, имтиҳон кунлари бошланар олдида Саидий кўзини чирт юмиб, факультетга қатнамай қўйди. Мунисхон бир ҳафтагача синфбошига «Саидий касал», деб юрди.

Партия ячейкаси томонидан тузилган студентларнинг дарсда қолақлик, факультетни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб уларга ёрдам берадиган комиссиянинг раиси Мунисхонни ҳар кўрганда Саидийни сўрарди. У Саидийга шунча ғамхўрлик қилардики, Мунисхоннинг назарида, бу одам Саидийнинг касал бўлиш сабабини ўрганишга ҳам тайёрдай эди.

Ахири бир куни Мунисхон, Саидийга ҳеч қандай алоқаси бўлмаганлигини айтди. Шундан сўнг у кам сўрайдиган бўлди.

Саидий эса, ҳар замон Мунисхон келиб факультетда бўлган гапларни айтганда кулиб, дер эди:

— Доим кўнглим ғаш, худди бирон кор-ҳол бўладигандай. Бунга сабаб шу факультет билан комсомолми эканини очиқ билмайман. Худди булардан бошқа катта бир сабаб бордай.

— Мен, докторга қаратиб турибди, дедим. Бўлмаса доктор юборадиган. Ҳозир юқори курс студентларидан икки киши сенга бириктирилган, қачон соғайсанг сени имтиҳонга тайёрлар эмиш...

Саидийнинг факультетни ташлаш фикрини улфатларининг ҳаммаси ҳам номаъқул топди. Маҳмуджон афанди сўз орасида «Хайр, ҳечқиси йўқ», деган эди, Муродхўжа домла уришиб берди. Аббосхон эса Саидийга насиҳат қилиб, факультетни ташламасликни

маслаҳат берди. Салимхон ҳам шу гапни айтди. Саидий сукут қилган эди, Аббосхон пича ён берди:

— Факультетни ташлашга ўзингизда бу қадар мажбурият сезсангиз ноилож давом этманг, чунки бу нарса факультетдан ҳайдалишга олиб боради. У вақтда ёмон бўлади. Аммо комсомолда маҳкам бўлинг. Фирқага ўтишингиз жўн бўлади.

Саидийни факультетга парчинлаган катта мих — Мунисхон. Факультет — Мунисхон билан икковининг орасидаги тагсиз чоҳга тушган омонат кўприк эди, бу кўприк вайрон бўлса ундан кўра яхшироқ, ишончлироқ иккинчи бир кўприк барпо бўлади. Саидий Мунисхоннинг даргоҳига иккинчи кўприкдан — шухрат, обрў, пул кўпригидан ўтади. Бу кўприкдан ўтганида Мунисхон таъзим қилиб қарши олиши муқаррар. У илгари Мунисхонга бўлган муносабатини ишққа доир, дегани қўрқар эди, чунки бояги муваққат кўприк бузилса, иккови икки оламда қолиб кетар ва шундан кейин Саидий учун ер юзида хотин жиңси битар эди. Бу янги кўприк эса то Саидий ёки Мунисхон ўлмагунча бузилмас эди.

Саидий билан Мунисхон орасида муҳаббат ришталари бор эканини улфатлардан баъзи бирлари ҳам билади. Ҳазил гаплар кетганда Маҳмуджон афанди «икки гўзалдан учинчи гўзал... о, наслимиз гўзаллашсин!» дерди. Аббосхон эса бу тўғридаги ҳазил гапга аралашмасди, фақат бундан бир иш чиқиши ва чиқадиган иш фақат ўзининг қўлида эканини Саидийга имо-ишора билан билдирар эди. Саидий буни пайқар ва ҳар сафар Аббосхон шундай ишоралар қилганда ўзини унга одатдагидан яқинроқ сезар эди.

Саидий факультетда ўқимаса ҳам, ундаги ишлар билан кўнглини гап қилмаса ҳам оламшумул адиб бўла олади. Энди бундан кейин Мунисхон билан кўришиш учун дарс тайёрлаш шарт эмас. Эрта-индин Аббосхон икковини қўл ушлаштириб чимилдиққа киргизиб юборади...

Аббосхон бу тўғрида нима қилаётганини Саидий билмайди, аммо бир иш қилаётганига сира шубҳаланмас эди, чунки у, қиламан деган ишини албатта қилади. Саидийга «сенда талант бор, шуни очаман» деган эди, шуни очаётир. Саидий кўп катта кишилар билан танишди, суҳбатда бўлди, ҳатто ичди; бир вақтлар ўзларининг мумтозлик сирлари билан гаранг қилган кишилар билан энди улфатчилик қилади. Шундай бўлгандар кейин нега у Мунисхон тўғрисида тек турсин? Балки Салимхонга айтиб, ишни пичитиб ҳам қўйадир...

Июль кунларининг бирида эрталаб чойдан сўнг Саидий ўзининг иш столи ёнида ўқишга эриниб, китоб варақлаб ўтирар эди. Кимдир ҳансираган товуш билан деразадан «Раҳимжон!» деб чақирди-да, тўхтамай дарвоза томонга ўтиб кетди. Саидий ирғиб турди ва пардани кўтариб қаради. Чақирган киши дарвозадан кирди. Саидий уни орқасидан кўриб қолди ва шу ондаёқ бу одам — унутаёзган дўсти — Эҳсон эканини билди-да, негадир ҳаммаёғи увушиб кетди. У Эҳсоннинг ҳозир келишини сира хоҳламас эди. Эҳсоннинг келиши унга университет биносига рабфак залидан ўтишдан ҳам малоллироқ бўлди. Ҳаял ўтмай Эҳсон эшикни очиб кирди ва талай вақтгача Саидийни қучоғидан қўйиб юбормади. Саидий Эҳсоннинг келганига бениҳоя шод эканини кўрсатиш учун айтган ҳамма гапи, ҳар бир ҳаракати уқувсиз артист томонидан биринчи мартаба биринчи репетицияда бажарилган ролдай ясама чиқди.

Ажаб! Саидийнинг Эҳсон билан сўзлашгани сўзи йўқ! Эҳсон бирпас гапдан тўхтаса «тағин гап бошласа гўрга эди» деб туради!

Саидий бу азобни кечгача чекди, Эҳсон у вақтда бирданига ловиллаган муҳаббатнинг оқибатини сўраганда гапиргани гап топилиб андак хижолатдан чиқди.

— Бу қиз яшнаб турган чўғ, — деди Саидий ётар маҳалида, — мен унга яқиндан тутилган дока: ёпиб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман, фақат сарғаяман. Сарғая-сарғая ахири ёнмасдан тамом бўламан. У мени ёмон кўради... Аммо сўнгги ойларда бир киши кўнглимда умид учқуни пайдо қилди. Бироқ ишоналмайман. Бу ҳали тил билан айтилмаган бир ваъда...

— Менингча, у сизни ёмон кўрмаса керак. Сиз уни ҳаддан ташқари яхши кўрганингиз учун шундай туюлади. Қандай қиз экан, бир кўрсам эди.

— Эртага спектакль бор, борамиз, агар келса кўрсатаман. Албатта келса керак.

Эртасига театрда танаффус чоғида Саидий секин Эҳсоннинг қўлини олиб ўзининг юраги устига қўйди. Унинг юраги гурсиллаб урар эди. Эҳсон нима бўлганини сўрашга улгуролмади, Саидий боғнинг ўртасидаги буфетга кириб кетаётган тўртта қизни имо билан кўрсатди. Эҳсон дарҳол фаҳмлади.

— Бир ҳафтадан бери кўрмаган эдим, — деди Саидий. — Мен ҳаммавақт шундай бўламан... Хусусан

бехосдан товушини эшитсам, ўзимни йўқотиб қўяман.

Булар кирганда қизлар чақчақлашиб, лимонад ичиб ўтиришар эди. Иккови улардан икки стол бери, эшикка яқин жойга ўтирди. Саидий пайт пойлаб туриб Мунисхонга кўзи билан салом берди. Мунисхон ҳам шундай жавоб берди. Саидий озгина туриб Эҳсонга Мунисхонни кўрсатди.

— Мен бунни кўрганман, аммо гаплашмаганман, — деди Эҳсон, учинчи сигнал бўлиб қизлар чиқиб кетгандан кейин. — Мен кўрганда ҳозиргидай етилган эмас эди. Биласизми, хунукликда ягона қиз ҳам етилган вақтида йигитнинг диққатини жалб қиладиган бўлади. Аммо бу ўша вақтда ҳам ҳар қандай етилган қиздан чиройли эди. У ёнидагини кўринг! Тавба, баъзи чиройли қизлар жуда айёр бўлади: ҳаммавақт хунук қизларни етаклаб юради. Тушунасизми! Қоранинг қаршисида оқ яна ҳам оқроқ кўринади-да!

— Сиз қаерда кўргансиз, қачон?

— Бунинг акаси ҳам бор. Қримга борганида Москвага тушган эди. Иккови Москвада ярим ойдан ортиқроқ турди. Акаси билан гаплашганман. У Ўзбекистондан борган ўқувчиларга кўп аҳамият бериб юрди. Оти Салимхон эди, шекилли. Бир масалада тортишиб қолган эдик. Ҳали ҳужрага борганимизда айтиб бераман.

Саидий Эҳсон билан Салимхон ўртасида қандай тортишув бўлганини билишга кўп қизиқди, ҳужрага келганда чироқни ёқаётибоқ шундан гап очди ва ўзини Салимхонни танимаганга солди.

— Бир якшанба куни, — деди Эҳсон ечинаётиб, — Салимхон ўзбекистонлик бир неча ўқувчиларни меҳмонга чақирди. Бордик. «Европа» меҳмонхонасида турар экан. Шу синглиси ҳам бор эди. Яхшигина меҳмон қилди. Кечгача гапиршиб ўтирдик. Шунда Салимхон фалсафа сотди. Яна ўзини ўзбек халқининг ягона ғамхўри қилиб кўрсатишга уринди. Гап миллат, шарқ, ғарб устида кетиб, ирқ назариясига келганда мен баҳслашдим. Буржуазия олимларининг ирқ назарияси деган назариялари бор, эшитгандирсиз. Буу назарияга кўра, сариқ ва қора жинсдаги халқлар паст навли одамлар бўлиб, улардан гўё ақлли кишилар чиқмас эмиш. Салимхон бунни ирқ назарияси демади-да, шу фикрни олиб «Европанинг шарққа назари» деди.

— Тўғри-да, — деди Саидий, унинг ёнида чалқанча ётиб.

— Э, ана, бизнинг Раҳимжон ҳам... Бу Европанинг

шарққа назари эмас, буржуазия олимларининг мустамлака халқларини қоронғиликда тутиш учун чиқарган фатвоси.

— Ҳарҳолда...

— Тўхтанг энди. Ана шу ирқ назариясига ўхшаган яна бир назария бор. Бу «жисмоний меҳнат билан кун кўрадиганлар инсониятнинг паст нави», деб даъво қилади. Жисмоний меҳнат билан кун кўрадиганларнинг тирноғи, сочи, яна алланимэ балолари бошқача эмиш. Бунга нима дейсиз? Бу ҳам Европанинг Шарққа назарими? — Йўқ, бунда Европа ҳам йўқ. Шарқ ҳам. Бу ерда синф бор. Бир синф ўзининг ҳокимлигини фанний асосга қурмоқчи. Бундай назариялар кўп. Масалан, фаҳшни капитализм туғади, аммо буржуазия олимлари фоҳишаликни «наслдан наслга ўтадиган» бир касал деб, капитализмни оқлайди. Ирқ назарияси ҳам шундай, Салимхонингиз буни Европага тақади ва Европа сўзи остига Баҳри муҳити атлосидан тортиб, Уролгача олади.

— Ҳўш, ахири нима бўлди, баҳсларинг нима билан тугади?

— Нима бўлар эди, Берлинда ўқиб келган бир бухоролик унинг тарафини олди. У билан ҳам уришдим. Мен бу одамни холис ёмон кўриб юрар эдим. Мен кетишга қўзғалганимда тўрт киши баравар турди. Салимхон яна мулойимлик билан орадаги тундликни кўтарадиган сўзлар қилди. «Хафа бўлмайсиз, муллабаччалар, студентлар бор жойда мунозара бўлмасдан қолмайди», деб узатиб қўйди.

Шу кечаси Саидий тонг отгунча ухлай олмади, назарида, худди Эҳсон билан икки орада дағал гаплар бўлиб ўтгандай, худди Эҳсонга ёмон бир сўз айтиб, шу билан орадаги дўстлик ришталарини узгандай эди.

Саидий эрталаб Эҳсондан илгари уйғонган бўлса ҳам ўзини уйқуга солиб ётаверди. Эҳсон уйғотганда ҳам ширин уйқуда ётгандай юзини ишқалаб, керишиб, қийинлик билан кўзини очди. Чой вақтида Эҳсоннинг яна кечаги мавзуга қайтишини кутган эди, Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг Москва ва Ленинграддаги ўртоқлари, яқин дўстлари тўғрисидагина сўзлади.

Саидий сўнгги йилларда орттирган кўп улфатлари тўғрисида гапирмади. Зотан, бу одамларнинг ичига қандай кирганини билмас, агар Эҳсон келмаса, унга айтиб бўлмайдиган жўралари бор эканидан ҳам беҳабар эди. Эҳсонни нимадир бу одамлардан ажратарди.

— Мен эртадан кейин Боғдонга кетаман, Раҳимжон, шунинг учун бугун Шарифни, Шафринни ва бошқа ёр-дўстларни кўришим керак. Шариф билан кўришиб тура-сизми? Шафринни-ку ёмон кўрар эдингиз.

— Ҳаммаси билан кўришиб тураман. Шафрин йўқ бўлиб кетди. Шариф катта одам... Тўғриси, мен бу йи-гитга тушунолмадим. Ер ислоҳоти вақтида бизни ячейка қишлоққа чиқарадиган бўлди, қандай сабаб билан бўл-са бўлсин, мен чиқолмайдиган эдим. Шу ишлар Шариф-нинг қўлида экан, қолдирармикан, деган умид билан сўзлашган эдим, «бозор баҳоси» муомала қилди. Мен бундан маълум бир хулосага келган эдим, аммо қиш-лоқдан қайтиб келганимдан сўнг ячейка мени бир тўғ-рида қоралаганда Шариф жонимга оро кирди.

Эҳсон ўйланиб қолди.

— Зотан, гап унда ҳам эмас, — деди Саидий, — рай-коммолнинг орготи бўлиш кичкина иш эмас.

— Қандоқ оргот? — деди Эҳсон ҳайрон қолиб.

— Ҳа?

— Унинг Райкоммолга секретарь бўлганига йил тў-лаётир.

Саидий хижолат бўлиб ерга қаради ва секин:

— Бўлса бўлгандир, — деди.

— Ростини айтинг, Раҳимжон, комсомолда бормисиз, ё чиқиб қолдингизми?

— Нега чиқаман?

— Комсомолда бўлган одам унинг ҳаётидан шунча узоқда бўладими? Наҳот, бир йилдан бери район қўми-тасининг секретари ким эканини билмасангиз?

Саидий кулди.

Кечқурун Эҳсон Шарифни эргаштириб келди. Шариф эшикдан кириши билан Саидий ўз уйига ўзи бегона бўлди — худди таниш бўлмаган кишининг уйига ўртоғи билан тасодифий равишда кириб қолган кишидай сиқи-либ қолди. У чой келтиргани кўчага чиқиб кетди.

— Мен Саидийнинг комсомолда қолишига ёрдам қил-дим, — деди Шариф, бу ҳужрага кириш билан кесилиб қолган сўзни давом эттириб.

— Керилма, дўстим, керилма! — деди Эҳсон. — Ком-сомолда қолишига ёрдам қилибсану, лекин Саидий ком-сомол ҳаётидан шу қадар узоқда эканидан буткул беҳа-барсан! Ячейка унинг арқонини устига ташлаб қўйган бўлса керак-да! Сен раҳбарлик қиладиган ячейкалар ўз аръодарига шу ҳилда қарайдиган бўлса...

Саидий чой кўтариб кирди. Чой вақтида ва ундан

кейин ҳам Эҳсон билан Шарифнинг суҳбатига Саидий қўшилолмади. У четга чиқиб мудраб ўтирар экан, бу гапларнинг тугадини ва Шарифнинг кетишини тилар эди. Шариф ярим кечагача ўтирди, кетмоқчи бўлганида Эҳсон бирга чиқиб, бир соатча йўқ бўлиб кетди. Эҳсон Шарифни узатиб қайтиб келганида Саидий ётган, аммо ухламаган эди.

— Сизнинг бу ёввойилигингиз билан келиша олмайман, — деди Эҳсон эшикдан кириши билан, — Шариф шунча ўтирди, у шунча сизга ўзини яқин олди, ўртоқларча сўзлашиб ўтирмадингиз. Хайр, майли... Айтгандай, Шафрин бугун Хоразмга кетди. Сизга салом айтди. Хўш, энди сиз менга ҳисоб беринг. Эсингизда борми, ёзган хатларимнинг бирида сиздан ҳисоб сўрайман, деган эдим. Қани!

Саидий туриб ёстиққа суянди ва «нима дейман» дегандай бошини қийшайтирди. У гапни нимадан бошлашини билмасди. Эҳсон, ҳеч шубҳасиз, унинг ёзувчилик ишидаги камолоти ва ўқиши қандай эканини билмоқчи. Саидий ёзувчилик тўғрисида сўзлар экан, икки гапнинг бирида улфатларини айтиши керак, ўқиши тўғрисида эса бир оғиз ҳам сўзлай олмас эди. У каравот остидан бир даста журнал олиб, Эҳсоннинг олдига қўйди. Эҳсон ҳаммасини varaқлади, Саидийга берилган совуқ жавобларни кўрди, босилиб чиққан ҳикоясини ўқиди.

— «Мумкин эмас»ни «қийин»дан ажратиш керак. Қийин — кўпроқ меҳнат талаб қилинади, деган сўз. Албатта бор талантни очиш қийин, аммо бизнинг шаронгта кенг имкониятлар бор. Сиз ўзбек адабиётини бутун дунё кўрадиган юксакликка кўтаришда қатнашасиз. Бу фаолиятни сиз Шўро ҳукуматини нима мустаҳкамласа, нима социализм қурилишига ёрдам берса, шу «менинг мавзумим», деб бошланг...

— Талантни поймол қиладиганлар ҳозир ҳам йўқ эмас. «Босилмайди»ларни кўрдингиз-ку. Менинг асарларим босилишга ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмайдиганлар бор... Шундай кишилардан бири Кенжа номли бир мунофиқ, шуҳратпараст шоир...

— Қайси Кенжа? — деди Эҳсон ҳайрон бўлиб, — шоир Кенжа Ўзбекистонда иккита эмасдир. Битта бўлса уни мен танийман. Москвада эканимда кўп бирга бўлганман. Кенжа бундай йигит эмас эди-ку!

Саидий «Қаландар» тўғрисида индамас Еқубжондан эшитганларини айтди. Эҳсон ўйлиниб қолди.

Эҳсон бу ҳақда бошқа гапирмади-ю, эртасига Кенжани қидириб топди ва Саидий тўғрисида узоқ сўзлашди. Кенжанинг айтишига кўра, Саидий «бир гуруҳ чирик одамлар» муҳитига кириб қолган эди. Шу гапни ёпиқроқ бир тарзда Шариф ҳам айтган эди. Шундан кейин Эҳсон Саидийнинг Салимхон билан бўлган муносабатига бирдан бир сабаб Мунисхон эмас экан, деган фикрга келди ва кўнглига ғашлик чўкди. Эҳсон кўнглидаги бу ғашликни ёзиш учун Саидий билан очиқроқ гаплашишга кўп ҳаракат қилди, лекин Саидий унинг ҳамласига ҳар сафар чап берди ва ниҳоят, бир қадар оғринди. Икки орага совуқчилик тушди.

Эҳсон Москвага қайтадиган бўлганида Саидий бир нимани баҳона қилиб уни кузатгани станцияга чиқмади. Эҳсон буни пайқади.

XXV

Саидий факультетдан тамоман кетишга қарор берганидан сўнг ўзини муаллақ сеза бошлади: минбаъд муаллимлик қилмайди, ёзувчиликда эса ҳали нони бутун бўларли даражага етгани йўқ. Шу сабабли, ёзувчи бўлиш учун уринишга уни ҳам хоҳиш, ҳам мажбурият ундар эди.

Бироқ тиришиш унинг учун илгариги маъносини йўқотди. Энди кун-туни китоб ўқиш, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрнида бўшатишган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда етказар эди.

Бу доирада шиша унга кўп нарса ваъда қила бошлади. Бир ўтиришда Аббосхон унга «сен» деб гапирди. Подшо «сен» деган кишини бутун мамлакат «сиз» дейди!

Ҳар пайшанба кечаси ўтириш бўлади. Ҳар ўтиришда Саидий бир неча киши билан танишади, ё бўлмаса бир-икки кўрганлари билан яқинлашади, дўстлашади. Аббосхон одатда кўп ичмайди. У, суҳбатдан четланиб, ўзидай кам ичадиган бирон киши билан сўзлашиб ўтиради. Муродхўжа домланинг искарди бор, шундан ошса ўлгундай суюқ бўлади. Салимхон ашула айтади. Маҳмуджон афанди эса ким рўпара келса маҳкам ушлаб олиб: «Сўрадиларким: «Биродарнинг ҳаётми?» Дедиларким: «Ўлди». Сўрадиларким: «Ўлимининг боиси надур?» «Дедиларким: «Ҳаёт» дейди-да, шунинг маъносини ту-

шунтираман деб соатлаб гапиради. Шундай вақтларда Аббосхон Саидийга кўз қисиб мастлик қилаетган одамларни кўрсатади ва мийиғида кулиб қўяди. Аббосхон буни бошқа кишига эмас, Саидийгагина кўрсатади, демак, бошқаларга қараганда Саидийни ҳушёр ҳисоблайди. Саидий эса бу билан фахрланади; ҳам жуссаси, ҳам обрўйи зўр бўлган кишилар учиб қолганда ёки алжиллаб ўтирганда маст бўлмаган кишининг имо-ишорасини англайдиган даражада ҳушёр бўлса ёмонми! Бошқалар бунга эришиш учун сариёғ ютади, сирка ичади... Бундай кезларда Саидий қадаҳни кўтарганида жўрттага закуска қилмай, оғзини қўлининг орқаси билан артиб қўя қолар эди.

Саидий бу улфатлар доирасига кириб борган сайин доира кенгая борди, бу доирада кутилмаган кишиларни учратди. Буларнинг бирмунчаси ўзининг ёшлигидаги ҳаммактаблари, мураббийлари эди. Булардан ҳар қайсиси бир сафар Саидий билан рюмка уриштирган бўлса, бошқа сафар унинг елкасига қўл ташлаб «оғайним» дерди. Бир вақтлар Салимхоннинг уйида кўришганда Саидийни назар-писанд қилмаган терговчи Мирза Муҳиддин энди «дўстим Раҳимжон» дейдиган бўлди. Саидий адабиёт аҳллари орасида ҳам кўзга кўрина бошлади. Бир вақтлар унинг олдида ўзини арш-аълога кўтарган Жамол Каримий — Улфат, энди ўзининг шеърларини бериб унинг фикрини сўраб эди. Кўнглини бўлиб турган факультетни ташлаб, бир томонгагина интилиш мажбурияти уни ўз орзуси йўлида қанча илгари силжитган бўлса, шиша бу силжишга яна шунча ҳисса қўшди ва хусусан ёз ойларида шиша мартабасини шунча оширдик, бутун умрида бир лаҳза ҳам ҳушёр бўлишга эҳтиёж сезмай қўйди.

Улфатлар ичида Саидий сингари кўп ичиб маст бўлмасликни, ичувчилик белгиларини ўзларида мумкин қадар кўпроқ кўрсатишни бир фазилат деб билганлар бор. Одатдаги пайшанбалар ҳаммавақт ҳам буларга ўз фазилатларини кўрсатгани йўл қўявермасди. Ичадиганлар бундай вақтда ўзаро «ичиб маст бўлиш пайшанбаси» қилишга қарор бериб, ҳафтанинг бошқа кунларида йиғилишарди. Саидий пайшанбаларга бир неча мартаба қатнашганидан сўнг, ўзи уюштирадиган бўлди.

Аввалда бир неча кишидангина иборат кўринган бу доира ҳам Саидий киргандан сўнг кенгайди. Бу янги доира хўжалик, банк идораларида ишлайдиган хизматчилардан бошланиб, ошхона, майхона эгалари билан

тамом бўлар эди. Саидий, улфатлари туфайли уларнинг оғайнилари бўлган бу одамлар билан ҳам рюмка уриштирар эди. Бу дўкондорлар билан бўлган ўтириш кўпинча шуларнинг уйида ёки шуларнинг харажати билан бўлгани учун, Саидий дастлаб тортинарди, нималардир уни бу дўкондорлардан ажратиб турарди. Аммо биринчи рюмкадан сўнг булар бошқа жойларда учрайдиган шу хилдаги одамларга қараганда яқинроқ бўлиб кўринарди, бир-икки ўтиришдан сўнг эса, суҳбатда ўрни йўқланган улфатлардан бирига айланар эди.

Бир «маст бўлиш пайшанбаси»да танишган одамлари ичида Саидийнинг диққатини жалб қилган киши — Ҳайдар Ҳожи бўлди. Бу одамни Саидий биринчи мартаба терговчи Мирза Муҳиддиннинг уйида бўлган кичкинагина бир ўтиришда кўрган эди. Ҳайдар Ҳожи қирқ ёшлардаги ўрта бўйли, озғин, қорачадан келган бир киши бўлиб, кийган кийими уни яна ҳам кўримсиз қилар эди. Унинг бошида ёғи чиқиб, чармдай қотиб кетган дўппи, устида кирликда дўппидан қолишмайдиган румча камзул, белбоғини белидан анча юқоридан боғлагани учун, қорни кўкрагининг ярмидан бошлангандай кўринар эди. Саидий эшикдан кирганда у шундай абжирлик билан ўрнидан турди ва шундай таъзим билан сўрашгани қўл узатдики, ўзининг кўримсизлиги устига бу ҳаракати билан Саидий даражасидан яна минг поғона пастга тушиб кетди.

Ҳожи гап-сўз, бутун ҳаракати билан ўзини ҳаммадан паст олар, худди шу ердагилардан ҳар бири иш буюрса ҳам бўладиган ва худди шуни кутиб ўтиргандай туюлар эди. Аммо Мирза Муҳиддин унинг пилтаси чиққан дўпписини тож ўрнида кўрар эди.

— Ҳайдар Ҳожингиз дуруст одам экан, — деди Саидий орада бир неча кун ўтгандан сўнг Мирза Муҳиддинга. — Дастлаб кўрганимда нафасим қайтган эди. Яхши улфат, кўп фазилатлари бор кўринади.

— Инқилобдан бурун ўзининг босмахонаси бор эди, кейин муаллимлик қилиб юрди. Ўзингиз биласиз, фитнес одамлар кўп, шуларнинг гапини кўтаролмай, маориф ишидан кетди; савдо ишига киришди. Ҳозир ҳам обрўйи зўр. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида... Ун тўрт минг солиқ чиқибди. Яна ер ислоҳотида ери батамом олинган. Ислоҳот вақтида унга-бунга хатлаб бериш йўли билан озроқ ерини олиб қолинган эди, яна фитнес-фасод кўзгалиб, ислоҳот қайтадан ўтказилди. Кўп ерлар қаторида унинг ери ҳам кетди. Бунинг устига, бир неча ғаламис

«бу, босмачига от етказиб беради», деб фитна кўтаришди. Мен уйига бир борганман. Жуда ажойиб китоблари бор, худди бир уй келади. Уша ёқларга бир борсак тушамиз, китобларидан оласиз.

Саидий, катта ёзувчилар орасига кирди. Марказий адабий уюшма ўзининг бир мажлисида ёш ёзувчилардан бирмунчасининг асарларини таҳлил қилганда Саидийга яхши баҳо берди. Баъзи газеталар унга махсус хат ёзиб, адабий саҳифага иштирокини сўрар эди.

Саидий адабий фаолиятидаги силжишни кўпинча ёзувчилар мажлисига борганида билар эди. У энди залнинг бир бурчида ёки охириги қаторнинг бир четида етимчадай бўлиб ўтирмайди. У олдинги сафда энг ўртадаги ўринни банд қилиб, катта шоирлар, адиб, талантшунос танқидчилар орасида, улар билан сўзлашиб, кулишиб, президиумдаги кишиларга хат ташлаб, улардан хат олиб, имлашиб ўтиради. Унинг ҳозирги обрўи, ҳатто йилларча шоирлик номи билан юрган Кенжада ҳам йўқ эди.

XXVI

Бир куни Муродхўжа домла қишлоқдан атиргулнинг барги билан солинган мусаллас олдирганини айтиб, Саидийни уйига таклиф қилди.

Саидий келганда Муродхўжа домла тўрттагина сирғирни соғиб эпламаган хотинининг палпислигидан койиб, ҳозиргина ичкаридан чиққан ва товуқларни гўнг титгани қўймаган қаролини уришмоқда эди. Домла дарвозадан кириб келаётган Саидийни кўриб, қаролининг нима деганини ҳам эшитмади, Саидий билан сўрашиб, меҳмонхонага бошлади.

Узун даҳлизнинг икки ёнидаги эшиклардан бирига: «Оёқни артмай, эшикни очиқ қолдириб киришлар!» деган ёзув қоқиб қўйилган. Бу — домланинг иш бўлмаси. Саидий ёзувни кўриб кулган эди, домла бу ёзув махсус Ҳайдар Ҳожи учун бўлиб, ўтган йил қишда келганида осилганлигини айтди ва икки орада ўтган ҳазиллар, қизиқликларни сўзлаб, ичкаридан дастурхон чиққунча Саидийни кулдириб ўтирди.

Домланинг иш бўлмасида ортиқча жиҳоз йўқ. Сариқ парда тutilган катта деразанинг олдида оёқлари йўгон ва нақшли пастаккина бир стол, бу билан газеталар тахланиб қўйилган, энсиз, узун токча орасида қора, икки қаватли бир этажерка. Унинг юқориги қаватида Ленин:

нинг кичкина ҳайкали, остки қаватида эса эски вақтда чиққан турли журналлар. Деразанинг қаршисидаги деворга Бедил, Наримоновнинг суратлари қоқилган. Буларнинг остида Бибиҳоним мадрасасининг харобаси, Қўқон урушидан сўнг олинган бир неча фотосурат. Домла ўзи жуда кам сурат олдирган, ўн тўртинчи йилда Уфада олдирган бир сурати бор, уни деворга қоқмай, «Туркия султонлари» альбомида сақлайди.

Қарол дастурхон чиққанлигидан хабар бергандан сўнг домла Саидийни нариги уйга—ўзи айтмоқчи, «маишат бўлмаси»га олиб кирди. Бу бўлма яхши, қимматбаҳо гиламлар, турли манзараларни тасвирловчи суратлар билан безатилган. Ундаги жиҳозлар Николай замонини хотирлатар эди.

Домла пиёлаларга учинчи марта коньяк қуяр экан:

— Мен, — деди, — ёлғиз бир муддао учун яшайман. Мен одамни биламан, тажрибали... Қолган умримни сарф қилсам-да, буюк бир киши бўлиб етишсангиз... Бурун, Уфада ўқиб юрганымда, америкалик Херст номли бир газетачини эшитар эдим. Бу кимса бир муҳаррирни маош бериб хизмат қилдирар экан. Муҳаррир ҳар куни газетага бир стун миқдориди мақола ёзишга бурчли бўлиб, бунинг бараварига ҳар йили ўн икки минг олтин олар экан. Қобилият, истеъдод шундай. Бир вақт келиб шундай бир буюк киши бўлсангиз, мен чақириб борсам-да, сиз эшигингизни очмай, деразадан жавоб қилсангиз ҳам муродим ҳосил бўлар эди.

— Адиблик менинг касбим бўлишига ишонаман, домла, — деди Саидий домланинг сўзидан мамнун бўлиб, — Архимед: «Менга таянч нуқтасини берингиз, ричагим билан ерни кўтараман», деган. Мен ҳам ерни кўтараман, домла, менга ҳам таянч нуқтаси керак, бу — шароит.

Домла севинганидан қичқириб юбораёзди ва олдидаги қадаҳни тўкиб юборди, бундай шароитни туғдириш ўзидан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмаслигини ва Саидийнинг катта одам бўлиши учун умрини бағишлашга тайёр эканини билдиришга шошилди.

Саидий «ичиб маст бўлиш пайшанбалари» бўлмаган вақтларда, одатдагича ўзи якка ичмай, домланинг олдига келадиган бўлди.

Саидий келадиган пайшанба кунлари домла эрталаб ўрnidан турганидан бошлаб уни қарши олишга тайёрлик кўради: Саидий учун тансиқ овқатни кечаси билан ўйлаб топиб, эрта билан хотинига буюради, яхши майлардан топади; маишат анжомлари тахт бўлгандан ке-

йин ичкари уйдаги иш бўлмасини ўз қўли билан йиғиштиради, патгилам устига солинган кўрпача ва қўйилган ёстиқларни, ўртадаги оқ дастурхон ва унинг устидаги бу кунги маишат анжомларини бир-бир кўздан кечиради-да, кейин бир пиёла ичиб, Саидийни кутади.

Шундай пайшанбалар кўп бўлди ва ҳар сафар суҳбатда асосий мавзу Саидийнинг истиқболи бўлар эди. Домланинг Саидийга бўлган хайрихоҳлиги сохта эмас, Саидий келганда ҳаммавақт уни меҳмонхонага эмас, ичкариги уйга олиб киришининг ўзи ҳам шуни кўрсатар эди. Оламда домланинг кўзига фақат икки нарса кўринади: бири — мулк-амлок, иккинчиси — жон; аммо Саидийни ҳам булардан кам кўрмас эди.

Ёз ойлари шундай ўтди. Сентябрнинг охирида Саидий факультетдан хат олди. Бу хатни студентларнинг дарсдан қолоқлик ва ўқишни ташлаб кетиш сабабларини ўрганиб, уларга ёрдам берадиган комсомол учлиги ёзган эди. Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг бир киши келиб, бутун бир соат бўйи унинг факультетни ташлаш сабабларини сўраб зериктирди. Саидий Москвадаги адабиёт факультетига ўрин олганлигини айтиб, зўрға қутулди.

XXVII

Муродхўжа домла йўғон, барваста одам, шундай бўлишига қарамасдан, қизининг озгин эканига ўзи ҳам таажжубланар эди. Сорахон отасига нисбатан ориқ бўлса-ку, расмана қизлардай бўлар эди-я, у энг ориқ қизларга қараганда ҳам ориқ, шунинг учун бўлса керак, одатдан ташқари новча кўринади; юрганда худди икки-уч еридан букилиб кетаётгандай туюлади; шундан ўзи ҳам хавфсирагандай, гавдасини олға ташлаброқ юради. Кўк қарғашоҳи кўйлакнинг кенг этаги остидан чиққан савачўп сингарни оёқлари доим гавдасидан кейинда қолиб, мувозанатни сақлашга шошилади. Унинг узун-узун ва ингичка бармоқли, кўк томирлари кўриниб турган қўллари икки ёнида эмас, қорнининг устида қимирлайди. Елкасидан озгина пастга тушиб турадиган икки ўрим қора, зотли сигирнинг думи сингарни қўнғироқ сочлари тез-тез кўкрагига тушиб, уни қаҳр билан олиб елкага ташлашга мажбур қилмаса, орқадан кўрган киши Сорахонни оғир бир нарса олиб кетаётган гумон қилади.

Сорахоннинг ранги, домланинг рангидай хамирга ўхшаган эмас. Сорахон қорачадан келган, кулганда отаси

сингари оғзини катта очиб эмас, юпқа лабларини қимтиб, юқориги лабини кўтариброқ турган ўғри тишини кўрсатмасликка тиришади...

Бутун умрида домланинг ўстирган фарзанди шу. Соҳрагоннинг ака ва опаси, укаси турмаган. Шунинг учун домла Соҳрагонни ҳаддан ташқари яхши кўради, унинг бутун нуқсонларини фазилат ҳисоблайди. Соҳрагонга қаттиқ гапирришга, иш буюришга оилада ҳеч кимнинг ҳадди йўқ. Ун икки ёшга тўлган кундан бошлаб, ҳатто домланинг ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган. Шу кундан бошлаб у мактабга қатнамай қўйди. Домла катта умидлар билан унга уйда немисча ўқита бошлаган эди, бир неча ой ўқиганидан сўнг муаллимасидан нолиб, ўқишдан бош тортди. Шундан сўнг домлада тузукроқ бир йигитни ичкуёв қилиш ва ҳар икковини ўқитиш фикри туғилди.

Муродхўжа домлага шундай киши учрадики, унга ўқиш учун эмас, фақат ишлаш учун шароит керак. Бу одам кундан-кун ўсади. Унинг даромади ва даромад манбалари кун сайин ортади. Шундай вақт келадики, домла ўзининг куёви билан мақтанади ва яна «мен етиштирдим», деб керилади. Бироқ бундай куёвни қўлдан бермаслик анча меҳнат талаб қилар эди.

Агар Саидийни ичкуёв қилиб олишдаги бутун қийинчилик у айтган шароитни вужудга келтиришдан иборат бўлса, домла буни айтганидан зиёдароқ қилар эди. Ҳамма қийинчилик уни Муниҳондан қайтариш, бундан ҳам кўра унга Соҳрагонни ёпиштиришда эди. Домла шунини ўйлаганида «қизим бор» деганидан бери биринчи мартаба ўз қизининг хунуклигига иқроор бўлди.

Одатдаги улфатчиликларнинг бирида Саидий кайфи ошиб қолиб, Муниҳондан гап очди:

— Ҳеч қандай қиз, менингча, бунингдай бежирим эмасдир, — деди.

— Қиз? — деди домла кулиб. — Унинг қорнида Илҳомнинг боласи бор!..

Саидий бир ирғиб тушди. Домла гўё Саидийга алоқаси йўқ гапни гапиргандай бунга сира эътибор қилмади. Саидий Муниҳоннинг Илҳом тўғрисида бир вақтда айтган сўзини эслади: «Ўзи яхши йигит... Акамнинг жонажон ўртоқларидан бири...» Саидийнинг қаттиқ рашки келди.

«Тенги йўқ ғамхўрим, катта киши бўлишимга сабабчи бўладиган киши», деб домлага ихлос қўйган Саидий, унинг Муниҳон тўғрисидаги сўзига эътибор қилмасдан

қололмас, шу билан бирга Мунисхонни ҳам кўнглидан чиқаролмасди, шунинг учун кўнглидаги бу икки қарама-қаршилиқни бир-бири билан учраштирмасликка тиришиди.

XXVIII

Вилоят газетасининг муҳаррири ёзган бош мақоласининг остига қўл қўйиб, атрофида тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига қаради.

— «Электрик тезлигида бажарилсин», деб сарлавҳа қўйдим,— деди керилиб,— журналистликда сарлавҳа қўйиш бир ҳунар. Америкада сарлавҳа бир газетанинг синиши ёки сармоясига сармоя қўшилиши масаласини ҳал қилади...

— Шунинг учун, эй болалар, сарлавҳа қўйишни ўрганингиз,— деди Муродхўжа домла.— Ҳеч ким сиздай икки йил муттасил муҳаррир бўлган эмас. Мен биламан... сиз тажрибали...

Олдинги уйда кўтарилган қаттиқ кулги товуши муҳаррирининг гашига тегди, секретарга хўмрайиб қаради. Секретарь нариги уйга чиқмоқчи бўлиб эшикни очганда, жулдур кийинган қишлоқчи бир йигит кирди. Йигит уйнинг ўртасида тўхтаб атрофда, столларда ўтирганларга бир-бир қаради-да:

— Газетани муҳрдори ким?— деб сўради. Муҳаррир йигит билан гаплашишни домлага ҳавола қилди.

— Мен пулимни қайтиб олгани келдим,— деди йигит, домлага қараб,— ўн икки ойдан тўрт ой-у бир ҳафта ўтди; шуни чиқариб ташлаб, қолган ҳақимни беринглар. Мен газет ўқимайман... Газетага берадиган гапим ҳам йўқ.

— Ҳа-а-а-а...— деди домла,— газетага ёзилган эдингиз, тўрт ой газет олдингиз, энди олмайсиз, ўқимайсизми? Саводингиз борми?

— Саводим йўқ, ўқитиб эшитар эдим. Қишлоққа муҳбирлар борганда газетабоп гаплардан гапириб ҳам берар эдим.

— Сабаб ўқимайсиз? Ҳукуматнинг газетига қаршимизми?— деди домла кулиб.

— Газет ҳукуматникими? Ҳукумат камбағал, қўшчи-батрақлар бойларнинг офилхонасида моллар билан ётмасин, ерлик, қўш-хўкизлик бўлсин, дейди. Нимага бўлмаса ҳукуматнинг газети бўлса, ҳукуматнинг ўзига қарши?

— Хўш... қарши?— деди муҳаррир ингичка, узун бўйинини чўқиб.

Йигит яктагининг чўнтагидан букланиб, ғижимланиб йиртилган бир нусха газетани олиб, муҳаррирнинг олдига қўйди.

— Мана, бунни кўринг, ер ислоҳоти бўлмасин дегани ҳукуматимизнинг йўлига тўғри келадими?

Муҳаррирнинг қути ўчиб, газетани қўлига олди. Муродхўжа домланинг юзида асабий кулги акс этди. Муҳаррир, «бундай бўлуви мумкин эмас» дегандай, газетани қарай бошлади ва Муродхўжа домланинг мақоласидаги остига чизилган сатрларни кўриб, вужудини титроқ босди ва пичирлади:

Теракнинг баргидай титрайди жоним,
Тузалганда бузилган хонумоним.

У атрофда ўтирган бўлим мудирларига, секретарга, оқибат, Муродхўжа домлага қараб, титраб турган қўли билан юзини ишқади.

— Ҳақли талаб,— деди оммавий бўлимнинг мудирни Кенжа дўнғиллаб.

Агар бутун қийинчилик ёлғиз шу дўнғиллашни ҳазм қилишдан иборат бўлса, Муродхўжа домла «тош ютдим» деб қўя қолар эди. Бироқ домла унинг дўнғиллашинигина эмас, ўзини ҳазм қилолмас, шунинг учун унга «Қичитқон» деб ном қўйган эди. Домла қизарди ва пешона томирлари бўртди, сўнгра, бирданига бўзарди-да, оғзи қийшайди:

— Шундоқми, а? Ҳақли талаб денг!— деди зўрға.

Муҳаррир, отаси билан онасининг уриши қўйди-чиқдигача боришига кўзи етган ёш боладай, нима қилишини билмас эди. У йигитга мақола янглиш кетганини ва бу ҳақда идора чора кўрганини айтиб чиқариб юборди-да, кўтарилиб келаётган жанжални босишга ҳаракат қилди. Домла унинг ёлворишига қарамасдан яна гап ковлади:

— Сиз, шоир бўлсангиз ҳам ҳали бўқчасини ташламаган чумчуқ боласиз,— деди у не машаққатлар билан илжайиб,— мен ношир бўлганимда, газета ишида ишлай бошлаганимда, онангиз бўғоз бўлишни ҳавас қилиб, қорнига ёстиқ боғлаб юрган қизча эди!.. Шундай, ука!

Кенжа муҳаррирнинг қайта-қайта қилган илтимосини ерга ташламади — жавоб қайтармади, фақат кулди-да, қоғозларни тахлар экан, ихтиёрсиз оғзидан чиқиб кетди.

— Бир сўмга кафанлик бергани ҳолда, шу одамнинг ҳануз тирик юрганига ҳайронман...

— Эй, сен ўл!— деди домла титраб-қақшаб,— қавм-қариндошинг, маҳалла-кўйинг ўлсин! Улган авлод-аждодинг гўридан тўнғиз қўпсин!..

Жанжал домланинг идорани ташлаб бутунлай чиқиб кетиши билан тамом бўлди. Муҳаррир ҳаддан ташқари газабланди. У ярим соат бўйи янги кадрлар йўқлиги, эскилардан фойдаланишнинг қийинлигидан нолиб, ортиқ чидай олмаслигини билдирди.

— Бас!— деди столга муштлаб.— Шўро матбуоти шўро ҳукуматининг инқилобий тадбирларига қарши товуш чиқаргандан кейин бундан ортиқ иснод бўлмайди. Идорани тозалаш керак!

Муҳаррир шу куннинг ўзида домлани ишдан бўшатиш тўғрисида буйруқ берди, аммо кечқурун бориб унинг кўнглини олди, чунки домлани билимдон одам ҳисоблар эди.

Икки кундан кейин бўлган вилоят партия комитетининг ижроня бюросига муҳаррир қилган ишлари тўғрисида маъруза ва бошқармани тозалаш тўғрисида лойиҳа билан борди. Ижроня бюро муҳаррирга «ҳайфсан» эълон қилиб, лойиҳасини маъқул топди. Муҳаррир фалокатдан битта ҳайфсан билангина қутулганига шукр қилиб, дарҳол бошқармага янги кишилар қидира бошлади. Бунга биринчи номзод Саидий эди. У — ўсиб келаётган ёзувчи, Муродхўжа домланинг мақоласига қарши мақола ёзган, сиёсий саводли, кенг маълумотли йигит. Бунинг ҳаммасини муҳаррир билар эди. У билмаган бошқа фазилатларини Салимхон, Аббосхон сингари маслаҳатгўйлар айтишди.

Саидий бошқармага биринчи келганда, индамас Ёқубжон аллақачон муҳаррирнинг ёнидаги серсавлат бир столда қоғозлар ичига кўмилиб ўтирар эди.

Бошқарма ҳайъати янгилангандан кейин, муҳаррир жуда хотиржам бўлди. Унинг назарида энди бошқарма — машина: калитини бураш билан қоғоз ютиб газета туфлайверади. Шунинг учун муҳаррир баъзи кунлар ишга келмай, бош мақолани бировдан бериб юборар эди. Саидий ва Ёқубжонни тавсия қилганлар газетанинг сўнги вақтда ҳар томондан яхшиланиб бораётганлигини айтиб, мақтаганларида муҳаррир керилар эди.

Секретарь Саидий тез кунда техника муҳаррирлиги вазифасини ҳам бажара бошлади, баъзан бош мақола ҳам ёзар эди. Муҳаррирнинг кўп масалаларда унга маслаҳат солиши, унинг гапидан чиқмаслиги бошқармада Саидийнинг салмоғини жуда ошириб юборди. Газета ишида муҳаррирнинг роли сусайиб, Саидийники кўтарила бошлади. Бунинг муҳаррирнинг ўзидан тортиб, контора хизматчиларигача билишар эди. Саидийнинг эътибори

қанча ортса, даромади ҳам шуинча орта берди. Муродхўжа домла бир кун унга насиҳат қилди:

— Менинг отам сиздай йигитлигида хоннинг катта бир амалдори бўлган экан, бобом унга насиҳат қилар экан: «ҳай, болам, давлат орттир, ерни кўпайтир, иморат сол, тилла йиғ...» Шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да», деб парво қилмас экан. Лоп этиб ўрис келади-ю, отам амалдан тушади, давлатини чўглаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса кўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради. Беақл одамлар «пул топиш шу-да, ҳаммавақт топавераман», деб ўйлайди. Мен биламан... тажрибали... Пулни ушлаш керак. Давлат бир боқади... Хотин оласиз. Уй-жой... Нарса орттиришининг пайдидан бўлинг. Ҳафтадами, ойдами беш-ўн сўмдан ташлаб қўя берсангиз, бир вақти келиб осмондан тушгандай бўлади. Агар хоҳласангиз ўша пулингиз пул ҳам туғиб туради.

— Омонат кассасининг процентини айтасизми?

— Эй-й-й...— деди домла қўл силтаб,— марг унинг саккиз-тўққиз фоизига!

Муродхўжа домла Саидийнинг хазиначиси бўлгуси келар эди.

Саидий бир вақтлар пулга муҳтож эди, шу муҳтожлик ботқоғидан чиқди, муҳтожликни пастда қолдириб, юқорилади. У юқорилай-юқорилай, эҳтиёжсизликнинг энг юқори чўққисига етганида, унинг қаршисида ундан ҳам баландроқ чўққи кўринди. Саидий ўзини энди яна ҳам муҳтожроқ сезар, қўлидаги ортиқча ётган минглар кўзига кўринмасди. Нега бу мингларни ўн минг, эллик минг, юз минг қилмаслик керак? Мана шу кунларда Муродхўжа домла аллаким орқали унинг минг сўмини уч айлан-тириб бир ярим минг қилиб қайтарди-да, шу билан ўзининг хайрихоҳ эканини яна бир мартаба исбот қилди.

Кунлар, ойлар шу тарзда ўтар эди.

Саидийга сўнгги вақтда ҳалокат чоҳи кўриниб қолган факультет, ҳар бир икир-чикири билан шу чоҳга итарган комсомол орқада, унутарли даражада узоқда қолди. Факультет ячейкасининг ҳисобидан чиқиб, учёт карточкасини куйдириб ташлаш билан шу тўғрида бўлган кўнглидаги ғашлик тамоман кўтарилди. Бу ғашлик кўтарилди-ю, унинг ўрнини бошқа бир ғашлик эгаллади. Бу — Кенжа ва унинг атрофидаги одамлар туғдирадиган ғашлик эди.

— Уртоқ Саидий,— деди бир кун Кенжа шидан кейин,— мухбирларимиздан кўп шикоят хатлари келаётир.

Инсоф юзасидан айтганда... текшириб кўрдим, газетамизнинг ҳар сони бошқарма хизматчиларининг материаллари билан тўлиб чиқади. Атрофдан келган хабарларга ҳаддан ташқари оз ўрни берилди.

— Кенжа ака,— деди Саидий худди аччиқ ва жирканч дорини ичишдан бош тортиб докторга илтимос қилаётгандай,— газета учун аввал муҳаррир, ундан қола берса мен жавобгар, шунинг учун сиз шеърингизни ёзаверсангиз... Келган материаллари мен кўздан кечириб, яроқли-яроқсизга ажратаман. Модомики, яроқли материал бўлмас экан, яроқлиси келгунча тўхтаб туролмаймиз. Иккинчидан, ҳар ҳафта газетамизда юзга яқин имзо бўлади.

— Газетанинг мундарижасини имзо билан белгилайман, десангиз имзони мингта қилиш ҳам мумкин.

— Қандай қиласиз?

— Битта Саидий қандай қилиб етти имзо билан ёзди? Битта Ёқубжон қандай қилиб беш имзо билан ёзади? Мана шундай қилиб-да!.. Инсоф қилиш керак, кечаги сонда Ёқубжоннинг тўртта имзоси бор. Мухбирларимизнинг хабарлари уюлиб ётади. Қанча хабарлар босмахонада эскириб, набор тарқатилади.

— Сиз ҳам ёзинг...— деди Саидий портфелини олаётиб ва чиқиб кетди.

Эртасига бўлим мудирлари ҳам ишлаб берган хабарлари босмахонада эскириб қолишидан шикоят қилишди. Бу гаплар катта жанжалга айлланиб, муҳаррирнинг қулоғига етди. Муҳаррир Кенжанинг сўзини ҳақли топди, аммо бунга осойишталик, биродарона суҳбат тарзида кўзгаб, ниҳоятига етказмагани учун койиди.

— Ишда иттифоқлик керак,— деди узун сўзидан хулоса чиқариб,— ишимиз нима?— Сут. Иш шаклимиз нима?— Қўшқулоқ. Иш шароитимиз?— Арава. Қаерга борамиз?— Социализмга. Жанжал нима?— Йўлдаги ўйдим-чуқур. Демак, ўйдим-чуқур қанча кўп бўлса аравамиз шунча нотинч бўлади. Арава нотинч бўлса — қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади. Иттифоқ бўлиб, мураса билан ишлаш керак. Мураса нима?— Арқон: у билан сизнинг бир шохидан боғлаб бўлмайди. Биродарлик керак. Биродарлик нима?— Оила. Эрнинг аччиғи келганда хотин, хотиннинг аччиғи келганда эр паст тушуви лозим. Йўқса, бола етим бўлади...

Саидий, айниқса Ёқубжоннинг айни муддаоси бўлиб, бу жиддий кулги, ҳатто ҳазил даражасигача юмшарди.

Ҳеч қачон илжаймайдиган, ҳафталаб бир оғиз сўз айтмайдиган Ёқубжон бир куни эрталаб Саидийни кулиб қарши олди. Саидий ўз столига ўтиргандан кейин Ёқубжон илжайганича келди-да, қонсиз совуқ бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртди.

— Сизни мана шу ерингиздан отади...

— Қим? Нимага?— деди Саидий, унинг муздек бармоғини олиб ташлаб.

— Менга шундан иқтисодий манфаат бор...

— Менинг отилишимданми?

Ёқубжон икки елкасини кўтариб, бошини ичкари тортди-да, «ҳе» деб кулди ва оёқ учида юриб бориб, печканинг эшигини очди. Ундаги кул талай қоғоз ёндирилганини кўрсатар эди. У печканинг эшигини ўшандай оҳисталик билан ёпиб, ўз столининг тортмасидан бир папка қоғозни олди ва келтириб Саидийнинг олдига қўйди.

— Бунни Кенжага беринг, ичидан яроқлисини ажратиб берсин...

Саидий дарров тушунди. Ёқубжоннинг шу қилган ишида нимадир унга ёқди, яна нимадир ёқмади, лекин нима ёққанини ва нима ёқмаганини билмас эди.

Саидий Ёқубжоннинг айтганини қилганида Кенжанинг дами ичига тушди. Ёқубжон одатдагича ҳар кунги почтани бўлимларга бўлиб бергани ишдан кейин қолганида Саидий кулиб, печкани кўрсатар ва секин: «Энди бас, ёқманг», деб кетарди. Ёқубжон эса хабарларнинг ҳаммасини эмас, бир қисмини куйдириш билан Саидийнинг ҳам сўзини ерга ташламайдиган бўлди, аммо шундай қисмини куйдирар эдики, орада бир ой ўтмасдан Кенжа яна норозилик билдирди:

— Бу кетишда газетамиз бевурд бўлади. Нима бу, ҳар сонда йиғирмага яқин киши урилади. Газета шикоят билан тўлиб чиқади. Қанча ҳукумат идораларнинг обрўйи тўкилади. Бир йилда газетада урилмаган одам, сўкилмаган идора қолмас. Нуқул камчиликни кўрсатамиз, ахир биронта яхши иш ҳам борми?..

Муҳаррир қошини кериб, остки лабини тишлади. Кенжани шунча сўкиш хонаси келдики, ҳатто Ёқубжон ҳам тек туролмай дўнғиллади:

— Мухбирларнинг хабари босилмаса — пес дейсиз, босилса — мохов дейсиз... Асли муҳаррир бўладиган экансиз!

Кенжа аччиғи келиб, нимадир демоқчи эди, муҳаррир сўзини оғиздан олди:

— Аввало танқиддан чўчимаслик керак... Большевик матбуоти, большевик танқиди... Ёмон экан — уни яшириш ақсиланқилоб! Бироқ, шу билан бирга, яхши томонларни ҳам кўрсатиш зарур. Бизда бу, ҳақиқатан, камчилик. Бунинг сабаби нима?— Мухбирлар бўлимнинг яхши ишлаганлиги. Нега яхши ишламайди?— Чунки яхши саводли, сиёсий билимли мухбирлар кам. Нега кам?— Чунки биз маданиятга энди қадам босаётимиз. Нега энди қадам босамиз?— Чунки мамлакатимиз кечагина мустамлака бир ўлка эди.

Агар Кенжа шу тўғрида ўз таклифини айтиб, сўзини кесмаса, муҳаррир бунинг ер юзидан одамзоднинг пайдо бўлганига олиб бориб боғлашдан ҳам тоймас эди. Унинг таклифига муҳаррир рози бўлди ва ҳатто ундан шундай фикр чиқувига хурсандлик билдириб, Кенжани газетачилик ишида анча ўсган ҳисоблади.

XXIX

Агар бир тасодиф рўй бермаганда, Саидийнинг почтаси Муҳаммадражаб ер билан яксон бўлар эди.

Унинг бир оёғи ери, иккинчи оёғи дўкони устида эди, ер ислоҳоти ерни тортиб олгандан кейин бир оёқ узра қолиб, дўкони ёнидан ўтадиган ҳар бир шабадага, шамнинг алангасидай тебранадиган бўлиб қолган эди.

Мана шундай вақтда унга тўққиз минг сўм солиқ чиқди. Илгари солиқнинг ваҳимаси фақат чиққунча, чиққандан кейин уни қисман йўқотиш йўли топилар эди. Бу йўлни топиш эса шу замон савдо илмининг муҳим бир боби ҳисобланарди.

Муҳаммадражаб, одатда, ҳали чиқмаган солиқни қарши олишга ҳозирланар ва бу ҳозирлик ўзига маълум бўлган тешикларга пул тиқишдан иборат бўларди. Шаҳарнинг кўп хуфия ва ошқора савдогарлари Муҳаммадражабга тан беришар эди: Муҳаммадражаб ишнинг кўзини биларди. Кўп савдогарлар бошига иш тушганда у билан кенгашиб, яхши маслаҳатлар оларди. Баъзан Муҳаммадражабнинг ўзи восита бўлиб, кишиларнинг ҳожатини чиқарар, бу ҳожатбарорлик эса унга баъзан бир ойлик сафарнинг фойдасини берар эди.

Муҳаммадражабнинг воситали ё бевосита иши тушадиган ҳукумат идораларида бўладиган анчайин ўзгариш унинг учун ё мувофиқлашиш керак бўлган, ёки яна ҳам мувофиқроқ шароит туғдирарди. Сўнггиси кам учрайди, аввалгиси рўй берганда унинг кўп пули ва талай вақти кетарди. Тўққиз минг сўм солиқ чиққан вақт мана шун-

дай пайтга тўғри келди. Бу ўзгаришлар илгариги ўзгаришларга ўхшамади. Шунинг учун Муҳаммадражаб қандай мувофиқлашишни билмас эди. Шундай вақтларда восита бўладиган танишлари ҳам гаранг эди. Муҳаммадражаб буларнинг қайси биридан гап сўрамасин «пастан юқори» деган жавобни олар, лекин ҳеч бирини изоҳлаб бермас, афтидан, изоҳлаш юрагига сиғмас эди.

Шундай бўлса ҳам Муҳаммадражабнинг эски мижози — бир инспектор тўққиз мингги яримга келтиришни зиммасига олиб, хизмати учун учидан етти юз сўм сўради ва Муҳаммадражабнинг бир зиёфатини еди, бир ҳафтadan сўнг келиб, ишни жойлаганини айтиб, яна юз сўм олди. Орада ўн кун ўтгандан сўнг эса Муҳаммадражаб унинг қамалганини эшитди.

Муҳаммадражаб бир-икки ой хавф-хатар остида юрди, аммо ҳеч гап бўлмади. Бир киши инспекторнинг бошқа иш юзасидан қамалганлигини айтди. Уч-тўрт кундан сўнг инспекторнинг укаси бир китоб келтириб, бунинг ичида акасининг ёзган хати бор эканини айтди ва буни ўқиш йўлини кўрсатди. Китобнинг ҳар саҳифасига биттадан ҳарф қўйилиб, бир неча саҳифага шу гап жойланган эди:

«Солиқни бутунлай йўқотганман. Шу ҳафта ичи чиқаман. Унгача шу болага уч-тўрт юз сўм беринг».

Муҳаммадражаб эртага ваъда қилиб, кечаси билан ўйлаб чиқди ва эртасига эрталаб ўзи юз сўм элтиб берди.

Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.

Эски ошнолар йўқ. Ошна орттириш — ҳозирги замон савдо илмининг муҳим бир қисми — унинг назарида тамом ўзгарди; у билмайдиган ҳолга келди. Бунинг устига шериклик бир юз йигирма уч тўп бахмал ва етти яшик фамил чой қўлга тушди. Муҳаммадражаб шу қадар танг бўлдики, хотинига «юз кўришсанг менга уч талоқсан» деган кишиси — Раҳимжоннинг олдига бориб, ёрдам сўрашга тайёр эди.

Омбордаги молларни бир ҳафта ичида қавм-қариндош, таниш-билишларига тарқатди. Молларнинг намуналаригина қўйилган дўконини бутун бир ҳафта очмади: ҳар куни эртадан кечгача ёр-дўстлар, таниш-билишларнинг олдига бориб маслаҳат солди. Шу ҳафта ичи кўп ҳамкасабалари ундан юз ўғирди, баъзилари замон нотинч бўлиб турганда бировнинг касофатига биров қолиши жуда осон эканини очиб айтиб, унга рўйхуш бермасди.

Муҳаммадражаб кейинги бир ҳафтани турли закончилар, аризанавислардан йўл-йўриқ сўраш билан ўтказди. У куни бўйи юриб чарчайди, ҳолдан тояди ва назарида, бир неклик бордай бўлади, аммо кечқурун уйига келиб ўзига ҳисоб берганида натижа пуч чиқар эди. Шундай кечқурунларнинг бирида хотини унга Раҳимжонни эслатди.

— Айб ўзингизда. Раҳимжон бўлганда мана ҳозир қўлтиғингизга кирар эди. Ҳозир илгаригидан ҳам кўп пул топар эмиш. Ҳамма идораларга кириб, ишнини кўраверар экан... Катта амалга минибди.

— Нима қилар эди? — деди Муҳаммадражаб, сипогарчилиқни қўлдан бермасдан, аммо хотинининг яна шу тўғрисида гапиришини хоҳлар, хотини яна гапирса ён беришга ва у билан маслаҳат қилишга тайёр эди. Хотини гапирмади, эртасигача кутди ҳам гапирмади, кейин, чилимнинг сувини янгиламаганини баҳона қилиб, ўлгудай урди ва диққат бўлиб, кўчага чиқиб кетди.

Шаҳар бир ҳафтадан бери офтоб юзини кўргани йўқ. Ҳар куни кечасию кундузи ёмғир, қор, баъзан аралаш ёғарди. Кундуз кунлари ҳаво қорамтир кулранг. Осмон худди томларга тегиб тургандай. Тош йўллардан лойқа оқади. Тор кўчалар тиззагача ботқоқ. Деворлар нам тортган, қулаган. Шу куни бутун кун ёмғир майдалаб уриб турди ва кечга яқин қорга айланди. Аммо қор фақат ёғоч, хашак, уюлиб қўйилган тошлар устида, томларнинг қирғоғидагина тўхтарди. Қоронғи тушгандан кейин тор кўчанинг ўртаси ҳам бир оз оқаришди.

Муҳаммадражаб қоронғида эҳтиёт билан қадам босиб, катта йўлга чиқиб кетаётганида, тор кўчанинг нариги юзида деворни ушлаб зўрға келаётган бир мастни кўрди. Муҳаммадражаб то рўпарасига боргунча маст бир неча мартаба тойилди, бир мартаба тизланди. Муҳаммадражаб тўхтаб сеҳн солди, кейин гугурт чақиб қаради-да, мастни таниди: бу одамни ёзда, шаҳар боғининг ресторанида Раҳимжон билан ўтирганини кўрган, улфатлари бунинг терговчи Мирза Муҳиддин эканини айтишган эди. Муҳаммадражаб яна гугурт чақиб, «афандим!» деди. Маст қалқиб кетиб деворни тутиб қолди-да, сўкинди, сўнгра тойилиб пастга тушиб кетган оёғини кўтармоқчи бўлган эди, иккала оёғи бирдан тойилди. Муҳаммадражаб, ёниб қўлига етган гугурт чўпини ташлаб, янгисини ёққунча бўлар иш бўлди: Мирза Муҳиддинни йўлнинг ўртасидаги тиззадан келадиган

ботқоқдан қидириши керак эди. Агар лойнинг устида юпқагина қор оқариб турмаган бўлса, Мирза Муҳиддин шўнғиб кетган ерини билиш ва уни топиш учун бир қути гугурт ҳам етмас эди. Муҳаммадражаб бир гугурт чақиб унинг шўнғиб кетган ерини топди-да, дарҳол лой кечиб бориб, тусмол билан қўл тиқди. Агар шунда боши унинг қўлига кирмаса, Мирза Муҳиддиннинг тақдири ҳал бўлар эди. Муҳаммадражаб чаққонлик билан унинг оғиз-бурнини лойдан тозалади, аммо ботқоқдан кўтариб эмас, судраб чиқиш ҳам кўп машаққат эди. У Мирза Муҳиддиннинг устки кийимларини ечиб ташлади-да, кўтариб уйига олиб кирди...

Мирза Муҳиддин эрталаб барвақт ўзига келди, аммо кўзини очмади. Унинг бутун бўғинлари, хусусан, бошининг орқаси ҳаддан ташқари оғрирди, томоғи қуруқшаган, тили шишгандай, оғзига сиғмас, юрагининг гурсиллаб уриши ўзига эшитилиб туради. У ёпишган лабини остдан тили билан ҳўллаб, юмшатиб қонатмасдан ажратишга уринганда, лабларини пўрсилдоқ боғлаганини сизди, қўлни тегизган эди, нимадир кўчди; яна озгина кўчириб, уқалаб кўрган эди, майдаланди. Бунинг лой эканини билиб, нима қилганини, қаерга борганини эшлашга тиришди. Мирза Муҳиддин тушида кўргандай элас-элас хотирлади: дуторни босиб синдирди. Маъруф бойваччанинг амакисини бир шапалоқ урди; бундан илгарими, кейинми яллага қўшилди; хотин икки мартаба ўз навбатини сўна қилди. Ош келди. Бундан кейин нима бўлганини билмайди ва лабига лой қаердан текканига, нима бўлиб сачраганига ҳайрон бўлди. Пешонасини ушлаб иссиғини билмоқчи бўлган эди, қўли қотиб кетган сочига тегди. Шошиб бошини ушлади. Сочи шалдиради. Кўзи очилиб кетди. Қўллари ҳам лой. Кийимларини кўрмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, боши айланиб кўнгли озди ва каравотдан ағдарилиб тушди.

Бутун жиҳози бир сандиқ ва ерга солинган йиртиқ гилам билан ёғоч каравотдан иборат бу уйни у ҳеч кўрмаган. Наҳот, мезбон бошқа улфатларидан ажратиб, шу уйга ётқизган бўлса! Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди; ўрнидан турганидан сўнг қараса устидаги кўйлак, лозими ўзиники эмас. Кўрпани ёпиниб, бориб эшикни тақиллатди. Биров кирди.

— Эй, афандим, ишингиз тушсин...

— Қани у киши?.. Улар қани?.. Яхна чой борми? Муҳаммадражаб чой олиб кирди ва уни шошириб

совулар экан, ўзини танитди, сўнгра, бўлган воқеани айтиб берди.

— Мана буни кўринг, — деди у, кумуш тамакидонни кўрсатиб, — шу желеткангизнинг ички чўнтагида экан. Лой шунинг ичига ҳам кирибди-да, ахир... Тоза кўйлак, лозим кийгизиб шу сўричага ўтқизганимда, талай вақтгача дамнгиз чиқмай қолди. Жуда кўрқиб кетдим...

— Пальто қани? Унинг чўнтагида...

— Яроғингиз бор экан, олиб кўйдим, хотиржам бўлсинлар...

Мирза Муҳиддин бир пиёла илиқ чойни шимирди. Совуқ чой унинг оғзидан то меъдасигача куйдириб кетди ва бир пиёла ароқдай кайф қилди.

— Аммо, ҳеч ким билгани йўқ, — деди Муҳаммадражаб, — йиқилмаганингизда кайфингиз борлигини мен ҳам билмас эдим. Ўзингизни жуда дадил тутар экансиз. Ўртоғингиз Раҳимжон ҳам шундай. Улфатларингиз сизни шу аҳволда қандай кўчага чиқарди экан? Уларнинг ҳам кайфи ошган бўлса керак. Сиз уйга кетмоқчи бўлгансиз. Икковимизнинг одатимиз бир экан: мен ҳам маст бўлиб ҳеч бировникида қолган йигит эмасман... Йигитчиликда ҳар иш бўлади-да. Аччиқ мастава қилдираётиман, бир коса ичсангиз кўрмагандай бўласиз. Ё бош оғриғини дори билан босайликми? Бир рюмка-бир рюмка...

Мирза Муҳиддин афтини буриштириб бош чайқади ва кекирди.

Ҳар қошиғи доғланган ёғдай томоғини қоғуриб ўтган мастава ҳам Мирза Муҳиддинни ўзига келтиролмади. У шу куни кечгача сандалда ётди, кечга яқин, бўғинларининг оғриғи бир оз босилган бўлса ҳам, ланжлиги баттар бўлди. Шу ланжликдан қутулиш тўғрисидаги гапдан бошқа ҳеч гапни кўнгли кўтармас эди: кеча нима қилганини билмаганлиги сабабли таъби хира. Ланжликка таъби хиралик қўшилиб, Мирза Муҳиддинни тоза касал қилди. Шунинг учун Муҳаммадражаб унга арз-ҳол қилолмади. Қоронғи тушгандан кейин у, Муҳаммадражабни кечаги мезбон-ҳаммомчининг уйига юбориб айтириб келди. Ҳаммомчи келиб, ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмай тинч кетганини айтгандан сўнгина Мирза Муҳиддиннинг таъби озгина очилди.

— Энди мен кетай, бир қоп топиб кийимларни солиб беринг, — деди Мирза Муҳиддин.

— Йўқ, афандим! Ички кўйлақларингизни ювдириб, дазмоллатиб қўйганман. Костюмингиз билан пальтонгизни ўзим элтиб бераман... Қолишга унамаётибсиз. Элтиб қўяй, десам — сиз ҳукумат одами, бу замонда ким кўп, ғаламис кўп.

Эшик олдида извош кутар эди.

Муҳаммадражаб эртасига кечаси Мирза Муҳиддиннинг уйига шим кўтариб борди. Унинг бориши Мирза Муҳиддиннинг кайфи чоғ вақтига тўғри келди, аммо ҳануз бошининг орқаси оғриётганидан шикоят қилар эди. Шундай бўлса ҳам, Муҳаммадражабни тез жўнатмади. Муҳаммадражаб бутун бир соат унинг лойга қандай йиқилгани ва лойдан чиққанида қандай аҳволда бўлгани, сўнгра «тез хотин топиб берасан», деб хархаша қилгани тўғрисида сўзлаб берди.

Мирза Муҳиддин хижолат бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен буни Раҳимжонга айтиб, поччангиз бор экан, шу вақтгача билмас эдим, десам... Ораларингда гап ўтган эканми? Тузуккина гапирмади.

— Ҳа... шундай... айб мендан ўтган эди... У ҳам ёшлиқ қилиб... Жаҳли тезроқ... Арзимаган гап... Айб менда...

Муҳаммадражаб орада икки кун ўтказиб туриб, костюм кўтариб борди. Мирза Муҳиддин бу сафар Саидий тўғрисида сира оғиз очмаган эди, ўзи сўради ва кетишда «Раҳимжонни сўраб қўйинг» деди; яна бир куни ботинка кўтариб келганида ҳам шундай қилди; сўнги дафъа пальто кўтариб келганида кетишга шошилмай, ярим кечагача сўзлашиб ўтирди.

— Бундай бўлмасин,— деди Мирза Муҳиддин унинг айни муддаосини айтиб, — ярашинглар. Айтишингиздан, орада ҳеч гап ҳам ўтмаган экан. Мен Раҳимжонга айтаман, қўймайман. Айб сизда бўлса бир узр-маъзур кечаси қиласиз. Мен Раҳимжонни олиб бораман. У менинг гапимни ерга ташламайди.

— Бажону дил, — деди Муҳаммадражаб, — узр-маъзур кечаси қайси куни ва қандай бўлсин, десангиз биз хизматда...

XXX

Агар бунга Жамол Каримий ҳам аралашмаганда шу пайшанба кечаси Саидийни узр-маъзур кечасига олиб бориш Мирза Муҳиддиннинггина қўлидан келмас эди. Саидий ўйлаб қараса, Жамол Каримий тўғри

айтади: аввало Муҳаммадражабнинг ўзи бўйин эгди, сўнгра, муштипар опасида нима гуноҳ? Нега Муҳаммадражаб туфайлидан ўз опасини кўрмайди?

Саидий ҳатто ўзини опаси қошида гуноҳкор ҳисоблади.

У, кечанинг қандай бўлишини, Муҳаммадражаб қандай қилиб узр сўрашини сира кўз олдига келтиролмас эди.

Саидий опасининг болаларига турли ўйинчоқлар, қанд-қурс олиб, шу кечаси Мирза Муҳиддин ва Жамол Каримийлар билан борди. Муҳаммадражаб буларни кўчанинг бошида қарши олди ва ҳеч тортинмасдан, ўнғайсизланмасдан Саидий билан қучоқлашиб кўришди. Унинг оғзидан ароқ ва пиёз ҳиди келар эди.

Кечада Саидий гумон қилганча, ўнғайсизликларга ўрин бўлмади. У эшикдан кириши билан опаси бўйнига осилиб йиғлади ва ошхонага олиб кирди.

— Мен сени бунчалик бемехр бўларсан, деб ўйламаган эдим, худо раҳм айлади... Менинг кимим бор?..

Опасининг оҳ-зорини эшитиб, Саидийнинг кўзига ёш келди.

— Нимага йиғлайсан?— деди у ўзини аранг тутиб.— Мана энди... келдим-ку...

— Бу яшшамай ўлгирнинг ўзи ёмон, — деди опаси, муштини ерга қадаб,— сен билан орани бузишга бузиб... Раҳимжонингни кўрсанг менга уч талоқсан, деди-да, ахир!.. Бошига иш тушгандан кейин бирам ўтиргани жой тополмай юрдики... Ўл-а, дейман ичимда. Бир куни Раҳимжонинг Салимхоннинг синглисини яхши кўрар эмиш, деб келди. Индамадим. Билмасам, сени ўша билан кўрганми... Энди, ука, мен мундан чиқсам учта гўдак билан қаерга бораман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қўл-оёғинг йўқ бўлса ҳам эркак бўлгин экан... Бунинг зихнави-ей!.. Мана энди, чиққан солиқ фойда туғиб ўн ярим минг сўм бўлиб келди. Энди Раҳимжон керак экан-ку! Ўл-а, худой таола... Ҳар ким ўз феълидан кўрсин... Қайси куни ана у терговчи ўртоғинг йиқилиб қолган экан. Раҳимжоннинг ўртоғи, деб... Эҳа айтмоқчи: Салимхоннинг синглисини мақтасди. Раҳимжон шуни оладиган бўлса, бор-бисотимни сотиб бераман, деб ўтирибди. Шуни олиб бераман, йўлини топдим деди...

Опаси билан қилган озгина суҳбати, Саидийни бегоналашиб кетгани бу оилага яқин келтирди. Бу сўз-

ларнинг ичида нимадир уни ранжитди ва нимадир унга ёқди.

Муҳаммадражабнинг узр сўраши шундай жўн бўлдики, бунини Саидийнинг ўзи ҳам билмай қолди. Муҳаммадражаб узр сўрайдиган пайтда ҳамманинг ҳам кайфи баланд: Жамол Каримий Мирза Муҳиддиннинг елкасига қўлини ташлаб, оламда ҳақиқат йўқлигидан шикоят қилар, Саидий эса поччасига қанча солиқ чиққанини сўраб, шу тобнинг ўзидаёқ ваъда қилишга тайёр эди.

Аммо бундан гап очилмади. Ҳатто меҳмонлар кетиб, Саидийнинг ўзи қолганда ҳам Муҳаммадражаб солиқ тўғрисида гап очмади.

Узр-маъзур кечаси шундай ўтди.

Бир ҳафтадан сўнг Муҳаммадражаб Раҳимжоннинг ёлғиз ўзини ошга чақирди. Саидий бу сафар унинг солиқдан гап очишини кутган эди. Бироқ, Муҳаммадражаб индамади. У фақат Мунисхон тўғрисида сўзлар ва ўзини оламда шундан бошқа ўйи йўқдай кўрсатар эди. Ахири Саидийнинг ўзи гап очди:

— Ҳукумат савдо ишида сиёсатни қаттиқ тутаётир...— деди, сўраётган папиросининг чўғига қараб.

— Ҳи... — деди Муҳаммадражаб, рюмка бўшатишдан буришган афтини ясама кулги билан ростлаб. — Қаттиқ, омон бўлсин, ҳи... Ерни ҳам олиб қўйди. Шу солиқни берсак бирон кооператив ишига кириб кетсак ҳам бўлади. Барака топкур оғайнилар шуни маслаҳат кўришади...

— Қанча солиқ чиқди? — деди Саидий ўсмоқчилаб.

— Боқиманда дейди... Ун ярим минг дейди... Ҳақиқат қилмасдан... Фуқарога жабр бўлади, демас экан...

— Тўлай оласизми?

— Энди... ҳи... тўлайману, тўлагандан кейин «тўлашни билар экан», деб тагин чиқаради-да. Шунини тўламасдан дўконни йиғиштириб қўя қолсам... Ҳукумат шунга унаса, деган эдим.

— Ҳукумат бунга нега кўнсин? Тўлайсиз-да. Майли, тўланг, бир йўлини қилармиз. Менда ҳам озроқ пул бор. Бир гап бўлар...

— Ҳе... Ўзингиз... Йўғ-э... Сизга пул кўп керак бўлади. Унгача топсак ҳам... Мунисхон энди банди жу-до бўлиб қолди.

Саидий қулоқларигача қизарди ва гапни бошқа ёққа бурди, аммо Муҳаммадражабнинг яна шу тўғрида гапиришини хоҳлар эди.

— Ҳалиги ўртоғингиз, Мирза Муҳиддинми отлари? — деди Муҳаммадражаб, гўё Раҳимжонни хижолатдан чиқариш учун жўрттага гапни бошқа ёққа бургандай. — Шу киши бирон йўл-йўриқ кўрсатсалар...

— У терговчи, молия ишига сира алоқаси йўқ.

Муҳаммадражаб гўё Саидийдан катта бир янгилик эшитгандай ҳайрон бўлиб, анграйнб қолди, кейин худди тамоман янги гап бошлаган бўлиб ҳукумат — дарахт, унинг бир шохи эгилса, бошқа шохи ўзи келади, демоқчи бўлди.

Саидий «маст бўлиш пайшанбалари»нинг бирида ҳушдан кетгунча ичди. Эртаси жума куни эрталаб Мирза Муҳиддин келди.

— Энди ичмайман, — деди Саидий Мирза Муҳиддинга қонли тупуригини кўрсатиб, — бунини кўринг. Ичган куним эртасига бутун милкларим безиллайди. Тилим билан қаттиқроқ боссам қонайди. Ичсам битта-яримта ичаман...

Мирза Муҳиддин кулди.

— Ҳозир қанчадан ичиб юрибсиз? Илгари ҳам баҳарнави эди, ҳозир яна битта майхона орттирдингиз. Ахир, ҳар борганингизда поччангиз қуруқ жўнатмас? Ҳа, дарвоқе, поччангиз билан яраштирганимни Аббосхонга айтдим. «Саидийнинг ундан узоқроқ юргани яхшироқ эди», дейди. Кечаги сафар борганингизда қўйиб бердимми?

— Э, қўйиб бериш қаёқда дейсиз, сўлоғи ўйнаб ётибди-ю!..

— Нега?

Саидий тез жавоб бермади, орага бошқа гап ҳам тушмади, анчага чўзилган жимликдан сўнг солиқнинг дарагини айтган эди, Мирза Муҳиддин ўйлашиб туриб тамоман бошқа, бунга ҳеч алоқаси бўлмаган гап гапирди. Шу билан Саидийнинг умиди узилди, бошқа ҳеч гапирмасликка қарор берган эди, шу куни кечқурун Мирза Муҳиддиннинг ўзи гап бошлади-ю, илож қилиш тўғрисида мужмалгина жавоб берди. Бунини Саидий Муҳаммадражабга «илож йўқ», деб етказган эди, Муҳаммадражаб илжайиб ерга қаради, бир гапи бору, айтолмагандай кўринар эди. Саидий «ё қарз сўрамоқчи, ё бошқа бирон тadbирни айтмоқчидир», деб ўйлади, лекин иккаласини ҳам эшитишга тоби йўқ эди.

— Ҳайдар Ҳожини танийсизми? — деди Муҳаммадражаб, бирдан ёрилиб.

— Нима эди? Бир оз биламан... Тузук одам.

— Кечаси мени Аббосхон афанди чақиртирган эдилар. Мен у кишини билмас эдим, у киши ҳам мени танимайдилар, деб ўйлаган эдим. Танир эканлар... Қизиқ... ҳи... ярим кечагача чақчақлашиб ўтирдик. У киши ҳам... албатта... хизматдаги одам, мояналари етмайдиганга ўхшайди. Ҳайдар Ҳожи билан бирга иш юргизинг, дейдилар. Нимага, деб сўрамадим: зийрак эканлар, ўзлари фаҳмлаб, «кейин биласиз, тушунасиз», дедилар.

Аббосхоннинг бу таклифига тушунолмаي Саидий ўйланиб қолди ва анчадан кейин:

— Солиқни айтмадингизми? — деди.

— Айтдим. Ҳайдар Ҳожи билан янги иш бошлашга рози бўлсам, солиқ ёнимга қолади. Аммо бир томони бор: Ҳайдар Ҳожи билан иш юргизадиган бўлсам, ўшанинг олдига кўчиб кетишим керак эмиш. Рози бўлдим. Майли...

Муҳаммадражаб икки кун ичида омбордаги қолган-қутган молларни тарқатди, Мирза Муҳиддин айтганча ариза ёздириб, Округ молия шуъбасига топширди. Мирза Муҳиддин кўрсатган одамлар воситаси билан ҳовлисини бундан икки йил бурун хотинига ўтказганлиги ҳақида нотариусдан ҳужжат қилиб олди ва бу ҳужжатни бундан бир ярим йил илгари ёзилган талоқ хатга қўшиб, хотинига топширди-да, шипшийдам бўлиб ўйиннинг давомини кутди...

Мирза Муҳиддиннинг режасига кўра солиқ масаласида Муҳаммадражаб судга тортилиши, терговни Мирза Муҳиддиннинг ўзи олиб бориши, суд Муҳаммадражабни жазога тортмай, мол-мулкни мусодара қилиш ҳақида ҳукм чиқариши керак эди. Суд бўладиган ҳафтаси ҳамма нарса тахт бўлганда, маҳалла комиссиясининг раиси ишнинг пачавасини чиқарадиган бўлиб қолди. Вилоят газетасида маҳалла комиссиясини порохўрликда айблаган бир фельетон босилди-ю, унинг тақдирини ҳал қилди. Мирза Муҳиддин дарров эҳтиёт чорасини кўриб, уни қамоққа олди.

XXXI

Муродхўжа домла ўз меҳмонхонасига Саидийнинг кўчиб келишга розилигини олгунча юрак-бағри эзилиб кетган эди. Домла меҳмонхонасини ясатиб юрган кунларида Саидийнинг поччаси бор эканини, поччаси билан уришган бўлиб, ҳозир ярашганлигини эшитиб, дод деб юбораёзди. Кейинчалик Муҳаммадражабни бу

ердан жўнатиш ҳақидаги Аббосхоннинг таклифини эшитиб, шунча севиндики, одатдагича «сиз тажрибали» дейиш билангина қаноатланмасдан, «доҳи, Аббосхон доҳи», деб қичқирди.

Апрелнинг бошида Муҳаммадражаб, майнинг охирларида унинг оиласи кетди. Бунинг устига домла кўпдан бери кутиб юргани бир мақола марказий газетада босилиб чиқди-да, Саидийни ундан тортиб турган жонсизгина ипни шартта кесди. Бу мақола Муродхўжа домланинг жузъий айбларини кўрсатиш билан бирга, тил соҳасида қилган хизматини тақдир қилар ва ўқувчида унга нисбатан ҳам эҳтиром, ҳам қизғаниш ҳисси уйғотар эди.

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг Қенжа бу мақолага қарши узун бир мақола ёзиб берганида Саидий ўқиб кулди ва шуни Қенжа имзоси билан босилишидан босилмаслиги яхшироқ, деб маслаҳат берди. Мақолани Қенжа муҳаррирга берган эди, муҳаррир галвага тоби йўқ эканини, бир газетада кўтарилган масала ўша газетанинг ўз саҳифасида ҳал қилиниши лозимлигини айтиб, журналистликнинг ибтидоий қоидалари тўғрисида бутун бир соат сўзлади; сўнгра, мақолани Саидийга бериб, марказий газета бошқармасига махсус хат билан юборишини сўради. Саидий Қенжанинг кўз олдида марказий газета бошқармасига хат ёзди ва ўқиб бериб, конвертга солди. Марказий газета бошқармасига адресланган бу хат шу кунни кечқурун Муродхўжа домланинг қўлида очилди.

Оқибат, Саидий Муродхўжа домланинг меҳмонхонасига кўчиб келди.

Неча минг сўм харжланиб ясатилган уй Саидийники эди. У истаса — қора бархит билан қопланган диванга белигача ботиб ўтириб, деворга осилган шарқ ва ғарб адибларининг олтин рангли ҳал билан бўялган нақшли рамкалардаги портретларини, кун ботиши, ой чиқишини тасвирлайдиган ва киши ҳар қараганда бир янгилик топадиган чиройли манзараларни томоша қилади; истаса, чиройли жавонга терилган китоблардан бирини олиб, оёқларидан қуббаларигача никель каравотдаги шоҳи кўрпа ва пар ёстиқлар орасига кўмилиб ўқийди. Серсавлат иш столининг бир томонига тахланган ёзув қоғозлари, қўлига сиёҳдон ушлаб, «арзимас тортиқни қабул этинг» деган вазиятда турган кумуш ҳайкалча — яланғоч хотин Саидийни доим ишга чақиради. Уй тинч, ерга ёйилган патгилам оёқ

товушини чиқармайди. Исталган вақтда эшик ёнидаги кнопокани босилса, ичкаридан оқсоч хотин чиқиб, хизматга тайёр бўлади. Буларнинг ҳаммасини қилиб қўйиб, домла, худди зўр гуноҳ қилгандай, Саидийдан кўрқади, унинг олдига кирганида, эшик ёнидаги курсида омонат ўтиради ва киргани учун афв сўрайди, аммо ҳар куни унинг олдига киришга ва икки-уч соат ўтириб чиқишга бир баҳона топади. Бир куни шундай баҳоналардан бири Сорахонни юз кўриштириш бўлди.

— Нимага уяласан, аҳмоқ!.. — деди домла йўлакда. — Уз аканг!..

Саидий ўрнидан туриб эшикка томон борди. Домла Сорахонни етаклаб ҳар сафардагидан кўра дадилроқ кирди ва қизини Саидийга томон йўллади.

— Сўраш, ўрисча, знаком бўлинглар...

Сорахон панжалари орасидан Саидийга қараб, қадқоматига келишмаган бир қийшанглаш билан қўл узатди. Унинг терлаган кафти текканда Саидийнинг кулоғига «чип» этган товуш эшитилиб кетди.

— Неча кундан бери акангни кириб кўр, дейман, бу бевош уяламан, деб ҳеч кирмайди. Нега уяласан?

Сорахон иккала қўли билан юзини қоплаб, оёқларини кериб ўтирар эди.

Сорахон қочмайдиган, уялмайдиган бўлгандан кейин домланинг оиласида Саидийнинг илтимоси фармон, фармони ҳукм бўлди.

Саидий бу ерга кўчиб келганидан кейин Муниسخон уни кўрганида мудом ўзини кулгидан аранг тутиб гаплашадиган бўлиб қолди. Саидий бир куни бу кулгининг сабабини сўраган эди, Муниسخон, жавоб бериш ўрнига, Сорахоннинг ундан қочиш қочмаслигини сўради. Бу — Саидийнинг саволига жавоб эди. Саидий Сорахонга ўзининг қарашини қандай қилиб айтишни билмас, нима деса сохта чиқаётгандай туюлар эди, шунинг учун ҳозирча индамай, Сорахондан жирканишини Муниسخонга қачон бўлса ҳам кўрсатишга жазм қилиб қўйди.

XXXII

Бир кунн Аббосхон кечаси Муродхўжа домланинг олдига келиб, қайтишда Саидийнинг ҳужрасига кирди ва узоқ ўтирди. У нега матбуотда ҳеч нарсаси кўринмаслигини сўраб, Саидийни койиди. Саидий биратўла каттароқ бир нарса ёзмоқчи эканини айтган эди. У «катта» ёзиш учун аввал «майда» билан ўқувчи орттириш керак, деди.

— Мавзу кўп,— деди у,— хусусан, майда ҳикоялар учун ҳатто тайёр воқеалар бор. Кенжанинг ҳикоясини ўқидингизми?

— Йўқ,— деди Саидий,— мен умуман унинг асарини ўқимайман.

— Шоирингиз паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақирибдилар! Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Бу гапни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гапи эмас. Менингча, аввал, очилган хотин-қизларнинг ифбатини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш — бузуқ хотинларни қоралаш билан бўлади.

Аббосхон яна бирон соат вақтини аямай, шу мавзудаги унча ҳам катта бўлмаган бир ҳикоянинг планини тузиб берди.

План шундай эди: хунук бир хотин паранжисини ташлаб, катта резинка тўп олиб бермагани учун эрига талоқ хат топширади. Қишлоқнинг чапанилари бир ойда бу хотинни бузишади. Хотин бирмунча одамларнинг қамалишига, пичоқланишига сабаб бўлиб, оқибат, шаҳарга кетади.

Буларни ўйлаб чиқариш учун фантазияга эга бўлиш керак, аммо қаҳрамон — хунук хотинни барча келишмаган қилиқлари билан тасвирлаш Саидий учун тайёр, ёзилганини кўчиришдангина иборат эди. Ўшандай хунук, ўшандай хулқларга эга бўлган хотин — Сорахон эди.

Саидий ҳикояни битириб, Аббосхон айтган қишлоқ хўжалиги журналига юборди, кейин бир нарса эсига тушди: бу босилиб чиқса, Муродхўжа домла ўқийди ва шунда ўз қизининг сифатларини кўриб, хафа бўлмасмикин? Яна ўзига деди: «Мунисхоннинг бир қийқириб кулиши олдида мингта домла ўта берсин! Шу билан Сорахонга қандай қарашимни Мунисхонга кўрсатган бўламан-ку!»

Ўз боласини қўнғиз «оппоғим», кирпи «юмшоғим» деган экан. Ҳикоя босилиб чиққандан кейин домла бу ҳикоянинг қаҳрамони билан ўз қизи орасида ҳеч қандай ўхшашлик кўрмади. Домла буни, ҳатто Сорахонга ўқиб берди. Сорахон аввал бу хотиннинг қаерда эканини сўради. Домла, бу нарса Саидий ўйлаб чиқарган воқеа эканини айтган эди. Сорахон узун, ингичка бармоғи билан Саидийнинг пешонасига туртиб, «боқса одам бўласиз», деди.

Бу ҳикоя Саидийнинг барча ўртоқларига ёқди. Ҳатто Маҳмуджон афанди Илҳомга Саидийдан бундай гўзал лавҳа кутмаганини айтибди. Ҳикоя Кенжага ёқмабди. Ёқмаса бунинг Саидий учун аҳамияти йўқ, чунки агар Саидий ўлимга тайёр бўлиб, кафанга қараб қолган бўлса, Кенжа ўз терисидан кафан бичиб, суягидан тобут ясашга тайёр, Саидий шундай деб билар эди.

Аммо бир неча кундан кейин катта жанжал бўлди. Бунга ҳам Муродхўжа домланинг нафсонияти сабаб бўлди.

Ёзувчилар уюшмасининг навбатдаги мажлисида Муродхўжа домла «Ҳозирги вақтли матбуотнинг имлоси» мавзуида маъруза қилиши керак бўлиб, Аббосхон сўраганда мамнуният билан қабул қилган эди. Шу тўғрида газетага эълон берилганда муҳаррир қандайдир мулоҳазага бориб, маърузачининг номини кўрсатмаган экан. Мажлис бўладиган кун эълон чиққанда, Муродхўжа домла эълонда номи йўқлигини кўриб нафси койиди: «Маъруза қилишдан менга бир дона гуручга арзигундай манфаат йўқ,— деди домла ўзича,—отимдан ҳазар қилсалар, гапимдан ҳам ҳазар қилсинлар, илмимни хор қилмайман».

Домла бундай қарорга келганини жўрттага ҳеч кимга, ҳатто Саидийга ҳам айтмади. Аббосхон маърузачи келмаганлиги сабабли мажлис қолдирилишини эълон қилганда, Кенжа бир дадиллиги билан ҳаммани ҳайрон қолдирди. У аввало, қўйилган маърузани бу куннинг муҳим мавзуи эмас, деди, сўнгра, модомки бу кераксиз маъруза бўлмас экан, бу тўпланишдан фойдаланиш керак, деб таклиф киргизди. Кўпчилик унинг таклифини маъқуллади. Аббосхон бу йиғилишдан қандай фойдаланиш ҳақида кимда қандай таклиф борлигини сўраган эди, бир неча киши Саидийнинг қишлоқ хўжалиги журналида босилган «Ошиқлар» деган ҳикоясини муҳокама қилишни таклиф этди. Саидий, қути ўчиб Аббосхонга қаради. Аббосхон ўз навбатида, «ишингиз бўлмасин, парво қилманг», дегандай ишора қилиб кўз қисди. Аммо Кенжанинг қисқагина даромадидан кейин залда шундай кайфият туғилдики, Аббосхоннинг бу ишораси Саидийга тасалли бермай қўйди. Хусусан, Кенжа Саидийнинг «Ошиқлар»и очикдан-очик шўро ҳукуматининг хотин-қизлар озодлиги тўғрисидаги сиёсатига зарба бериш, қишлоқдаги шўроларга қарши унсурларнинг акс ташвиқотлари, қора гуруҳларни тер-

роп йўлига ундашларига дастак қилиш ниятида ёзилганлигини, бунинг қишлоқ хўжалиги журналида босилуви ҳам тасодифий эмаслигини даъво қилгандан кейин, Аббосхоннинг ўзи тасаллига муҳтож бўлиб қолди. Аббосхон тезроқ музокарани тўхтатиб, охириги сўзни сўзлашга шошилди.

Мажлис тугади.

— Ҳаммаси маслаҳат қилиб келган экан,— деди Саидий Аббосхонга, йўлда кетаётиб.— Мен бунни Кенжанинг дадиллигидан билган эдим. Домла келганда ҳам булар маърузани қолдиришар эди.

— Сиз хафа бўлдингиз, чоғи?— деди Аббосхон, Саидийнинг елкасига қўлини ташлаб.— Бундай бўлишини мен сизга шу мавзунни беришда билган эдим. Агар танқид шу билангина чекланадиган бўлса — қаноатланмайман. Бир мартаба эмас, бир газета эмас, кўп мартаба, жумҳуриятдаги ҳамма газеталарда танқид бўлишини хоҳлайман...

— Нима, биратўла ер билан яксон бўлишимни хоҳлайсизми?— деди Саидий.

— Асар қанча кўп ва қаттиқ танқид қилинса, ўқувчи уни шунча қизиқиб ва қидириб ўқийди!

Саидий бунга ишонди, чунки, Аббосхоннинг ёмон ниятда бир иш қилишини кўз олдига келтиролмас эди.

XXXIII

Оламдаги ҳамма эркаклар кетсиз бир сафга тизилган. Мунисхон жинснинг фарқига борадиган бўлганидан бери шу саф олдидан ўтиб боради. Мунисхон саф олдидан ўтиб бораётганлигини идрок қилмасидан бурун, назарида, эркакларнинг ҳаммаси бир хилда эди, сўнг эркак эркакдан фарқ қила бошлади, ниҳоят, унга ёқадиган, олдидан ўтиб кетганида қайрилиб қарашга мажбур қиладиган эркаклар учрай бошладди. Энди бир сабаб шундай эркакларни сафдан бир қадам илгарига, унинг қаршисига чиқариши ва шулардан янги бир саф ташкил топиши керак. Ўзининг ёнидами ё дунёнинг у бурчидами эканини билолмай юргани эркакни Мунисхон шу сафдан топади ва бу эркак унинг учун шу жинснинг энг мукаммали бўлади.

Салимхон ярим ойлик командировкага бориб қайтгач, Мунисхон онасидан хунук бир гап эшитди: акаси

уни марғилонлик Мухторхон деган бир кишига бермоқчи эмиш! Мунисхон нимжон, хотинчалиш бу одамни бир неча марта кўрган. Мухторхон ҳар келганда Аббосхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқаларнинг иштирокида тонготар ўтиришлар бўлар, қачон бирон сабаб билан Мунисхон кирса, Мухторхон гапириб тургани устидан чиқар эди. Мижғов, хотинчалиш, эзма бу одам билан бир ёстиққа бош қўйиш эҳтимоли Мунисхонни шундай ваҳимага солдики, онасини восита қилишга сабри чидамай, акаси билан юзма-юз ўтириб гаплашишга мажбур бўлди.

— Яхши йигит!— деди Салимхон.— Мулойим, ширинсўз, қиздай йигит!..

Мунисхон бу «қиздай йигит»нинг мулойимлиги, ширинсўзлигидан кўра йигитдай йигит қисганда қўлининг оғришини афзалроқ кўрар эди.

— Менинг ўзимда ҳам ихтиёр борми?— деди.

— Бирон хоҳлаганинг борми?— деди Салимхон кулимсираб.

— Йўқ, лекин...

Салимхон унинг гапини оғзидан олди:

— Йўқ, синглим, бу тўғрида гапиришдан илгари сенга бир нарсани айтиб қўяй, сен ҳар бир оғиз гапингни шуни эсда тутиб айт: мен сенинг аканг, сенга энг яқин киши. Бундан ташқари, отамиз оталик муҳаббатини ва масъулиятини менга ташлаб кетган. Сен хоҳлайсанми, йўқми, бундан қатъи назар, мен сени бахтиёр қилишим керак! Тушундингми?

Мунисхон ерга қараб тек қолди.

— Биламан, нима демоқчисан,— деди Салимхон, давом этиб,— сен «муҳаббат» ва «мажбурият» тўғри-сида ўйлайсан ва «мажбурият»дан кўра «муҳаббат» натижасида вужудга келадиган никоҳни ортиқ кўрасан. Уйлаб қарасанг, иккови орасида фарқ катта эмас. Балки «мажбурият» натижаси бўлган никоҳ яхшироқ бўлади. Фараз қилайлик, мен сени мажбуран куёвга бердим. Сен то у одамга кўниккунча бирмунча вақт қийналасан. Мана шу сени ҳозир ваҳимага солади. Ҳолбуки, «муҳаббат» натижаси бўлган никоҳда ҳам хотин шу қийналишни, кўникишни бошдан кечиришга мажбур, чунки сен муҳаббат боғлаган эркак сенга ўзининг ялтироқ томонларини кўрсатади. Унинг қора, чирик томонларини никоҳдан кейин кўрасан ва шунга кўникишга мажбур бўласан. Шундай бўлгандан кейин бу икки никоҳ орасида қандай фарқ бор?

Мунистоннинг кўз олдига Саидий келди, хаёлида унинг чирик ва ялтироқ томонларини излади.

— Бу бир,— деди Салимхон, давом этиб,— бундан ташқари, хотин нима?— Фақат она... Она... бўлиш учун эркакдан эркакни фарқ қилиш, менингча, зарур эмасдир.

— Эркак ҳам фақат ота-да! Нега у қизни қиздан фарқ қилади?— деди Мунистон ўзи ҳам кутмаган бир дадиллик билан.

— Йўқ... Албатта ота, аммо... Мен бошқа нарса демоқчиман. Муҳаббат тўғрисига келганда севиш ҳуқуқини эркакка бериш керак. Хотин унинг муҳаббатини ўзига қаратиши лозим.

— Хотин эркакдан кам демоқчисиз-да!

— Сабр қил... Бу тўғри. Табиатни қонун билан ўзгартириб бўлмайди. Бунда насл масаласи бор. Мана, мен сенга исбот қилай: бир хотин йигирмата эрлик бўлса ҳам, бари бир — битта туғади, балки туғмайди. Бир эркакнинг йигирмата хотини бўлса, ўнта бола туғилиши мумкин.

Салимхон асл муддаосини йўқотиб қўйди. У, «хотин эркакдан кам» демоқчи, аммо бу фикрни нимага боғламоқчи бўлганини унутди, яна бошидан тушмоқчи бўлган эди, Мунистон унинг сўзини кесди:

— Маориф ишчилари союзининг мажлисида қилган докладынгизда нима деган эдингиз? Хотин-қизлар эрлар билан тенг ҳуқуқли, у-бу, деб ҳеч кимга сўз бермаган эдингиз-ку?

— У доклад, мен ҳозир сенга доклад қилаётганим йўқ.

Шу кечаси Мунистон кўрпага кирганидан кейин Мухторхон тўғрисида ўйлаб, «жуда ҳам хотинчалиш эмас эди шекилли, назаримда шундай кўрингандир-да», деган фикрга келди, икки кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшитиб, хаёл сурди. Мухторхон бориб-бориб тўлишади, чинакам йигитга ўхшаб қолади, қаср солади, қасрнинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мрамар ҳовузда олтин балиқлар сузиб юради. Шабада эсганда дарахтлардан мусиқа товуши чиқади...

«Йўқ,— деди Мунистон сесканиб,— худо кўрсатмасин!»

Мунистон унинг суратини қидириб топди-да, унга узоқ тикилиб анча нарсалар кашф этди: кўзи унча ҳам

юмалоқ эмас, қора билагии унча ҳам ингичка кўринмайди; озгина семирса ўртача одам бўлар...

Яна бир куни Салимхон бир муносабат билан шу тўғрида ҳеч қандай эътирозга ўрин қолдирмайдиган қатъий сўз айтди: «Сенинг учун мен ўйлайман, сенга ҳеч ўйлаш керак эмас», деди. Муниҳон бу сўзни эшитганидан сўнг Мухторхондан яна «ўртача одам бўлиш» белгиларини излади, топди, анчагина топди, аммо хилватга кириб йиғлар эди. У ўзини турмага олиб кетилаётган маҳбусдай сезарди: унда қанақа хулқлар бор эканини билмайди; бир ёқдан тузукроқ камерага тушсам гўрга эди деса, иккинчи ёқдан қандай камера бўлмасин, ҳозирдан кўникишга мажбур.

Унинг сўнгги кунларда қиладиган иши Саидийдан нуқсон, Мухторхондан фазилат излашдан иборат бўлиб қолди. У Саидийнинг фазилатини нуқсонга, Мухторхоннинг нуқсонларини фазилатга айлантирар эди. Бу қийин иш бир неча ҳафта ичида уни шунча сўлитдики, Саидий уни кўчада кўриб дарров пайқади.

— Нима бўлди, тобинг йўқми?— деди унинг кўзига тикилиб.

Муниҳон ерга қаради.

— Йўқ... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман.

— Рангинг қочгандай...

— Сенинг ҳам...

Бу тўғри, Саидийнинг ҳам ранги кетган, чунки у ҳам бир неча ҳафтадан бери, Муниҳон сингари, шу қийин ишни қилар— Муниҳоннинг фазилатларидан нуқсон ясар эди. Икковининг фарқи шундаки, Муниҳон ўзини алдай олмаган— фазилатдан нуқсон ва нуқсондан фазилат ясашдан ожиз келган минутларида йиғларди, Саидий эса ичар эди.

Иккови узоқ жим қолганидан кейин Саидий:

— Қутлашим мумкинми?— деди.

Бу сўзни у жуда тез айтди, аммо айтиб бўлгунча кўзидан ёш чиқиб кетаёзди.

— Мумкин!— деди Муниҳон ўзини хурсанд кўрсатишга тиршиб.

Муниҳон шу билан, бўлажак куёвини яхши кўришини, ўзини бахтиёр ҳисоблашини билдирмоқчи бўлди. Саидий бунга ишонмаса ҳам, ҳар қалай, Муниҳоннинг шу ҳаракати унинг юрак-бағрини эзиб юборди.

Саидий унинг билагидан ушлаб:

— Орамизда...— деб гап бошлаган эди, Мунисхон сўзни кесди.

— Бўлди, бўлди... Қалин ўртоқ эдик, аммо нима бўлиб ўшандайлар... бўлганига ўзим ҳам ҳайронман.

Саидий унинг билagini секин қўйиб юборди.

XXXIV

Мунисхоннинг тўйи шу йилнинг кузида бўладиган эди. Саидий сўнгги ойлар ичида Мунисхоннинг фазилатларидан нуқсон яшашдан чарчаб, ўзига тасалли бериш учун янги, ўз назарида ундан кўра жўнроқ иш топди, қачон шу тўғрида ўйласа дарҳол ўзига-ўзи: «Мен уни олмоқчи эмас эдим, муҳаббат боғлаганим йўқ», дейдиган ва кўнглининг фарёдини ичкилик билан босадиган бўлди.

Бусиз ҳам «маст бўлиш пайшанбалари» Аббосхон, Салимхонлар суҳбати, домла билан бўлган ўтиришлар — ҳаммаси Саидийга рюмка тутар, қаерга борса қаршисидан шиша чиқар эди.

Бу орада Сорахон унинг олдига тез-тез кириб турадиган бўлди. Қачондандир бошлаб чой ва овқатни оқсоч хотин эмас, Сорахон олиб кира бошлади, яна кечалари кириб Саидийнинг чойга майлини ҳам сўраб қўяр эди. Бундан кейин тез фурсатда домланинг хотини ҳам юз кўришди. Пакана, ориқ, юзи кўкимтир — заҳил бу хотин Саидий билан биринчи кўришганида «ўзимнинг ўғлим бўласиз», деди, иккинчи кўришганида эса титраб-қақшаб оқсоч хотиннинг ярамас хулқлари бор эканини айтиб берди. У худди ҳозир шу оқсоч билан уришаётгандай, юпқа лаблари бир-бирига тегмай, заҳил ранги кулранг бўлиб кетди, кўз жияклари қизарди. Саидий буни «Нега чой, овқатни оқсоч хотин олиб кирмайди?» деган сўроғига жавоб деб ўйлади.

Сорахон бир кирганда Саидий бошқа гап тополмай:

— Оқсоч хотин шундақа ёмонми, Сорахон?— деган эди, Сорахон қўл силтаб:

— Онамнинг ўзлари ҳам уришқоқлар,— деди.

Сорахоннинг онаси ҳар кирганида уйда кўнгилсиз бир воқеа ёки жанжал бўлиб ўтгандай бир кайфият қолар эди.

Бир куни Сорахон ҳеч кутилмаган бир иш қилди: Саидий бир кечаси одатдагидан кўра ҳушёрроқ келдида, яна кўчага чиқиш нияти бўлганлиги сабабли ечин-

май, каравотга чўзилди. У хаёл суриб ётганида секин эшик очилиб, Сорахон чойнак олиб кирди. Саидий ўзини уйқуга солиб ётаверди. Сорахон қўлидаги чойнакни каравотнинг боши томонидаги курсига қўйди-да, Саидийни уйғотди. Саидий уйғонмади. Сорахон уни учиб қолган гумон қилиб секин оёқ кийимини ечди, устига кўрпа ёпиб чиқиб кетди.

Саидий ўрnidан туриб, чойнакни олиб кўрди. Бу — совуқ чой эди. Учиб қолган одамнинг оёқ кийимини ечиш, устига кўрпа ёпишни ҳар ким ҳам билади, аммо ўшандай кишининг бош томонига, бошқа жойга эмас, уйғониб пайпаслаганда қўли етадиган жойга совуқ чой қўйиш ҳар кимнинг иши эмас! Наҳот Сорахон шуни билса! Демак, туппа-тузук! Саидий шифтга қараб узоқ ўйланиб ётди. Унинг кўз олдидан бу кунгача кўрган қизлар ўта бошлади. Буларнинг ичида Сорахон қўлидаги чойнаги билан ажралиб турар эди. Саидий шунча вақтдан бери биринчи мартаба унинг афт-бошига тузукроқ қарашга қарор берди.

Эрталаб Саидий Сорахонга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлган эди, эрталабки чойни, нима бўлиб, яна оқсоч олиб чиқди. Сорахон шу кун кечқурун ҳам чиқмади ва шунақаси уч кун йўқ бўлиб кетди. Учинчи кун кечқурун Саидий Мирза Муҳиддин билан чиқиб кетаётганида уни дарвозанинг олдида учратди. У духоба паранжи ёпинган, қўлида чиммат, кўчанинг нариги юзидаги бир қиз билан хайрлашар эди. Саидий у билан сўрашмоқчи бўлиб Мирза Муҳиддиндан кейин қолди. Сорахон юзини чиммат билан тўсиб, Мирза Муҳиддинни ўтказиб юборди-да, ўзига одат бўлмаган бир абжирлик билан бурлиб бир қадам ташлаганида Саидийга тўқнаш келди. Саидий сўрашгани қўл узатди.

— Нима бўлди, Сорахон, чиқмайдиган бўлиб кетдингиз?— деди кайфдан ҳисилиб милтиллаб турган кўзларини унинг кўзига тикиб.

Сорахон бу қарашга бардош беролмай, унинг кўкрагига қараб туриб:

— Қовун сайлига чиққан эдик...— деди ва Саидийнинг оқ шоҳи кўйлагига қаердандир илашган қизил ипни олиб ташлади.

Чойнак уни ҳамма қизлардан ажратган бўлса, бу ипни олиб ташлаши уни Саидийга озгина яқинроқ келтирди. Оқ кўйлакка қизил ипнинг ёпишиб туриши бир нуқс — камчилик. Ҳар қандай камчиликни шу камчиликдан манфаатдор бўлмаган киши тез пайқайди.

Демак, Сорахон Саидийнинг нуқсонли бўлишидан манфаатдор эмас!

Саидий Сорахоннинг тез-тез кириб туришини илтимос қилди, бу илтимосни хайрлашишда бошқа гап тополмагани учун қилмади, лекин нима муддаода қилганини очиқ билмас эди. Шу кўришишда Саидий катта бир нарса кашф қилди: Сорахоннинг кўзи қора, кнприклари бу кунгача кўргани ҳамма кнприклардан узун.

Шу кундан бошлаб Сорахон ҳар кирганида Саидий янги бир нарса кашф қила бошлади... Ахири бир куни «Сорахон хунук, бу рост, аммо истараси иссиқ», деган фикрга келди, бир ҳафтадан кейин эса бу фикрга яна янги бир фикр қўшди: «Баъзи қизлар чиройли бўлса ҳам истараси совуқ бўлади, ҳуснда истараннинг аҳамияти зўр».

— Муҳаббат нима?— деди Саидий бир куни Жамол Каримийга, бўшатган рюмкасини столга қаттиқ қўйиб.— Ҳайвоний хоҳиш, лекин унинг яланғоч ўзи эмас, ҳисдан гуллар ясаб безалгани. Бу гуллар қуриб тушса, ҳайвоний хоҳишнинг ўзи қолади. Шу сабабли никоҳ учун муҳаббат шарт эмас. Шунинг учун «Бу хотин хунук, буниси чиройли», дейишда маъно йўқ.

Бу тўғрида шунча кўп гапирдики, Жамол Каримий «Мени яхши кўрган қизимдан айштмоқчи», деган шубҳага тушиб:

— Муҳаббат борми, йўқми, хунук хотин яхшими, чиройлигим, бундан қатъи назар, мен ўша қизни оламан,— деди.

Саидий учун эса у ўша қизни оладими ё бошқаними — барибир, фақат муҳаббатнинг йўқ эканига ва турмуш учун чиройли хотиндан хунук хотин яхшилигига ишонса бўлгани эди.

Бир куни Саидий газетага шошилишч равишда тушириладиган кампания материалларини ишлаб, ишга бормади, тушки овқатдан сўнгги бир соат истироҳатини ҳисобга олмаганда, бу куни эртадан кечгача ишлади. Унинг кўзлари шунча толдики, яқин нарсалар узоқ, тиниқ ранглар хира кўринар эди. У қаттиқ бир керишиб ўрнидан турганида кўзи қоронғилашди, боши айланиб, қулоғига гувиллаган товушлар эшитилди, секин ташқарига чиқди. Ҳозиргина тинган ўткинчи ёмғир кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни босган. Ҳаво соф. Дарахтларнинг барги тиниқ кўк ва улардаги ёмғир томчилари, ботиб бораётган қуёшнинг қизғиш нурида жилваланар эди. Саидий панжаларини чалмаштириб боши орқаси-

га қўйганича узоқ айланиб юрди. У уйдан чиққанидан бошлаб қайтиб киргунича хаёлдан бўшамеди; шунча хаёл сураб эдики, ҳатто оёғини артмасдан кириб кетганини столнинг олдига борганида орқасига қарабгина билди. Бўялган полнинг бир неча ерида оёқнинг изи қолди. Эшикка яқин ерда эса пошнадан кўчган бир парча лой ҳам ётар эди. Саидий оёғини артиб кирди-да, яна ишга ўтирди, қоронғи тушиб чироқ ёқилгунча яхши ишлади, аммо чироқ ёқилгандан сўнг эшик олдида ётган бир парча лой унга халал бера бошлади: супургини олиб кириб, энди энгашганида Сорахон кириб қолди.

— Вой ўлай, Раҳимжон ака,— деди Саидийнинг қўлида супурги кўриб.— Сиз ишлаб ўтирганингиз учун ювдирмаган эдим. Қўйинг, бемаҳалда, ёмон бўлади...

— Озгина...— деди Саидий супургини ундан олиб қочиб,— шундай... мана шу лойни...

Сорахон қўймасдан супургини олди ва уйни супурди.

— Хаёл суриб оёғимни артмасдан кирибман. Шунча парво қилмай десам, яна кўзим тушади.

Сорахон эшик олдидаги латтани олиб кириб, оёқ изларини артиб олди. Сорахон то бу ишларни қилгунча Саидий яна талай нарсалар кашф қилиб қўйди, кейин Сорахон жувон бўлганда қандай хотин бўлишини кўз олдига келтириб кўрди: жувон бўлганида тўлишар, тўлишганда ёмон бўлмас...

— Ишингиз бўлаёздими?— деди Сорахон дераза ёнидаги креслога ўтираётди.— Овқат яқин...

Унинг шоҳи кўйлакни кўтариб турган кўкрагига кўзи тушган Саидийнинг қулоғига бу товуш жуда майин ва ёқимли эшитилди.

— Ишни-ку, ҳар қачон йиғиштирилса бўлаверади, аммо иштаҳа йўқ... Билмадим, куни бўйи бир жойда ўтирганданми...

— Йўқ, мен-чи, мен кунни бўйи юрдим. Менинг ҳам иштаҳам йўқ. Ёмғир ёққанга суюнган эдим, ҳаво салқин бўлса...

У сўзини тамом қилмасдан Саидийнинг столи ёнига келди. Саидий эса унинг яна ҳам яқинроқ келишини хоҳлар эди, келмагандан кейин икки тирсагини столга қадаб, Сорахонга яқинлашди.

— Сизнинг ҳам менга ўхшаш ёзлигингиз йўқ экан,— деди Сорахоннинг қўлини ушлаб.

Сорахоннинг қўлига Саидийнинг эмас, йигитнинг қўли тегди. Сорахон ҳуркиш акс этган ҳаракати билан шунни билдирди. Саидий бунни фаҳмлаб дарҳол қўлини олди-да,

шу дамни совутмай ўз билагининг терисини чўзиб кўрсатди.

— Кўрдингизми, мен шунча семиришим керак...

Сорахон ўз билагига қаради. Саидий унинг билагига эмас, стол устидаги бошқа бирон жонсиз нарсага қўл узатгандай беғараз ҳаракат билан унинг билагидан ушламоқчи ва терисини чўзиб кўрсатмоқчи бўлди. Сорахон қўлини олиб қочди ва кулди. Шу кулги Саидийнинг кейинги ҳаракатига йўл очди. У Сорахонни иккала билагидан ушлаб ўзига тортар экан, ичида аввал «бу қандоқ бўлди, бу қандоқ бўлди», деди, кейин эса «аввал бунни ўпай, қандоқ бўлганини кейин суриштираман», деди.

XXXV

Сорахон питиллаб қўймадими, ё биров кириб қолишидан ҳадиксирадими, ишқилиб нима бўлди-ю, Саидий Сорахонни ўша кунни ўша тобдаги хоҳишича тузукроқ ўпа олмади.

Икки кун йўқ бўлиб кетган Сорахон учинчи кунни кечаси кулимсираб, зада бўлган отдай ҳурка-ҳурка кирганида, Саидий яна унинг билагидан ушлади; аммо негандир бу сафар ҳам муддаосидагича ўпа олмади. Тузукроқ ўпиши учун, назарида нимадир кам эди. Сорахон деярли ҳар кунни киради. Саидий ҳар сафар кеча мўлжаллаб қўйганича амал қилади, аммо кам нарса ҳамон кам бўлиб келар эди. Кейин у, «кўнгилдагидай бўлши учун ҳар икки томоннинг ҳам интилиши шартдир», деган фикрга келди. Орада уч ҳафта ўтгандан кейин бу шарт ҳам жойига келди. Аммо Саидий ҳамон норози эди. Ахир бир кунни ўзидаги бу туйғуни таҳлил қилиб, «чиройли қизларни севиб изтироб чекиш, хунукларининг бошини айлантириб эрмак қилиш — йигитлик ёшининг оғриғи», деган натижага келди.

Албатта эрмак. Наҳот уни ўпиш бошқа ҳақиқий ўпишлардай муҳаббат ҳоврини бир оз пасайтириш бўлса!

Никоҳ учун хотиннинг чиройлигидан хунуги яхшилиги, муҳаббат ҳислар билан безатилган ҳайвоний хоҳишнинг ўзигина эканлигига Саидий қанча бошқаларни ва шу билан ўзини ҳам ишонтиришга уринса, Мунисхоннинг фазилатларидан нақадар нуқсонлар ясаса ҳам, ҳарҳолда, Мунисхон Мунисхонлигида қолди. Мунисхон билан биринчи мартаба учрашувини хотирлашнинг ўзи бу фикрларнинг ҳаммасини пучга чиқарар ва бунга ўзини яна ишонтириш учун ойлаб Жамол Каримийнинг миясини қоқиб қўлига берувчи керак бўлар эди.

Саидий нима учун университетга киргани қанчалар машаққат тортди? Университет уни Мунисхоннинг кўзи тушадиган йигитлар қаторига қўйиши керак эди. Энди у нега мартаба, бойлик орттириш учун бунчалик жонини жабборга бераётир? Мартаба, бойлик—уни бошқа ҳамма эркаклардан ажратиши, Мунисхоннинг диққатини жалб қиладиган ўринга қўйиши керак эди.

Бироқ Саидий кечикди. То у мартаба зинадан кўтарилиб оламдаги ҳамма эркаклардан юқорига чиққунича бошқа киши — Мухторхон ўзининг аллақандай фазилати билан Мунисхонни ўзига қаратиб олди.

Аммо Саидий ўзини унча ҳам кечикмаган ҳисоблар эди. У ўзини мартаба поғонасига қадам қўйиш олдида турган ҳис қилар ва сўнгги қадамни ташлаш, назарида, жумҳурият матбуотининг бир шовқин кўтарилиши билан бўлиши керак эди.

Нега матбуот шовқин кўтармайди, нега Аббосхоннинг «Саидий ўзбек адабиётининг ифтихори бўлажак» деганини газеталар йирик-йирик ҳарфлар билан сарлавҳа қилмайди? Ахир буни Аббосхонгина эмас, ҳамма билади-ку! Талантнинг қадрига етадиган Мурод, ўжа домла бунга ишониб неча минг сўм сарф қилди. Маҳмуджон афанди ўзининг Туркияда кўрган адибларига таққослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йўлини Раҳимжон бир ҳафтада босади», деди.

Ҳақиқатда эса Саидий ёзувчиликда сўнгги зинага қадам босиш эмас, биринчи зинадан ҳануз оёғини кўтаролмаган эди. У, шунча вақтдан бери «Ошиқлар», «Қаландар» сингари яна икки-уч ҳикоя ҳам шунча шеъргина ёзди, холос. У ўз доирасидаги танқидчилар, адабиёт назариясининг етакчилари таълими билан атоқли ёзувчиларнинг атоқли бўлувлари сирини очмоқчи бўлиб, бундан илгарироқ «оламнинг бузуқ эканини ва яна бузилиб келаётганини» очиб қўйди. Бурун Ёқубжондан ҳам камгап бўлган Саидий, гап мавзуи оламнинг бузуқлиги ҳақида кетганда, Маҳмуджон афандидан ҳам сергап бўлар эди. Унинг адабий фаолияти «оламнинг бузуқ» эканини биладиган одамлар билан суҳбат қуриш, билмаганларга тушунтириш бўлиб қолди. У сўзлайди, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмидан бирон винти тушиб қолган гумон қилади. Кенжа, Теша сингари кишларнинг эса мия механизмидан бир винти эмас, бутун бошлиқ бир парраги тушиб қолган ҳисобларди.

Унинг учун мия механизми бутун кишилардан бири — Илҳом. У Саидийнинг тилига тез тушунади, бирон фикр-

ни англатиш учун бирон имо кифоя. Бир куни «сиёсат ёмон» демоқчи бўлганини Илҳомга кўз ва юз ҳаракати билан англатишга муваффақ бўлиб шунча завқ қилдики, нчда «ер юзида иккита ақлли одам бор: бири — мен, иккинчиси — Илҳом» деб қўйди.

Ўз доирасидаги кишиларнинг ҳаммасини Саидий ақлли, ҳаммасининг мия механизмини бут ҳисоблар, буларни «тушунадиган одамлар», деб атарди.

— Мен ўйлайман биз мохов эмасмиз,— деди Ёқубжон, бир куни босмахонада Саидийнинг биқинига туртиб,— йўқ, агар мохов бўлсак уни айтинг...

— Хўш?— деди Саидий, қўлидаги оттискларни ўлчаётиб.

Ёқубжон жавоб бермай, қўлидаги ўзи терган бир неча сатрли набордан оттиск олиш учун пресс ёнига кетди. У қайтиб келиб изоҳ бермоқчи эди, аммо метранпаж рухсатсиз ҳарф териш мумкин эмаслигини айтиб, оттиск олгани қўймаганидан кейин, вёрстка тамом бўлгунча индамай, терган наборини тарқатиш билан овора бўлди. Метранпажнинг бу гапи Саидийга ҳам тегди, чунки у ҳам ҳар замон ҳарф теришни машқ қилар эди.

— Ҳеч шубҳасиз, биз мохов эмасмиз,— деди Саидий кўчага чиқишганда.— Нима эди?

— Ҳамма гап ейди, биз нега емаймиз? Гап — кузнинг зеб-зийнати...— деди Ёқубжон.

Саидий, жўралар тушунадиган одамлар бўлса, гап ейишга тайёр эканини билдирган эди, Ёқубжон эртасига жўраларни ном-баном айтди. Булар орасида Саидийга унча синашта бўлмаган бирмунча киши, жумладан, вилоят ижрокомининг собиқ секретари, ҳозир мактаб мудири Зокирхон ҳам бор эди.

Саидий Зокирхонни Салимхоннинг уйида, терговчи Мирза Муҳиддин ҳикоя юзасидан тергов юргизганини айтиб, ёзувчиларнинг қўрқоқлигидан шикоят қилган куни кўрган эди.

Зокирхон ер ислоҳоти ўтказилаётган вақтда бир неча масъул ишчилар билан бирга вилоят партия комитетига арıza берди. Гуруҳ шикаст еди: булардан бир неча киши партиядан ўчирилди, бир нечаси тавба қилиб, тавбаси рост эканини ер ислоҳоти вақтида кўрсатди. Зокирхон эса ёлғондакам тавба қилди, орада бир неча ой ўтказиб туриб, вилоят партия комитетига қарши гуруҳ ташкил қилди, гуруҳ тор-мор этилди. Ўрганган қиморбоз турли йўллар билан пул топиб қиморга бой бергандай, Зокирхон ишлаб-ишлаб эътибор орттиради-да, бу эътиборга

бир гуруҳбозлик чиқиш билан барҳам беради. Бу шунча кўп такрорландики, бутун шаҳар уни танир ва ҳамма унга «гуруҳбоз» деб қўлини бигиз қилар эди. Зокирхон қўлига кичкина чамадонини олиб, кўчага чиққан куни ҳамма билар эдики, бир иш қилган ва ариза бергани марказга кетаётир. Оқибат, бу курашда Зокирхон шунча ҳолдан тойдики, ким ёрдам қўлини чўзса, унинг башарасига қарамасдан қўл узатадиган бўлди. У ҳам оламдан норози, шунча норозики, ҳатто биринчи гап мажлисидаёқ Саидийга ёқа қолди.

Бошланишда бешта бўлган жўралар сони оининг охирида тўққизга етди ва Саидий буларнинг ҳаммасидан ҳам мамнун эди.

— Гап мажлиси — каъба уйи, унда нима гуноҳ қилинса гуноҳ дафтарига ёзилмайди, аммо гап шу ерда қолиши керак, бу шарт,— деди бир сафар Ёқубжон суяк кемираётиб.

Зокирхон кулди.

— Ҳа, бўлмаса шу ерда ҳам мафкура суриштиринг!.. Зиёлилар қурултойи эмас бу ер!..

Гап бошланиши вақтида «гуноҳ» ҳисобланган сўзлар кейин-кейин оддий сўзлар қаторига кириб қолди. Саидийнинг назарида, оламнинг ҳамма ери бузуқ, оёқ босадиган ери йўқ, фақат шу гап-мажлисларигина тузук, шунинг учун шу гап-мажлисларидагина ўзини фароғатда ҳис қилар эди.

Бир сафар қотма, Маҳмуджон афандидай товуши ингичка бир муаллим искарддан бир қултум ортиқроқ ичиб олиб, кўкрагига муштлади.

— Мен ўзимга тўқ, ҳар куни қазили ош ейман, аммо ичимга ош эмас заҳар киради. Зиёлилар қурултойида мени сўкдилар. Сўксинлар!

Жамол Каримий Зокирхонга қаради. У ўз навбатида Саидийга қаради. Саидий ерга қаради.

— Нима қилиш керак?— деди муаллим давом этиб.— Қани?

— Ташкил қилиш керак...— деди Зокирхон кулимсираб.

Нима ташкил қилиш керак эканини ҳамма билар эди.

Ёқубжон ҳозир гўшт ўғирлаб еган мушукдай, лабларини ялаб, ҳаммага ер остидан қаради.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

I

Саидий Мухторхонни тўй ҳафтаси Салимхоннинг уйида кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг нимаси бор, бир бедавоку! Қаншари паст, икки кўзи лойга тушган мунчоқдай, бет суяклари чиққан. Қулоқлари елпиғичдай. Яна соқолига оқ тушган. Наҳот Муниسخон бунинг фақат бойлигига учган бўлса! Бошқа бир нарса ҳам бордур. Мухторхонни, шу оддий бир киши, ибтидоий мактабнинг муаллимини Аббосхондан тортиб Маҳмуджон афандига ҳамма иззат қилади. Маҳмуджон афанди у билан сўрашганда энгашиб, қўлини ўпгудай бўлади. Саидий унинг Муродхўжа домланинг уйида Аббосхон, Салимхонлар билан сенсирашиб, ҳазиллашиб, кулишиб ўтирганини кўргандан кейин, «ҳарҳолда бу одамда бир сир бор, бир тилсимнинг калити бунинг қўлида бўлса керак», деган фикрга келди.

У бир вақтлар Муниسخоннинг турар жойини тасаввур қилолмай, «дарвозаси оддий дарвозалардан бўлиши, унинг ичи ҳам шундай оддий деган сўз эмас, ким билади, бунинг ичида қандай сирлар бор» деганидай, Мухторхоннинг ташқи кўриниши тўғрисида ҳам шундай ўйга борди. Унинг қаршисида ўтирганида ҳар дам ундан бирон мўъжиза кутар эди.

— Дарвоқе, поччангиздан салом. Хаёлимдан кўтарилибди...— деди Мухторхон Мирза Муҳиддин билан шахмат ўйнаб ўтириб.

Саидий бир чўчиб тушди: Мухторхон Муҳаммадражабни танир деб сира ўйламаган эди.

— Саломат бўлсин,— деди Саидий шошиб,— танир экансиз. Кўпдан бери хат олганим йўқ.

Мирза Муҳиддин қалтис бир шах берган эди, Мухторхон ўйланиб қолди. У шоҳни қайси катакка қўйса фойдалироқ бўлишини ўйлаб:

— Ҳимм... Кўп хат ёзишмаслик керак..— деганини ўзи ҳам билмай қолди.

Саидий ҳайрон бўлди ва бу сўздан мутлақо Муҳаммадражаб таъқиб остида деган мазмунни тушунди.

— Ҳозир қаерда?

— Гарди...— деди Мухторхон ва Саидийга энди жавоб бераман, деб турганида Мирза Муҳиддин бир пиёда суриш билан уни яна илгариги аҳволга солди, Мухторхоннинг фикри яна мудофаа билан банд бўлиб, нима де-

ганини ўзи билмай жавоб берди,—ҳимм... Ўзгантда.. Шах! Ҳимм... Ўзгантда... Йўқ, йўқ, очмас... Ўз... гантда...

— Ўзгантда нима қилади?— деди Саидий.

Аббосхон кулди. Мухторхон Мирза Муҳиддинни мот қилишга шошилиб, Саидийнинг саволни жавобсиз қолдирди. Аббосхон ўрнидан туриб, Саидийнинг ёнига келди-да, унинг елкасига қўлини ташлаб, яна кулди.

— Ўзгантга боришини хоҳламайсизми?

— Нима қилади у, Ўзгантда?— деди Саидий Аббосхоннинг кулишидан шубҳага тушиб.— Ростдан Ўзгантдами?

— Билмадим. Ҳай, Мухтор, Муҳаммадражаб қаерда?

Мухторхон жавоб бермади. Аббосхон Саидийни диванга олиб кетди.

— Бу киши Муҳаммадражабни қаердан танийди?

— Ҳой, менга қара, Мухтор,— деди Аббосхон, ҳамон илжайиб,— сен Муҳаммадражабни қаердан танийсан?

Мухторхон мот қилишга шошилар эди:

— Шах... шах... Биз ҳаммани таниймиз... Биз ҳамман... гарди... Сиз бизни танимайсиз, холос. Шах, шах. Мот!

Мухторхон мот қилиб мамнуниятдан қизарди.

— Сиз бизни танимайсиз-да, биз сизни таниймиз. Раҳимжон Саидийни биламиз,— деди доналарни қайтадан тераётиб.

Муҳаммадражабнинг ростдан ҳам Ўзгантда эканини айтиб, Аббосхон Саидийни тинчитди, аммо бу ҳақдаги изоҳни кейинга қўйди.

Шу куни Мухторхоннинг нимасидир Саидийга ёқди, шу қадар ёқдики, эртасига Ёқубжонга «Мухторхон тушунадиган одам кўринади», деди. Ёқубжон эса Мухторхоннинг таъриф-тавсифини қилди. Унинг сўзича, ер юзида мия механизми бутун одам битта бўлса, ўша — Мухторхон эди.

— Кўп иш кўрган одам,— деди у.— Қўлидан ҳар иш келади. Мен уни яқиндан танимайман, аммо биламан.

— Бизнинг йўлларга ҳам юрадимми?

— Унисини билмадим... Юрмаса ҳам, ҳарҳолда, шундай ишимиз бор эканини билса, бориб ҳукуматга айтмайди.

Аммо Мухторхоннинг яхши томонлари Мунисхонга куёв бўлиш учун кифоя қилмас эди. Ҳарҳолда, Мунисхоннинг шу бедавога нега кўнгил берганлиги, бу одамда қандайдир сир борлиги, бу нимжон одамнинг қўлида

қандай тилсимнинг калити бўлуви мумкин эканлиги Саидийга қоронғилигича қояди.

Саидий тўй куни эрталабдан уйини ичкаридан берки-тиб олиб, кечгача ичди. Рюмка кетидан кўтарилаётган рюмка истаган жойига бориб тушмас, ичган сайин ўзида ичишга каттароқ хоҳиш сезар эди. У тўйга боролмади, бормоқчи ҳам эмас эди. Тўйнинг қандай ўтганини эртасига Сорахон сўзлаб берди: Мунисхон йиғлабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча дилсиёҳлик бўлибди.

II

— Сиз Мунисхон ўртоғимни яхши кўрар экансиз, эшитдим...— деди Сорахон бир кечаси Саидийнинг хужрасига кирганида.

Саидий, тошойналарининг қирралари ёруғ чироғ шуъласида ранг-баранг зиё берган катта жавонга терилган китоблардан бирини олар экан, электр қуввати теккандай бир ирғиб тушди ва олаётган китобини ярим суғурилган ҳолича қолдириб, Сорахонга қаради.

— Бирга юрган бўлса яхши кўрган бўлаверадими? Рост, бирга юрдик, аммо беғараз...

— Бе, худо... беғараз эмиш! Йиғит билан қиз бирга юрар эмиш-да, беғараз бўлар эмиш!..

— Нега, мана икковимиз кўп ёлғиз қоламиз. Мана ҳозир ҳам... беғараз гапиришамиз-ку?..

— Упишганларимиз, қучоқлашганларимиз ғаразга кирмайдими?

Саидий жавоннинг олдига нега келганини ҳам унутди, келиб жойига ўтирди. У ўзининг айтган гапидан хи-жолат бўлди.

Бундан бир неча ой бурун Қирғизистондан келган бир қирғиз меҳмонга домла Саидийни «куёвим», деб таништирган, Саидий баъзан овқатни ичкарига кириб ейдиган бўлиб, оилада домланинг ўнг қўли ҳисобланар эди. Бундан ташқари, домла бир куни у билан майхўрлик қилиб ўтириб, «Раҳимжон, Сорахон билан шўхлик қилманглар... Ҳар ишнинг вақт-соати бор... Рўзани дастурхон устида туз билан очадилар...» деган эди. Гап шу даражага етганда Саидий Сорахонга «Мен сен билан беғараз гапиришаман», деб ўтирса, тағин ҳам Сорахон йиғлаб чиқиб кетмади. Саидий сўзининг мантқиқсиз эканига иқрор бўлиб, кейиндан Сорахоннинг кўнглини олди. Саидий шу куни биринчи мартаба ўзига ўзи ҳисоб берди, оқим ўзини қаёққа олиб кетаётганлигини фаҳм-

лаб, кўзини чирт юмди-да, «хайр, нима бўлса бўлар...» деб қўл силтади.

Шундан кейин у Сорахонга эр бўлишга кўника бошлади ва авваллари ҳуши келганда, кейин-кейин доимий равишда онлада ўзини куёвдай тутадиган бўлди.

Сорахон билан Саидий орасидаги алоқанинг жиддий тусга кируви таниш-билиш, қавм-қариндошларгача маълум бўлиб, Сорахоннинг онаси ҳаммага «биттаю битта қизимга ичкучёв орзу қилиб юрар эдим, худо ниятимга етказди», деб юрди.

Муродхўжа домла ҳам мамнун. У энди Саидийнинг олдига бир хайрихоҳ бўлибгина эмас, қайната бўлиб киради.

Саидий Сорахонга эр бўлишга кўника бошлади, энди «бўлажак никоҳ бутун бойлик хазинасининг калитини қўлимга топширади», деб билуви керак эди. Саидийни шундай ўйга олиб келиш домладан кўп меҳнат талаб қилмади. Домла мулкларига келган солиқ ёки далага қайси ҳўкизни юбориш керак эканлиги сингари масалаларда Саидийга маслаҳат солар экан, Саидий ўзини бутун мулк-амлоқка шерикдай сезар эди. Кейинги вақтларда домла шундай масалаларда ундан маслаҳат сўраш ўрнига, тўғридан-тўғри рухсат сўрайдиган ва Саидий қилма деган ишни қилмайдиган бўлди.

Саидий ўзининг «хунук бўлса ҳам истараси иссиқ» рафиқаси билан Муродхўжа домланинг меросхўри! Домла шу тўғрида гапирганда, Саидийнинг назарида домла бу бойликларга яна кўп бойликлар қўшиб бўлганидан сўнг кўп турмай ўладиган кўринар эди.

Ер-сув, бир неча авлоднинг қўшимчалари — тўлдиришлари натижасида сарой ҳолига келган ҳовли ўзининг «Боғи эрами» билан Саидийники. Оёқ остидаги сомон парчасидан тортиб томдаги йилдирим соқчисигача Саидийга қарайди. Шунинг учун бирон дарахтнинг пўстлоғига етган зарардан тортиб, ёмғир ёққанда деворнинг нам тортишигача Саидийнинг диққатини жалб қилар ва кўнглига ғашлик солар эди.

Саидий баъзан кечалари кўрпада уйғоқ ётиб туш кўради. У оламшумул ёзувчи: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир стунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради; шундан сўнг бу сергавго, серазият шаҳардан кетиб, Шимолний Америка адаби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хоти-

ни Ариаднанинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ён бағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оққан қуёшнинг нурида кумуш тасмадай ярқираган ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидаги ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Саидий олтиннинг кучи билан бу боғда нилуфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...

Саидий шу қадар кўп хаёл сурар ва бу манзарани тасаввур қилар эдики, бу водий, ундаги қаср худди яқинда кўриб келгани жойдай кўз олдида турар эди.

Бу хаёлнинг ҳаммасини ҳақиқатга айлантириш керак. Домланинг меҳмонхонасига кўчиб келиш ўша водий, ўша қаср, ўша Ариадна, ўша гурраклар ғуриллаб, асаларилар гул сўриб юрган жаннат томон босилган биринчи қадам эди.

III

Муҳаммадражабни эсон-омон жўнатиш учун қамалиши шарт бўлган маҳалла комиссиясининг раиси Мавлонқулов терговчи Мирза Муҳиддин томонидан эҳтиёт чораси кўрилгунча, бир йилдан ортиқроқ қамоқда ётди. Бу муддат унга неча йил кўринса кўрингандир, аммо қўлида бир ярим яшар ўғилчаси билан қолган хотинининг назарида бутун бир умрдай туюлди.

Эри бор вақтда кундалик тирикчилик аранг ўтиб турган эди, эри қамалиб, орада бир ҳафта ўтар-ўтмас, рўзғорга қўл кетди. Икки ой ўтмасдан рўзғорда сотарли нарса қолмади. Бундай вақтларда ичкари хотинлари учун «осмон йироқ, ер қаттиқ» бўлади. Қавм-қариндошлар ҳам умр бўйи боқолмайди, ахир! Саводи йўқ, бўлганда ҳам паранжи билан столда ўтириб бўлмайди. Столда ўтириш учун эмас, замбил кўтаргани ҳам очиқ юз, бўш қўл керак.

Саккиз ой ўтгандан кейин маҳалла фаоллари, гуноҳкорнинг ҳамкасабалари — шувоқчилар иттифоқнома ёзиб уни кафилга сўрашди. Терговчи Мирза Муҳиддин порахўр Мавлонқуловни кафилга бериш мумкин эмаслигини билдирди.

Гуноҳи порахўрлик, аммо вақт ўтган сайин унинг устига янгидан-янги мағзавалар тўкилар эди: у — порахўр, у — хотинбоз, у — хотин-қизлар озодлигига қарши. Унинг бобоси табиб бўлган. У — аллақандай кишини

Ўғли билан ўлдириб, сигирини олган. Ишқилиб, Мавлонқулов ёмон. Агар бирор тентак ер юзидаги ёмонларнинг рўйхатини тузса, биринчи қилиб Мавлонқуловни ёзиши керак эди. Мавлонқулов жиноят қонунлари мажмуасининг ҳамма моддаси билан айбланарди. Терговчи Мирза Муҳиддин кафилга олмоқчи бўлиб келганларга шундай деди ва кулди.

Ахир бўлмади. Кафилга олиш умиди йўққа чиқди. Энди судни тезлатиш керак. Маҳалла фаолларидан бири унинг хотини қўлига оиланинг аҳволини тасвирловчи ариза ёзиб бериб, терговчи Мирза Муҳиддиннинг ҳузурига юборди.

Умрида маҳкама эшигини кўрмаган хотин учун шу аризани олиб бориб керакли одамга тутиш, юзишни билмай туриб дарёнинг ўртасига ўзини ташлашдай эди: суд идораси қандоқ, унда қандай одамлар ўтиради — буни ҳеч тасаввур қилолмас ва юрагини ваҳима босар эди. Аммо, нима қилсин, бошга тушгандан кейин киши юзишга эмас, учишга ҳам уриниб кўради.

Суд идораси тасаввур қилганича бўлиб чиқмади. Оддий бино, ўзи кўриб юрган одамлар. Бутун суд унинг кўзига стол ва қоғоздан иборат бўлиб кўринди. Мирза Муҳиддиннинг кабинети эшигига рўпара бўлганида, дастлабки ваҳима уни яна босди. Кабинет қизил байроқлар билан безатилган, суратлар осилган. Қизил мовут ёйилган, ҳашаматли стол орқасида ўтирган Мирза Муҳиддин аризани олиб, хотинга ўтиргани жой кўрсатди. У аризани кўздан кечириб, ингичка ва қора қошларини чимирди-да, бир қўлини галифе шимининг чўнтагига солиб, иккинчи қўли билан аризани стол устига қўйди; сўнгра ўрнидан туриб нари-бери юрди; анчадан кейин тўхтаб, аризага яна кўз ташлади-да, ўзини дарга-заб кўрсатишга тиришиб, лунжларини шиширди.

Ариза узатган оппоқ қўл чимматнинг остидан чиқиб турар эди.

— Мавлонқулов сизнинг кимингиз бўлади?

Хотин йиғи аралаш жавоб берди:

— Эрим бўлади...

Мирза Муҳиддиннинг икки кўзи титраб турган оппоқ қўлда эди.

— Порахўрни шўро қонуни сира аямайди. Порахўр шўролар ҳукуматининг душмани. Эрингиз шўролар ҳукуматига қарши...

Хотин аччиқ йиғи аралаш эътироз билан унинг сўзини кесди.

— Вой худо... Суд почча... Бу хусуматдан... Үзи шувоқчи бир камбағал. Ҳукуматга сираям қарши эмас. Ҳаммага тушунтириб юрар эди.

— Қаршилиги кўриниб турибди-ку! Мана сиз, унинг хотини, сиз ҳам қарши. Нега бўлмаса шу чоққача паранжини ташламадингиз? Бу қаршилиқ эмасми? Ҳукумат паранжи ташласин, деганини эшитганмидингиз?

Хотин қўрқиб дудуқланди. У ҳозир паранжини бошидан олиб ташлашга тайёр, аммо ўнғайсизланар эди.

— Ё фақат шу ерга ёпиниб келдингизми?— деди Мирза Муҳиддин унинг ўнғайсизланганини сезиб.

— Ҳзим... Уялиб...— деди хотин ва чимматини юздан туширди.

Давомли ғам-койишдан сўлиброқ қолган бўлса ҳам, бу тиниқ юз, қизил гулнинг ғунчасидай оғиз, ёш йилтираб турган узун қора киприкларни кўриб, Мирза Муҳиддиннинг кўзлари ўйнаб кетди, аммо сирни бой бермасдан қовоғини солиб, аризани яна кўздан кечирган бўлди.

— Хўп, касби шувоқчиликми? Қандай шувоқчи, бойми, камбағалми?

— Ҳзимиз кўчманчи... Ҳеч нарсамиз йўқ...

— Хўп. Мен ҳозир буюраман. Ишни топиб менга беришади. Эртага марказга кетмоқчиман, эҳтимол бирон ой қолиб кетсам. Шунинг учун бу кун кечқурун менга учранг, аризангизнинг жавобини оласиз.

Мирза Муҳиддин адрес берди.

— Хўп,— деди хотин адресни олиб.

Мирза Муҳиддин керишди ва телефонга қўл узатди.

Шу бугун кечқурун бормаса эртасига терговчи марказга кетади, хотин унинг олдидан чиққандан кейиноқ тўғри ўша адрес бўйича эртароқ бориб, кўчанинг бошида ўтирди.

Кечқурун кун ботиш олдида гузардан дабдаба билан ўтган пар отли извош кўчанинг бошида тўхтаб, ундан Мирза Муҳиддин тушди ва ҳеч ёққа қарамай муюлишдаги ҳовлига кириб кетди.

Хотин орада ярим соат чамаси ўтказиб туриб кирганида уни бир йигит ташқарининг саҳнида қарши олиб, меҳмонхонага олиб кирди. Хотин чимматини қўлига олиб эшикдан кирганида, Мирза Муҳиддин шоҳи кўрпа устида пар ёстиққа ёнбошлаб папирос чекиб ётар эди. Хотин бўсагадан ўтиб, бир-икки қадам босар-босмас, ўтирмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин жой кўрсатиб кўрпачага таклиф қилди. Унинг кўзлари қисилган, қизарган, сўзлари мулойим эди. Хотин паранжи-чиммати-

ни дераза олдида турган стол остига тикди-да, худди ўйилиб кетадиган муз устида тургандай, қўрқиб, қалтираб, кўрпачага ўтирди. Давомли ғам-койишдан оқаришган юз ҳозирги қўрқувдан бўз бўлиб кетди. Жимлик чўкди. Қаердадир ўргимчак уяга илинган пашша ғин-ғиллар эди.

— Ёзилиброқ ўтирсангиз-чи!— деди Мирза Муҳиддин қисилган кўзларини хотинга тикиб.— Ёзилиб ўтираве-ринг, бу ер маҳкама эмас...

— Яхши ўтирибман...

Мирза Муҳиддин гоҳ жиддий гапириб, гоҳ суюқлик қилиб хотинни юқорироқ ўтиришга ундар ва ҳар сафар уни бир оз юқорига силжитар эди.

— Мен ишни кўриб чиқдим...— деди Мирза Муҳиддин ёстиқни хотин томонга қўйиб.— Иш зўр...

У, бир учи хотиннинг тиззасига тегиб турган ёстиққа ёнбошлаб илжайди. Хотин қимтиниб ўзини орқага тортмоқчи бўлган эди, Мирза Муҳиддин қўлини унинг елкасидан ошириб ўзига тортди. Шу дамда хотиннинг бошига бир неча фикр келди: биринчиси — аризанинг оқибатини билишдан воз кечиш, иккинчиси — яқинлашиб келаётган сассиқ оғиз ва ҳаяжондан қийшайган башарага туфлаш, учинчиси — Охунбобоевга арз қиламан, деб қўрқитиш, тўртинчиси — дод дейиш ва энг охириги — юзини икки қўли билан беркитиб куюниб йиғлаш. Ягона йўл — шу эди, шундай қилди.

— Хафа бўлманг,— деди Мирза Муҳиддин, сўнг, дастурхон ва шиша кўтариб кирган йигитга юзланди.— Тергов аллақачон тамом бўлар эди, бироқ янгидан-янги жиноятлар очилаётибди... Бир иложини қиламиз...

Йигит рюмкаларга вино қўйиб бирини хотинга тутди.

— Ичинг шу аламларга!

Хотин кўз ёшини артиб бош чайқади. Бу йигит қанча уриниб олдиrolмаганидан кейин рюмкани Мирза Муҳиддин олиб, хотиннинг қаршисига чўккалади ва ишни бетўхтов судга чиқаришни ваъда қилиб, бир рюмка вино ичирди.

Орадан икки кун ўтмай, дарҳақиқат иш судга чиқди.

Халқ суди ишни олганидан сўнг, икки сутка унинг устида бош қотириб мағзини тополмади: «Ахир бу одамнинг асосий гуноҳи нима?» деган савол унинг бошига сўйил бўлиб тушар эди. Судья учинчи куни ишни қўлтиғига қистириб, бош терговчининг олдига борди.

Бош терговчи судьянинг фикрини эшитиб, Мирза Муҳиддинни чақирди ва:

— Бу ишнинг ҳар бир варагидан шахсий ғараз ҳиди келади-ку!— деди.

Мирза Муҳиддин «Бу қандай иш экан» дегандай, уни қўлига олди, варақлади-да, эслаганига ишора қилиб қ-шини керди.

— Хўш, қандоқ шахсий ғараз экан?

— Порахўр дейилади, порахўрлигига далил йўқ. Хотин-қизлар озодлигига қарши дейилади, унинг қарши-лиги нимадан иборат экани тўғрисида бирон қилмиши ишда кўринмайди. Хотинни зўрлаган, одам ўлдирган дейилади, даъвогар йўқ. Ҳоказо ва ҳоказо... Ахир, бу-нинг асосий гуноҳи нима? Саккиз йилдан бери суд аппаратида ишлаб, бундай бетутуруқ айблов фикрини, бундай пуфлаб шиширилган ишни кўрганим йўқ.

Мирза Муҳиддин ўйланиб қолди ва зўр бериб пе-шонасини уқалади, қоғоз устига тушган юмалоқ-юмалоқ кирларни пуфлаб ташлади-да, ишни варақлаб, газета-дан қирқиб олинган хабарни кўрсатди:

— Гап мана бунда... фирқа матбуоти бўлган газета-нинг обрўйини сақлашда... Газета уни порахўрликда айблайди. Асосий гуноҳи шу, албатта. Бошқалари унинг томонидан шундай бир жиноят содир бўлуви мумкин эканига далолат қиладиган ёрдамчи фактлар. Албатта, жазо берилганда унинг порахўрлигини назарда тутиб жазо берилади.

— Менингча, билъакс, бу фирқа матбуотининг об-рўйини тўкади.

Мирза Муҳиддиннинг аччиғи келди:

— Порахўрлиги рост, мен бунини шахсан биламан!

— Ишда бунга асос бўларли ҳужжат йўқ.

— Ишда бор!

— Бўлса кўрсатинг...— деди судья қизишиб.

— Жонли гувоҳни ишга тикиб бўлмайди!

— Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман. Унинг ўзи ҳали суд олдида жавоб бериши керак. Яшириқча ипакфурушлик қилиб қўлга тушган бир савдогар. Мен бундай масъулиятни ўз устимга ололмайман.

— Фирқа матбуотининг обрўйини тўкадиган одамга тушиб қолган масъулият бўлмаса керак.

Мирза Муҳиддин эртасига Мавлонқуловнинг хоти-нига учраб, уни ваҳимага солди: «Ишни енгиллаштириб судга чиқарганимда, халқ суди Иброҳимов ишни яна оғирлаштирди. Эринг отилса эҳтимол» деди. Хотин, эри билан уни танимаган халқ суди орасида қандай адо-ват бўлуви мумкин эканини ўйламади, чунки икки яшар

гўдак билан тул қолиш ваҳимасида гангиб қолган эди. Мирза Муҳиддин шундай қилдики, хотин эртасига вилоят газетасининг бошқармасига «Халқ суди Иброҳимов мендан пора сўради, айб гаплар гапирди...» деб йиғлаб борди. Мирза Муҳиддин билан гапни бир жойга қўйган Саидий буни кутиб ўтирар эди.

Орада икки кун ўтмасдан Мавлонқуловни порахўрликда айблаган ўша имзо билан яна кичкина бир фельетон босилиб чиқди. Бунда халқ суди Иброҳимовнинг хотиндан қандай пора сўрагани ва уйига чақириб зўрламоқчи бўлгани, йиртилган кўйлакнинг бир парчасини у бадмастнинг қўлида қолдириб, хотин қандай қочиб чиққанлиги худди кўргандай тасвир қилинар эди.

Тез кунда суд бўлиб, Мавлонқулов беш йилга кесилди, бир ҳафтадан сўнг бола-чақаси билан хайрлашди.

Хотини уни йиғлаб қарши олди:

— Шундақа ҳаром-хариш ишларга юриб, бошимга шундай кулфатлар солдингиз... Энди нима қиламан...

— Ёлгон, ҳаммаси ёлгон, хотин! Нима гап эканини ҳали ҳам тушунолганим йўқ. Менинг қамалишим, беш йилга кесилишим кимга бунча зарур экан, билмадим. Ҳар қалай охири бунинг тағи чиқар. Хайр, бўлар иш бўлди энди.

Мавлонқулов ўпкаси тўлганини хотинига билдирмаслик учун энгашиб ўғилчасининг бошидан ўпди; кейин ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Энди анча қийинчилик бўлади. Бошга тушгандан кейин илож қанчалик... Биз бу кун поездга чиқамиз. Сен энди... пилла фабрикасига ишга кирсанг бўлармикан...

— Мен ҳам шуни ўйлаган эдим,— деди хотин, унинг сўзини кесиб,— Беғижоннинг хотини ўша ерда ишлайди...

— Шундай қил. Улмасак кўришамиз. Бу ишнинг тағи очилиб қолар... Бунга хафачиликнинг ҳеч ҳожати йўқ... Гап шу, ишга кир. Кечқурун станцияга чиқинглар.

Унинг кўзи жиққа ёшга тўлди, ўғлини қўлига олиб яна ўпди ва соқчи кўришиш муддати тамом бўлганидан хабар бергандан сўнг, болани хотинига узатди.

У бурилиб ёғоч панжара орқасига ўтганда, ўғилчаси кичқириб қолди:

— Э, дада тетти... дада тетти... дада! Дада!... Да-да!

Мирза Муҳиддиннинг Муҳаммадражабга қилган бу жонкуярликлари — қиличнинг дамидан юриб бориб уни ҳалокатдан қутқаргани учун Саидий унга кўпдан-кўп миннатдорчилик билдирди. Аммо бу миннатдорчиликнинг тўлароқ бўлиши учун Муҳаммадражабнинг ҳам бир таъзими зарур эди.

Саидий Муҳаммадражаб келганда унинг номидан бир зиёфат ташкил қилиб, Мирза Муҳиддинни хурсанд қилишни мўлжаллаб қўйган эди. Муҳаммадражаб Ҳайдар Ҳожи, Мухторхонлар билан бирга келди. Саидий уни, бўлиб ўтган воқеалардан хабарсиз, эшитса ваҳима ва шодликдан энтикар деб ўйлаган эди. Аммо бундай бўлиб чиқмади. Муҳаммадражаб ҳаммасини эшитган, ҳаммасидан бохабар экан. У, «Мирза Муҳиддин шундай қилибди, яхши одам экан» ҳам демади. Саидий «демак, уни ўзи хурсанд қилмоқчи экану, менга айтишни лозим кўрмаётир» деб ўйлади-да, бу ҳақда иккинчи оғиз очмади.

Муҳаммадражаб тўлишган, юз ва бўйинлари ёгдан йилтирайди, ўзи хушвақт.

Ҳожи бир кун туриб эртасига Мухторхон билан марказга кетди. Муҳаммадражаб Ҳожи келгунча туриши керак эди. Икки кунда қайтишни ваъда қилган Ҳожи бир ҳафтадан сўнг яна бир ҳафта кечикиш эҳтимоли бор эканини билдириб телеграмма берди. Муҳаммадражаб бу кунларни Саидийнинг ҳужрасида ўтказди.

Орада бир неча кун ўтди — Муҳаммадражаб жим, Мирза Муҳиддинни оғзига ҳам олмади. Саидий ишда эканида куни бўйи уйда ўтиради-да, Саидий келиши билан чиқиб кетганича саҳарга яқин келади. Саидий Мирза Муҳиддинга нисбатан Муҳаммадражабнинг одобсизлигидан хижолат бўлар, ичида «юзсиз, беандиша» дер эди.

— Ишларингга Мухторхоннинг ҳам қатнашиши борми дейман?— деди Саидий, бир кечаси, Муҳаммадражаб одатдагидан эртароқ келганида.

Саидий бу сўроқни кўпроқ бошқа гап тополмагани учун берди.

— Ҳожи билан бирга кетгани учун айтаётирсизми? Йўқ, бизнинг ишга аралашмайди. Унинг иши бўлак.

Саидий, гарчи бу сўроқни шунчаки берган бўлса ҳам, Муҳаммадражабнинг жавобидан қаноатланмади.

Муҳаммадражаб умуман унинг саволларига шундай қисқа жавоблар берар эди. Саидий шу чоққача ичида «нега бу ёзилиброқ гапиришмайди?» деб юрган бўлса ҳам, ўзига айтмаган эди, бу сафар очиқ ўпкалади:

— Жуда қўрқиб қолганга ўхшайсизми?

— Нега бундай дейсиз?

— Энди... келганингиздан бери ёзилиброқ гапиришмайсиз. Мен келганда кетиб қоласиз...

— Йўқ, Раҳимжон, наҳот... Сиздан яширадиган гапим бўладими... Энди, кечқурунлари учрашадиган ерларга учрашаман... Сиз кечқурунлари ишлайсиз. Халақит бермайин деган ўйга ҳам бораман-да...

— Бу важ эмас! Тўғриси, нима қилиб юрганингизни, ишингиз қалай эканини шу чоққача билмайман. Сиз айтишни лозим ҳам кўрмайсиз...

Саидий ростдан ўпкалади. Муҳаммадражаб ваъдасининг устидан чиқмаган машиначидай, ширин сўз бўлиб сайраб кетди ва бирпасда Саидийнинг кўнглини олиб, орадаги тундликни кўтарди.

— Ўзингиз биласиз, Ҳайдар Ҳожи билан иш бошладик. Ишимиз ёмон эмас. Энди сиз билмаган нарса шуки, тенг шерик эмасмиз. Мен тўртдан бир тан.

— Нега, дастмоя Ҳожиникими? Ё молни у топадим?

— Йўқ, дастмоя ўртада. Мол топиш ҳам жўн. Кооперативдан мижозлар кўп. Гап бунда эмас. Ўзингиз биласиз, бу замонда бу ишнинг ҳар куни минг хил чатоғи чиқади. Бу чатоқликларга мен рўпара бўлсам бир кунда илинаман. Ҳожи бўлса ишнинг кўзини билади. Ундан кейин баъзи амалдорларга инобатли. Улгуржи солиқ чиқса, Ҳожи, ҳеч бўлмаганда яримга келтиради ё буткул йўқ қилади. Аммо, лекин Мирза Муҳиддиннинг ит ялоғи тилладан бўлгандир, порани иликдай ютади. Ҳар борганда Ҳожини кўрмасдан қайтмайди. Кузда борганида иккита босмачининг терговини олиб борди. Ҳамма «отишга ҳукм қилар» деб ўйлаган эди, нимагаки, буларнинг устидан ариза жуда кўп тушди. Шундай бўлса ҳам, бадавлат одамлар экан, пул билан ўлимдан қолди. Иккови ҳам етти йилдан кесилди. Ҳозир биттаси қутулиб чиққан эмиш, деб эшитаман. Асли терговчиликка ўқийдиган экансиз.

— Мирза Муҳиддин ўша томонларга бориб турадимизми?— деди Саидий.

— Ҳа, бориб туради.

— Мухторхоннинг иши бошқа бўлса, унинг Ҳайдар

Ҳожига қандай муносабати бор? Уни қаердан танийди?

— Ҳожини билмайдиган одам йўқ экан. Унинг олди-га бу ёғи Қашқардан, бу ёғи Оренбургдан, Қозон деган шаҳардан тортиб одам келади. Ҳар шаҳарга борса иззати жойида.

— Мухторхоннинг муаллимликдан бошқа иши ҳам борми, ахир?

— Бордир-да.

Муҳаммадражаб жим қолди, афтидан, шу мавзуда сўзлашни хоҳламас эди. Саидий яна ўпкалади, аммо бу сафар ўпкалаганини сўз билан эмас, ҳаракат билан билдирди.

— Ўтган йили Ҳожи мени Ўзганга юборди,— деди Муҳаммадражаб давом этишга мажбур бўлиб,— тўртта от олиб борган эдик. Бир одамнинг уйига тушдик. Кеч-қурун Мухторхон пайдо бўлиб қолди, кейин билсам икки ҳафтадан бери шу ерда экан. Келганда ранги ўчган, худди рўзғори опись бўлган одамдай шошилган эди. Мен билан тузукроқ сўрашмади ҳам. Мезбон билан пичирлашиб дарров чиқиб кетди. У кетгандан кейин мезбон ундан баттар ҳолга тушди. Ўзингиз биласиз, мезбон ташвишманд бўлгандан кейин меҳмон ўтиргани жой тополмай қолади. Охири хуфтон бўлмасдан, «лоҳас бўлиб кетаётибман» деб, жой солдириб ётдим. Мезбон кўчага чиқиб кетди, хуфтондан кейин Мухторхон билан бирга келди. Мен ўзимни маст уйқуга солиб ётавердим. Иккови узоқ пичирлашиб ўтириб, Мухторхон ярим кечаси кетди.

— Мухторхон нима қилиб юрган экан?— деди Саидий шошилиб.

— Эрталаб намоз вақтида таҳорат олиб юрсам, бир ўрис башара киши келди. Мезбон у билан икки-уч оғиз гапиришди-да, билмадим, нима сир ўтдики, турган ерида тахта бўлиб қолди. Мен ўзимни гўлликка солиб зеҳн қўйиб турибман. Отилишга ҳукм бўлиб ўз оёғи билан ўлимга кетаётган одамни кўрганман, аммо унинг ранги бу мезбонникича эмас эди. Ахири оёғидан дармон кетиб тиззалари букилди — чўккалади. Ўрис шошилганича чиқиб кетди. Нонушта қилдик. Худо ҳақи, одам ҳаддан ташқари қўркса қизиқ бўлар экан: бир тўғрам нонни оғзига солиб чайнай-чайнай ҳеч ютолмайди денг!

— Ахир, нима гап эканини сўрамадингизми?

— Ўзи сирни бой бермасликка уриниб турибди, ай-тиб бўлмайдиган сир бўлса, «билган экан» деб ўсал

бўлмасин, дедим-да, сўрамадим. Нонуштадан кейин Мухторхон келиб мезбонни олиб кетди. Пешинга яқин «Самандар қўрбоши ўлдирилди» деган дув-дув гап тарқалди. Бу қўрбоши ҳукумат билан ярашиб кирганига икки кунгина бўлган экан. Кейин билсам, агар шу қўрбоши ўлдирилмаганда Мухторхонга бир азият етар экан.

— Нега?

— Азият етишнинг важи шуки, Мухторхон Самандар қўрбошига яроғ-аслаҳа етказиб турган экан.

— Қаёқдан билдингиз?

— Мухторхоннинг менга бир иши тушиб қолди, жонига ора кирмаганимда, кетар эди.

Саидий Мухторхоннинг унга қандай иши тушганига қизиққан эди, Муҳаммадражаб гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен Мавлонқуловнинг ғалвасини эшитиб кўнглим ғаш бўлди. Ҳожига айтган эдим, «мен Мухторхонга тайинладим, хотиржам бўлинг» деди. Кейин билсам, Мирза Муҳиддин билан Мухторхон қалин оғайни экан. Албатта, Мирза Муҳиддин бир ёқдан сизнинг юз-хотирингизни қилган бўлса, иккинчи ёқдан энди... яхшиликка яхшилик қайтади-да...

Саидий, Мирза Муҳиддиннинг жонкуярликлари кимнинг туфайлидан эканини яхши англади, аммо Мирза Муҳиддинга бўлган меҳри заррача қайтмади.

Саидий, Муҳаммадражабни шу кечаси узоқ гапга солди, унга сон-саноксиз сўроқлар берди. Бу сўроқларга берилган жавобларнинг ҳар бири чигал калаванинг учини топиб берар эди.

Соққа ўйнаб чўнтагини ёнгоққа тўлғазган ёш бола, душманининг жанозасидан қайтиб келаётган киши — ҳар қайсиси ўзича мамнун, ўзича бахтиёр, аммо булардан ҳеч қайсисининг мамнуният ва бахтиёрлигини ҳозирги Саидийники билан тенглаштириб бўлмас эди.

Асаларининг ғинғиллаш, расида қизларнинг қийқириб кулиши, энди тили чиқа бошлаган гўдакнинг дастлабки айтган сўзлари — ҳаммаси қулоққа ёқади, аммо Муҳаммадражабнинг товуши Саидий учун булардан кам эмас эди.

Саидий Муҳаммадражабни бутун бир ҳафта гапга солди. У сўзлаган ҳар бир ҳодиса, воқеа, Саидий билган ҳодиса ва воқеалар орасига тушиб, уларни бир-биринга боғлар эди.

«Эси бутун одам ҳайрон қолмайди». Бу гап бурунги замонлардан бери бор, ҳозир ҳам, бундан сўнг ҳам ҳикматли сўз бўлиб қолади.

Ташқарида қор ёғди. Уйда сукут қилиб ўтирган эшон қор ёғаётгани тўғрисида каромат қилади. Агар бу икки ҳодиса орасида учинчи бир ҳодиса — мушукнинг туйнукдан қараши бўлмаса, шу дамда кўз ёши қилган муридлар сингари кўп катта-кичик ақл эгалари ҳам ҳайрон қолар эди.

Саидийнинг атрофида ҳодисалар сон-саноқсиз ва буларнинг ҳар бири, ҳатто эс-ҳуши бутун одамларни ҳам дафъатан ҳайрон қолдирар эди.

«Пул» деганда ўт кечиб бўлса ҳам югурадиган Еқубжон — сандалга тушиб куйган бир сўм учун хотинини уриб қилган киши ўзини маданий юришнинг фидокори эълон қилиб, босмахона ишчиларини текинга ўқитади. Муродхўжа домла — «қишлоқ халқи ҳайвонлашиб кетаётир, кўргани тоқатим йўқ», деб юрган одам кўкламда ўша «ҳайвонлар» орасига бориб лекциялар ўқий бошлади. Булар ва буларга ўхшаган сон-саноқсиз ҳодисалар бўлди, бўлаётир ва янгиси рўй бериши ҳам мумкин. Булар тўғрисида Саидий фақат Муҳаммадражаб билан суҳбатлашиб, ундан яна шундай эриш воқеаларни эшитганидан кейингина ўйлай бошлади. Унинг фикри уйғонди, шундай уйғондики, ҳатто аллақачонлар ўтиб кетган ҳодисаларни ҳам ўйлаб кўра бошлади. Нега Аббосхон Муҳаммадражабни Ҳожига қўшиб қўйди? Нега Мунсхон — табиат ҳайкалтарошлик ҳунарини бошлаганидан бери мислини яратмаган бир мўъжиза, анор сувининг томчисидай тиниқ, суҳбати тонг шаббодасидай кишининг баҳрини очадиган бир қиз Мухторхонга — қиринди, ташланди лойдан ҳафсаласизлик билан «олам учун бир эрмак ҳам керак-ку ахир», деб ясалган ҳайкалга — кўзлари қумлоқда дам олиб ётган калтакесакнинг кўзига ўхшаган бир кишига майл берди? Саидий аввал Мухторхоннинг бойлиги бор гумон қилган ва шундай деб эшитган эди, кейиндан маълум бўлдики, бу пуч гап экан.

Муҳаммадражабнинг айтганлари, шундан сўнгги фикрий уйғониш натижасида кўрган фактлари, Саидийни «катта бир механизм бор, буларнинг ҳаммаси унинг алоҳида қисмлари» деган фикрга келтирди. Энди бу қисмларни жой-жойига қўйиб, ўша механизмни ҳаракат-

да кўриш керак. Саидий ўзини бу механизмнинг бир винти бўлиб чиқишига ишонар ва қаеридаги, қай даражада зарур винт эканини билгиси келар эди.

Агар муҳитнинг бутун қилган иши унинг кўзини қора парда билан қоплаб оламни кўрсатмаслик ёки сирли ойнак орқали қинғир-қийшиқ қилиб кўрсатишдангина иборат бўлса, у парданинг тешилган лаҳзалари, ҳар бир факт ҳақиқат бўла бермаслигига ақли етадиган пайтлар ҳам бўлар эди. Муҳит яна бир иш қилди: Саидийнинг эски ярасини янгилади, тўрт-беш йил ичида хийла битиб қолган яранинг юзини гўё қирғич билан тирмалади. Эски яра янгиланса, унинг дарди янги яранинг дардидан ортиқроқ бўлади. Бу ярани янгилашга, Саидийни бузиб қайтадан ясашга унинг шахсий ҳаёти кўмак берар эди. Саидий оламга, унинг барча ҳодисаларига Муродхўжа домланинг кўзи билан қарар, ҳар бир товушни унинг қулоғи билан эшитар эди.

Шахсий ҳаёт юмшатди, муҳит ясади. Оқибат шундай бўлдики, Саидийнинг ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти орасидаги кундан-кун ўсиб бораётган қарама-қаршилиқ унинг жонига қасд қиларли даражага етди. Бундай қарама-қаршилиқ кўпинча шахснинг бўйнига сиртмоқ солади. Лекин Саидий ўз доирасидаги одамларни халқ вакиллари деб ўйлагани ва шунинг учун келажакка умид билан қарагани учун бўйнини сиртмоқдан йироқ тутар эди.

Механизм бор. Саидий унинг алоҳида қисмларини билади, бирон киши бу қисмларни жой-жойига қўйиб, уни ҳаракатда кўрсатиши ва Саидийнинг ўз жўралари билан бу механизмнинг қаеридаги ва қандай винти эканини белгилаб бериши керак. Аммо буни ҳеч ким қилмас, кимга айтса сукут қилар, баъзилар елкасини учириб, гапни бошқа ёққа бурар эди. Саидий Еқубжонга айтганида «шу гапимиз ўсиб, ўшандай механизмга айланади», деди. Бу гап Саидийни тажанг қилди. Нега гапни тез фурсатда ўстириш, тарқоқ ҳаракатларнинг бошини бириктириш мумкин эмас? Бу саволни берганида Мухторхон, Ҳайдар Ҳожи ва бошқа кўп «тушунадиган» одамларни кўзда тутар эди. Еқубжон бунга ҳам жавоб берди: «Гап қанча тез суръат билан кенгайса, шунча хавфли, гапга Мухторхон, Муродхўжа домла, Маҳмуджон афанди ва бошқалар сингари «сося юпқа» одамларни тортиш хатарли», деди. Бошқа оқил, донишманд, тажрибали зотларнинг фикрлари ҳам шу бўлиб, гапни ёшлар ҳисобига ўстириш тўғрисида шама қилишар эди.

Саидий кўнди, катта механизмни излашдан тўхтади, энди алоҳида ҳодисалар орасидан муносабат топиб завқ қилиш ўрнига, гапни қандай қилиб тезроқ Ёқубжон айтган даражага етказиш пайдидан эди.

Мунажжимлар қуёш тутилишини қандай қарши ола-са, Саидий «ташқил қилиш, кенгайтириш» тўғрисида бир фикр айтадиган одамни шундай қарши олади ва шу тўғрида сўзлар экан, қаршисида турган киши олдида ҳозир ўйнаш қўйнидан чиқиб келиб, уйда эрининг чойга майлини сўраган хотиндай эшилар эди. Қомпаснинг тили юз айланса ҳам яна титраб бир томонни кўрсатгандай, Саидий қайси ҳолда бўлмасин бир томонга интилар эди: «Ташқил қилиш керак, кенгайтириш керак!»

У янги йўлга кирган ёш боладай шошилар ва шундай қадамлар ташлашга қасд қилар эдики, бу жўраларини ваҳимага солди.

Саидийни ташкилот ёғидан расман танимаган Аббосхон, Салимхон ва бошқалар уни айблашди, аммо буларнинг гапи «устабузармон» мураббийлар, зотан душман бўлган дўстлар, бадхоҳ хайрихоҳларнинг тарбияси, насиҳати, танқидига ўхшар эди.

Ҳали балоғатдан икки қадам берида турган ёш болага онаси бошқа хотинлар олдида «ўғлим, хўп яхшисану, қизларни тинч қўймайсан-да» деб кулар экан, бола уялади, аммо шу топда шундай гапни бошқа хотинлардан ҳам эшитгуси келади, агар шунгача қизлар билан иши бўлмаган бўлса, энди ростдан тинч қўймайди... Май мажлисида кўпичиб, маст бўлмаслиги таъна қилинган майпараст бундай таънани ҳаммавақт ва ҳар кимдан эшитгуси келади. Бу ҳам онанинг ўғлига берган дашномидай таҳсин аралаш таънадир. Таъна, дашном, танқид ва бошқа минг турли дўстона, хайрихоҳона товушларга таҳсин аралашса, қулоққа фақат таҳсингина киради. Аббосхон, Салимхон ва бошқалар таънасида ҳам мана шу таҳсин бор ва булар бу «таҳсин»нинг хусусият ва кучини билишар эди.

Саидий ҳаддан ошиб кетди, эҳтиёткорлик талаб қилган Ёқубжон билан уришиб, уни «сотқин» деди, жўралардан бир нечасини «қуён юраклар, қуёнлар: шитир этган товуш эшитилса, юракларинг узун қулоқларингдан чиқиб кетай дейди» деди, навбатдаги гап мажлисида талай лойиҳалар тақдим қилиб, шуни қабул қилишни ва амалга оширишни талаб қилди. Бу талаблар ичида яширин варақалар тарқатиш ҳам бор эди.

Мажлис бу лойиҳаларни қабул ҳам қилмади, рад

ҳам қилмади ва одатдагидан эртароқ тарқалди. Ким қандай кайфиятда кетган бўлса кетгандир, аммо Ёқубжон асабийлашди. Саидий эса ўзини доҳий ҳис қилар эди.

Орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг бир куни кечаси Муродхўжа домла Саидийнинг олдига кирди ва диванга ўтираётиб гап бошлади:

— Сизнинг устингиздан шикоятлар бор,— деди кулимсираб.

Саидий қизарди-да, узалиб стол устида турган папиросдан бирини олиб тутатди ва илжайди. У ўтган кечаси Сорахон чиққанда, ҳол-жонига қўймай, ярим кечагача олиб ўтирган эди, шундан ҳадиксиради ва олдини олишга шошилди:

— Ўтган кечаси...— деб гап бошлаган эди, домла сўзини кесди:

— Шошқалоқлик кишини нобуд қилади!

— Йўқ, домла, мен сира ҳам...

Домла яна унинг сўзини кесди:

— Сабр қилинг... Рухсат этинг, мен сўзлай. Лойиҳа нима керак, варақанинг нима ҳожати бор, хўш?

Саидий қўрқиб кетди.

— Бир ножўя ҳаракатингиз билан бир неча кишининг бир ҳафталик вақтини олдингиз,— деди домла давом этиб.— Қанча вақтдан бери шу гапга иштирок этиб, шу вақтгача менга айтмадингиз, мен ўйлайман, бошқа кишига ҳам айтмагандирсиз. Бу — яхши. Шундай бўлиши керак. Бу иш шиша, синса ямаб бўлмайди. Мен билман... Тажрибали...

Саидийнинг вақти чоғ бўлиб кетди:

— Гап бор эканини билармидингиз?

— Албатта билар эдим. Бу иш энди бошланаётир, бунини мен вужудга келтираётирман, деб ўйлайсиз шекилли... Шундай бўлса керак, йўқса бунчалик шошилмас эдингиз.

— Йўқ, домла, бундай эмас. Албатта, бу ҳаракат бор, аммо, назаримда, тарқоқ. Уларни бирлаштирувчи бир марказ йўқ. Мен хоҳлар эдимки, бу тарқоқ ҳаракат бир изга тушса...

— Қаёқдан биласиз шундай марказнинг йўқлигини?

— Бўлса бизни танитинг, бизга раҳбарлик қилинг.

Домла кулди.

— Раҳбарлик қилаётган бўлса-чи?

Саидий шунча кўп сўроқлар бердики, Муродхўжа домла мўлжалидан ортиқроқ сирни айтиб қўйди.

Саидий ўзининг лойиҳалари билан кўнгилсизлик туғ-

дирган кечаси, Ёқубжон тўғри домланинг олдига келиб воқеани баён қилган эди. Домла кўп масалани ўзича ҳал қиладиган ва шунга ҳақли бўлса ҳам, бунни якка ўзи ечолмай, навбатдан ташқари мажлис чақирди. Домланинг ўз фикри — Саидий етилганлиги сабабли бирмунча сирлардан уни хабардор қилиш эди. Бошқалар эса умумий қондадан Саидийни мустасно қилишни ҳеч лозим топмас эди. Баъзилар Саидийнинг бу шошқалоқлигига, ўзини тутолмаслигига катта аҳамият бериб, унинг гапда иштирок этишини ҳам хавфли ҳисоблашар эди. Оқибат шу натижага келинди: майли, Саидийни қисман хабардор қилиш керак, У вилоят қўмитаси ва марказий қўмита борлигини билсин, аммо ундаги одамларни шахсан танимасин. Шундагина у, «тарқоқ ҳаракатнинг бошини бириктиришга шошилмайди ва устида жиддий бир масъулият сезиб тийилади.

Муродхўжа домла буларнинг ҳаммасини Саидийга айтди, яна «гапни ташкил қилган ва уни бошқариб турган Ёқубжон — вилоят қўмитасининг вакили, бундай гаплар бир неча жойда бор» ҳам деб қўйди. У Саидийнинг кўнглига қараб ўтираверса, балки ўзи вилоят қўмитасининг раиси эканини, қўмитанинг босмачиликни сақлаб қолишга бўлган тараддудига оид бирмунча фактларни, бошқа жумҳурият билан бўлган алоқа сингарни яна кўп сирларни ҳам айтар эди, Саидийнинг қисташига қарамай, ўрнидан турди-да, чиқиб кетаётиб, эҳтиёт бўлиш кераклигини, Ёқубжоннинг сўзидан чиқмаслик лозим эканини ва жўралардан ҳеч қайсисига бу гапларни айтмасликни қайта-қайта тайинлади.

Саидий, кўп чигал муаммони ҳал қилиб ҳордиғи чиққандай, чуқур нафас олди ва ечиниб кўрпага кирганидан сўнг хаёл суриб кетди: ҳали янгидан-янги гаплар ташкил қилиб, буларнинг ҳаммасига раҳбарлик қилар, ҳали аллақандай сеҳрли йўллар билан бир кечанинг ичида ўткир нотик, ҳарбий ишга ўтакетган моҳир бир киши бўлиб янгидан-янги босмачилик ташкил қилар, ҳали аллақандай моддалар, ойналар воситаси билан куйдирувчи нур ихтиро қилар ва бу нур воситаси билан шу ерда туриб шаҳарларни куйдирар, ҳали пўлатдан кийимлар кийиб, ўзи якка зихрли автомобиллар, танкларга қарши борар... Шунга ўхшаган интиҳосиз хаёллар ичида ўзининг водийга солажак қасри юзиб юрар эди.

Муродхўжа домла ҳам талай вақтгача ухлай олмади. У қўмита аъзолари билдиришни лозим кўрмаган гапларни ҳам Саидийга айтиб қўйди. Шу дуруст бўлдим,

нодурустми? Домла ўйлай-ўйлай ахири, дуруст ва бошқа сирларни ҳам билдиришнинг зарари йўқ, деган натижага келди.

Дарҳақиқат, домла нима учун яширади? Қўмита аъзоларидан баъзилари «Саидийни умумий қоидадан мустасно қилиб бўлмайди» дер экан, улар учун Саидий бошқа ўнлаб кишилардан фарқ қилмайди. Домла учунчи? Домла учун Саидий — бўлажак куёв! Саидийнинг оғзи бўшлиги, шошқалоқлиги хавф келтирадиган бўлса, қўмита аъзолари айтгандай, ўз устида бир масъулият ҳис қилганидан кейин тузалади, тийилади.

Ростдан ҳам Саидий кейинги кунларда анча тийилди, энди илгари тақдим қилгани юзта лойиҳадан кўра ҳозир чин кўнгил билан ишлаб турган бир масъул ишчини газетада масхара қилишни, обрўйини тўкишни, ё бўлмаса бошқармага келган бир хабарни куйдиришни фойдалироқ кўрар эди.

Домла унинг олдига тез-тез кириб турар, ҳар кирганида Саидий ундан янги бир маълумот олишга тиришар ва кўп вақт бунга муваффақ бўлар эди. Икки орада ўтадиган гапнинг мавзуи нима бўлмасин — ой куйишими, сигирнинг камсутлигими, оқсоч хотиннинг ёмонлигими, фанний ихтироотми — барибир унинг охири ташкилотга келиб тиралар эди.

Кўп вақт ўтмай Саидий Муродхўжа домла вилоят қўмитасининг раиси эканини ва бунга боғлиқ бўлган кўп нарсаларни билди, шундан кейин «алоҳида қисмлар»ни ўз ўрнида ва у «катта механизмни» ҳаракатда кўрди.

Бир жума кун Саидий Муродхўжа домла билан улфатчилик қилиб ўтирганда Ёқубжон келди. У ўтираётиб, «ҳи» деди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Саидийга «сиз товуксиз», деди. Ёқубжон ҳаммавақт бир нарса демоқчи бўлса, аввал шундай бир нотайин ва кўпинча совуқ гапни айтиб, изоҳни кечиктирарди. Буни ҳамма, жумладан Саидий ҳам билар эди.

— Домла сиз айтганмисиз бу кишига?— деди Ёқубжон, Саидий узатган пиёлани олаётиб.

— Йўқ, айтганим йўқ. Ўзларинг ўзаро гаплаша беринглар. Мени ё бошқани аралаштирманглар. Қоидани бузманглар.

Саидий ҳеч нарса тушунмади, аввал домлага, сўнг-ра Ёқубжонга қаради. Ҳеч ким изоҳ бермади. Сўз нима тўғрида кетаётгани анчадан кейин маълум бўлди.

Товуқ жўжа очганидан кейин, то жўжалар ўз донини ўзи топиб сўдиган, хавф-хатардан қочиб қутула ола-

диган бўлгунча парвариш қилади. Жўжалар шу даражага етгандан сўнг товуқ «бор энди, ўз донингни ўзинг топ. Сен ҳам она бўл» дейди, яъни, «етим қилади». Ёқубжон ва унга ўхшаган дунё кўрган «она»ларнинг вазифаси — тухум босиб, жўжа чиқариш — гап ташкил қилиш — уларни тарбиялаш ва оқибат «етим қилиш» — «бор энди», сен ҳам мендек тухум босиб, жўжа чиқар» дейиш эди. Гап шу тўғрида кетар эди. Ёқубжон буниники-уч оғиз сўз билан айтгандан сўнг, домла унинг берган изоҳига қаноатланмасдан, кенгроқ англатишга мажбур бўлди: навбатдаги гап мажлисида Ёқубжон гап донрасини кенгайтириш тўғрисида масала қўяди ва Саидий, рози бўлиш билан бирга, бу ишни қандай бажариш ҳақида гўё ўз фикрини айтуви керак эди.

Саидий, домланинг узоққа чўзилган сўзига қулоқ берар экан, ўйга толди. Шу вақтгача у, «ташкил қилиш» тўғрисида ўйлаганида, назарида, сон-саноксиз кишилар бир оғиз сўзни кутиб тургандай эди. Аммо ҳозир, бўйнига маълум бир вазифа тушгандан кейин шундай одамларни хаёлида излар экан, биронта ҳам тополмас эди. Бундан бир-икки соат бурун қулоғига эшитилиб турган дод овозлари қўшиққа айланди: Маҳмуджон афандилар билан тўлган олам Кенжалар, Тешаларга тўлди. Булар орасида Саидий юргани йўл эмас, қочиб беркингани тешик ҳам тополмас эди. У хаёлида газета бошқармасини излади. Йўқ, «тушунадиган одам» йўқ. Университетдаги танишларини хаёлдан кечирди. Буларнинг ичидаги танишларини ўйлаганида юрагини ваҳм босар эди.

Ҳарҳолда Саидий бу вазифани қабул қилди ва навбатдаги гап мажлисида, Ёқубжон масала қўйганда, Ёқубжон ва Муродхўжа домла ўргатган сўзларни майнадайдок такроқлади.

VI

Агар қароқчи, Муродхўжа домланинг йўлини тўсиб, «жонми, ҳамёнми?» деса, домла «ҳамён» деганини ўзи ҳам билмай қолади. Борди-ю «ҳамёнми, Саидийми» деса-чи? — Ҳеч шубҳасиз «Саидий» дейди, чунки келажакда катта ҳамён эгаси бўлиш умидини йўқотишдан кўра, ҳозир бир ёки бир неча кичкина ҳамёндан айрилиш яхшироқ.

Саидийнинг бир саволи жавобсиз қолиши, ёки унинг андак кўнгилсизланиши жуда қимматга тушуви мумкин эканини домла билар эди, шунинг учун Саидий оз вақт

ичида ундан ташкилотнинг тузлиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олди. Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ ўрнига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ бўладикки, унинг ҳимояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Саидийнинг отасидай ўзини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чўрилар сақлаш ва ҳоказолар мумкин бўлади.

Саидий иш бошлади. Унинг вазифаси — янги одамлар топиб, янги гап бошлаш эди. У кечалари ўйлаб ётиб, кимнинг олдига бориш ва қандай қилиб гап бошлаш тўғрисида маълум қарорга келади, аммо тонг отгандан кейин муваффақият қозонишга шубҳаланади, у кишининг олдига боргани отланганида эса, ўзини тамоман ожиз сезади. Саидий босмахона комсомол ячейкасининг секретари, Пўлатовнинг олдига боришга бел боғлаганида ҳам шундай бўлди.

Пўлатов босмахонага янги келган, илгари бошқа босмахонада ишлар эди. Саидий Ёқубжон сингари ҳарф теришни ўрганмоқчи бўлиб, босмахонада юрганида уни кўрар эди. Саидий бир куни терган ҳарфини сочиб юборди. Бунча сочилган ҳарфни жой-жойига қўйиш, қайси хонада қандай ҳарф туришини билмаган Саидий учун кўп қийин иш эди. Шунда Пўлатов келиб, сочилган ҳарфларни йиғиштирди ва жой-жойига қўйди. Иккови шу муносабат билан танишган эди.

Пўлатов сўнги вақтларда Саидийнинг комсомол эканини эшитиб, бир неча мартаба «бизнинг ячейка учётига келинг» деб мурожаат қилди. Саидий эса комсомолдан чиқиб қолганини билдирмасдан «университет ячейкаси учётдан чиқармаётир», деб юрди. Пўлатов Саидийни газетанинг масъул котиби, юқори маълумотли комсомолдан чиққан ёзувчи деб ҳурмат қилар эди. Саидий бир неча марта унинг ҳужрасига борди, аммо шу вақтгача, Муродхўжа домланинг тили билан айтганда, унинг «қўйнига қўл солиб кўргани» йўқ эди.

Саидий кечқурун унинг ҳужрасига борганида ҳеч кутмагани бир тасодиф устидан чиқди. Унинг ҳужрасида, бир вақтлар ер ислоҳоти вақтида кўргани йигит — «Пешонамдан чойракорчиликни ўчиртириб, йигирма танобгина ер питдириб оламан» деган батрак — Йўлчибой ўтирар эди. Унинг устида яхши беқасам тўн, бошида чуст нусха дўппи, белида шоҳи қийиқ, оёғида қишлоқ йигитлари яхши кўрган пошнаси бир қарич ағдарма этик. Саидий уни таниди, аммо ўзининг кўзига ишонмас эди.

Йўлчибой дарҳол ўрнидан туриб, Саидий билан қучоқлашиб кўришди. Йўлчибойдан кейин унинг жияни — йигирма ёшлардаги бир йигитча ҳам сўрашди.

— Сиз бу кишини қаердан танийсиз?— деди Пўлатов Йўлчибойга.

— Бу киши билан биз эски қадрдон. Ер ислоҳоти вақтида бизнинг қишлоққа чиқиб бир ойга яқин турганлар. Оббо, ўртоқ Саидий-ей... Бир кўрай деб шунча орзуманд бўлдим... Катта шаҳар экан, кишини ахтариб топиб бўлмайди. Яқинда матбуотда ишлайдилар, деб эшитиб, босмаҳоналарни қидирар эканман-да, деб қўйган эдим... Хўш, тинчмисиз, димоғингиз чоғми?

Йўлчибой Пўлатов билан марказда секретарлар курсида ўқиб юрганида танишган. Бу вақтда Пўлатов секретарлар курси ўрнашган бинонинг остки қаватидаги босмаҳонада ҳарф терувчи эди. Йўлчибой дарсдан бўшагандан кейин Пўлатов ҳужрасига келар, ўзининг хушчақчақлиги, очиқлиги билан унинг ҳордиғини чиқарар ва шу билан бирга дарсда тушунмаган нарсаларини сўрар эди. Пўлатов ишдан чарчаган кезларида ҳам Йўлчибой билан суҳбат қуриб, унга билганларини ўргатишдан эринмас эди. Пўлатов унга шунча ўргандики, ишдан қайтганидан сўнг Йўлчибой келмаса дарсхонага борар ва то дарс тамом бўлгунча Йўлчибой билан бирга ўтирар эди. Бир куни Йўлчибой қаердандир «ер юзида одамлар қандай пайдо бўлдилар» деган китобни топиб келиб, ҳарф терувчилардан хафа бўлди: «Бизга одамлар қандай пайдо бўлганининг кераги йўқ. Бу одамлар қандай бўлиб бири бой, бири камбағал бўлди, мана шу керак, шунақа китоб чиқаринглар», деди. Пўлатов завқ қилиб кулди ва эртасига шундай китобни топиб берди. Бу гап бутун ҳарф терувчилар орасида тарқалиб, шундан сўнг Йўлчибой ҳарф терувчилардан кўп ўртоқлар орттирди. Йўлчибой шу кунлардан бери Пўлатов билан иноқ. Пўлатов бу ерга келганидан сўнг Йўлчибой шаҳарга ҳар тушганида уни кўрмасдан кетмас эди.

Йўлчибой ўзининг қандай ўқигани ва ҳозир қишлоқ шўросида секретарь бўлиб ишлаётгани тўғрисидаги ҳикоясини тугатгандан сўнг, Саидий унинг жиянидан:

— Сиз-чи, сиз ўқийсизми?— деб сўради.

Бу йигит эшитмади. Саидий саволини яна қайтарган эди, Йўлчибой дарҳол Саидийни огоҳлантирди:

— Чап қулоғи кар, сира эшитмайди...

Йўлчибой, «Сенга айтаётир» деб йигитнинг тиззасига туртган эди, йигит Саидийга ўнг қулоғини тутди.

— Чап қулоғингизга нима қилган?— деди Саидий. Иигитдан илгари Йўлчибой жавоб берди:

— Отаси уриб кар қилган.

— О, бу қандай ваҳшийлик!— деди Саидий Пўлатовга қараб,— нима гуноҳ қилган эдингиз?

Иигит илжайди.

— Ҳечтима... Бир куни Қимсан деган бола билан қўриқда мол ўтлатиб юрган эдик, иккита милтиқлик келиб, биздан «қишлоқда қизил аскарлар борми?» деб сўради. Қимсан «йўқ» деди, мен «бор» дедим; ростини айтдим. Иигит Қимсанни бир-икки қамчи урди. Шунга алам қилиб, Қимсан отамга «ўғлингиз қўрбошиларга ён босди» деб чақибди. Шунга отам «нега аскар борлигини айтдинг, йўқ, десанг-ку тўғри келиб иккови ҳам қўлга тушар эди», деб мени урди. Акам келиб қолди: ажратармикан десам, у ҳам бир-икки тепди. Шунда қулоғим... Бир ойгача дўхтирга қаратдим, бўлмади.

Шу муносабат билан сўз босмачилик тўғрисида кетди-ю, Саидий ўзини овсарликка солиб ўртага босмачилар кимлар, деган мазмунда бир савол ташлади, бу савол замирида «хато йўлга кирган энг яхши йигитлар»га ачиниш руҳи бор эди. Пўлатов бир нима демоқчи бўлган эди, Йўлчибой унинг сўзини оғзидан олди:

— Батрак «яхши» деса, хўжайин «ёмон» дейди. Батрак «ёмон» деса, хўжайин бор товуши билан «яхши» деб бақирмасдан иложи йўқ. Батрак гап қайтарса, хўжайин пичоқ суғуради, болта кўтаради. Буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Ер ислоҳотини Иброҳим Раҳматуллаев яхши, деган эди, унинг хўжайини Ниёзмат Ҳожи ёмон, деди, батрак гап қайтарган эди, Ниёзмат Ҳожи уни бир кечада йўқ қилдириб юборди... Ҳозир батраklar, камбағаллар ҳар ерда хўжайинга гап қайтаради, илгаригидай шапалоқ еб қуллуқ қилмайди. Шундай бўлганидан кейин ҳамма хўжайинлар ҳам пичоқ суғуриб, болта кўтаради... Босмачилик ўша хўжайинлар кўтарган болта...

Йўлчибойнинг бу жавобидан кейин Саидий учун бу мавзунини давом эттиришнинг маъноси қолмади, соатига қараб ўрнидан турди ва хайрлашиб чиқди.

Бу суҳбатда ҳеч қандай тортишув бўлгани йўқ, лекин Саидий ўзини узоқ тортишувдан чарчагандай сезар эди.

VII

— Сиз қўнғизсиз,— деди Ёқубжон бир куни, идорадан ҳамма кетиб, Саидий билан ёлғиз қолганида.

Саидий одатдагича унинг юзига қараб изоҳ кутди. Ёқубжон қоғоз титкилаб ўтириб, яна дўнғиллади:

— Қандақа қўнғиз денг!

— Хайр, қандақа қўнғиз?— деди Саидий.

Ёқубжон махфий бир гап айтмоқчи бўлгандай, у ёқ-бу ёққа қаради-да, сўнгра пичирлади:

— Отнинг тезагини яхши кўрадиган қўнғиз... Отнинг тезагини юмалатиб уясига олиб киришга ҳаракат қилади, аммо ҳаммавақт уясининг оғзига сиғмайдиган тезакка ёпишади. Меҳнатни қила-қила оқибат уясининг эшигини тезак билан беркитиб қўйиб, ўзини-ўзи қамайди.

Саидий ўйланиб қолди.

— Ҳа, гапнинг кайфини сураётирсизми?— деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб.

— Мен тезак юмалатадиган бўлсам, аввал сизни юмалатар эдим,— деди Саидий кулиб.

Саидий, гарчи кейинчалик Ёқубжоннинг рамзига тушунган бўлса ҳам, бу гапни ҳақоратга қарши ҳақорат тарзида айтди.

Саидий янги гап ташкил қилишга кўп уринди, бир неча ёшларнинг қўйинларига қўл солиб кўрди, аммо ҳеч иш чиқаролмади, чиқаролмадигина эмас, ҳар сафар бир хавф туғдириб, бундан сўнги фаолиятининг йўлини беркитар эди; оқибат шундай бўлдики, бировнинг олдига боришга, даромад қилишга безиллаб қолди. Ёқубжон уни қўнғиз дейиш билан шуни айтмоқчи ва таъна қилмоқчи эди.

Саидий ўзини оқлашга тиришди:

— Менинг ўрнимда бўлганингизда сиз ҳам шу ҳолга тушар эдингиз.

— Йўқ, мен сизнинг ўрнингизда ҳам бўлганман, лекин қўнғиздай қамалиб қолганим йўқ.

— Нима қилдингиз?

— Ташкил қилдим.

— Ташкил қилганингиз билан янги одам топганингиз йўқ-да!

— Нега, мана сиз, Зокирхон...

— Мени сиз шу йўлга солдингизми? Ҳеч-да! Менинг шу йўлга киришим учун Ёқубжоннинг усталиги эмас, ўзимнинг бир лаҳза ўйлашим кифоя эди. Мен инқилобдан юқизган киши... Зокирхон ҳам, бошқалар ҳам шундай. Қани, шу тўққиз кишининг ичида сизнинг усталигингиз орқасида шу йўлга кирган ким бор? Бундай одамларни бир жойга тўплаш қийин эмас. Бу одамлар ҳатто ўз-ўзидан ҳам тўпланиб қолади. Сиз Кенжа, Пўла-

тов ва бошқа шунга ўхшаганларга таъсирингизни ўтказинг, қойил қолай.

— Сиз ҳам комсомол эдингиз-ку!

— Ҳа, мен ҳам комсомол эдим. Бироқ, сиз мени комсомолдан юлиб олган бўлганингизда ҳам, янги бир нарса олганингиз йўқ. Мен ўз маҳалламдан кетган эканман, қайтиб келдим.

— Шундай бўлса, нега шундақа одамларни топиб, ишни шулардан бошламадингиз?

Ёқубжон бориб жойига ўтирди. Саидий, қаршисидаги деразадан ташқарига, узоқларга кўз тикканича ўйлашиб қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлган эди, эшик очилиб гапи оғзида қолди. Муаллим Салоҳиддин домла салом бериб кирди. Ёқубжон дарҳол сўрашди. Саидий ҳали ўрнидан туришга улгурмаган эди, Салоҳиддин келиб қўл берди. Сўрашганда бу одамнинг бир вақтлар ер ислоҳоти муносабати билан бўлган зиёлилар кенгашида сўзлаган сўзлари Саидийнинг қулоғига эшитилиб кетди.

Салоҳиддин домла у вақтдагига қараганда анча кексайган. У вақда мош-гуруч бўлган соқоли ҳозир тамоман оқарган, бўйин томирлари чиққан. У ҳассаснинг ёрдами билан курсига ўтирди, қайрилма ёқа камзулининг чўнтагидан рўмолча олиб юз-кўзини артди.

— Қалай, бардаммисиз,— деди Саидий ва ўзи била туриб яна сўради:— Ишлаётирсизми? Мактаблар қалай?

Салоҳиддин илжайиб қўя қолди. Саидий ҳам саволни жавоб олиш учун бермаган эди.

Салоҳиддин бир йилдан бери ишсиз. Округ маориф бўлимининг ижтимоий тарбия бўлими мудири Салимхон соғлом мафкура, соғлом тарбия ғамхўри бўлиб қилган докладларининг бирида Салоҳиддинни янчиб ташлади.

Салоҳиддин домла муаллимлик қилган мактаб деворий газетасида миллатчилик руҳида ёзилган бир неча шеърлар босилган. Бир бола давлат арбобларидан бирининг ҳайкалини уриб синдирибди. Бир бола ўзининг хотира дафтарига «Катта бўлганимдан кейин инқилобчи бўлиб ...ни йиқитаман» деб ёзиб қўйибди ва бу уч нуқта нима деб сўралганда «шўролар ҳуқумати» дебди. Буларнинг ҳаммаси рост, Салимхон заррача ҳам муболаға қилгани йўқ.

Муаллимлардан, мураббийлардан ҳеч қайсиси болаларга бундай таълим бермаган. На арбоб ҳайкалини синдирган, на катта бўлганида «инқилобчи» бўлмоқчи бўлган ва на бошқа болалар ҳеч қайсиси «буни менга фалон муаллим ёки мураббий ўргатди» деёлмайди.

Айб кимда?

Синфий ҳушёрликка чақирган Салимхон, бу ҳодисаларни таҳлил қилиб, натижа чиқарди: «Ким айбли? Вақтида дарсига келиб, дарсини берганидан сўнг бир минут ҳам мактабда турмайдиган муаллим — Маҳмуджон афандими ё кечасию кундузи мактабда, ётоқхоналарда бўладиган мураббий Салоҳиддинми? Бунга албатта Салоҳиддин айбли. Тарбия ишига расмий, вазифашунослик билан қараган мудир, муаллимларни ҳам оппоқ деб бўлмайди, аммо ҳамма иллат Салоҳиддинда! Қалтак шу одамнинг бошида синиши керак».

Дарҳақиқат, калтак Салоҳиддиннинг бошида синди. У мураббийликдан бўшатилди. «Салоҳиддин домла яхши эди», деб уни мажлисда ёқлаган талабалардан бир нечаси Салоҳиддиннинг таъсирида заҳарланган ҳисобланди ва уларга алоҳида диққат қилиш вазифаси қаттиқ ҳайфсан билан қолдирилган мактаб маъмуриятига, муаллимларга топширилди. Маҳмуджон афанди бу топшириқни мамнуният билан қабул қилди.

Салоҳиддин мактабдан қувилди. Орада беш ой ўтиб, унинг бўйга етган қизи вафот қилди.

Педагог ўз шогирдларини, ота ўз қизини йўқотди. Салоҳиддин учун бунинг ҳар иккаласи барабар кучдаги кулфат, мусибат эди. Севикли шогирдларидан бир неча дафтар, севикли қизидан — оч қизил ласга турли рангдаги ипақлар билан тикилиб ишланган СССР харитаси қолган.

Дафтар, харита! Харитага қараганида Салоҳиддиннинг кўзига ёш келса, дафтарларга қараганда бу ёш оқиб соқолига тушар эди.

— Уртоқ Саидий,— деди Ёқубжон,— домла кўп қийналгандир. Ёрдам қилсак, деган ўйга бориб, кеча контора мудирини билан бир гапиришиб кўрган эдим. Бизга кассир керак, деган эди. Шунга... муваққат бўлса ҳам... а, домла, нима дейсиз?

Салоҳиддин сукут қилди.

— Яхши бўлади!— деди Саидий, кейин афсусланиб оҳ тортди.— Қийин экан-да... ўттиз, ўттиз беш йиллик муаллим...

— Эски зиёли,— деди Ёқубжон,— бўричинг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Салоҳиддин Ёқубжоннинг нима демоқчи эканига тундунди.

— Энди, ука тарбия масаласи кўп нозик масала. Инсон бамисоли бир машина, машинанинг сарф қилини-

ган қувватни фойдали ишга айлантириш қобилияти турличадир. Инсон ҳам шундай. Инсонларнинг ҳам инсониятга фойда етказиш қобилияти турлича. Фан машиналарнинг шу қобилиятини орттиришга, яъни сарф қилинган қувватдан иложи борича кўпроқ фойда чиқаришга урингандай, тарбия ҳам инсоннинг жамиятга фойда етказиш қобилиятини оширишга уринади. Фан ҳали сарф қилинган бутун қувватни исрофсиз фойдали ишга айлантирадиган машина тополгани йўқ, аммо тарбия бунни топди. Ер юзида шундай бир тарбия борки, бу тарбияни кўрган киши куч ва умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишларга сарф қилмайди. Бундай тарбияни берадиган мураббий аввал ўзи тарбияланган бўлиши керак. Мен умримнинг ярми бузуқ, инсонларни майиб қиладиган тарбия асосига қурилган жамиятда ўтган одамман, шунинг учун ўзимни қанча қўлга олмайин, саҳв-хатога боришим муқаррар. Амма шогирдларимдан шундай фикрлар чиқувига мен айблими, бошқамни — ҳануз билолмайман. Шундай бўлса ҳам модомики менинг тарбия доирасида ишлашим зарарли экан, четланиш менинг инсоний бурчимдир.

Ёқубжон мийиғида кулиб қўйди.

— Отдан тушсангиз ҳам, узангидан тушмайсиз-а, домла...

— Тушунмадим, ука...

— Йўқ, энди, айтаман-да... Фойдаси йўқ... Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам...

Саидий Ёқубжоннинг бу гапини тушунтириб берди. Салоҳиддин ўйланиб туриб, деди:

— Агар масала сиз айтганча бўлса, албатта, мунофиқлик бўлар эди. Бундай эмас, мен бу байроқ остига зўр келганидан ўтганим йўқ. Бу байроқ машғал бўлиб, саодати абадия йўлини ёритди. Турли ялтироқ пардаларни йиртиб, унинг остидаги кир ниятларни кўрсатди. Ҳақиқатни кўрдим. Мана шунинг учун ўтдим.

Саидий гўё Салоҳиддинга эмас, ўзича гапиргандай, кесатиб дўнғиллади:

— Ҳарҳолда негадир беақроқ зиёлилар сиз кўрган ҳақиқатни кўролмайдилар.

— Инженерлар ҳам зиёли ҳисобланадиларми?— деди Ёқубжон Саидийга қараб.

Салоҳиддин буларнинг нима демоқчи эканини билди, аммо муддаосини англай олмас эди.

— Шахта воқеасини айтмоқчисиз, шекилли?— деди Салоҳиддин.— Албатта, улар доно зиёлилар, ақлли зиё-

дилар. Бироқ дунёда оқ ҳам йўқ, қора ҳам. Бу ҳар кимнинг қарашига боғлиқ нарса. Манфаат масаласи бор. Америка қитъаси янги очилган вақтларда миссионерлар ундаги занжиларни христиан динига киргизиш учун турли йўллар тутган, жумладан, ой тутилишини илоҳий бир ҳодиса қилиб тушунтирган. Ой тутилиши илоҳий ҳодиса эмаслигини миссионерлар билмаганми? Билган, аммо билса ҳам халқни нодонликка бошлаган. Уша миссионерларни аҳмоқ, деб бўладими? Йўқ. Шахта воқеаси, умуман инқилобга қарши қаратилган ҳаракатлар, инқилоб, яъни ҳақиқатнинг қаршиликка учрашидир. Ҳақиқат қанча кўп қаршиликка учраса, кишиларнинг қалбидан шунча чуқурроқ ўрин олади.

Салоҳиддин билан бу мавзуда сўзлашиш Ёқубжоннинг планида йўқ эди, нима бўлди-ю, орада шунча гап бўлиб ўтди. Саидий эса бу гапни давом эттириб, шу ернинг ўзидаёқ Салоҳиддинни «большевизм зулмидан дод» дегизишни хоҳлар эди. Ёқубжон бунга йўл қўймай, гапни қисқа қилди ва Салоҳиддин кассир бўлишга розими эканини аниқ билмоқчи бўлди.

— Мувофиқ кўрилса, албатта, йўқ демайман,— деди Салоҳиддин.— Қайси тарзда фойдали бир иш билан машғул бўлсам...

Салоҳиддин рўмолчаси билан кўзини арта-арта хайрлашиб чиқди.

— Мана шуни қўлга оламан,— деди Ёқубжон Саидийнинг олдига келиб,— сиз кўнғизсиз...

VIII

Муҳаббат — енгиб бўлмас хоҳиш натижасида вужудга келган оилада муҳаббат ҳарорати ва зиёси икки вужудни бир-бирига боғлайдиган сон-саноксиз туйғуларни барқ урдиради, чечаклар оттиради. Мажбурият натижасида вужудга келган оила эса, модомики оила бўлиб қолиши зарур экан, совуқ, мажбурият сохта туйғулар туғдиради. Мунисхон билан Мухторхон оиласи мана шундай оилалардан эди. Мунисхон сохта туйғунинг тез-тез фош бўлиб туришидан кўп азият чекар эди.

Никоҳдан бурун Мунисхонга икки нарса тасалли берар эди: бири — Салимхон айтганча, никоҳдан сўнг кўникиши — «чирик қирраларини яширмай, кўрсатиб турган Мухторхондан ялтироқ қирралар топиш»; иккинчиси — унинг бойлиги. Никоҳдан сўнг Мунисхон бунинг ҳеч қайсисини кўрмади. Мухторхон ҳамон ўша, илгари

ҳам баҳарнав эди, энди ундан офтобда қолган ёғоч чўмичнинг ҳиди келади. У ўпганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган бир товуш чиқади. Мухторхон — ари талаётганига қарамай асалари уясига тумшуқ тиққан айиққа ўхшайди...

Шундай бўлса ҳам Муниسخон Саидийни кўрганида ўзини турмушидан, оилавий ҳаётдан жуда мамнун кўрсатишга тиришар эди. Бу узоққа чўзилган давосиз дард натижаси шу бўлдики, Муниسخоннинг гўзаллиги ҳар кимнинг қучоғида бир қатрадан қола бериб тугаёзди...

Муниسخон қачонгача шундай қилишини билмайди, аммо кўнглининг бир бурчида умид учқуни бор: қачондир аллақандай ўзгариш бўлади, Саидий унинг қарши-сида тиз чўкиб йиғлайди: «Қачонгача шундай қилиб юрамиз!» дейди, шунда у: «Кел энди, бечора...» деб қўл беради. Албатта, бу вақтда Саидийнинг мартабаси баланд, бойлиги ҳисобсиз бўлади.

Муниسخон бунга сира шубҳа қилмас ва шубҳа қилиш-ни ҳаёлига ҳам келтирмас эди, шунинг учун Саидийнинг Ссрахонга уйланиши тўғрисидаги миш-мишларга ишонмади, ҳатто бу гапни Саидийнинг ўз оғзидан эшитганида ҳам бўладиган иш, деб қарамади. Унинг кўнгли тўқ, унга бу иш дорбознинг чигриқ ўйинидай кўринар эди: Саидий ўзини чигриқдан пастга ташласа ҳам бу фақат билмаганларнигина ваҳимага солади, ҳақиқатда эса, Саидий оёғидан маҳкам боғланган, ўзини ташлаганида ўша боғланган оёғидан осилиб қолади.

Аммо бундай бўлиб чиқмади. Тўй янги ойнинг йиғирма иккисига белгиланганлиги, Муродхўжа домла бошқа шаҳарлардаги ёр-дўстларига мактублар юборгани, тай-ёрлик ишлари битгани ва бошқалар тўғрисида Муниسخон аниқ дараклар эшитди. Тўй бўлади, бу аниқ эди. Муниسخон биринчи мартаба ўз-ўзига Саидийни севганини қаттиқ товуш билан айтди: юзини ғижимлаб, куюниб йиғлади ва чидолмаган минутларининг бирида ўзини каравотга кўтариб урди. У аввал ўзини ўлдирмоқчи бўлди, сўнгра, инсофга келди-да, ҳозирнинг ўзидаёқ Саидийни йўлдан урмоқчи бўлди, тузукроқ ўйлаган эди, уни йўлдан уришдан кўра, ўзини ўлдириш осонроқ кўринди, кейин озгина ён берди: «Ахир, қиз олмаган йигит, қандай қилиб бир калтакесакнинг сарқитига рози бўлсин, майли, у ҳам қиз олсин. Сўнгра барабар бўламиз».

Муниسخон бир кунни дарсдан қайтишида, нима бўлиб газета бошқармаси ўрнашган кўчадан юрди, бошқарма

олдидан ўтиб кетаётганда эса, худди бир зарур иш бордай, киргиси келди ва остонага қадам қўйганида ичида «Саидийни кўриб нима дейман?» деди, ҳали бунга жавоб бермасдан, яна бир неча қадам ташлаб қўйди.

Қоғозлар ичига кўмилиб ўтирган Саидий Мунистонни кўриб ўзини йўқотиб қўйди, талай вақт ўтгандан кейин ўзини тутиб олиб, Мунистонга жой кўрсатди. Мунистон атрофда тизилишиб ўтирган бўлим мудирларига, бурчакда мудраб ўтирган муҳаррирга бир-бир кўз ташлаб, сўнгра, расмий мурожаат қилди:

— Ўртоқ Саидий, бизнинг факультетда мухбирлар тўғараги ташкил қилинган... қилинмоқчи бўлиб, шунга раҳбарлик деб... Ҳаваскорлар кўп...

Мунистон қизарди. У фақат «мухбирлар тўғараги» деган нарса бор эканини эшитган, аммо тўғарак қаерда, қандай ташкил қилинади, қандай ишлайди — булардан хабарсиз эди, гапни мухбирлар тўғарагидан бошлашга бошлаб қўйиб, сўз тополмай қолди.

Саидий унинг қўлланма олгани келганига бир қадар таажжубланса ҳам, лекин чиппа-чин ишонди ва столнинг тортмасидан қўлланмани олиб берди. Мунистон қўлланмани кичкина қора портфелига солиб ўрнидан турди. Саидий ҳам турди ва уни кузатиб чиқди. Мунистон кетидан унинг келаётганини, кўчага ҳам чиқишини билиб қадамни тезлатди. Кўчага чиқилганда Саидий унинг тирсагидан ушлади.

— Мунистон...

Мунистон зинадан тушиб тўхтади.

— Нима дейсан?

— Мунча шошасан?..

— Зарур ишим бор.

— Мухторхон келдими?

Мунистон бурнини жийирди. У ҳеч қачон Саидий олдида Мухторхонга нисбатан ғойибона бундай муносабатда бўлмаган эди. Саидий унинг Мухторхонга кўнгилсизлигини биларди, аммо сира ўз оғзидан эшитмагани учун доғда эди.

— Ҳа, нега бунақа қиласан?

— Нима қилдим?— деди Мунистон.

— Норозироқ кўринасан...

— Ҳеч-да,— деди Мунистон, Саидийнинг кўзига қараб ва бир оз қизарди.

— Йўқ, мен буни ҳозирги кайфиятингга қараб айтганим йўқ, умуман шундай деб эшитаман.

— Ҳеч! Ҳеч! Ҳеч! Эрим яхши!!

Мунисхон астойдил қизарди, кўз қорачиғида юпқагина ёш пардаси пайдо бўлиб, йилтиради, бурилиб кетмоқчи бўлган эди, Саидий яна қўймади.

— Нега бўлмаса, никоҳ кечаси йиғлаган эдинг?

— Балки ҳали сен ҳам йиғларсан...

Мунисхон ҳозир яна ўша никоҳ кечасидагидай куюниб йиғлашга тайёр эди, аммо ўзини қўлга олди ва кулги баҳонаси билан юзини беркитди.

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Бунинг ҳаммасига сен сабаб бўлдинг,— деди Саидий ерга қараб,— шундай қилдингки, ўзинг ҳам йиғладинг, энди мен ҳам йиғлайман...

— Сен ҳам сабаб бўлдинг. Нега бўлмаса ўзинг... индамадинг?..

— Мен индамадимми? Индамадимми? Эсингда борми, ҳу ишчилар шаҳарчасининг боғида дарс тайёрлаб ўтирганимизда нима деган эдинг? Қўрқиб-қўрқиб гапининг учини чиқарганимда «мен сенга тегмайман» демаганимдинг?

— Ҳеч-да! Айтганинг йўқ!

— Шундан кейин оғиз очгани юрак қилолмадим. Бундан ташқари, сен менга юқоридан қараб оғиз очгани кўймас ҳам эдинг.

— Энди у вақтларда ичар эдинг...

— Ҳозир ундан ҳам кўп ичаман.

— Қаёқдан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарарман!.. Аммо сен айтганинг йўқ... Сен айтмаганингдан кейин, ўзим айтайми?

— Башарти айтмаган бўлсам, сен бир оз ён берсанг «Мунисхон»лигингдан тушиб қолармидинг?

— Албатта. Айб ўзингда! Мен сенинг қўлингда эдим. Нима қилсанг қилар эдинг...

Саидий қизарди.

— Менинг сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича. Бу муҳаббат ҳануз ғунча...

— Энди қийин...

— Албатта қийин. Бир янги оила қуриш учун икки эски оилани бузиш керак бўлади. Агар бутун қийинчилик шуни бузишдангина иборат бўлса, бу ҳам мумкин, бироқ бугина эмас. Мухторхон, Салимхон ва Мурод, хўжа домлалар ораси бузилади. Башарти биз қовушганда ҳам бу бузилиш кетидан келадиган мусибатни тортишга мажбур бўламиз. Сен буни билмайсан, айтишим ҳам мумкин эмас... Аммо... фақат ажалга илож йўқ...

— Москвага кетмайсанми?

Саидий жавоб бермади.

Уни қўлга олишдан ожиз эканига Муниسخон энди иқрор бўлди. У бу кунгача «Саидий менинг қўлимда бир зувала хамир, тиласам кулча қиламан, тиласам бўғирсоқ» деб ўйлар эди. Бундай бўлиб чиқмади. У секин бурилиб тор кўча томон йўл олди. Сукут қилиб қолган Саидий бошини кўтариб нимадир демоқчи бўлганда Муниسخон узоқлашиб кетган эди.

IX

Саидий тўйни бундай дабдабали бўлар, деб сирэ ўйламаган эди. Татаристон ва бошқа жумҳуриятлар, Урта Осиёнинг кўп шаҳарларидан шунча кўп меҳмон келдики, булардан бир қисмининг келтирган тўёналарини пулга чаққанда оддий тўйлардан ўнтасининг харажатини кўтарадиган эди.

Саҳари мардонлаб туриб ҳовли юзида товукдай қақағлаб юрган корчалон хотинлар, ташқарида, том орқасида, боғда ивирсиб юрган эркаклар кеча битмай қолган ишларини нонушта маҳалигача битказиб, ҳаммаёқни меҳмон қабул қилишга тайёр қилди. Қатор қурилган учта катта-катта тандирдан нонушта маҳалида турли сомсалар, ёғлик кулчалар, патир, кунжутлик ширмон нонлар чиқиб, саватларга тушди ва ичкарига, ташқарига ташила бошланди.

Домланинг жонажон дўстларидан бири, шаҳарда машҳур бўлган бир қандолатчи ҳовлининг бир бурчагидаги қазноқда, ўзининг аҳдига мувофиқ, ўз қўли билан тўйга нишолда қилмоқда. Унинг атрофига тизилган ёш болалар катта мис қозондан отилиб чиққан кўпикларни талашиб, тупроқ аралаш ялагани ялаган. Улардан бериди, ўзларини сипо тутиб турган қизчаларга қандолатчи тегишади, жамалакларидан ушлаб тортади, қиём ялатади, бағбақаларини силаб, пешоналаридан ўпиб, ўзининг суюқлашган қонини гупуртиради. У нишолда тайёрлашдан кўра кўпроқ шу билан овора эди. Шундай бўлса ҳам нишолда нонушта вақтига тайёр бўлди. Қуюқ қандин нишолда ликобчалар, жонон пиёлаларда беҳи, сабзи, турли мевалар солиниб қилинган мурабблар қаторида ичкарига, ташқарига кета бошлади.

Муродхўжа домла шаҳардаги энг йирик кондитер корхоналаридан бирига кўп миқдорда буюртмалар берган эди. Корхона хўжайини эрталаб домлага одам

юбориб, «агар магазинларда ўтмай ётган моллардан бир оз олмасалар буюртма бажарилмайди, берган за-калатларини қайтариб олишлари мумкин», деди. Домла унинг талабини қабул қилишга мажбур бўлди, шунинг учун кондитер моллари нонуштада мўлжалдан икки барабар ортиқ берилди.

Нонушта битар-битмас, ойнакорли айвон остидаги подвалдан тоғора-тоғора гўшт том орқасига ташилиб, қатор қурилган дошқозонлар остидан тутун кўтарилди. Ҳовуз бўйи катта чинор остидаги супа устида сабзи, картошка ва бошқа кўп сабзавотлар арчилар, тўғралар; супанинг бир томонини қоғозларга ўралган мурч, зарчува, қалампир, зира сингари дориворлар, кашнич, кўк пиёз, жамбил сингари кўкатлар банд қилган. Нонушта тугаши билан ичкаридан сатта хонатлас, кўк қарға шоҳи кўйлақлар кийган, бошларига фаранг дурра ўраган бир тўда қишлоқ қизлари, жувонлар бир-бирларини қувлашиб, қозон атрофида юрган, ҳовуз бўйи ва супада ўтирганларга қочиримлар қилиб, боғнинг ўртасидаги шийпон томонга ўтиб кетишди ва ҳаял ўтмай чилдирма даранглади.

Бошима ишқинг тушиб савдо бўлурми мунча ҳам,
Кўз деган оҳу каби шаҳло бўлурму мунча ҳам?

Муродхўжа домла кенг оқ шоҳи кўйлақ кийиб, устидан сариқ ипак чилвир боғлаган; бошида ҳозиргина тахтакачдан чиққан такдўзи дўппи, ичкаридан ўрдак юриш қилиб лапанглаб чиқди ва супада букчайиб ўтириб, гўшт тўғраётган қаролини чақирди:

— Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сеп. Ичкаридан гнлам олиб чиқиб сол. Турдига сих буюрган эдим, олиб келган бўлса айт, кабобин қилаверсин.

Домла яна ўрдак юриш қилиб қайтиб кетди. Остонақул дастурхонга қўлини артиб ўрнидан турди-да, чуқур уф тортди.

— Тўй, шундай улуғ айёмда ҳам Остона дейдилар-а! Шунча йилдан бери бир мартаба отимни жуфт айтганларини эшитмабман. Остона, Остона...

Остонақул домланинг амрини бажо қилиб, хабар бергандан кейин, шаҳарлардан келган меҳмонлар саф-саф бўлиб шийпон томонга ўтишди. Буларнинг ичида Муҳаммадражаб ва Саидий ҳам бор эди. Саидийни Мухторхон қўлтиқлаб олган. Энг кейинда Муродхўжа

домла татаристонлик меҳмон билан борар, меҳмон домлага гап маъқуллар эди:

— ...Масалан, Шарқда таъсис қилган янги ҳукуматлари эса, турк ва туркман қабилаларидан бўлинурки, булар дахи Чингиз ва Ҳилокуннинг инқирозидан сўнг зоҳир бўлган давлати Илайхония, Темур давлати, шимолда Дашт Қипчоқ давлати, Ҳиндда Бобирия давлати, Анатолида Усмоғия, Эронда Соғия давлати каби ҳукуматлардан иборат эди. Эски ислом биносин чурук неғизи ва анинг харобалари, бузилган деворлари устина қурилган бу давлатларнинг бариси-да битди. Биноан алайҳ таъсис этажакмиз янги Турон давлати ислоҳ этилажак ислом биноси устина қурилажак...

Булардан сўнг машшоқлар тўпи ўтди.

Шийпондан нарида жазиллаб қабоб пишар, ундан кўтарилган кўкимтир тутун шабадада елиб, дарахтлар орасига кириб кўздан йўқолар эди.

Рюмка ва стаканлар жаранглаб, жағлар қимирлади. Шийпондан четдаги алоҳида супага ўрнашган машшоқлар асбобларнинг қулоқларини бураб созлашди ва ўзлари қилган узундан-узун бир машқдан сўнг меҳмонларнинг сўровларини бажара бошлашди.

Муродхўжа домла «буюк сархуш» деб атаган Жамол Каримий кўпдан бери орзуманд бўлиб юрган муддаосига эришди: бир неча бочка пиво, турли навдаги сон-саноқсиз вино ва арақ шишалари билан тўлган катта омборнинг калити унинг қўлида эди. У эрталаб бир пақир сувга бир ҳовуч сода ташлаб қўйиб, то шийпондаги зиёфат бошлангунча омбордаги виноларнинг кўпидан бир рюмкадан ичиб кўришга улгурди, кайфи ошиб кетганда шу содали сувдан ичиб бир оз ҳушёр бўлар ва яна янги шишани очиб татиб кўришда давом этар эди. Бундан ташқари у, ҳар сафар шийпонга вино ё бошқа нарса кўтариб келганда, Саидий меҳрибончилик қилиб бир рюмка узатар эди. У содали сувнинг ярмини ичиб бўлса ҳам барибир маст бўлди, сўнг дафъа келганида шийпон зинасидан тўнтарилиб тушди. Бу вақтда машшоқлардан бири ҳаддан ташқари маст бўлиб, ҳаммага калака бўлиб ўтирар эди, шунинг учун Жамол Каримийнинг йиқилганини ҳеч ким лайқамади.

Маст бўлиб қолган ғижжакчи ўрнидан тураётиб, гандираклар кетди ва ўртада турган дуторни босиб синадирди, сўнгра, қалқиб туриб бор товуши билан бақирди:

Қилич айтур ҳо-до-о-ода, қисқаман, деб...

Бууруунгилардан, ҳо-о нусхаман деб!..

Шийпонда ўтирган сипо меҳмонлардан Ҳайдар Ҳожи ўрнидан турмоқчи бўлиб, қалқиб кетди-да, кабобли тарелкани босиб синдирди, йиқилаёзганда Мухторхон тутиб қолди. Муҳаммадражаб Саидийнинг ёнига ўтириб, унинг товушини мақтаб бирон ашула айтиб беришини сўрарди.

Муродхўжа домла кечқурунги зиёфатда яхши «маданий» закускалар ҳам бўлсин, деб шу яқиндаги бир ресторанга буюртмалар берган эди. Бу ресторан хўжайини ҳам кондитер эгасининг ишини қилди: айти закуска керак вақтида келиб, агар домла шу овқатга яраша ичкилик ҳам олмайдиган бўлса овқат бермаслигини билдирди. Бу ресторанчи ўзига керакли турли сабзавот, гўшт, тухум, ун ва бошқа молларни Муродхўжа домладан олар эди, шунинг учун домла ҳам бўш келмади: агар ҳозир ҳеч қандай ичкиликсиз овқатнинг ўзини бермаса, бундан сўнг ҳеч нарса бермаслигини билдирди. Аммо ресторанчи елкасини қисиб, «майли» деди, бундан ўзининг ресторанига заррача шикаст етмаслигини исбот қилди. Орада бўлган тортишишнинг натижаси шу бўлдики, домла овқат билан бирга ичкилик олишга розилик билдирди, шунинг учун ичкилик ҳам мўлжалдан икки баравар ортиқ бўлди.

Шаҳардан чақирилган меҳмонлардан Аббосхон, Мухторхон, Маҳмуджон афанди, Мирза Муҳиддин, Салимхон, Илҳом, Ёқубжон ва бошқалар ичкарига, чег шаҳар ва ўлкалардан келган меҳмонлар ўтирган уйга киришди. Кўпчилик эса, шу жумладан, вилоят газетасининг муҳаррири, Зокирхон, Салоҳиддин домла, Ёқубжон ташкил қилган гапнинг ҳамма иштирокчилари, бир неча муаллим ва Саидийнинг ўзи ҳам, ташқарида қолди. Бутун машшоқлар, ашулачилар, қизиқчилар ҳам ташқарида эди. Ичкарида қизлар, жувонлар ўйин бошлади.

Хутба ўқилгунча ичкарида кўп хушовоз жувонларнинг товуши хириллади. Номи чиққан раққосалар ҳолдан тойиб сулайди. Ташқарида эса тарафма-тариф айтишган ашулачилардан бир томон енгилди.

Ичкари ҳовлининг ичкарима-ичкари уйларидан бирида уч кундан бери бўлаётган кенгаш никоҳ эртаси кечқурунгача ҳам давом этди. Кенгашда ташкилотнинг вилоят қўмитаси аъзолари — Салимхон, Аббосхон,

Мухторхон, Муродхўжа домла ва бошқалар бор. Четдан келган улуғвор кишилар ичида булар катталар суҳбатда ўтирган ёш болалардай боадаб бўлиб, катталарнинг оғзига қараб ўтирар эди. Марказий ўринни ташкилот марказий қўмитасининг раиси — ўрта ёшлардаги бир киши банд қилган. Кенгашда кайфият оғир. Қандайдир бир умидсизлик руҳи бўлиб, бу руҳни алоҳида нотикларнинг оташин нутқлари ва тақдим қилаётган янгидан-янги режалари ҳам ўзгартиролмас эди.

Татаристондан келган меҳмон Татаристон ташкилоти ҳақидаги вилоят қўмитаси сўнги вақтда олган маълумотларнинг бир қисмини тасдиқлади, бир қисмини рад қилди. Рад қилгани — татар аксилинқилобчиларининг муваффақият қозонаётганликларига, тасдиқ қилгани ташкилот фош бўлиш олдида турганига доир маълумотлар эди. Меҳмон бундан ташқари Татаристонда бирмунча эски зиёлиларнинг ташкилотга хиёнат қилганликларидан хабар берди.

Ҳайдар Ҳожи босмачиликни сақлаб қолиш қийин эканини билдирар эди:

— Кундан-кун имконият доираси тораймоқда. Халқ босмачиликнинг давом этишидан манфаатдор эмас, билъақс унинг йўқолишидан манфаатдор, бинобарин, ҳукуматга ёрдам беради. Бу ёрдамни қилич кесолмайди.

Охирги сўзни марказий қўмитанинг раиси олди. У бутун сўзларга яқун ясади. Босмачилик тўғрисида келганда Самандар қўрбошининг ўлдирилишини тўғри топди. Аммо «Самандар қўрбошини, ҳукуматнинг ўзи ҳийла қилиб ўлдиртирди» деб гап тарқатиш билан, унинг йигитларини қайтариш мумкин бўлганини, шу тўғрида Мухторхон шошиб қолганини таъкидлади, сўнгра Жалолобод атрофидан иш чиқмаслигини айтиб, бутун кучни Афғонистон чегарасига ташлаш ва у ерда қандай ишлаш тўғрисида сўзлаб кетди.

Ташқарида ашула, ўйин давом этар эди.

Х

Кўнгилдаги умумий бир гашликни эътиборга олмганда, Саидий ўз турмушидан мамнун эди. У, Сорахонни севади. У бир вақтлар «турмуш учун хунук хотин яхши» деганига энди иқроп эмас, чунки Сорахонни энди хунук хотин деёлмайди. Сорахон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Мунисхон ишқини қувиб чиқарди. Бу

ишқдан кичкина бир учқун қолган бўлса ҳам. Саидий бунга «бир ўпиш билан сўнадиган учқун» деб қаради.

Саидий оилада Муродхўжа домладан ҳурматли. Муродхўжа домлани кўрганда таъзим қиладиган қавм-қариндошлар уни кўрганда ер ўпгундай бўлишади. Бир куни оқсоч хотин «Раҳимжон ака» дегани учун домладан бир тарсаки еди. Домла: «Минбаъд бегим дегин», деди.

Пул кўп. Бир домланинг топганиёқ оиланинг бутун талабларидан ортиб қолади. Саидий домлага қараганда икки-уч ҳисса ортиқ пул топади. Унга қарашли еттита уйнинг бир қисми шарқ, бир қисми ғарб услубида жиҳозлантирилган, ясатилган. Ягона камчилик — бир неча жавонга терилган китоблар ичида биронта ҳам Саидийнинг ўз асари йўқлиги, буни эса, пул билан қилиб бўлмасди.

Шундай бўлса ҳам, Саидийнинг кўнгли ғаш. Бу ғашлик вақт-вақти билан диққатликка айланарди. Шундай чоқларда у бошини чайқаб, «оббо» дейди, уф тортади. Бу ғашлик хусусан жума кунлари, баъзан ўзи ёлғиз, баъзан ўртоқлари билан отланиб қишлоққа чиқиб келганида ортарди. Бир вақтлар комсомол ячейкаси учётига киришдан қочиб юрганида, ячейка жамоат иши юклаганда қандай кун кўрган бўлса, Саидий оилавий бахтиёрлигига қарамасдан, ҳозир шундай кун кўрарди. Бу таъби хираликнинг сабабини унинг ўзи очиқ билди: бу бахтиёрлик, бу турмуш, бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдаи. Эрта-индин ваъда бузилади ёки баҳорнинг юмшоқ еллари эсиб муз эрийди, синади, парчаланди ва оқимга таслим бўлади... Бу — ҳаёт оқими. Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдоблар учрайди. Бу турмуш тушда кўрилгандайгина бўлиб қолиши мумкин.... Шунинг учун Саидий кеч бўлса тонг отишини, тонг отса кеч бўлишини истамас, ўтадиган ҳар бир минут уни бесаранжом қилар эди.

Унинг учун ҳаёт энг юқори нуқтасига етган. Ундан нари борса фалокат, ҳалокат. Шунинг учун у, эртага бутун жумҳурият матбуоти «Саидий оламшумул адиб» деб қиңқирадиган, хаёлида водийга соладиган қасри битиб, кўчиб келишини кутиб турадиган бўлса ҳам, ўша эртадан бу кунни афзалроқ кўрар ва ўшандаи адиблик шухратидан воз кечишга тайёр эди.

Муродхўжа домла эса ўз режаларини амалга ошириш билан овора. У ҳаммавақт Саидийга «омад кел-

ганда пул топиш ва уни ушлаш керак, мол-дунё орртириш зарур» деб насихат қилгани қилган.

— Ҳозир бисотимизда ўн тўрт минг саккиз юз сўмча пул, бир юз ўттиз беш пуд ортиқча гуруч бор экан,— деди у бир куни Саидий билан боғда шийпонда ўтириб.— Энди янги ойнинг ўрталарида иморат ишини бошласак ҳам бўлар.

Бу янги иморат боғ билан ҳовлини ажратиб турган қатор қазноқлар ўрнига тушуви керак. Саидий ўша томонга қараб анча ўйланиб турди-да:

— Лойиҳа ҳамон ўша лойиҳами?— деди.

— Ҳозирча ўша. Албатта, бу сизга ёқмайди. Буни мен ўша вақтда билган эдим.

— Менингча, қатор уйлар солишда ҳеч бир маъно йўқ. Уйлар ортиб ётибди. Янги иморат бўладиган бўлса, ҳовлига бир янгилик киритсин.

— Қандоқ бўлсин, дейсиз?

— Иморатнинг икки қанотида ердан камида бир ярим метр баланд музалла шаклидаги уй бўлади. Ҳар иккови ҳам катта-катта деразалар билан боққа кўкрак кериб туради. Буларнинг ўртаси кўндалангига иккига бўлиниб, бир бўлаги икки томонида биттадан уй бўлган зал ва иккинчи бўлаги боққа қаратилган айвон бўлади. Агар қатор солинажак тўққиз-ўнта уйнинг пулини шу мен айтганга сарф қилинса, боққа ҳам ҳусн киради. Ана у ҳовуз кўмилиб, айвондан беш-олти сажин берида, унга қараганда икки-уч ҳисса катта ҳовуз қазилади. Истангиз ҳовуз бўйига ҳам жой қилиш мумкин. Ундан кейин айвон билан ҳовуз орасида унча ҳам катта бўлмаган йўлка қолдирилиб, атроф гулзор қилинади.

— Ҳовли томони қандай бўлади?

— Қандай бўлар эди, залнинг эшиги ҳовли томонда бўлади. Катта-катта деразалар қурилади... Подвал бўлади.

— Бундай бўлса буни беш минг билан ҳам қилиш мумкин-ку?

— Албатта мумкин, аммо сарф қиламан десангиз ўн беш минг сўм кетади. Менингча, шундай жой бўлгандан кейин пулни аямаслик керак. Уша ўн тўрт мингни харжлаш керак бўлади. Сиз оддий ёғоч зиналик, шифти фанердан, деворлари оҳак билан оқартирилган иморат, деб ўйлайсиз шекилли? Йўқ, бундай эмас. Мармар йўнувчилар, наққошлар ва бошқа усталар ҳам анча пул олади.

Саидийнинг тасаввур қилишича, бу — водийга сола-
жак қасрига яқинроқ бир иморат бўлиши керак. Бу дом-
лага жуда ёқди, ишни тезроқ бошлаш тараддудига туш-
ди.

Домлани бунчалик шоширган нарса, бир ёқдан шуни
тездан битказиб кўриш хоҳиши бўлса, иккинчи ёқдан
бинокорлик материаллари кундан-кун қимматланарми-
кан, деб ўйлаши эди.

Муродхўжа домла материаллар сотиб ола бошлади.
Иморат тушадиган ердаги қазноқларни буздириб май-
дон қилишга киришди.

— Мен бир ўйга келдим,— деди Саидий бир куни
домлага,— гарчи материал кундан-кун қимматланади, деб
ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак
эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Шу
бугунга нима зарур бўлса шуни олиш керак-да, бор
пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида
энг ками ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм
бир айланса, минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик
материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат
бўлса ҳам ойнинг охирида фарқ минг сўмга етмайди.
Шундай эмасми? Мен Муҳаммадражаб билан сўзлаш-
сам, ўшанга ойига ўн процент бериш шарти билан беш-
олти минг сўм берсак. Нима дейсиз?

Домла севиниб кетди.

— Агар ўн фоиз берадиган бўлса ўн минг сўм ҳам бе-
ришимиз мумкин. Бир юз ўттиз беш пуд яхши, девзира
гуруч, ўлганда ўн сўмдан олади. Бундан ташқари, олт-
миш етти қадоқ ипагимиз бор. Ҳозирча биз шуларни со-
тиб ишлатиб турсак, ўн минг сўм баҳузур бероламиз.
Мен биламан. Муҳаммадражаб тажрибали. Аммо ўзи
яхши одамми? Муомаласи қаттиқ бўлмаса... Хафа бўл-
манг тагин, шунчайики айтаётирман-да. Мен биламан...

— Бўлмаса мен олдига борай. Хайр, бундан бир
ярим-икки минг даромад бўлар, аммо бу билан ҳам иш
битмайди. Сизнинг ойлигингиз рўзғордан ортмайди. Шу-
нинг учун мен ортиқроқ ишласам бўлади. Қалам ҳақи,
ойлик йўли билан қанча ишлаганда ҳам бунинг чеки бор.
Идорадан ташқаридан ҳам иш олишим керак. Муал-
лимлик қилганман... Лаббай, яна қилишим мумкин-да!
Нима дейсиз шунга?

Домла қувончидан энтикди:

— Муаллимлик кўп фойдали иш. Мен ўйлайман, бу-
нинг адиблик ишингизга ҳам фойдаси бор.

Домла бир неча катта адибларнинг номини айтиб, шулар ҳам муаллимлик қилган, демоқчи эди.

— Мен илгари тил дарси берганман. Энди адабиёт ҳам беролсам керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Бундан ташқари, яна бир иш бор. Ҳозир таржима иши ҳам жуда серунум иш экан. Бир саҳифасига уч сўм. Агар ҳар кун кечқурун ҳафсалангиз келганда уч-тўрт саҳифа қилиб қўйсангиз, бу ҳам ойига уч-тўрт юз сўм бўлади. Мен жон-дилим билан қилар эдим, афсуски ўрисча билмайман. Ҳар саҳифаси уч сўм бўлса, жуда яхши гап-да. Минг ҳарф бўлади.

— Топилармикин?

— Хоҳласангиз топилади. Мана мен топаман-да...

Домла кулди.

Саидийнинг назарига минг ҳарф жуда кам кўринди. Минг ҳарф! Уч сўм! Нега кунига бир саҳифа эмас, ўн саҳифа таржима қилиб бўлмайди?

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Кейинги ҳафталар ичида бу планларнинг ҳаммаси амалга оширилди. Саидий Муҳаммадражабнинг олдига бориб, ўша таклифни қилди. Кўп талаш-тортишлардан сўнг у, ўн процент эмас, саккиз процент беришга рози бўлди. То Саидий қайтиб келгунча Муродхўжа домла унга муаллимлик ўринлари топиб қўйди ва келган кунидеҳ бунга айтишга шошилди.

— Техникумда ҳар кунга икки соат адабиёт берасиз; ойлиги — бир юз саксон сўм. Кечки ишчилар мактабда она тили, ҳисоб, табиёт, ер билимидан ўқувчиларга ёрдам берасиз. Ҳар кунга кечқурун икки соат; ойлиги — икки юз қирқ сўм.

— Таржима нима бўлди, топдингизми?

— Топдим. Чаканароқ иш бўлса ҳам, доимий экан. Лавҳалар корхонасида кўп миқдорда турли лавҳалар таржимаси бўлиб турар экан, саҳифасига тўрт ярим сўм ҳисобидан сўзлашдим.

Саидий иш бошлади. У ҳар кунга дарс бериш, таржима қилиш билан қанча пул топса, газета идорасидан ҳам шунча даромад қила бошлади. Бироқ, газета идорасидан қиладиган даромади узоқ вақт давом этмади. Оммавий бўлимнинг мудири Кенжа ажойиб бир ҳушёрлик қилди: сўнгги вақтларда мухбирлар юборган хабарларининг биринчи қоғози ушунга «гонорарлик» деб ёза бошлади, улардан баъзи бирлари эса хабарнинг ҳар бир қоғозига ёзар эди.

Кенжа бунн текширишга киришди, мухбирларга пул юборилиши тўғрисида кассир Салоҳиддиндан сўраган эди, Салоҳиддин елкасини қисиб «тушунолмаيمان», деди. Кенжа ведомостларни кўрмоқчи бўлган эди, бош бухгалтер қовоғини солиб, «мен сенга кўрсатмайман» деди. Жанжал кўтарилди. Бухгалтер Кенжани «иғвогар» деди. Кенжа унинг устидан муҳаррирга арз қилди. Муҳаррир ҳар икки томонга ҳам насиҳат қилди. Бундан бохабар бўлган Саидий, дарҳол Кенжани бир ойлик командировкага юбориш йўлини қидирди ва топиб, юборишга муваффақ бўлди, аммо ўзи, мухбирларнинг ҳақини ҳўплашдан тийилиброқ турди.

Иморатнинг пойдевори ердан кўтарилган сайин Саидийнинг кўнглига янги ғашлик туша бошлади. Бу ғашлик фақат гап мажлисларидагина кўнгилдан бир оз кўтарилиб турар эди.

XI

Саидий бир кунн ишдан кеч, жуда диққат бўлиб келди. У одатда боғ томонга ўтиб, қизгин кетаётган бинокорликни айланар ва кекса усталарнинг бўлажак иморат тўғрисидаги мақтовларини эшитиб, ҳордиғини чиқарар эди. Бу кун, худди узоқ йўлдан чарчаб келгандай, судралиб тўғри уйга кирди, дераза ёнидаги качалкага ўтирди. Игна билан тароқнинг тишларини тозалаб ўтирган Сорахоннинг кайфи ҳам Саидийникидан яхши эмас эди. У этагига тушган кирларни қоқиб, ўрнидан турдида, бориб диванга чўзилди.

— Совуқ чой борми?— деди Саидий ўзини елпиб.

— Чанқабсиз-да,— деди Сорахон,— борган жойингизда чой дамлаб бермадим?

Сорахон бениҳоят кунчи хотин чиқди.

У Саидийнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан хиёнат белгилари излар, ҳар кунн шу вайдан бир ништар урар эди. Саидий шу чоққача захрини ютиб келар эди, бугун ғашн келди.

— Йўқ! Чойга аталган сувга чўмилишга тўғри келди,— деди.

— Биламан!..— деди Сорахон йиғламсираб.

Саидийнинг жонн чиқиб кетди. Олдинги уйдан оёқ товуши эшитилди.

Саидий Сорахоннинг онаси келаётир гумон қилиб, тек қолди, чунки аксари Сорахон билан орада гап қочганда онаси аралашса катта дилсиёҳлик бўлар эди.

Кўп йиллар касал ётиб ўлган мурда сингари бўлган бу хотин, Саидий тўғрисида қизидан кўра ортиқроқ кунчи эди. У Саидийнинг қаерга борганини, ким билан сўзлашганини мудом суриштириб билиб юрар ва агар бирон шубҳага тушса қизи орқали, ёки жуда чидай олмаса, ўзи Саидийни сиқиб жонини олар эди. У гапирса, Саидий сўз қайтаришга юрак қилолмас, чунки бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши ғурбатдан чиқмасди. Шунинг учун Саидий унга «булбулигўё» деб ном берган.

Эшикдан Муродхўжа домла кириб келди. У ўрдак сингари лапанглаб ўтиб Саидийнинг қаршисидаги креслога ўтирди-да, узун кекирди:

— Худога шукур,— деди, яна кекирмоқчи бўлиб бўйинини чўзиб.— Ош бўлсин мирза йигитга... Хўш, нима янгиликлар?

— Ҳм... Бир жойдан йигирма етти қути бўёқ топдим. Ун олти қадоқ алиф мой топдим. Бўёғи яхши бўёқлардан. Мойни айтинг, худди мураббо, жонивор... Арзон... Ҳммм... Хўш, яна бир иш... Утган ҳафта Аббосхон мактаблар учун ҳозирги ўзбек адабиёти намуналарини тузинг, деганда қўлим тегмайди, деган эдим. Ўйлаб турсам, тузишим керак экан.

— Албатта тузишингиз керак. Модомики, шунга эҳтиёж бор экан, сиз тузмасангиз бошқа киши тузади. Масалан, Кенжа тузиши мумкин.

— Албатта бу жиҳатдан зарур-ку, аммо бошқа жиҳати ҳам бор. Агар ҳажмини каттароқ қилсам, иморатга керакли ҳамма бўёқ ва сирларнинг харажатини кўтаради. Ҳа, дарвоқе, сизга таржима қилинадиган беш-олтита ариза топиб қўйдим. Ҳар бирига уч сўмдан гаплашдим.

Саидий бир оз жим қолганидан кейин, деди:

— Мен бундан бирмунча вақт илгари бир фикрга келиб, бунга Ёқубжонга ҳам айтган эдим. Шу фикрнинг тўғри эканига шу ой ичи, оқибат бу кун яна ишондим. Яъни, менинг янги гап ташкил қилолмаганим, ёки бирон кишини бор гапга тортолмаганим — ношудлигимдан эмас, дейман. Ёқубжон тўплаган одамларни мен ҳам тўплай олар эдим, чунки, буларни тўплаш янги бир нарсани вужудга келтириш эмас. Мана, нега шу вақтгача жўраларнинг сони ҳамон ўша — тўққиздан ортмайди? Чунки, пишган, етилган, озгина шабададан дув этиб этакка тўкиладиган одам кам. Пишмаганларини пишириш учун кўп ва давомли меҳнат керак. Бу меҳнатни ёшларга сарф қилиш керак.

— Албатта, ҳеч шубҳа йўқ. Ёшларни қўлга олиш

деган сўз, ёшликдаги тарбияни қўлга олиш деган сўз.

— Адабиёт намуналарини тузиш ҳам, шу нуқтаи назардан ёмон иш бўлмас.

Муродхўжа домла бу фикрни маъқуллади.

Оқсоч кириб, овқат тайёр бўлганидан хабар берганда, домла ўрнидан тураётиб, чўнтагидан бир хатни олиб, Саидийга узатди.

— Эҳсон деган ўртоғингиз бор экан. Кўп аҳмоқ одам кўринади...

Саидий хатни кўздан кечирди:

«Дўстим Саидий!

Илгари ёзганларим сингари бу хатнинг ҳам тақдирини белгисиз. Билмадим қаерда, кимнинг қўлида қолиб кетади.

Бошқа жойга кўчибсиз деб эшитдим. Билмадим, ўша ҳужрадан кетиш мажбурияти сизни бошқа жойга кўчирганми ёки ўша ерга кўчиш мажбурияти ҳужрани ташлаб кетишга мажбур қилганми? Менинг учун ҳар иккови бир эмас. Агар бу хатнинг қўлингизга тегишини аниқ билсам, нега шундай эканини ёзар эдим. Уқишимни битирдим. Бу хатни Қримдан ёзаётирман. Қримда икки ой тураман.

Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман. Сиз, албатта, мени бир неча асарларингиз билан қарши оласиз.

Сизга доимий ҳурмат билан: Эҳсон».

Домла чиқди. Саидий хатни яна ўқиди. Иккинчи ўқишда хатнинг қаеридир унга ёқмади. «Қизиқ,— деди,— ҳужрани ташлаш мажбурияти бу ерга кўчирди-ми...» Бари бир эмасми?

Овқат маҳалида «булбулигўё» одатдагича яна талай одамларни ёмонлади, аллақаерда бўлган жанжалда ким ҳақ, ким ноҳақ экани, оқсоч бир неча мартаба танбеҳ этилишига қарамасдан, бу кун яна супургини деворга суяб, тикка қўйгани тўғрисида титраб-қақшаб сўзлади. Унинг асабга тегувчи товуши ва сўзлари ҳар кун Саидийнинг еганини заҳар-заққумга айлантлар эди, аммо бу кун ундан ҳам кўра хат Саидийни асабийлаштирди.

Овқатдан сўнг Саидий хатни яна бир неча мартаба ўқиди ва ҳар ўқиганида ундан табиатини хира қилдирган бир нарса топар эди. «Мен сизнинг олдингизга диплом билан бораман, сиз мени асарларингиз билан

қарши оласиз!» Бу нима деган сўз? Шу билан нима демоқчи?

Домла «бу одам аҳмоқ кўринади» деганда унинг аччиғи келган эди, аммо ҳозир айтса тасдиқлар эди.

У ётоғига кирди, ечинаётиб, ётиш фикридан қайтди, аммо нима қилишини билмас эди, кейин отланиб бир айланиб келишга жазм қилган эди, отнинг қишлоққа кетганини эслаб, яна бўғилди.

Домла эшикдан бошини тикди.

— Муҳаммадражабга яна бир хат ёзсангиз...

Муҳаммадражаб саккиз минг сўмни ойига саккиз процент фойда бериш шарти билан олиб, икки ойдан бери на фойдасини берар эди, на таннини. Саидий бир неча мартаба хат ёзди, жавоб бўлмади.

— Мен бундан сўнг хат ёзмасликка қарор бердим.

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, нега? Фойдасини бермаса ҳам гўрга, саккиз минг сўмни қайтарсин...

— Йўқ, йўқ, фойдасини-ку, оламиз. Узим борсам дейман.

— Узингиз биласиз...

Домла эшикни ёпди ва зарда билан гурс-гурс қадам ташлаб боққа томон ўтиб кетди.

Саидий айвонга чиқди, чекиб турган папиросини жаҳл билан ерга урди-да, велосипедни етаклаб кўчага чиқиб кетди.

XII

Саидий дарвоза олдида узоқ туриб қолди: қўллари рулда, бир оёғи педалда, миниб жўнашга тайёр, аммо қаёққа боришини билмас, ўпкаси тўлиб, йиғлагуси келар эди.

Саидий қоматини ростлади, велосипедини етаклаб кўчанинг у юзига — майхона томонга ўтди, майхонага кириб, прилавка олдига келди ва бир кружка винога пул узатди. Майхона эгаси пиво кружкасини чайқаб, вино қуйиб берди. Саидий бир кружка винони, чўллаб келиб сув ичгандай шимирди. Вино унга ҳеч қачон ҳозиргича лаззатли татимаган эди, яна бир кружка сўради, то кўзига одамлар майда, қийин ишлар осон кўрингунча ичди-да, кўчага чиқди ва велосипедга миниб, шаҳардан ташқаридаги истироҳатгоҳ — булоқ бўйига жўнади. Саидий куннинг иссиқлигига қарамай, велосипедни тез ҳайдаб, ҳаял ўтмай қўрғондан чиқди ва серқатнов, чанг булоқ йўлидан борар экан, ўйлар эди: «Энди бундан сўнг

турмушни маълум бир йўлга солиш керак. Идора олти соат вақтни олади. Ишдан келгандан сўнг дарс вақтигача ухлаб олиш керак. Дарсдан соат тўққизларда келар эканман, бир ёки бир ярим соатни таржима ишига бериб, қолган вақтни асар ёзишга сарф қилай. Ҳар кун ич-тўрт соат вақт берганимда ҳам анча иш қилиш мумкин. Нега шу вақтигача шундай қилмадим? Иморат битгандан кейин дарс беришни ташлайман ва бутун вақтни асар ёзишга бераман. Шундай қилсам қиши билан бир неча жилд асар ёзиш мумкин. Энди қандай ёзишни биламан. Ҳар ўтирганда наҳот бир ҳикоя ёки бирон романнинг бир бобини битиролмасам? Муҳаммадражаб фойдани ҳам танга қўшиб айлантираётган бўлса керак. Борсам ҳеч бўлмаганда икки ярим минг сўм олиб келаман. Иморат учун пул керак бўлса, пул топиш писанд эмас. Умуман, энди менинг ошигим олчи. Ҳаммавақт олчи туради...»

Кайф унинг хаёлини яна олиб қочаётган эди, велосипеднинг орқа ғилдирагидан «қарс» этиб чиққан товушдан бир чўчиб тушди. Орқа ғилдиракнинг дами чиқди. Камера ёрилди. Сумкада на резинка бор, на елим. Булоқ ҳали узоқ. Шаҳар қўрғони кўриниб турибди. Назарида, худди шу дарвоза оғзида велосипед устаси бордай бўлди. Бориб, дарров камерани яматмоқчи ва йўлда давом этмоқчи бўлиб, дарвоза оғзига келди. Уста йўқ эди. Уста қидириб ичкарироққа юрди. Икки-уч мўлжаллаган жойидан ҳам уста тополмаганидан сўнг, булоққа бориш ниятидан воз кечди. Куннинг иссиғида тарқала бошлаган кайф билан шунча йўлни пиёда босиб уйга бориш кўп машаққат эди. У ҳозир уйга қайтишни сира истамас эди ҳам.

Сандий велосипедни етаклаб секин-секин қадам ташлаб борар эди, стадион ёнидан ўтиб кетаётганида биров чақиргандай бўлди. Сандий тўхтаб аввал орқасига, сўнг-ра кўчанинг у юзига қаради. Кўчанинг у юзига Мунисхон турар эди. Сандий кўчанинг у юзига ўтди.

— Қалай, омонмисан? Кўринмайсан?— деди Мунисхон.— Одам соғиниб қолар экан. Нега мунча озиб кетибсан? Қалай, хотининг билан иноқмисан?

Сандий кулди.

— Ўзингдан қиёс қилавер. Сен эринг билан иноқмисан?

— Албатта!

— Ростданми? Мен бутунлай бошқа гап эшитдим-ку?

— Эййй... одамларнинг гапи...

Иккови секин-секин қадам ташлади. Мунисхон анча

ергача ўз иши, танийдиган, сўзлашадиган кишилари об-
рўси тўғрисида сўзлаб борди.

— Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан кўпини
биламан. Кўпи мени «қизим» дейди. Мен ҳам «ота» дей-
ман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси, «менга тегмай-
санми?» деди. «Эй ўлинг ота бўлмай», дедим. Шундақа
деганидан бери ўша билан гаплашмайман.

Мунисхон илгариги Мунисхон эмас, илгари кишини
мафтун қиладиган кўзлар, энди маст кишининг кўзидай
қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади,
хусусан кишига қараганда, атайлаб кўзларини сузиб
қарайди ва шу қараши билан гўё «мени яхши кўрмай-
санми?» деганга ўхшайди. Саидий унга қараганда кўз
олдида турган Мунисхонни эмас, бундан уч-тўрт йил бу-
рунги Мунисхонни тасаввур қилар, буни тасаввур қилган-
нида илгариги ҳаётни кўз олдидан ўтар, шунинг учун
ҳозир Мунисхон билан бир минут бўлса ҳам ортиқроқ
суҳбат қилишга иштиёқманд эди.

Саидий студентлик вақтида ўз турмушидан норози
эди: факультет ва комсомол ячейкаси уни ўз ҳолига қўй-
мас, ҳозиргига нисбатан қашшоқлик билан кун кўрар,
ҳеч ким танимас ва обрўси йўқ эди. Аммо ҳозирги ҳаёти
билан у вақтдаги ҳаётини чоғиштириб қараганда, икки
орада қарилик билан йигитликдай фарқ кўринарди. Ил-
гари у йигит эди, энди чол; илгари ҳаётга энди қадам
қўйиб келаётган эди, энди ҳаётдан кетаётир. Шунинг
учун кексаликдаги ҳузур-ҳаловатдан кўра ёшликда тор-
тилган «оҳ» афзалроқ эканини сезар эди.

Мунисхон хайрлашмоқчи бўлиб қўл узатганда, Саи-
дий унинг қўлини қўйиб юбормади.

— Мунис, бир оз юрайлик...

— Йўқ, мени бир катта одам йўқлаган экан, телефон
қилай-чи, нима дейди... Бошқа куни. Ҳозир қаёқдан ке-
лаётган эдинг?

— Нима қилишимни билмай, булоқ бўйига бормоқчи
бўлиб, йўлга чиққан эдим. Велосипеднинг камераси ёрил-
ди. Асбоб йўқ. Уста тополмадим.

— Узинг тузатишни билсанг, мен асбоб топиб бера-
ман. Ҳу кўчанинг бошигача борайлик...

Кўчанинг бошига етганда Мунисхон Саидийни бир
дарвозага бошлаб кирди-да, кираверишда чап қўлдаги
қора клеёнка билан қопланган эшикка калит солди.

Уй Саидийнинг илгариги ҳужрасига ўхшаган тор, аммо
шифти паст, поли цемент, бир қаватлик кичкина дера-
засига газета тutilган. Уйнинг бутун жиҳози тўрдаги

битта темир каравот ҳам унинг бош томонига қўйилган бир стол ва унинг остидаги икки табуреткадан иборат. Каравот худди ҳозир биров туриб кетгандай оқ рўйжа оёқ томонда фикимланиб ётарди. Саидий велосипедни деворга суяб, Мунисхон қўйиб берган курсига ўтирди. Мунисхон каравотдаги кўрпани тузатиб, рўйжани ёпди-да, ташқарига чиқиб, ҳаял ўтмай кирди.

— Ҳозир асбоб олиб келади,— деди киришда негадир эшикнинг иллагини солаётиб,— уй иссиқ, кўйлагини еч.

Уйнинг иссиқлигидан қатъи назар, велосипедни тузатиш учун ҳам кўйлакни ечиш зарур эди. Саидий кўйлагини ечгани ўрнидан турмасдан илгари, Мунисхон гўё олдида гўдак ёки ўз эри ўтиргандай, ҳеч ибосиз устки кўйлагини еча бошлади. Саидий тўхтади, юраги «шув» этди. У бир вақтлар Мунисхон билан дарс тайёрлаб ўтирганида унинг қўлини ушлаб, яна бир сафар унинг ёқасидан баданига кўзи тушиб шу ҳолга тушган эди. Мунисхон кўйлагини ечиб, каравот поясига илди-да, сочини ёзиб жойига ўтирди. Саидий ҳамон тикка турар ва нима қилишини билмас эди.

— Ҳа, нега ечмайсан?— деди Мунисхон кулиб, таралиб турган сочи билан кўкрагини беркитиб.

Саидий бирдан совиди. Унинг қаршисида оддий хотин, оддий бадан турар эди. Бундан бир неча секунд илгари кўпириб турган қони сусайди, йигитлик туйғуси устига ҳўл кўрпа ёпилган ўтдай босилди.

Саидий кўйлагини ечиб ўз ўрнига ўтирди. Мунисхон икки қўлини стол устига ташлаб унинг юзига тикилди.

— Хотиннингдан қўрқасанми?

Саидий жавоб бермади.

— Вино ичасанми?

Саидий яна тек қолди, анчадан кейин нимадир демоқчи бўлиб, Мунисхоннинг юзига кўз ташлаган эди, у яна сочи билан кўкрагини беркитди ва Саидий туриб олдига бораётгандай, қочинишга тайёрланди. Саидий айтадиганини айтолмай, яна ерга қаради. Мунисхоннинг бу ҳаракатлари ҳар қандай эркакни ҳам ҳужумдан кўра ўзини мудофаа қилиш тўғрисида ўйлатар эди...

Саидий эшикка қаради. Мунисхон ўрнидан туриб каравот ёнига келди ва Саидийнинг орқасида туриб, бир қўли билан унинг нягидан ушлаб, ўзига бурди. Саидий гавдаси билан ўгирилиб унинг белидан қучоқлади, аммо бу қучоқлаш, айни кучга тўлган йигитнинг қучоқлаши эмас эди.

Мунисхоннинг хўрлиги келди ва бу хўрлик секунд ўтмай газабга айланди. Бу қандай газаб эканини фақат мақсадига эришолмаган хотинни ўз кўзи билан кўрган кишигина тасаввур қила олади.

Мунисхон Саидийнинг тиззасидан ирғиб турди ва тегишга тайёрланаётган курк товукдай тисарилди, сочларини гижимлаб, Саидийнинг юзига тикилди ва қичқирди:

— Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?

Саидий қўрқиб кетиб, ўрнидан турди ва қалқиб йиқилаётган Мунисхонни ушлаб қолмоқчи бўлди, улгурмади. Мунисхон ўзини каравотга ташлаб илондай тўлғониб хўнгради.

— Мунисхон,— деди Саидий,— Мунисхон!..

Мунисхон ирғиб ўрнидан турди ва ўтириб кафти билан кўз ёшини артди-да, яна қичқирди:

— Сен қўлимни ушлашга зор бўлиб юрган йигитларнинг битта ҳаром тукига арзимаёсан! Нимангга ишонасан?! Чиройинггами?! Ит гажиб ташлаган ошиқдайсан. Ёзувчилигингга-ми? Ниманг бор?

— Ҳеч нарсам йўқ...

— Нима ёзиб қўйибсан?!

— Бўлди!— деди Саидий бир оз пўппса қилиб.

— Айт-чи, қани ёзувчи бўлиб нима қилиб қўйибсан?!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ, Мунисхон...

Саидий бу гапни хўрлиги келиб, ўпкаси тўлиб айтди, лекин минут ўтмай бу хўрлик, Мунисхоннинг хўрлиги сингари газабга айланди. Мунисхон яна нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарган эди, Саидий қулочкаш қилиб тарсаки билан тортиб юборди. Мунисхон каравотдан ағдарлиб тушди. Саидий унга қайрилиб ҳам қарамасдан, велосипедни етаклаб чиқиб кетди.

ХIII

Августининг бошларида иморат битди, лекин Саидий ишга ўтириш учун ҳамон хотиржам эмас эди. Домлага меросхўр бўлувига ишонган кунларидан бошлаб бирон дарахнинг пўстлоғига етган зарардан тортиб ёмғирда деворнинг нам тортишигача унинг диққатини жалб қиладиган бўлган экан, шаҳарда уй-жой танглиги ҳукм сурган бир пайтда шунча иморат устига яна бир иморат бино бўлиши ташвиш орттирмай қўймас эди.

Бундан ташқари, домланинг айтишига қараганда, қўр битган, бисотда ортиқча пул қолмаган. Муҳаммадражаб

юзсизлик қилиб, домланинг олдида Саидийни ерга қаратиб қўйди. У саккиз процент фойда бериш шарти билан пул олиб, талай вақтдан кейин танининг ўзини қайтариб берди. Саидий пулнинг фойдасини қистаб унга қаттиқ гап айтолмади, чунки орада гап қочса, бу вақтда икки кўзи ожиз бўла бошлаган опаси тул бўлар эди.

Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетишидан Саидий заррача манфаатдор эмаслигини, қайта зарар тортишини домла жуда яхши билади. Шундай бўлса ҳам, «Шу фойдани Муҳаммадражаб еб кетди-я. Муҳаммадражаб ким?— Сенинг поччанг, ўзингники» деган маънони ўзи шама қилар, хотини ва қизи орқали очикдан-очик билдирар эди. Саидий бу гапни кўтаролмасди, шунинг учун туни-кун ишлар, қандай йўл билан пул топиш мумкин бўлса шуни қилар, Сорахон ва «булбулигўё»нинг оғзини пул билан қоплашга тиришар эди. Шундай қилиб, бир ёқдан мулк-амлок, унга етажак ва етиш гумон қилинган зарар ташвиши, иккинчи ёқдан пул топиш гами билан Саидий тез фурсат ичида «Иморат битган кундан бошлаб астойдил ўтириб китоб ёзаман» деган ниятини унутди.

Пул, пул, пул! Саидий бир сўм ишласа, оила ўн сўм талаб қилади. Саидий ўн сўм ишласа, оила пулсизликдан қонқора қақшайди.

Ойнинг охирида Саидий ойлигини келтириб одатдагича Сорахоннинг қўлига топширди. Сорахон пулни олиб чиқиб кетди-да, дам ўтмай ранги ўчиб кирди.

— Нега бу оз?— деди у, гижимлаган пулни стол устига ташлаб.

— Нимаси оз? Кеча ҳисоб қилиб қўлимга қанча пул тегишини айтган эдим-ку!

— Қани, ўшандан ҳам саккиз ярим сўм кам...

Саидий индамади.

Сорахон чиқиб кетаётиб, жонга тсгадиган товуш билан дўнғиллади:

— Эрга тегиб нима кўрдим, тўртта келинчак олдига кийиб чиққудай кийимим йўқ. Мен билан баравар эрга текканлар тўрттадан амиркон туфли йиртишди.

Сорахон эшикдан қайтди ва дераза олдидаги курсига тескари, Саидийга орқасини ўгириб ўтирди-да, йиғлади.

Сорахоннинг онаси чойнакда чой олиб кириб, столга қўйди. Унинг ранги ўчган, кўкарган эди. У эшикдан кириши билан Саидийнинг юраги шув этиб кетди: «Оббо, бу касофатнинг йиғлаб ўтирганни кўрмаса гўрга эди» деди ичида ва бор кучини тўплаб, «булбулигўё»га

илжайиб қаради, «Булбулигўё» пиёлаларни чайқаётиб Сорахонга қаради.

— Ҳа, тагин нима бўлди? Йиғлаш билан рўзгоринг тузаладиган бўлса аллақачон тузалар эди...

Саидийнинг юраги гумуриб кетди. У иш бўлмасига кириб кетишни ва кутилиб турган жанжалдан қутулишни истар, аммо ўрнидан туриши биланоқ «булбулигўё»нинг портлаб кетишидан қўрқар эди.

«Булбулигўё» тез-тез чой ҳўплар, қилт-қилт ютар ва «қилт» этган товуш Саидийнинг юрагига эриган чўян бўлиб томар эди.

Саидий бир пиёла чойни не машаққат билан ичиб, бўлмасига кириб кетди ва эшикни зичлаб ёпди-да, бориб стол ёнига ўтирди. Нариги уйда «булбулигўё», атайлаб, Саидий эшитсин деб, қизига қаттиқ-қаттиқ сўзлар эди:

— Хотин боқиш шундақа бўлади. Эрга тегиб бир майлис қилганинг йўқ, ё бўлмаса беш-ўнта хотин-халажни чақириб, олдига бир товоқ ош қўймадинг. Сен эрга тегиб мен нима орзу-ҳавас кўрдим, ўзинг нима орзу-ҳавас кўрддинг? Сен тенги келинчакларнинг уйига кирсанг оғзинг очилиб қолади: қўш-қўш тилла соатлар, тилла билагузуклар... Олган ойлигига берса тўртта тиррақи қўй беради!..

Саидий шунча ўзини бошқа нарсалар билан овунтиришга тиришса ҳам, «булбулигўё»нинг товуши қулоғига кирар эди.

Муродхўжа домла Сорахон ва хотини билан Саидий орасида ўтган гап тўғрисида ўзини билмасликка солади. Саидий эса чиндан «у билмайди, билса ҳеч шубҳасиз аралашиб, буларни ғазаблайди» деб ўйлар, аммо бу ҳақда ўзи гапирмас ва гапиришни бачканалик ҳисоблар эди.

«Хотин боқолмаслик» таънасини эшитмаслик учун кеча-кундуз ишлаш, пул чиқадиган бўлса ҳар қандай ишдан қочмаслик керак бўлди... Саидий газета идорасида ишлайди, кечқурунлари курсма-курс юриб дарс беради, бундан ортган вақтини аризалар ва турли лавҳалар таржима қилишга сарф қилар эди. Таржима ишини илгари «иморат битгунча вақтинча машғулот» ҳисоблаган эди, энди бу доимий, бўлмаса оч қолиш хавфи бўлган машғулотга айланди. У шунча банд, шунча кўп ишлар эдики, асар ёзиш эмас, бу ҳол қачонгача давом этиши, нега бир боши учун мунча кўп ишлашга мажбур экани тўғрисида ўйлашга ҳам вақти бўлмас эди. Сўнгги вақт-

да ҳар қанча ҳориса, ҳар қанча кеч ётса ҳам уйқуси келмайдиган бўлди, қулоғи гув-гув этиб, назарида, мияси чирсиллаётгандай бўлар эди.

Унинг ягона бўш вақти уйқусизлик билан ўтган соатлар, бундай соатларда ўйласа, ўйи ўзини яшашга иқтидорсиз ҳис қилишдан нари бормас эди.

Август оғи тамом бўлиши билан қисқа муддатли курслар ёпила бошлади. Сентябрьнинг ярмига борганда, икки доимий ўринни ҳамда таржима ишларини эътиборга олмаганда, Саидий ишсиз қолди. Бу икки доимий ўриннинг бири идора, иккинчиси эса ҳар куни кечқурун икки соат вақтини оладиган бир курс эди. Саидий идорадан келиб овқатдан сўнг дарс вақти бўлгунча бир-икки соат истироҳат қила бошлади. Шу икки-уч соатлик истироҳати ойига қанчага тушувини Муродхўжа домла дарров ҳисоблаб кўрди.

«Булбулигўё» бир куни қизидан койиди ва бошига муштлаб, деди:

— Ҳўшшаймай ўл!.. Қачонгача мен сенинг эрингни пойлайман? Керак бўлса ўзинг қара-да!.. Шу аҳволинг бўлса мендан кейин ҳолингга маймунлар йиғлайди. Менинг кўз олдимда шундай қилиқлар қилади-ю!..

— Нима қилди?— деди Сорахон чўзиб.

— Эр деганни хотин қўлга олиши керак... Неча кундан бери зеҳн соламан, уйга келган ёш-ялангларга қарайди, илжаяди. Ойпошшанинг келини томда юрган эди, эринг тикка қарагани мендан истиҳола қилди шекилли, атайлаб уйдан ойна олиб чиқиб, ойна билан қаради. Олдига келсам ҳеч нарсани билмаган бўлиб, ойнага қараб тишини тозалаётти. Уйга кириб деразадан пойлаб турсам, секки битта кесакни олиб томга отди. У манжалақи ҳам кўзини сузади... Ушандан сен камми? Кўрмайсанми, қачон қарасанг уйда. Қиламан деса иш қуриб кетиб-дими?

Сорахон «шунча иш бўлган экан, мен қаерда эдим, доим уйдаман-ку» дейиш ўрнига, тутақиб кетди.

— Ўзим биламан!— деди у йиғламсираб ва эшик олдидаги супада ёнбошлаб газета ўқиб ётган Саидийнинг олдида чиқди.

Саидий ҳеч гапдан хабари йўқ, бундан бир ярим йил бурун бир газетада босилган мақоласини ўқиб, ўша вақтдаги қаламининг ўткирлигига ҳайрон қолиб ўтирар эди. У Сорахоннинг авзойини кўриб кўрқиб кетди. Чақмоқ ялт этгандан сўнг момақалдироқ қанча муқаррар бўлса, Сорахоннинг бундай кайфиятидан сўнг «булбулигўё»

нинг сайраши шунча муқаррар эди. Саидий шундан қочиб ўрнидан турди ва иш бўлмасига кириб кетди.

— Ҳа, энди бизга қарагингиз ҳам келмай қолдими?— деди Сорахон унинг кетидан кириб.

— Нима бўлди, аввал тушунтир, гуноҳим бўлса тавба қилай. Нима қиласан ўзингни ўзинг дилсиёҳликка солиб? Балки арзимаган нарсадир...

Сорахоннинг юпқа лаблари пирпиради.

— Битта хотинни эплаёлмай, яна кўнглингиз бошқасини ҳам тусадими?

Саидийнинг юзид асабий кулги акс этди.

— Хўш, кимга совчи қўйибман?

— Ҳаммага, Холниса манжалақига! Қачон қарасам уйдасиз. Қиламан десангиз иш қуриб кетибдими!

— Холниса ким ўзи?

Сорахон ўзини диванга кўтариб уриб, бор товуши билан хўнграб йиғлади. Бу йиғи Саидийнинг бошига кутилмаган балоларни келтириши аниқ эди. У ёлбора бошлади:

— Сорахон, аввал менга тушунтир... Сорахон... Майли, нима десанг хўп, сен менга тушунтир, гуноҳим бўлса тавба қилай...

— Фарнинг оғзи тавба қилади, холос!— деди Сорахон, йиғи аралаш қичқариб.— Мен энди кўрибманми?.. Худо кўтарсин!

«Булбулигўё» гул қўйилган ваза кўтариб кирди. Саидий ўтирган ерида кесак бўлиб қолди.

— Тагин нима бўлди?— деди «булбулигўё» вазани столга қўйиб.

— Нима эканини ҳали менга ҳам айтгани йўқ,— деди Саидий илжайишга ҳаракат қилиб.

— Қўйинг-ей, Раҳимжон, гапирманг-ей! Худо урли кетди. Қизим қўлингизга тушгандан бери бир кун рўшнолик кўрмади. Бирон муддаонгиз бўлса очиқ айта қолинг-да...

«Булбулигўё» сайраб кетди. Сорахоннинг рашкидан бошланган гап Саидийнинг рўзғор ғамини емаслигидан ўтиб, Муҳаммадражабнинг фойдани еб кетганигача етди.

— Опангиз «укам қайнанасини боқиб ётипти» деб ўйлайди шекилли-да!... Хабари йўқки...

Саидий индамади. Унинг вужудига аллақандай заҳар тарқалди. Бу заҳар вужудини титратиб секин-секин бошигача келар, бунини Саидийнинг ўзи сезиб турар эди. «Булбулигўё» ҳамон сайраб эди. Саидий иш столи

ёнига келиб ўтирганида юзининг томири тортишиб, башараси қийшайди ва бор товуши билан қичқирди:

— Нима қилай, бўлганим шу!

Бу товуш ўзига узоқдан эшитилар эди.

— Шунча вақтдан бери ўзимни ўтга, сувга уриб боқдим, кийим-кечагингизга қарадим. Энди менда ҳам қурбат қолмади. Қизим бисот қилиш ўрнига, менинг бисотимни тамом қилди...

Саидий сўзлай олмас эди, лабини бурди.

— Ҳа, боқмадимми? Кийим-кечагингизни қилмадимми? Оббо! Эсингиздан чиқдим, келганингизда оёғингиздаги ботинканинг ипи симдан эди...

Саидий беихтиёр ўрнидан турди ва қўлини кўтариб бор кучи билан столнинг устига урди. Стол устидаги бир тахта ойна майда-майда бўлиб, Саидийнинг биллак ва бармоқларини тилди, ўзи аввал креслога, ундан дўмбалоқ ошиб ерга тушди, совуқда қолгандай, няги титради, бет мускуллари учар, зич қисилган тишлари срасидан оппоқ кўпик сизиб чиқиб, панжа ва билагидан оққан қонга қўшилди ва янгигина бўялган полдан бир томонга қараб оқа бошлади. Эсини йўқотиб қўйган «булбулигўё» қочиб кетаётиб, эшикда Муродхўжа домлага ўзини уриб олди ва йиқилди. Сорахон унинг устидан ҳатлаб ўтиб кетди. Домла қўққисдан уйқудан уйғотилган кишидай идроксиз ҳаракат қилар, аммо ичкарига кирмас эди. Унинг кетидан югуриб келган оқсоч дарҳол уйга кириб, Саидийнинг олдига келди ва унинг кўйлак ёқасини бўшатиб, сувга югурди, сув олиб келиб бетига сочди ва узун этаги билан елпий бошлади. Домла эшик олдида зўр бериб титрар эди. Анчадан кейин Сорахоннинг қичқириб йиғлаган товуши эшитилди. «Булбулигўё» домланинг ёнига ўтириб, аллақандай дуолар ўқир эди. Сорахон жўжасини олдирган товўқдай югуриб келиб, қичқириб йиғлаганча, онасини икки-уч тепди.

— Худо кўтарсин сени... Қани шу ўлсин-чи!.. Шу ўлсин-чи... Худо урсин уйингда турмайман! Вой-дод...

Оқсоч, Саидийнинг қўлига қадалган ойна парчаларини суғуриб ташлади-да, елпишни давом этди ва то Саидий кўзини очиб, сув сўрагунича ёнидан кетмади. Бу орада уч соатдан ортиқ вақт ўтди. Домла Саидийнинг хушга келганига ишонганидан сўнг, олдига кириб кўп меҳрибончилликлар қилди ва хотинини икки тарсаки урди.

XIV

Ўш жанжалдан кейин «булбулигўё»нинг жағи анча тийилди, Саидийнинг кўзига кам кўрина бошлади. *

Бир куни Саидий ишдан жуда хурсанд қайтди. Бундан олти-етти ой илгари бир журналга юборган ҳикояси расмлар билан безатилиб босилган. Уйга келганида унинг хурсандлигига хурсандлик қўшилди: водийга солажак қасрида бўлишини хаёл қилган иш бўлмасини янги иморатнинг ўнг қанотида кўрди. У келгунча Муродхўжа домла унинг иш бўлмасини шу ерга кўчирган ва ўз иш бўлмасидаги кўп қимматбаҳо жиҳозлар билан безатган эди.

Эски иш бўлмаси Сорахоннинг истироҳат бўлмаси бўлиб қолган. Саидий эшикни очиб кирганида, ерда гилам устида эмаклаб юриб, нима биландир машғул бўлган Сорахон ирғиб ўрнидан туриб, бўйнига осилди.

— Шу тирикми, ўликми?— деди у гиламга ёйилган оқ рўйжанинг устидаги пашшани кўрсатиб.

Саидий қўлидаги журнални кўрпача устига ташлаб ўтирди, сўнгра, бармоғи билан пашшани қимирлатиб қўйди. Пашша тирик, аммо карахт эди.

— Тирик.

— Нега тирик?

— Чунки қимирлайди,— деди Саидий рўмолчаси билан юзини, бўйинини артиб.

Сорахон қийқириб кулди, сўнгра, худди фавқулудда бир нарса кўргандай, Саидийнинг бошига тикилиб, секин қўлини кўтарди.

— Қимирламанг, қимирламанг!.. Жуда семизи, яхшиси экан...

Саидий ҳайрон бўлиб тек турди. Сорахон пашшани ҳовучига қамаб, муштини Саидийнинг қулоғига тутди.

— Эшитдингизми?

Пашша ғинғиллар эди.

— Эшитдим... Хўш?

— Мана ҳозир кўрасиз... Йўқ, тўхтаг. Аввал айтигчи, жони бор нарсанинг боши узиб ташланса ўладими, йўқми?

— Дарров ўлмайди.

— Юрадими, учадими?

Саидий кулди.

— Юрмайди ҳам, учмайди ҳам...

— Учади. Шарт боғлашаман. Нимадан?

— Ҳа, хўп.

— Сиз ютқизсангиз, хонатлас кўйлаклик олиб бера-
сиз. Мен ютқизсам нима десангиз майли...

Сорахон кафтига қамаган пашшани секин олиб қанотидан ушлади ва кичкина қайчича билан бошини кесиб, қўйиб юборди. Пашша кўтарилиб уйни бир ай-ланди-да, дераза ёнига бориб тушди. Ундан кўзини узмай қараб турган Сорахон, бориб пашшани олди ва юқорига ирғитди. Пашша яна учди.

— Кўрдингизми?— деди Сорахон севишиб.

Саидий хонатлас кўйлаклик олиб беришга рози бўл-ди, сўнгра, ёнбошлаб журнални варақлай бошлади. У босилиб чиққан ҳикоясини Сорахонга кўрсатмоқчи, хурсандчилигини бўлишмоқчи эди. Аммо Сорахон ҳамон пашша билан овора эди. Ярим соатдан кейин пашша қимирламай қолди. Сорахон пашша тутиш учун атайлаб асал суртилиб қўйилган тарелка ёнига борган-да, Саидий чақирди.

— Буни кўрдингизми?— деди суратлар билан безатилган саҳифани кўрсатиб.

Сорахон журнални қўлига олиб, суратларни томоша қилди.

— Нима бу?

— Менинг ҳикоям.

— Неча пул беради шунга?

Саидий ундан бошқа бир гап кутган экан шекилли, таъби хира бўлиб, ёнбошлади. Сорахон туриб яна пашша қндириб кетди.

Муродхўжа домла кириб келди.

Домла жуда хушвақт эди, эшикдан кирибоқ, Саидийга қараб илжайди.

— Кўрдингизми?— деди Саидийнинг ёнига ўтириб.— Энди бу уйнинг шикаст-рехтини тузатиб қўйсак... а, нима дедингиз, Раҳимжон?

Сорахон тутган пашшасини муштига қамаганича дераза ёнига туриб қолди ва «шу топда кириб нима қилар эди» дегандай афтини буриштирди.

— Бир оқлатсак, полини бўятсак бўлар экан,— деди Саидий, уйнинг у ёқ-бу ёғига қараб.

Домла гиламнинг бир четини кўтариб, полни кўрмоқчи бўлган эди, гилам устида ўлиб ётган сон-саноқсиз пашшаларни кўриб, нафратланди.

— Нима бу, мунча... Пашша дори қўйдиларингизми?

Ерда ўлиб ётган пашшаларни Саидий пайқамаган экан. Домла қаерга кўз ташласа, оёқларини осмонга қилиб ётган пашшаларни кўрар эди.

Сорахон асал суртилган тарелкасини олиб чиқиб кетди.

Домла полни, деворларини кўздан кечирганидан кейин, ёстиқ устида турган журнални кўриб қўлига олди.

— Бу янгимми?

— Ҳа, янги... Ҳу, бир вақтда юборган ҳикоям энди чиқибди.

Домла ҳикоядаги суратларни кўрди, сўнгра ўрта бир еридан, бир-икки жумла ўқиб, тилидан нуқс топди:

— «Чит кўйлакка ҳам зор эди» дебсиз. Чит — ўрисча ситецнинг бузилган шакли. Асли русча калима. Мана шундай калималарни ўз сўзимиз билан алмаштиришга ҳаракат қилиш керак. Мен ёзаётган китобимда шу ҳақли талаб эканини исбот қиламан. Ўрисларда газламанинг бутун турларига ном берилган: ситец, сатин, маркизет ва ҳоказолар. Бизда ҳам газламанинг турларига ном бор: бўз, дуда, қалами, олача, беқасам, шоҳи, катак, ип-арқоқ ва ҳоказолар...

Домла Саидийни янги иш бўлмасига таклиф қилди.

Иш бўлмасининг очиқ турган катта деразасидан цемент ҳовуз, унинг атрофидаги гулзор, бутун боғ кўринар ва юмшоққина кечки шабада эсиб турар эди. Домла диванга ёнбошлаб, қаршисида креслода ўтирган Саидийга кулиб қаради.

— Яхшими? — деди бир қўл ҳаракати билан бутун уйни, ундаги жиҳозларни ва деразасидан кўриниб турган манзарани кўрсатиб.

Саидий ўз мамнуниятини ифодалайдиган сўз тополмас эди.

— Шундай бир иш бўлмаси бўлишини хаёл қилган эдим, аммо хаёл қилганим ҳам бунчалик мукамал эмас.

— Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Қишининг дунёга келиб тортадиган ташвиши ўз ҳузур-ҳаловати йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмаса дунёга келди нима бўлди-ю, келмади нима бўлди.

Домла ўз фикрини изоҳлашга киришди. Натижада, ресторан очиб савдо қилиш билан адиблик, даллоллик билан наққошлик орасида фарқ қолмади. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб, уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқди.

Бу сўзларнинг ҳаммаси домланинг даромади эди. У кеча Саидий билан рўзгорнинг кам-кетиклари, тузукроқ маишат қилиш тўғрисида сўзлашиб, кўпроқ ишлаш

Ҳақида унинг розилигини олган ва кўпроқ пул ишлаш йўлини бу кун айтмоқчи бўлган эди, чўнтагидан бир қогозни чиқариб, Саидийга тутди. Бу иккита эълон эди.

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисчадан ўзбекчага, ўзбекчадан ўрисчага турли таржималар қабул қиламан. Арзон баҳо билан ва тез муддатда бажарилажак. Ҳар кун кундуз соат учдан кеч соат ўнгача учрашиш мумкин. Унвон: Пояки маҳалла, 13».

«ЭЪЛОННОМА»

«Ўрисларга ўзбекча, ўзбекларга ўрисча дарс бераман ва она тили, ҳисоб, ер билими, табиат фанларидан катталар мактабига тайёрлайман. Мурожаат учун унвон: Пояки маҳалла, 13».

Саидий эълонни ўқиб негадир қизарди.

— Айб бўлмасмикин?— деди.

— Нега? Исмингизни қўймайсиз...

Саидий узоқ ўйланиб қолди.

— Нега ўйланасиз? Ё унвонни ҳам ўзгартайликми?

Саидий ўйлаб туриб бир натижага келди шекилли, бирдан:

— Майли, домла, майли, қўяверинг, аҳамияти йўқ,— деди.

Домла нимадир демоқчи эди, қаердандир Сорахоннинг додлаган товуши эшитилиб, гапи оғзида қолди. Саидий югурди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Сорахон, йўл қолиб, гулзор орасидан шу томонга қараб додлаб югуриб келар эди. То Саидий етгунча, Сорахон йиқилиб, гуллар орасига кўмилди. Саидий чаққонлик билан бориб уни кўтарди. Унинг ранги мурданинг рангидай, тили тутилган, фақат «Тўпа, Тўпа» деганини билиб бўлар эди. Аввал домла, унинг кетидан «булбулигўё» етиб келди. «Булбулигўё» Сорахоннинг кўйлагига ҳон кўриб, қичқириб юборди. Қоннинг сабаби дарров аниқланди: Сорахон йиқилганда, пашшанинг бошини кесиб ўйнайдиган қайчиси кўкрагига бир оз қадалган экан. Саидий уни кўтариб кириб диванга ётқизди. Домла бетига сув сепди. «Булбулигўё» катта бир латтани ёндириб, бошидан айлантириб ташлади — аласлади.

— Эр бўлиб шунга қарамайсиз!..— деди у Саидийга йиғламсираб.

Муродхўжа домла Сорахоннинг бошини силади.

— Қизим, Сорахон, кўзингни оч... Оч кўзингни, нима бўлди?

Талай вақтдан кейин Сорахон кўзини очиб, «Тўпа» деди-да, яна юмди.

Тўпа — оқсоч хотин. «Булбулигўё»нинг жиғибийрони чиқди.

— Худо кўтарсин шу ўлимтикни!— деди туриб югурганича анҳор бўйига — Тўпа кир юваётган жойга борди ва минут ўтмасдан қайтиб, Саидийни чақирди.

— Раҳимжон, сиз боринг... аллақандоқ ётипти...

Саидий югуриб чиқди ва ўша томонга кетди.

«Булбулигўё» кириб Сорахон ёнига ўтирди. Сорахон кўзини очиб аввал отасига, сўнгра онасига қаради.

— Нима қилди, қизим?— деди домла, унинг пешонасини силаб.

— Тўпа ўлиб қопти... Қўрқдим...

«Булбулигўё» сув берди.

— Э, аҳмоқ, нега унинг олдига борасан, ўлса ўлиб ётавермайдами!— деди домла ўрнидан тураётиб ва чиқиб Саидийнинг кетидан кетди.

Боғнинг бир бурчагидаги катта чинор остида — анҳор бўйида кир қозоннинг остидан кўтарилган тутунни ел ўйнатар эди. Ўчоқдан йигирма қадамча наридаги кир тоғора билан, ювилган кирлар уйилган сават орасида Тўпа чўзилиб ётар эди. Унинг лаблари қуруқшаган, кучли иситмада ёнган кишининг лабидай қорайган, чўтир юзи сап-сарик, иссиқ, ишқорли сувда буришган қўллари икки ёнида эди.

Саидий оёғининг учи билан унинг қўлини туртди, кейин кўкрагига зеҳн солди. Тўпа билинар-билинемас нафас олмоқда эди. Саидий қайтиб кетмоқчи бўлган эди, домланинг товуши эшитилди.

— Тирикми? Бетига сув сепинг! Нос искатинг. Мен ҳозир Остонага айтаман, нос олиб келади.

Домла ташқарига чиқиб Остонақулдан нос сўради. Унда нос йўқ экан, ҳозир келтирмоқчи бўлиб кўчага чиқиб кетаётганда, домла тўхтатди ва ҳали Саидийга тасдиқлатгани эълонларни уйдан олиб чиқиб, унинг қўлига берди-да, шунақасига почтахона, дорихона, ҳаммом эшини ва бошқа жойларга ёпиштиришни буюрди.

Саидий неговқовоқда анҳордан сув келтирди ва бир неча қалам берди туриб Тўпанинг юзига сепди. Тўпа кўзини хиёл очди.

— Ҳа, нима бўлди?— деди Саидий,— тутқаноқ дардингиз борми?

— Йўқ, бегим,— деди Тўпа пичирлаб,— менинг дардим йўқ. Бекач бераҳмлар... Кеча пешиндан бери туз татиганим йўқ... Сув... сув.

Тўпа кўзини юмди, яна бир марта «Сув» деди. Саидий неговни олиб унинг тепасига келди.

— Очиғ оғзингизни...

Саидий, афтидан, агар Тўпа оғзини очса сувни тика туриб қуймоқчи эди. Тўпа киприклари орасидан тепасида турган Саидийни, қўлидаги неговни кўриб кўзларини катта очди.

— Бегим, мен касал эмасман, мендан ҳазар қилманг... Сиз ҳушдан кетиб йиқилганда, оғзингиздан кўпик чиққанда мен ҳазар қилмаган эдим-ку... Мен касал эмасман... Кўнглим озди...

Тўпа, ортиқ гапиргани ҳоли бўлмай, кўзларини юмди. Унинг киприклари орасидан тирқираб чиққан ёш бурнининг икки томонидан ўрмалаб келиб устки лабдаги тер зарраларига қўшилиб кетди.

Саидий неговни қўйиб қайтиб кетди. Йўлда «булбулигўё» учради.

— Ҳа, нима бўлибди?

Саидий кулди.

— Қорним оч дейди!

— Ҳу қорни ёрилсин!

— Озгина сутингиз йўқми?

— Сутни пишириб оқлик солиб қўйган эдим.

— Майли, бир пиёла сут беринг, тузалиб кетади.

— Ие, қатиқ бузилади!.. Ҳаммаси зардобга айланади!

— Бўлмаса нон бера қолинг,— деди Саидий ва айвонга чиқиб кетди.

Орадан икки соатча ўтгандан кейин Остонақул битта нонни қўлтиғига қисиб боғнинг тўрига — анҳор томонга жадаллаб ўтиб кетди.

XV

Бир жума куни Аббосхон Муродхўжа домланикида меҳмон бўлиб кечқурун Саидийни ҳол-жонига қўймай театрга олиб кетди. Янги музикали драма қўйилган экан, одам ҳаддан ташқари кўп.

Танаффус вақтида Аббосхон бир ошнаси билан ўтириб қолди. Саидий ўзи якка чиққан эди, Салимхонга дуч

келди. У билан айланиб юрганида ҳеч кутмагани ва хоҳламагани бир учрашув бўлди: қаршидан бир тўда ёшлар ичида Эҳсон келар эди. Саидий ўйнаш билан тутилган кишидай гангиб қолди, чунки Эҳсон бир келганида Москвада Салимхон билан уришганини ва бу одамнинг ёмон эканини сўзлаган эди. «Саидий бу одам билан нима қилиб юрибди?» демайдими?

Эҳсон шерикларидан айрилиб келар экан, Саидийни сабаби ўзига ҳам очиқ маълум бўлмаган яна бир ваҳима босди, устига катта бир терак йиқилаётгандай бўлди, шу қадар ўзини йўқотдики, кўришганда «қачон келдингиз?» дейишдан бошқа ҳеч нарса дея олмади. Бунинг устига Эҳсон Салимхон билан ҳам сўрашди. Демак, Москвада ўтган гаплар эсида. Саидий жуда танг бўлди. Хайриятки, учинчи сигнал бўлиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги биллинмади.

Чироқлар ўчгунча Эҳсон ўтирган ерида икки-уч марта бўйинини чўзиб Саидийга қаради ва ёнидаги шерикларига нималардир деди.

Аббосхон сўзлашиб ўтирган ошнаси билан йўқ эди. Чироқлар ўчиб, парда очилаётганда Салимхон келди.

— Аббоснинг жойи шуми?

— Шу. Қани у киши?

— Қаёққадир кетди. Янаги пардага етиб келаман, деди.

Парда очилди. Саидийга қўшиқлардан завқланишга нимадир халал берар эди. Салимхон пичирлади:

— Ҳалиги йигитни танир экансиз?

— Танийман, ҳа.

Саҳнада кишининг юрагини эзадиган оғир бир фожиа. Залнинг қайси бурчагидандир бир хотиннинг «оҳ» деган товуши эшитилди. Уша томонда ғовур бўлиб кетди. Кейин эшик очилиб ёпилди.

— Докторликка ўқир эди, битириб келибди,— деди Салимхон.

«Битириб келибди», деган гап, негадир, Саидийнинг кўксига оғули ханжар бўлиб қадалди.

— Битириб келган билан дарров доктор бўла қолдим!— деди Саидий зарда аралаш, гўё «мен сендан шунини сўрадимми?» дегандай.— Қаёқдан билдингиз? Ким айтди?

— Аббос Москвадан хат олган эди.

Саидий таажжубланиб, Салимхонга бошини бурди.

-- Аббосхон уни қаёқдан билади? Унга нима алоқаси бор?

Салимхон «секин гапир» деб Саидийнинг тиззасини босиб қўйди, сўнгра, оғзини қулоғига яқин келтириб, пи-чирлади:

— Ҳамма сизми?

Салимхон шу билан «Наҳот ҳануз шундай муҳим одамларни қўлга олиш учун атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур эканини англамасанг? Э, гўдак, қачон пишасан!» демоқчи бўлди.

Саидий буни англади-да, кўзи чарақлаб очилди. Ҳақиқатан жамиятнинг фаолияти учун янги майдон очадиган ва бу майдонда оз меҳнатнинг кўп самарали бўлуви-га катта имконият берадиган Эҳсон сингари одамларни қўлга олиш учун Москва билангина эмас, СССРнинг ҳамма шаҳарлари билан алоқада бўлиш зарур. Агар Аббосхон шундай алоқада бўлиш йўлини топган экан, катта иш қилибди. Эҳсон қўлга кирса, унинг ҳозир райком секретари бўлиб турган яқин дўсти — Шарифга ҳам қўл етадиган бўлади. Агар шундай бўлса, пишиллаб, тутаб ёнишдан кўра сўнишга мойил бўлиб турган аксил-инқилоб гулхани яшнаган, бутун мамлакатни босарли бир ёнғин ҳолига келгани бўлмайди? Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Салимхон нимадир умидвор бўлиб Саидийга қаради. Саидий бу қарашдан «Эҳсон билан гапиришадиган гапинг йўқми?» деган маъно тушунди-да, танаффус вақтида унинг олдига бормоқчи бўлиб ўрнидан тургани-да, Эҳсоннинг ўзи келиб қолди. У мамнун, ҳаддан таш-қари таъсирланган кўрнар эди.

— Раҳимжон,— деди у кулимсираб,— ўзбек музыка-си бор экан-а! Мен Москва, Ленинград саҳналарини кўриб, ўзбек музыкаси энди завқимдан жуда орқада қолиб кетди, деган ақидада эдим. Музыкамиз илгари ке-тибди. Илгариги музыкамиз билан ҳозиргиси орасида бўз дўкони билан чит фабрикасича фарқ бор. Аммо, асбоблар «меҳмонхона — кичик суҳбатлар учун яратил-ганман» деб турибди. Шу асбобларни каттароқ қилин-сами...

— Қани, туринглар, чиқайлик!— деди Салимхон, аммо шундай деганига пушаймон бўлди, чунки, Эҳсон-нинг у билан юргиси йўқ, ёлғиз Саидий билан айланги-си келгани билиниб турар эди.

Саидий эса Салимхоннинг ўзидан бир қарич нарига жилишини хоҳламасди. У кетса, худди ёлғиз қолаётган-дай, худди Эҳсон еб қўядигандай бўлар эди. Салимхон нима қилишини билмай, булардан айрилиб кетгани ба-

ҳона тополмай турган эди, Аббосхон кўриниб қолди. Салимхон югуриб унинг олдига кетди. Кейин Эҳсон Саидийни қўлтиқлаб, ташқарига бошлади. Эҳсон учинчи сигналгача бўлган бир неча минут ичида Саидийни толиқтириб қўйди. У Саидий ёзувчи бўлгани учун санъатнинг ҳар соҳасидан хабардор деб ўйлар, ўзини эса, санъатга ҳар қанча қизиқса ҳам унга нисбатан нодон ҳисоблаб, турли масалаларга Саидийнинг қарашини билмоқчи ёки баъзи масалаларга ўз қарашининг тўғрими эканини аниқламоқчи бўлар эди. Саидий шунча танг бўлдики, сўзни бошқа ёққа буриш учун нима дейишини билмай, сўради.

— Хотин олдингизми?

— Ҳали ҳаммасини айтиб бераман. Бугун бизникига кетамиз-ку?

Саидий жавоб бермади.

Учинчи сигнал бўлди. Чироқлар ўчди. Саидий жойига қайтиб келганида Аббосхон ўтирар эди.

— Қаёққа кетиб қолдингиз?— деди Саидий.

Парда очилди. Аббосхон Саидийнинг қулоғига пи-чирлади:

— Уртоғингизни топиб олибсиз-ку. Унинг Салимхонга ҳуши йўқ экан, сиз ҳам Салимхондан узоқ бўлинг. Икковларинг ёшликда ҳаммақтаб эканликларингни билар эдим, аммо кейиндан узоқлашиб кетган бўлсаларинг керак, деб ўйлаган эдим. Сиз унга урина кўрманг, ишни бузасиз... Кейиндан менинг ўзим яқинлашаман. Сизнинг қиладиган ишингиз— уни мен билан учраштириш. Бу ҳам ҳали ҳозир эмас... Ўзим айтаман!

«Бизникига кетамиз» деганда Саидийнинг индамаганини Эҳсон розилик деб тушунган бўлса керак, спектакль тамом бўлгандан кейин, Саидийни ўз уйига томон бошлади. Саидий кўнмади.

— Бизникига бора қолайлик,— деди Саидий бўшгина.

Эҳсон ўзини Саидийга жуда яқин тутгани учун қистатиб ўтирмади.

Иккови қадам ташлаб борар экан, худди биров: «Эҳсон доктор бўлиб келди, бу орада сен нима бўлдинг?» деб сўраётгандай, Саидий ўзича бу саволга жавоб берар эди: «Бу доктор бўлган бўлса, мен ўз турмушимни ташкил қилдим. Меники сингари уй. рўзғорга эга бўлганича бунинг сочлари оқариб кетади. Наҳот шунга аниқлама-са!»

Бор илмни ўрганиш, уни бу кунга қадар ишлатилганича ишлатиш — ҳар бир эс-ҳуши бор одамнинг қўлидан келади. Илмга янги бир нарса қўшиш ёки унинг янги бир иш майдони очиш — ҳақиқий хизмат.

Москвага борган йили Эҳсонда туғилган бу орзу сўнги йилларда қасдга айланди. Бу қасддан бир нарса чиқиши учун бу замонда фақат чидамгина керак бўлса, Эҳсонда чидам етарли эди. Мана шу сабабли, унинг Ўзбекистонга келишдан мақсади — қолиб ишлаш эмас, ёзда дам олиб, ўқишни давом эттириш ниятида яна қайтиб кетиш эди. Аммо келган куни эртасигаёқ унинг шахти қайтди: «Шундай тилаклар билан кетар экансан жоним билан ёрдам бераман», дейишини кутган Шариф «биз беш йиллик планни қайтадан тузиб, илм учун жуда катта иш майдони очиб қўйдик» деди. Эҳсон унинг бу сўзида чуқур бир маъно бор эканини билиб турса ҳам, Шарифнинг шундай чуқур маънони кўзда тутиб айтганига ишонгиси келмас эди. Наҳот Шариф «илм учун иш майдони»ни шунча йил ўқиб келган Эҳсон кўзда тутган маънода англай олса! Мана шунинг учун Шарифнинг бу сўзини «кетма, ишла» деган маънода тушунди ва буни жуда хом муҳокаманинг натижаси деб ўйлади.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, иш бошқача бутун дунё кўрадиган юсакликка кўтарилган музикани эшитиб олға кетган Эҳсоннинг завқидан ўзбек музикаси кейинда қолмасликка қанча тиришган бўлса, савияда кишилар ҳам шунча илгарилабди. Шариф «беш йиллик план илм учун янги иш майдони очди» деганида, бунинг маъносини англаб сўзлаганига эмас, илм аҳлларини йиғиб, улар олдида шу фикрини исбот қилиш ҳам қодир экан. Эҳсон ўзи тўғрида жуда юқори фикрда эканини тез фаҳмлади ва келажакда дакки ейишини пайқаб, бир оз тушди.

Эҳсоннинг кетиши ёки қолишни тўғрисида Шариф бошқа гапирмади. Шариф бир куни Эҳсонни қурилажак комбинат ва уни электр кучи билан таъмин қилиш учун солинадиган гидростанция орасига тушадиган ишчилар шаҳарчасининг ўрнини текшириш учун марказдан келган олимлар ҳайъатининг ўтиришига олиб борди. Янги солинажак шаҳарнинг ўрнини белгилашда ҳар жиҳатдан жуда мувофиқ ўринга тушган ҳозирги шаҳарчанинг истиқболини кўзда тутиш зарурлиги фикрида бўлган маҳаллий мутахассислар, гидростанция тушуви билан

дарё йигирма етти километргача димланиши ва бунинг натижасида комбинатнинг шимол томони ўттиз километргача захкаш, шаҳар солиш учун номувофиқ ер бўлишини таъкидлар эди. Мунозара қизгинлашган сайин Эҳсоннинг кўз олдидан жимжит бинолар, лабораториялар, сон-саноқсиз ялтироқ асбоблар, тажриба столларида ётган қуёнлар, итлар кетиб, унинг ўрнига буғ ва тутун остига кўмилган қир ораликлари, пишқириб ерни кўтариб ташлаётган экскаваторлар, ҳаммаёқни мўр-малахдай босиб кетган одамлар, қум, шағал, ҳар хил бинокорлик материаллари юклаб у ёқдан бу ёққа учиб юрган поездлар кела бошлади. Бу азамат иш бошланиши билан бутун водий янги тусга киради. Дарёни янги изга солувчи, шаҳарни тамоман янги бир қиёфага киргизувчи одамлар, бу иш жараёнида ўзларини ва ўз турмушларини ҳам ўзгартади. Демак, бу одамлар илмининг ҳар соҳасига катта-катта талаблар қўяди.

Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими Эҳсонни ишга тайин қилди. Касал кўриб, дори ёзиб беришдан иборат бўлган бу ишни Эҳсон қабул қилмади. У бутун водийни, унинг табиатини, кишиларини ўзгартирадиган бир иш олдида коммунист бир докторнинг касал кўриб, дори ёзиб ўтиришини сира эп кўрмас эди. Нима учун доирани кенгроқ олиш мумкин эмас? Совет медицинасининг асоси — касални тузатишгина эмас, касалликни тугатиш, яъни унинг сабабларини йўқотиш-ку! Нима учун водийда, ҳатто бутун мамлакатда иситмани йўқотиш мумкин эмас? Нима учун катта проблемаларни ҳал қилиб бўлмайди?

Ўз ихтиёрига Эҳсоннинг келиши билан юраги такапука бўлган шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг муdiri — ўрта медицина маълумотигина бўлган Носиров кулиб туриб, Эҳсоннинг жонини олишга тиришди: «Медицина соҳасига кирган киши амал-мансабдан юз ўғирини керак». Эҳсонга бу гап жуда алам қилди. Шундай бўлса ҳам, авзойини бузмасдан, нима учун ўша ишни қабул қилмаслигини ва нима қилмоқчи эканини ётиғи билан айтиб кўрди. Носиров масалага гўё энди тушунган бўлиб, ўз олдига бундай катта вазифалар қўядиган кишига ҳар қачон ёрдамга тайёр эканини билдирди, унинг қўлини қаттиқ қисиб, ғайратли ишчан ёш докторни олға сурмоқчи бўлган идеяси билан табриклар экан, ичида: «Ахир, итвачча, шундай масалаларни кўтариб чиқасан-ку, менга тинчлик бўладими? Икки кунда мени расво қиласан», дер эди.

Эҳсон соғлиқни сақлаш бўлимининг аппаратида қол-

ди. Носиров унга ўзини хайрихоҳ тутар, аппаратда шундай ишчан, яна коммунист докторнинг ишлашига чексиз хурсанд эканини ҳаммага айтар эди. Эҳсон тайинланган вазифасида бирмунча вақт ишлагандан сўнг, Носиров бир куни шаҳар партия комитетининг культпропига борди. У ерда «коммунист доктор»ни хўп мақтади, сўнгра уни ҳозирги вазифасидан олиб, ундан ҳам муҳимроқ, «коммунист доктор» идора қилганда ундан ҳам кўпроқ фойдали бўладиган янги бир вазифа—қизил ярим ой жамияти томонидан ташкил қилинган пуллик поликлиникага бош врач қилиб тайинлашни сўради, ўша куннинг ўзида Эҳсонни кабинетига чақириб, культпропдан койиди: «Биронта эслик одам йўқ ўша ерда, сизни янги вазифага тайин қилиш билан яна ишга тўнқўз қилмоқчимлар. Шунча тортишдим, бўлмади», деди.

Бироқ, Эҳсон ўз вазифасида қолди. Носиров тоқатсизлана бошлади. У ўзини Эҳсонга жуда хайрихоҳ кўрсатишга тиришса ҳам, кўп замондан бери унинг феълига тушуниб қолган бу ердаги мутахассислар бу хайрихоҳлик остида ашаддий бадхоҳлик ётишини билар эди.

Эҳсон буларнинг кўпи билан чиқишади: ёрдам сўрайди, қўлидан келса ёрдам қилади. Булардан бири ўттиз уч йилдан бери тропик касалликлар билан машғул бўлган профессор. Бу одам Эҳсон келган кундан унинг дардини билди: бу йигит илмни мамлакат хизматига қўймоқчи, ўзи катта бир илм аҳли бўлиш тараддудида, Носировнинг ичи қора, бахил эканлиги ва бу ичи қораликдан Эҳсон жабр кўришини ҳам билади, ғазаби келади, аммо унинг тарафида туриб, Носировга қарши қўл кўтаргани андиша қилади, чунки иш очиқ жанжалга айланса, Эҳсоннинг ютиб чиқишига кўзи етмасди.

Эҳсон Саидийнинг уйига келди-ю, унинг бахтига тонг отгунча мана шулар тўғрисида ўз ҳасратидан бўшамай, ҳисоб ҳам сўрамади. У Носировдан шикоят қилган сайин, Саидий уни ўзига яқин кўрар, уни қўлга олиш умиди кучаяр эди: «Зорайики бу курашда Эҳсон енгилса, зорайики мағлубиятдан гангиса, ёрдам ваъда қиладиган ҳар бир кишига, жумладан, Аббосхонга қўл узатса!»

— Айтдим-ку, мен унинг ўрнига ўтирмоқчи эмасман,— деди Эҳсон Саидийнинг бир саволига куюниб жавоб берар экан,— мен илмий иш олиб бормоқчиман. Менга халал бермасин дейман. Орамизда жанжал борлигини эшитган одам дарров стол талаши деб ўйлайди. Шариф ҳам шундай ўйламасин, деб ҳануз унга гапирганим йўқ... Аппаратда партия ўзаги йўқ ҳисоби. Мирза-

карим деган бир доктор бор. У — кандидат. Бу одам ажойиб: агар киши сўзни «партия раҳбарлиги остида» деб бошлаб «яшасин» билан тамом қилса, аксиллиқилобий фикрларни тарғиб қилганда ҳам чапак чалади. Кўзимга дили қора кўринган мутахассислар унга хушомадгўйлик қилишади. Ҳақиқатда софдил мутахассислар ундан нафратланади, чунки ўлгундай дағал, одобсиз. Носиров бу ҳовлиқма, нодонни хўп ўрганган, қўлига олган, кўп ишларни унинг орқасига ўтиб туриб қилади. Бу бефаҳм «Носиров мендан бесўроқ иш қилмайди», деб вақти чоғ. Нуқул машинисткаларнинг ижтимоий келиб чиқишини суриштириб, йиғлатиб юради. Носировнинг баъзи ишлари амалпарастлик доирасидан чиқиб кетади. Ҳалиги мен айтган профессор тропик касалликлар станциясида ўн йилдан бери тўпланган материалларни ишламоқчи бўлганида, йўл бермабди. Аммо «ишлама» деб ўзи айтмай, Мирзакаримни ишга солган: «Бу — фирқасиз профессор. Шундай қимматли материални ўз кишимиз, фирқали профессор ишлагани яхши эмасми?» деган. Мирзакарим профессорни қанча хафа қилган. Буни менга Мирзакаримнинг ўзи айтди. Мен тушунтира бошласам, «сен эски мутахассисларнинг таъсирига берилиб кетган одамсан», дейди. Ҳозир менинг ижтимоий келиб чиқишимни суриштириб юрган эмиш. Мен индамай юрибман. Ҳар замон ғашига тегиб қўяман. Ўзи бир жанжал кўтарса-да, буни горкомга кўтариб борса, менинг учун катта йўл очилар эди.

Тонг ёриша бошлади.

Муздаккина тонг шабадаси очиқ деразадан эсди. Ташқарида япроқлар шилдиради. Дарахтлар орасидан кўриниб турган кулранг осмон секин-секин қизара бошлади. Ҳаммаёқ жимжит. Ширин уйқу пайти.

— Бу кеча менинг ҳисобим билан ўтди, энди сизнинг ҳисобингизни қачон эшитаман?— деди Эҳсон кўзини юмган ҳолда.

— Бундан кейин эшптаверасиз,— деди Саидий чироқни ўчириб.

Ҳовли томонда «булбулигўё» йўталди.

XVII

— Раҳимжон,— деди Эҳсон чой маҳалида,— рафқангиз кирмади-я? Шундақа уятчанми?

Тўғри, Сорахон кишидан қочади, башарти қочмаганда ҳам, Саидий уни Эҳсоннинг олдига олиб киргани номус қилар эди. Важ қилди:

— Кеча кечқурун далага кетган эди.

— Уқийдими?

— Ҳа... унча-мунча...

— Сурати йўқми?

Хайрият Сорахон умрида сурат олдирмаган. Ростини айтиш Эҳсонни таажжублантирар эди. Саидий Эҳсоннинг саволини эшитмаган бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен бир фикрга келдим: шу Носировнинг кирдикори тўғрисида газетага бир фельетон ёзилса бўлмасмикин?

— Бўлмайди...— деди Эҳсон, аммо сабабини айтишга улгурмади, Муродхўжа домла кириб қолди.

Домла кечаси меҳмоннинг олдига кирмаган бўлса-да, Саидийдан унинг Москвада ўқиб қайтган доктор эканини эшитган эди.

— Марҳабо, марҳабо...— деди домла чуқур самият билан сўрашиб,— маъзур кўрасиз, кечаси кирмадим. Кириш ихтиёрим бор эди, нотинч қилмай дедим.

Нонушта пировард бўлгунча домла шарқ табобати ва унинг машҳур кишилари тўғрисида сўзлади, ҳозирги замон медицинаси Абу Али ибн Сино замонидаги табобатдан ками беш юз йил орқада, ҳозирги замон медицинасининг энг аҳамиятли тармоғи ветеринария, энг аҳамиятсизларидан бири — тиш докторлиги, деган фикрлар баён қилди. Эҳсон Муродхўжа домлани биледи, аммо сира ҳамгап бўлмаган эди, бошдан-оёқ унинг сўзларига ноилож қулоқ солиб ўтиргани учун гапни яна чўзмасин деб, унга қарши ҳеч нарса демади. Домла яна гапга огиз ростлаганида Эҳсон жавоб сўради:

— Энди менга жавоб,— деди ва ўрнидан турди.

Саидий унинг кечгача қолишини сўради. Эҳсон қаттиқ узри бор эканини айтди.

— Раҳимжон кўпдан бери сизнинг тўғрингизда менга сўзлаб юрар эди,— деди домла ўрнидан тураётиб,— сизни бир кўриш орзусида эдим, насиб бўлди. Афсуски, кетаман дейсиз. Мана энди тез-тез келиб туринг. Шарқ табобатига онд китобларим бор... Ҳа, айтгандай, бир ожизамиз бор, анчадан бери бетоб, бир сарни қадам кириб, кўриб чиқасизми?

Эҳсон розилик билдирди. Ҳовлига чиқилганда, домла Саидийга «олиб боринг» ишорасини қилиб, ўзи зина устидаги ғалвирдан дон олиб товуқларга сепи бошлади.

Тўпа ойнакорлик айвонининг зинаси остидаги қишда самовар қўйиладиган подвалда ётар эди. Саидий Эҳсон-

ни бошлаб тушди. Подвалдан эскирган қовун пўчоқ ҳиди келар эди. Арқон каравотда қизил шол кўрпа ёпиниб ётган Тўпа оёқ шарпасини сезиб, кўзини очди ва буларни кўриб ўрнидан туришга ҳаракат қилди.

— Қимирламанг, қимирламанг!— деди Эҳсон.

Тўпа катта бир гуноҳ иш қилиб афв сўрамоқчи бўлгандай Саидийга қаради ва шу қараши билан «нима қилай» деб, амр кутгандай эди.

— Бу киши доктор. Касалингизни айтинг!— деди Саидий.

Тўпанинг ичга ботиб кетган кўзлари катта очилди: Муродхўжа домла уришиб бермасмикан?

Уни титроқ босди. Эҳсон мулойим сўзлар билан ҳол сўраб, қўлни ушлаганда, Тўпа яна Саидийга қаради.

— Бегим...— деди, худди гуноҳимдан кечинг, дегандай қимтиниб.

— Нега қўрқасиз?— деди Эҳсон, унинг томирини ушлаб,— мен касалингизни билмоқчиман, дори ёзиб берман... тузаласиз... қаерингиз оғрийди?

Шу гапни Саидий ҳам айтгандан кейин Тўпанинг, қўрқуви бир оз босилди.

Саидийни Муродхўжа домла чақирди. Тўпа Эҳсон билан ёлғиз қолганидан кейин, унинг сўроқларига жавоб бера бошлади:

— Худди қўрғошин ютгандайман, кўкрагим оғир. Мана шу еримни боссам оғрийди. Қайт қиламан. Зардам қайнаб туради.

— Бошингиз ҳам оғрийдими?

— Оғрийди. Ёмон оғрийди!

— Касалингиз тайинлик касал, аммо бу ерда ётсангиз тез тузалмайсиз. Касалхонага борасизми? Касалхонада жуда тез тузаласиз.

— Бегим биладилар... Бекач биладилар... Нима десалар шу-да...

Эҳсон подвалдан чиқиб келаётганда домла, худди бирон арзимас нарсасини ямоқчига бериб унинг эпақага келиш-келмаслигини сўрагандай:

— Қалай, бўладиганми?— деди. Эҳсон унинг саволига жавоб бермади, ерга қараганича Саидийнинг олдига келди ва:

— Бу қандай хотин, ким ўзи?— деб сўради.

— Оқсоч...— деди Саидий туттиброқ.

Домла етиб келди

— Бўладиганми, ука?

— Ҳа, бўладиган. Нима қилиш кераклигини Раҳимжонга айтаман, Хайр! Саломат бўлинг!

Саидий уни кузатгани чиқди. Кўчага чиқилганда Эҳсон сўради:

— Оқсоч — хизматчи деганингизми? Нега уни бундай хор қилибсизлар?

— Қасалини билмадик...

— Касалхонага юбориш керак эди! Касалхонага юборилмаса бўлмайди... Яхши эмас, Раҳимжон!

— Ўзим ҳам шундай қилмоқчи эдим. Хўш, энди қачон кўришамиз?

Эҳсон хайрлашди.

Саидий қайтди. Домла ҳовлининг ўртасида тикка туриб пичоқчаси билан тирноқ олар эди, тирноқдан кўзини олмай, докторнинг нима деганини сўради. Саидий Эҳсоннинг сўзини айтди.

— А?— деди домла ва пичоқчасини ёпиб, чўнтагига солди.— Қасали нима экан?

— Меъдаси бузилган эмш.

— Шунга ҳам касалхонами? Бу замонда ўрис табиби нимани билар эдики, энди ўзбаги билсин! Аҳмоқ! Касални билмайди, билмагандан кейин касалхонага юбор, деб осонгина қутула қолади. Меъдаси бузилса сирка ичириш керак, вассалом. Қисловодскка борганимда доктор шўр сувга туширди, «Бошингни сувга тикма», деб кетди. Кетгандан кейин шўнғиб-шўнғиб олдим, ҳеч нима қилмади. Шу-да, буларнинг билгани...

У сўкина-сўкина уйга кириб кетди. Унинг кетидан Саидий ҳам кирди. Уйда «булбулигўё» Сорахоннинг сочини ўриб ўтирарди. Домла докторнинг аҳмоқлигидан хотинига алоҳида шикоят бошлаган эди, Сорахон унинг сўзини кесди:

— Юбораверинг-да, шу ерда ўлиб-нетиб қолса кечаси ташқарига чиққани кўрқаман!

— Сенинг кўрқилишигдан ҳам кўра ўлик кўмишни айт,— деди Саидий.

— Башарти ўлмаганда ҳам, касали узоққа чўзилса нима бўлади? Ҳарҳолда, юбориш маслаҳат. Соғайса келар, ўлса ўшандақаси кетаверар,— деди «булбулигўё».

— Раҳимжон,— деди домла,— докторингиз қанча нодон бўлса ҳам, ҳарҳолда неча йил меҳнат қилиб шу илмни ўқиган-ку. Бир нарса билар, дейман? Майли, Тўпани юборайлик. Бир банда зорайки шифо топса. Бир Муҳаммад уммат деб яхшилик қилсангиз — савоб, бир

одам десангиз — инсонлик вазифаси. Шундай қилинг, касалхонага элиб ташланг. Бугун касали яна ёмонроқ бўлса керак, эрталаб ўхчиди.

XVIII

Саидий янги уйнинг зинасидан тушиб келаётганда, ташқаридан икки бола югуриб кирди ва иккови ҳам баравар «извош келди» деб кўча томонни кўрсатди. Ҳеч қандай меҳмон кутилмагани учун Саидий домлага қаради. Домла «чиқинг-чи» деб ишора қилди. Саидий югурганича чиқиб кетди. Унинг кетидан домла ҳам чиқди. Извошчи, юмалоқлаб чилвир билан боғланган шол кўрпани извошдан тушириб, паранжилик хотиннинг тушувига махтал бўлиб турар эди. Саидий бу паранжилик хотинни дарҳол таниди, у — опаси эди. Негадир болалари йўқ. Саидий югуриб извошнинг ёнига борди. Опаси уни кўриб ҳўнграб юборди ва ўтирган ерида узалиб бўйнидан қучоқлади. Унинг қўлларини кўриб Саидийни ваҳима босди. Бу қадар озган!

— Йиғлама, йиғлама! Болаларинг қани?

— Бермади...— деди у ҳиқиллаб ва извошнинг соябони устига ташлаб қўйилган қўлтиқтаёқни олиб туришга ҳаракат қилди.

Саидий кўрқиб кетди ва шошилиб, опасининг оёқларига қаради. Оёқлари бутун. Саидий борганда ҳам у оёқ оғриғи эди. Аммо бунчалик эмас эди. Саидий дарров қўлтиқтаёқни унинг қўлидан олиб, болалардан бирига узатди, опасини даст кўтариб, олиб кетди. Ўрта эшикдан чиқиб келаётган Муродхўжа домла буларни кўриб, бемор кишидай инқиллаб юборди, аммо не машаққатлар билан бўлса ҳам, меҳмонни очиқ чехра билан қарши олишга тиришди.

Бу хотин нима учун келганини бутун овла билар эди. Уни Муҳаммадражаб талоқ қилган. Домла райҳонзор бўйидаги супага ўз қўли билан палос солиб, меҳмонни ўтқизди ва «нега бу кишининг келишидан беҳабар қолдингиз, мен истиқболларига чиқар эдим-ку» деб, Саидийдан ўпкалади. Текинхўрни кўриши билан ранги ўчган «булбулигўё» титраб-қақшаб Муҳаммадражабни қарғадди. Кейинча келган Сорахон, онаси ўргатган сўзларни айтиб, бахтсиз хотиннинг қайғусини бўлишган бўлди.

— Мен бу поездда келмайдиган эдим. Ҳайдар Ҳожии амаким тўсатдан ўшга кетадиган бўлиб, шу поезд билан жўнатдилар,— деди меҳмон ва рўмолининг учига туккан хатни олиб Муродхўжа домлага узатди.

Муродхўжа домла хатни ўқиб бўлиб Сандийга берди. Ҳайдар Ҳожи Муҳаммадражаб тўғрисида ёзар эди:

«...Мазкур отларнинг пули — жами етти минг олти юз саксон уч сўмни дастмоя қилиб ўз дўконига солди. Шундай кўрнамаклик қилса ҳам отанг яхши, онанг яхши деб турмоқ кераклиги маълумингиз бўлгани учун, бул оилавий муноқашага Раҳимжоннинг мудоҳала қилмоғига моне билурсиз ва яна Раҳимжонга маълум қилурсизки, спаларига гўдакларидан жудо бўлмоқ нақадар мусибат бўлса ҳам сабр қилсин, деб яъни тез кунларда гўдаклар унинг вәриси бўлмоқлари хусусида Мухторхон айтган тадбирларни жорий қилмоққа киришдим. Мухторхон 13 числада келса керак эди; бугун йигирма етти. Ҳануз дараги йўқ. Мактуб ҳам йўқ. Унинг бундай узоқ вақт хат қилмаслик одати йўқ эди. Хавотирман...»

— Парво қилманг,— деди домла ўз навбати бўлган бир пиёла чойни узатиб,— мана, ўз уйингиз, ўз жойингиз. Баҳузур турасиз. Мана, укангиз олдингизда. Иншоолло, тузалиб кетасиз.

Домла унинг болаларини Муҳаммадражабдан олиш, оёғини докторга қаратиш тўғрисида ваъдалар бериб, ўрнидан турди.

— Энди, қизим, чарчаб келгансиз, озгина ором олинг. Сорахон, сен мана бу ерга сув сеп!

Домла уйга кириб кетиб, бир оздан кейин Сандийни чақирди.

— Мен биламан,— деди домла,— опангизнинг табиати жуда нозик кўринади. Бунинг олдида Тўпанинг бижгиб ётиши яхши эмас. Тездан буни йўқотайлик. Уйда бунақа касалнинг ётиши, табиати нозик одамга тўғри келмайди.

— Ҳозир дейсизми?

— Майли, ҳозир бўлмаса, бирон соатдан кейин бўлар. Остона бирга боради.

Сандий кўнди ва опасининг олдига қайтиб келди. У келиб ўтириши билан опа гап бошлади:

— Энди, ука, майли. У юзи қора билан сан-манга бориб ўтирма. Инсофга келар... Унгача мен ҳам тузаларман. Худо берган дард, яна ўзи олади. Энди.— деди ва ўпкаси тўлди,— шу болалар туфайли сени ҳам гойида нишдан қўярман. Ҳар замон бир кўрсам, борсам, дейман... Аҳир, тузалиб кетаман. Бозор куни менга бирон беш пайса отнинг илигини олиб келиб бер. Офтобда ўтириб тиз-

заларимга суртай, зорайки, худо шифо берса. Кўзим ҳозир сал тузалгандай...

— Албатта тузаласан. Докторга қаратаман.

Опа кўз ёшини рўмолининг учи билан артди.

— Йўқ, ука, дўхтир-пўхтир деб чиқимдор бўлма. Тузалиб кетаман. Тузалай, ахир, худо бир йўлга бошлар. Инсоф берсин...

— Кимга инсоф берсин? Яна қайтиб борасанми?

— Нима қиламан бўлмаса? Сен ҳали билмайсан. Қачонгача сеңинг уйингда тураман? Бир рўзғорга ўша рўзғорнинг ўз ғавғоси ҳам етади.

Сандий кулди. У шу кулгиси билан «лозим келар экан битта эмас, ўнта опани умр бўйи боқишга ҳам қудратим етади» демоқчи эди.

— Демак, орада унча ҳам катта жанжал бўлмаган экан-да?

— Бўлгани йўқ. Гапнинг боши шуки, ўша сен пул қистаб борганда, поччанг Ҳайдар Ҳожидан ажраб ўзи якка дўкон очиш ҳаракатида юрган эди. Сенга пулнинг фойдасини бермагандан кейин, нега бермадинг десам, тутиб олиб урди. Дўконини ажратиб, ишлари жўнашиб кетди. Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастлик... Бир куни ошхонада ўчоқ олдида ўтириб, саҳарга яқин кўзим уйқуга кетибди. Чой деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гўдак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим баттар бўлиб юролмай қолган эдимки, ташлади-қўйди. Эртадан кечгача оч-оч ўтираман. Кўчадан келиб ҳолинг нима демасдан, уйга киради-кетади. Уйдаги озиқ-овқатни сандиққа солиб қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктирмоқчи бўлган экан. Бир мисгарнинг қизини олиш тараддудида юрган экан. Ҳа, айтгандай, бир куни Ҳайдар Ҳожи билан хўп уришди, оғзига келган гапни қайтармади. Тағин ҳам Ҳайдар Ҳожи яхши одам экан, индамади, бечора. Дўкон ажратиб ўзи иш бошлаб, қўлига пул киргандан кейин қутуриб кетдида... Талоқ хат олиб келиб берганидан кейин, маҳаллага чиқиб бир шармандасини чиқарай деган эдим, бу ўғрини. Ҳайдар Ҳожи қўймади. «Қамалиб нетиб кетса, болаларингиз билан кўчада қоласиз», деди.

Муродхўжа домла келди.

— Энди, Тўпани эртага элтаман-да, бугун кеч бўлиб қолди,— деди Сандий домлага, сўнгра, Тўпа ким, қан-

дай касал эканлиги, уни бу ердан нима учун йўқотиш кераклиги тўғрисида домланинг айтганларини опасига сўзлаб берди.

Шу онда эшикдан оқ халат кийган бир хотин кирди ва шу ҳовлида бир касал хотин борлигини, шуни олиб кетгани келганини билдирди. Домла аввал бунга тушунолмай қўрқиб кетди, кейин, Эҳсон юборганлигини билиб, хурсанд бўлди. Носилка кўтарган икки эркак кириб Тўпани олиб чиқди. Уни машинага солишда домла, ҳеч керак бўлмаса ҳам, ёрдам беришга тиришди.

Саидий билан домла кўчадан қайтиб киргунча ёлғиз қолган меҳмон боғ томонга ўтмоқчи бўлиб ўрнидан турди; қўлтиқтаёқнинг ёрдами билан супадан тушиб, энди икки қадам босганида нимагадир қоқилиб йиқилди ва райҳонлар ичига юмалаб кетди. Бундан бохабар Сорахон «Вой, райҳонларни худо урди»,— деб қичқирди. «Булбулигўё» югуриб келди.

— Нима бўлди, ука?— деди у, бир неча қадам нарида туриб.

— Менгина ўлай!— деди меҳмон, инқиллаб ўрнидан турар экан,— худоё кўзим қурсин... қоқилиб кетдим.

«Булбулигўё»нинг кўзи ағанаб ётган сопол обдастага тушди. Обдастанинг жўмраги синган эди. У жаҳли чиқиб обдастани жойига қўйди-да, индамасдан қайтиб кетди ва ош сузар экан, дўнғиллар эди: «Худо кўтарсин, шабкўр... ўлимтик!..»

Меҳмон райҳонлар ичидан чиқди ва супада ўтирган Сорахонга шикоят қилди:

— Худо битта дард берган эмас-да. Дардманд бўлгандан кейин, дард устига дард келаверар экан. Кўзим шомдан кейин кўрмайди. Нима экан у қоқилганим? Синдимми?

— Ҳа... Обдаста. Жўмраги синди,— деди Сорахон ва негадир қиқир-қиқир кула бошлади.

XIX

Шарифнинг дўсти Эҳсонни қўлга олиш — шаҳар партия комитетига рахна солуви керак эди. Шунинг учун ҳамма шунга фойдаси тегадиган можаро — Носиров билан Эҳсон орасидаги муносабатга кўз-қулоқ бўлиб турар эди.

Жанжалнинг фойдаси шундан иборатки, Эҳсон енгилса тентирайди, ёрдам берадиган киши излайди. Шу вақтда ёрдам қўли узатилса, шубҳасиз, «жон» дейди.

Бу қўл эриш кўринмаслиги, ҳуркитмаслиги учун ҳозирдан унинг кўзига иссиқ кўриниш, қитиғини ўлдириш керак. Кўзига иссиқ кўриниш учун эса, унинг ўз душманидан қилган шикоятига қулоқ солиш, нима деса маъқул топиш кифоя.

Бунинг учун Эҳсон келиб шикоят қилиши керак. У ўзи келмайди. Шикоят эшитиш учун ҳеч ким унинг олдига боролмайди ҳам. Икки орада йўл йўқ. Мана шу йўлни бино қилиш учун Саидий ўз хоҳишига қарши бўлса-да, Эҳсоннинг олдига тез-тез бориб туришга мажбур бўлиб қолди.

Эҳсоннинг бутун хурсандлиги, хафалиги, рози ё норозилиги ўз билимини бу янги майдонда ишлатиш атрофида бўлди. Носиров ўзининг қўлни куйдирмайдиган узун косови — Мирзакарим орқали кўтарган маш-машалари ҳам уни ортиқ даражада банд қилмас эди.

Саидий Эҳсоннинг олдига бориб сира хушвақт қайтмайди. Эҳсон ё ўзининг иши ҳақида сўзлаб зериктиради, ё адабиётдан сўз очиб кўнглини кир қилади. Сўз адабиёт устида борганда, худди ҳозир «шунча йил ичида сен нима ёздинг?» деб сўраётгандай, Саидий жонини ҳовучлаб турар эди.

Муродхўжа домла Саидийнинг опаси келгандан бери ташвишда. Саидий уни докторга қаратса пул кетади. Домла эса, яхшими, ёмонми шу Эҳсонга қаратиб дорипори қилдиришни, агар бу билан бўлмаса, «докторнинг дорисики кор қилмади, демак тузалмас экан», деб кўя қолишни хоҳлар эди. Шунинг учун у Саидий ҳар сафар Эҳсоннинг олдига борганда, опаси ҳақида гапиришни таъкидлар, аммо Саидий бепарволик қилиб келар эди. Бир куни домла уни опасининг олдига уялтирди: «Одам деган ўз опасига бунчалик бемехр бўлмайди», деди. Саидий шу куни кечқурун махсус шу тўғрида Эҳсоннинг олдига борди.

Эҳсон таъби хирароқ бўлиб ўтирган экан, ўз ҳолатини шунча билдирмасликка тиришса ҳам Саидий сезди. Тағин Саидий бошқа ўйларга бормасин деб, Эҳсон бунинг сабабини айта қолди. Ижтимоий келиб чиқшини суриштириб, машинисткаларни йиғлатиб юрган ўша Мирзакарим, бир мажлисда Эҳсонни «эски фикрли профессор билан алоқа қилиш»да айблабди. Унинг асл мақсади-ку, Эҳсонни қоралаш, аммо бундан «профессор шунча ёмон одамки, у билан ҳатто сўзлашиш ҳам жиноят», деган маъно чиқиб қолибди. Бу профессор кўнглида

кири йўқ, қўлидан келган хизматини аямайдиган одам, буни ҳамма билар экан.

Эҳсон бу ҳақда Саидийга кўп сўзламади, чунки профессор билан учрашиб шу тўғрида сўзлашганидан бери тажанг, асаби бузилган, энди Саидий билан бошқа тўғриларда сўзлашиб бир оз ёзилишни хоҳлар эди.

— Гапиринг, Раҳимжон, гапиринг... Айтгандай, хизматчингиздан хабар олиб турибсизми? Оқсочингиздан...

— Ҳа, хабар олиб турибмиз.

Эҳсон стол устида ётган бир китобчани Саидийнинг олдига сурди.

— Буни кўрдингизми? Иккинчи босмаси...

Китобча — Кенжанинг шеърлар тўплами бўлиб, титული устига «Дўстим Эҳсон! Иккимиз икки шаклда, бир маслак учун ишлаймиз» деб ёзилган. Саидий китобни варақлади. «Ўтмишдан эртактлар» сарлавҳали бир шеърда шу сатрларнинг ости чизилган эди:

Бешик ила тобут ораси дашти адамди.

Қолган изи кўз ёши ва қон, оҳ-фиғондан.

— Бунинг остига сиз чиздингизми?

— Мен чиздим. Оҳангни келиштираман, деб маънони қоронғилатиб қўйибди.

— Ўзи тузук шоир, бироқ танқидни кўтармагани ёмон. Ҳозирги билимдон танқидчиларимиздан бири — Аббосхонни менсимайди, шаънига беҳуда гаплар айтади. Тирноқ остидан кир излайди.

Аббосхоннинг шаънига Кенжанинг деганлари Саидийга қанча хуш келмаса, Кенжа тўғрисида Саидийнинг ҳозирги сўзи Эҳсонга шунча ёқмади. Бу норозилигини силлиқлаб, беозор қилиб билдириш шу тобда юрагига сиғмай, Эҳсонга тўмтоққина қилиб деди:

— Аббосхонни чандон билимдон деб ўйламайман. Уч-тўрт мақоласини кўрдим. Шуларнинг бирида, кўп классикларнинг асарларини салбий фактлар билан тўлганлиги тўғрисида тамоман янглиш фикр юргизади. Гўё, санъатнинг асосий материали — салбий фактлар эмиш! Сўзидан шу хулоса чиқади.

— Бўлса бордир. Салбий фактлардан иборат зўр асарлар кўп-ку.

— Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар, деб ўйлайсизми? Менингча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу

фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса! Бир ишни қилиш учун аввал шу ишнинг мумкин эканига ишониш керак. Аббосхонингиз шу ишонч йўлини тўсмоқчи-ку!

Саидийнинг назарида агар Эҳсон шу гапларни Аббосхоннинг ўзига айтса, у икки огиз сўз билан жавоб қиладиган кўринар эди.

— Ҳарҳолда Аббосхон ўз соҳасида етарли билимга эга. Сўз табобат устида борганда унинг ҳам кўзига тўғри нарсалар эгри бўлиб кўриниши мумкин,— деди Саидий.

Саидий шу сўзи билан «адабиёт тўғрисида сўзлашни сенга ким қўйибди, докторлигингни қилсанг-чи!» демоқчи бўлди. Эҳсоннинг аччиғи келди.

— Агар биров менинг олдимга «иштаҳам йўқ» деб келса-да, мен уни ётқизиб бурнини кеса бошласам,— деди у заҳарханда қилиб,— бу ҳаракатимнинг потўғри эканини англаш учун доктор бўлиш шарт эмасдир дейман?.. Ё сиз беш йил ўқиб доктор бўлмагунча англамайсизми?

Бу гап Саидийга Эҳсон истагандан ҳам қаттиқроқ тегди. Эҳсон аямагандан кейин, Саидийнинг ҳам аяғуси келмади ва шу топда кўнглига келган гапни очиқ айта қолди:

— Кенжа сизга хўп уқтирганга ўхшайди.

— Чакки шундай деб ўйлайсиз,— деди Эҳсон, бу сарфар ранги бўзариб.

— Менингча, агар Кенжа кўнса,— деди Саидий,— Аббосхон унинг манманлик шираси босиб қуриб бораётган талантига янгидан ҳаёт бағишлар эди.

— Сизнинг талантингизни шундай ширадан тозалаганми?

— Албатта?!— деди Саидий.

Эҳсон қаттиқ кулиб юборди. Бу кулги ҳақиқий кулгими, ёки асабий бир ҳолатми эканини билиш қийин эди.

— Ҳеч ўзингизни салмоқлаб кўрасизми?— деди Эҳсон секин.— Менингча, Аббосхон, Салимхон сингари устодлари талантини ширадан тозалаган букунги Раҳимжонга ҳеч кимнинг ҳаваси келмас! Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалоғи чиққан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида агнаб ётибди!

Саидий ичида: «Вақти келар, бу кунларда нима қилиб юрганимни биларсан...» деди-ю индамади.

Орага бошқа гап тушмади.

Саидий йўлимни тўсар деган ишонч билан ўрнидан туриб жўнаб қолган эди. Эҳсон индамади. Саидий эшикни аста ёпди.

XX

Онлада Саидийнинг опасига ноилож бўлса-да, ҳар замон кулиб қарайдиган одам Муродхўжа домла бўлса, уч-тўрт ҳафта ўтмай унинг ҳам дардини иситмаси ошкора қила бошлади. Саидий на Эҳсонни ёрдамга чақиролди, на бошқа доктор топди. Саидий Эҳсон билан икки орада ўтган гапни Аббосхонга айтган эди, Аббосхон бундан кейин у билан учрашишни қатъиян ман қилди.

Бир кунни домла опанинг олдида «худо ҳар кимни ўз феълига яраша кўйга солади», деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб кунни бўйи йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: «Кўз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг!» деди. Шундан сўнг опа ҳаммавақт домлани кўрганда ўзини зўрлаб очиқ чеҳра билан туралган бўлди. Бироқ домлага бу ҳам ёқмади: «Нега сиз ҳаммиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам шунча бедард бўладими?» деди. Албатта, бу зихновларни на домланинг ўзи, на «булбулигёё» ва на Сорахон — ҳеч ким Саидийга билдирмас эди. Бу гапларни опа ҳам айтмайди, чунки бу чақимчилик билан укасининг уйини бузишдан қўрқар ва ҳар жафо бўлса ичига соларди.

Домланинг онлавий ҳаловатсизлиги ҳасрат қиларли даражага етганлигидан Аббосхон чўчиди: агар домланинг ҳар кимга қиладиган ҳасрати Саидийнинг қулоғига етса, қайната билан куёв орасига совуқчилик тушади. Бунинг натижаси, ҳарҳолда, яхши бўлмайди. Аббосхон шу хавфнинг олдини олишга йўл излаб юрганда, яна бир хавфдан дарак етди. Бу — газета идорасида катта бир ўзгариш кутилуви эди.

Шаҳар партия комитетининг секретари Шариф газетанинг муҳарририга «беш йилликни ёритолмаётирсизлар» дебди. Бу нима дегани эканини Аббосхон тушунади.

Мана шу икки хавфнинг олдини олиш учун Аббосхон домлага маслаҳат солди.

— Салимхон икковимиз Раҳимжонни марказий журналга ишга юборсак деган фикрга келдик. Бу фикр сизга ҳам маъқул тушади, деб Салимхонни ишонтирдим. Домла бир чўчиб тушди.

— Сабаб?

— Аввали шуки, газета идорасида катта бир ўзгариш кутилади. Бу ўзгаришнинг силлиқлик билан ўтишига кўзим етмайди. Натижада Раҳимжон майиб бўлади. Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади. Бу, Раҳимжонни яна баттарроқ майиб қилади. У вақтда Раҳимжон учун фаолиятнинг ҳамма йўллари беркилади. Иккинчи ёқдан... сизга ҳам ёмон бўлмайди... Бола-чақаси билан кетса тузук бўлар, менингча... Опасини ҳам олиб кетади.

Домла ўйланиб қолди.

У рози бўлолмайди, чунки Саидийни бошқа шаҳарга юбориш эмас, унинг уй ажратиб чиқиб кетишига рози бўлиши ҳам соғин сигирни ҳаром ўлдириш деган сўз. Аббосхон яна тушунтира бошлаган эди, домланинг кўнглига бўлак гап келди: «Бу таклифнинг тагида бир гап бор. Бу гап мутлақо бировнинг манфаати бўлиши керак!»

Домла ҳадиксираганича бор: аввали шуки, назарида Саидий ҳануз Мунисхондан бегоналашиб кетгани йўқ. Иккинчидан, Мунисхоннинг бир хотинга, Мухторхонни ёмон кўрганлиги ва Саидийни сира кўнглидан чиқаролмаганлиги тўғрисида ҳасрат қилиб тўккан кўз ёши арзонга тушган ёшлардан эмас, домла бу шубҳани тасдиқлайдиган кўп хабарлар эшитган. Бунинг устига, Мухторхон Афғонистон чегарасига хатарли сафар қилганича бедом-дарак бўлиб кетди. Унинг тақдири ҳақида энг некбин бўлган Ҳайдар Ҳожи энди бадбинликка тушиб хатлар ёзарди. Мана шуларнинг ҳаммасига суялиб, домла бу таклифнинг остида мутлақо Салимхоннинг манфаати ётади, деган хулосага келди.

— Хайр,— деди домла, четга қараб,— газетада ишламас бошқа жойда ишлар. Нима қиласиз бола-чақаси билан сарсон қилиб?

— Майиб бўлади. Унга фаолият йўллари беркилади.

— Майиб бўлганда, фаолият йўллари беркилмаганда нима қилиб берди? Эҳсоннинг кетидан шунча юрди, бир дона гуручга арзийдиган манфаат чиқмади.

— Бу Раҳимжоннинг ношудлигидан эмас. Фирка қўмитаси Носировни қўлламагунча бундан бир иш чи-

қишига менинг ҳам кўзим етмас эди. Акси бўлди: фирқа қўмитаси Эҳсонни қўллади. Ҳозир Носировнинг иши тафтиш комиссиясида эмиш. Шариф: «Зиёлилик қилибсан-да, нега эртароқ айтмадинг», деб Эҳсонни койибди. Эҳсон сизни ёмон кўради, шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб сизнинг куёвингизга, хусусан, сиз билан турган одамга кўнгил қўйсин?

«Ҳа, итвачча,— деди домла ичиди,— Салимхон сенга бир нарса ваъда қилганга ўхшайди».

Домла кўнмади. Агар Саидий ваҳимали бир хабар олиб келмаганда, баҳс сан-мангача борар эди.

— Яна қўзғалди,— деди Саидий эшикдан кириши билан. Унинг ранги ўчган эди.

— Нима?— деди домла қўрқиб.

Саидий қўлидаги журнал ичидан бир варақ қоғозни олиб Аббосхонга узатди. Янги алифбеда эгри-бугри қилиб ёзилган бу хатни Аббосхон ўзи якка ўқий олмай, Саидийни ёрдамга чақирди. Домла янги алифбени сира билмагани учун, шуларнинг ўқиганига қулоқ солди.

«ГАЗЕТАГА МАҚОЛА»

Шу мақола бараварида маълум қиламанки, суд Иброҳимов мендан пора сўрагани ёлгон... Ноҳақ турмага тушганини, ўзим фирқага кандидат, рабочик бўлганим учун рост, деб маълум қиламан. Тушунмасдан ўртоқ Иброҳимов устидан порахўр ҳамда менга айб гаплар гапирди, деб оғзақи мақола берганман. Шу ишларни ўртоқ Иброҳимов қилган эмас, Мирза Муҳиддин деган ёт унсур қилган. Шу мақолани бериш бараварида сўрар эдимки, газетага ёзиб Мирза Муҳиддин деган ёт унсурни бир текшириб қўйилса... Ўртоқ Иброҳимов гуноҳсиз бўлгани учун, тегишли идоралар турмадан чиқарсалар, деб мақола берувчи ипак фабрикасининг рабочиги Мавлонқулова. Ижтимоий келиб чиқишим камбағал, ўртоғим шувоқчи уста, маҳалла комиссияси бўлган вақтда порахўр деб қамалган... Ўртоқ Иброҳимов шу тўғрида қамалган, деб Мавлонқулова. Хатоси бўлса тузатиб ёзилсин деб Мавлонқулова».

Аббосхон ранги ўчиб, домлага қаради. Домла бу хотин ким эканини биледи, аммо шунча қўрқдики, зорайки бошқа хотин чиқиб қолса ва бу хат бошқа тўғрида, бошқа кишилар ҳақида ёзилган бўлса, деб яна сўради.

— Қандай хотин ўзи?

Аббосхон «хароб бўлди» деб бош чайқади.

— Қандай бўлди, ўзи келдимми? Нима деди? Сиз нима дедингиз?

— Ўзи келди. Мен аввал танимадим. Жуда бошқача кишига сира гап бермайди. Ўша бўлган воқеаларни айтди. «Мирза Муҳиддин мени алдаб ёлғон гувоҳлик бердирган», деди. Буни ҳозир ҳеч кимга билдирманг, ўзим бостираман, десам, «Шариф акамга бир учрайман, кеча борсам қишлоққа чиқиб кетган эканлар» деди. Яқшанба кuni яна келмоқчи бўлиб кетди.

Аббосхон домлага қаради. Домла ҳануз Саидийни марказга юбориш яхши эмаслигига Аббосхонни ишонтириш гамида эди.

— Мана, кўрдингизми, шу ҳам сиздан чиққан ақл эди! Ушанда мен шу ишни қилманг, демоқчи эдим, нафсингиз койир деб, индамадим. Энди Раҳимжонни марказга юборамиз, дейсиз. Бу ҳам бепанд иш.

— Хайр, билганингизни қиларсиз,— деди Аббосхон, тажанг бўлиб,— мана бу тўғрида гапиринг! Нима қиламиз?

Саидий бориб Салимхонни айтиб келди. Воқеани эшитиб у эсанкиради. Ундан кейин чақиртирилган Мирза Муҳиддин энди бу тўғрида суд аппаратидан фойдаланиш мумкин эмаслигини билдирди. Ярим кечагача чўзилган маслаҳатдан ҳеч натижа чиқмади. Эртаси кўп одамнинг иштироки билан бўлган кенгашдагина бир йўл топилди. Бу йўл Мавлонқуловани Округ маориф бўлими орқали ўқишга юбориш ва воқеадан ташкилотнинг марказий қўмитасини хабардор қилиш бўлди..

XXI

Бу ишни жуда тезлатиш, Шариф келгунча Мавлонқуловани йўқотиш керак эди

Салимхон эртасига уни чақиртириб узоқ суҳбатлашди, шундай яхши муомала қилди, шундай ширин сўзлар айтдики, агар ҳар гап орасида «рози бўлсангиз ҳозир ишларингизни тўғрилаб пулингизни олиб бераман, эртага жўнайсиз» демаса, Мавлонқулованинг кўнглига «бунинг бирон ифлос нияти йўқмикин?» деган гап келиши аниқ эди. Мавлонқулова бу таклифни, албатта, хурсандлик билан қабул қилди, севинди, аммо газетага берган мақоласи ва унинг натижасидан хотиржам эмас эди.

— Шариф акам келганларидан кейин кетсам қалай

бўлар экан? Бу қуриб кеткур, жуда чалкаш иш-да. Ўзим тушунтириб бермасам бўлмас.

— Газетага берган бўлсангиз чиққандан кейин ўқиб ўзи тушуниб олади, тушунмаса ковлаштиради. Сиз йўлдан қолманг.

— Ё ўша мақолага қўшимча қилиб Шариф акамга бир ариза қолдирсаммикин?

— Бу ҳам бўлади. Аммо менингча, шу ишдан... воз кечмасангиз тинч ўқиёлмассизми, дейман-да. Эрингиз келар экан-ку, бўлди-да.

— Э, ғалатисиз-а! Мавлонқулов ноҳаддан қамалганда, қийналган кунларимда, сарсон бўлган кунларимда, ёрдам сўраб бориб, ҳақоратланиб қайтган кунларимда суд идоралари кўзимга қандай ёмон кўринди! Нимага энди суд идораларининг афтини қийшайтириб кўрсатган бу одамларни яна шу кирдикорини қўяр эканман! Ўзим фирқага кандидат бўла туриб...

Салимхон мулоимлик билан унинг сўзини кесди:

— Албатта қўймаслик керак. Аммо менинг дардим нимада эканини англамаётирсиз. Мен бутун шаҳардаги корхоналарни, фабрика, заводларни қидириб сизга ўхшаган хотинларни кўп тополганим йўқ. Ўзи уч-тўрт кун вақт қолди. Кечиксангиз олмайди.

— Мақола газетада чиқармикин? Қачон чиқади энди...

— Э, оғзаки берган мақолангиз чиқади-ю, ёзиб берганингиз чиқмайдими! Уша мақолангиз неча кунда чиққан эди?

— Берган кунининг эртасига чиққан.

— Бу ҳам тездан чиқар. Аммо бир ҳафта, ўн кун тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Мен ҳам бир нарса берган эдим, бугун ўн етти кун бўлди — чиқмайди.

— Бўлмаса газетадан олиб, Шариф акамнинг уйига ташлаб кета қолсамми?

— Бу ҳам бўлади, аммо газетада чиққани тузук. Нимагаки, уйига ташлаб кетсангиз, ўқиб кўриб унча аҳамият бермаслиги мумкин. Газетада чиқса дарров диққатини жалб қилади. Яхшиси, мақолангиз газетада қолаверсин. Сиз кетаверинг. Шарифга алоҳида ариза ҳам қолдирманг. Газетада чиққандан кейин, бунинг нима эканини тушунтириб, алоҳида хат ёзарсиз.

Бу маслаҳат Мавлонқуловага маъқул тушди.

Мавлонқулова кетиб, орада тўққиз кун ўтгандан кейин, бир кунни эрталаб Муродхўжа домла марказий газетанинг ҳодисалар бўлимида қўйидаги хабарини ўқиди:

«Кеча кечқурун гидростанциядан олти чақирим юқорида моторлик қайиқ учинчи ва тўртинчи пристань орасида эшакли бир қайиқ топди. Қайиқда қон юқи бор. Дастлабки текширишда шулар маълум бўлди: қайиқ йигирма етти рақамли бўлиб, тўртинчи пристандан Зарифа Йўлдошева ва Турсуной Мавлонқулова деган аёллар томонидан соат бешда икки соатга ёлланган. Ёлланган вақтда кўрсатилган ҳужжатларга кўра, буларнинг ҳар иккови ҳам ишчилар факультетининг бу йил қабул қилинган студентлари бўлган.

Домла шошиб ўрнидан турди ва ички кўйлак, лозимида югурганича Саидийнинг олдига чиқди. У остонага қадам қўйганда, Саидийга тўқнаш келди. Саидий ҳам қўлида газета, ҳовлиққан эди.

— Уқидингизми?— деди домла ҳовлиқиб.

Саидийнинг лаблари пирпиради, кўзига ёш келди, четга қараб кўз ёшини артди. Домла таажжубланди.

Саидий индамай орқасига бурилиб уйга кириб кетди. Домла унинг орқасидан кирди.

— Сиз сабаб бўлдингиз шунга!— деди Саидий йиғламсираб.— Агар Аббосхоннинг аввалги айтганида мён бошқармадан кетсам, устимда бунчалик гап бўлмас эди. Менинг ўтмишим тўғрисида бунча сўзлашга сабаб топилмас эди... Энди нима бўлди?

Домла паст тушди.

— Раҳимжон, сиз нима тўғрисида сўзлаётирсиз?

— Сиз-чи?

Домла хабарни кўрсатиб, ўзи Саидий кўрсатган узундан-узоқ мақолага кўз ташлади. Газетанинг икки подвалини банд қилган бу мақолада Саидий, Ёқубжон ва округ газетасининг муҳаррири исмлари бутун колонкаларни чипор қилиб юборган эди. Сўз нима устида борганини домла фаҳмлади, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди.

Агар бунчалик бўлишини билса, Муродхўжа домла Саидийнинг марказга эмас, дунёнинг у бурчига кетишига ҳам рози бўлар эди. Мақола, округ газетаси беш йиллик пландек бу куннинг сиёсий масалаларини нима учун ёритмаслигини чуқур таҳлил қилар эди.

XXII

Саидий бошқармадан худди Аббосхон айтгандай майиб бўлиб бўшалганидан сўнг, курсдан, мактаблардан ҳам кетди. Буларнинг баъзиларига ариза берди, баъзиларига тўғридан-тўғри бормаёй қўя қолди.

Муродхўжа домла унинг курс ва мактаблардан чиқишига жон-дили билан қарши бўлса ҳам, дами ичида эди. Саидийнинг уйда ётиб қилаётган таржималаридан келадиган даромад, бир курсдан ёки мактабдан оладиган ойлигидан ҳам оз. Мана шунинг учун домла тўнғ бўлиб қолди. Бунинг оғирлиги ҳаммадан кўра Саидийнинг опаси устига тушар эди.

У янги келган кунларидан бошлаб «укам билан келинимнинг рўзғор аччиғлигига сабаб бўлмайин» деб бир тўғрам нонини ҳалол қилиб ейиш йўллари қидирди. Аммо мудом уни туянинг устида ит қопар эди: укасидан яширинча дўппи тиккани ипак олдирган эди, нима фалокат бўлиб, унинг устига бинафша снёҳ тўкиб юборди; қолган-қутган ипакдан бир дўппи тикиб, қўшнидан бозорга чиқарганда, харидор ипак билан такнинг ҳам пулини бермади. Бунақа дилсиёҳликлар кўп бўлди ва энг сўнггисини Саидий билиб қолди.

Саидий кечқурун домла келтириб берган таржима ишларини битириб, уйдан ташқарига чиққанида, боғ томондан «булбулигўё»нинг вайсаган товушини эшитди. Тунука идиш ергача юмалаб кетди. Гарчи «булбулигўё»нинг бузуқ авзойини, бундай кезларда қони қочадиган қулоқларини, кўкариб кетадиган юз ва лабларини, кўришга тоқати бўлмаса ҳам, Саидий боққа томон йўналди. У боғ эшигининг бўсағасига қадам қўйганда, «булбулигўё» калтакесакдай чаққонлик билан унинг ёнидан ўтди ва Саидий то орқасига қараб гап сўрагунча эшикни тақ этиб ёпиб уйга кириб кетди. Саидий боққа чиқди. Опаси қўлтиқтаёғини остига қўйгани ҳолда, ҳовузнинг пайнави томонда ўтирар ва қурумли қўлларини латта билан секин-секин ишқар эди.

— Нима гап?

Саидий келганини пайқамай қолган опа, унинг товушини эшитиб, чўчиб тушди ва қурумли қўлларини ишқар экан, кўзидаги ёшни тез-тез киприк қоқиш билан ютди-да, укасига қараб илжайишга тиришди.

— Ҳеч...

— Нима дейди? Сенга гапираётганмиди?

— Йўқ,— деди ва шу билан «наҳот менга ёмон гапирса» демоқчи бўлди.

Саидийнинг кўзи опасидан бир неча қадам нарида ётган қурумли кастрюлькага тушди.

— У нима?

— Ҳа, ўша...— деди опа дудуқланиб ва ёнида турган темиртак пичоқни олиб, Саидийга қаради.

— Нима, ахир, бир гап бўлдимиз?

— Йўқ, худо урсин агар...

— Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Шу кастрюлькани тозалай деб... бекор ўтириб зерикканимдан шунитозалай деб... ўзи тешик экан, қалайиси кўчиб кетибди...

Саидий дарров фаҳмлади: опаси кастрюльканинг қурумни тозалайман деб тешингига қуйилган қалайини кўчириб юборган.

— Нима кераги бор,— деди Саидий тажанг бўлиб,— тинч, худо деб ўтирсанг бўлмайдимиз?.. Сенга биров буни қил демаса... Ҳовуз бўйи зах, оёғингга зарар қилади.

Опа қурумли латта билан пичоқни артаркан, ўйлар эди: «О, ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч ўтирадиган бўлсам рўзгоринг ҳар кун аччиқ бўлар эди. Булар мен нотавонни шунча сўряпти-ю, тағни ҳам сенинг ўлмаган жонинг!..»

Опа қўлтиқтаёғини дўқиллатиб ичкарига кириб кетди. Саидий унинг кетидан кирмоқчи бўлди, аммо «Ҳозир «булбулигўё» дуч келса, бир нарса дейман-да, дилсиёҳлик бўлади» деб қайтди ва боғнинг тўрига қараб кетди, қоронғи тушгунча айланиб юрди.

Саидий қайтиб келганда янги уйнинг айвонида ўсма сиқиб ўтирган Сорахон йиғламсиради:

— Қуриб кетсин!— деди ўсмали пиёлани нари сўриб.— Мени хотин қиладиган бўлсангиз уй олинг, кўчириб кетинг, ота-онам билан турмайман!

Муродхўжа домла унга бу гапни ўргатган вақтда: «Раҳимжоннинг кайфи чоғ вақтини топиб айтгин», деган, бунга бирон ҳафта бўлиб, Сорахоннинг эсидан чиққан эди. Сорахоннинг оғзидан бу гап чиқиши билан Саидийнинг кўз олдига тешик кастрюль, «булбулигўё»нинг ғазабдан кўкариб кетган башараси келди. Саидий кастрюль воқеасидан Сорахонни хабардор ва онасининг инжиқлигидан ранжиган, бадбахт тул хотинга раҳми келган гумон қилди.

— Майли, хафа бўлма, уй олармиз ҳам, кетармиз ҳам...— деди.

Муродхўжа домла Саидийдан оладиганини олди, энди Саидийнинг на ҳозирги ҳолати, на истиқболи унга ҳеч нарса ваъда қилмас эди. У Саидийнинг шарбатини сўриб бўлди, энди пўчоғини пуфлаб ташлаши керак. Шунинг учун Саидийнинг уйини ажратиб, чиқариб юборишга бел боғлади. Уйини ажратиб чиқариб юборган-

дан сўнг, вақт-соати билан қизини чиқариб олиш ҳам қочмайди. Қизини чиқариб олганда ҳам, шундай қиладики, Саидий Сорахонни қўйиб юборишга мажбур бўлади. Аммо бу қўйди-чиқди ҳар икки томоннинг ҳам розилиги билан бўлиб, бундан ҳеч қандай кўнгилсизлик ва бу кўнгилсизликнинг натижаси бўладиган бузилиш юз бермайди. Бу планни амалга ошириш учун лозим келса домла Саидийга ҳатто Муниسخонни мақташга, «адиб бўлиш учун Муниسخондай ўқимишли хотин зарур» дейишга, ё бўлмаса ўз қизини жиннига чиқаришга ҳам тайёр эди.

Домла бу тўғрида кўп ўйлади, йўллар чизди. Саидий қаердан бўлса ҳам бир минг-ярим минг пул топади, уй олади, уйни Сорахоннинг номига хатлатади; иккинчи ёқдан, сиёсий идора Мухторхонни қамоққа олганини эшитса, эски маъшуқаси — Муниسخон билан яна яқинлашади. Эрининг қамалганини Муниسخон ҳозир билмайди, билса бу хабарни айтган кишига суюнчи беради.

— Ота-онанг рози бўлармикин?— деди Саидий.

Сорахон «Ота-онам жон дейди» деб юборишдан қўрқиб дудуқланди:

— Нима... Ҳар кимнинг гаъби-да!..

— Сен аввал секин даромад қилсанг яхши бўлар эди.

— Ҳмм...— деди Сорахон лабини буриб,— йўқ, дермиди!

Сорахоннинг ҳаракатидан «ҳар иш қўлимдан келадиган» деган бир маъно англашилар эди, бироқ ота-онасига ўз сўзини ўтказа олишига Саидий ишониб етмади.

Аммо, сўнг маълум бўлдики, Сорахоннинг ҳам қўлидан бир иш келар экан. Бир куни кечқурун Муродхўжа домла кўчадан очиқ чеҳра билан келиб, эгарчилик маҳалласида сотиладиган уй борлигидан хабар берди. Буни Саидий мутлақо Сорахон қўйган талабнинг натижаси, деб билди.

— Унча қиммат ҳам эмас,— деди домла ҳовлининг таърифини қилиб бўлгандан кейин,— етти юз эллик сўм. Яна уч юз сўмгина сарф қилинса, уч минг сўмлик ҳовли бўлади. Агар шу ҳовлини қўлга киргизсангиз, бир мулк бўлиб қолар эди. Кўрдингизки, ишониб бўлмайди, бу кун амалдорсиз, эртага фуқаро. Бу кун ўнта мактабда муаллимсиз, эртага битта мактабда ҳам эмас... Шундай! Мулк керак, бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат-фазилат—ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок

орттириш керак. Уч-тўрт ой илгарироқ билганимизда пул тайёр эди. Ҳали ҳам нима, йигит кишига пул топниш писанд эмас. Агар сиз шу ҳовлини олсангиз, бу уйларингиздан бир нечасини ижарага қўяман. Баҳузур еб ётиб, китоб ёза берасиз. Сорахон ҳам уй-рўзгор тутишни ўрганади. Опангиз шу ерда тура беради. У кишини ўзим парвариш қиламан. Сиз одамнинг қадрига сзмайсиз.

— Ҳозир пул йўқ-да,— деди Саидий илжайиб.

— Пул йўқ. Тўғри, пул йўқ. Аммо, пул йўқ, деб анграйиб турилса, ҳовли қўлдан кетади. Уч кундан кейин минг сўмга ҳам харидор чиқади. Еқубжонда уч-тўрт минг сўм ҳаммавақт топилади. Мен сўрасам бермаслик эҳтимоли бор. Ўзингиз сўрасангиз дарров беради. Сўраганда ҳам пули бор эканини бўйнига қўйиб туриб сўрайсиз-да. Аммо ҳовли олмоқчи эканингизни билдирмайсиз. Бир ярим минг сўранг, худо хоҳласа икки ойда узасиз.

— Уша берган пулимизнинг фойдасини Муҳаммадражабдан яхшилик билан сўрасам бермасмикин?— деди Саидий, аммо бу гапнинг мантиқсизлигидан ўзи ҳам кулиб юборди.

Муродхўжа домла, қандай қилиб биратўла Мухторхоннинг қамалганлигини ҳам айтиб, Саидийнинг ёдига Мунисхонни туширишни билмай турган эди.

— Муҳаммадражаб бир қора чақа ҳам бермайди. Ҳали бунини мен сизга айтганим йўқ: Ҳайдар Ҳожи жияларингизни унинг бойлигига ворис қилишни ваъда қилган эди, шу бўлмади. Режалар бузилди. Мухторхонни Афғонистон чегарасидан сиёсий идора қўлга олибди. Бу нарса Мухторхонга боғлиқ эди...

Саидий бир ирғиб тушди.

— Нимага?

— Нимага эканлиги маълум, Уш ва Ўзгант атрофида иш чиқмагандан кейин Ҳисор, Кўлоб томонга юборилган эди. Шу ерда қўлга тушди.

— Унинг қўлга тушуви ташкилотни хавф остида қолдирмайдими?

— Хавф остида қолдиради. Аммо Мухторхонга ишонч зўр. Фақат шуниси ёмонки, шундай пайтда ишчан бир кишидан айрилдик. Ҳозирги пайтни биласизми? Ғавғолар замони бошланаётти!

— Қандай ғавғо бўлиши мумкин?

— Ғавғо ҳозир ҳам бор. Ўтган йилга қараганда ҳукумат хусусий савдонини бўғди, молни оз бера бошлади.

Солиқни кўпайтирди. Солиқ сиёсати савдогарларни синдириш сиёсати бўлаётир. Бу норозилик туғдирмайдими? Саидий ўйлаб қолди.

XXIII

Пул топилди. Ҳовли қўлга киритилди. Кузнинг ўрталарида унинг шикаст-рехтларини тузатиб, Саидий кўчиб кетди.

Муродхўжа домла янги ҳовлини Сорахоннинг номига хатлатди, ижарага қўйишни мўлжаллаган эски уйлардан бир нечасини ижарага қўйди.

Бироқ, кузнинг охиrhoғида домланинг планлари ер билан яқсон бўлди. Шаҳарда уй-жой танглиги кескинлашиб, кузнинг бошида ижараси саккиз сўмлик уйларнинг нархи 20 сўмгача кўтарилганда, шаҳар совети бутун хусусий уйларнинг ижара ҳақига такса пичиб қўйди. Бу уй-жой танглигидан фойдаланиб, ижара ҳақини ўн икки сўмдан, йигирма тўрт сўмгача кўтаришни ва бу уйлардан йилига тўрт минг сўм даромад қилишини мўлжаллаган домла, бу қарорга амал қилганида, йилига сал кам минг сўмгина даромад қила олар эди, холос. Домла ҳали бу дардга даво топганича йўқ эдики, иккинчи бир дарддан хабар етди: беш йиллик план бўйича ҳозирги Гала Атторлик ўрнига катта бир фабрика тушиб, ундан станцияга қарата тикка тош йўл чиқарилар эмиш. Агар бу йўл тушадиган бўлса, домланинг ҳовлиси буткул ва чорвоғининг ярми кетар эди.

Домланинг бошига оғир кунлар тушди. У на уйга сизар эди, на кўчага. Унга на май тасалли берар эди, на «золимнинг заволини бергин» деб худога ёлвориш. Шу кунларда домла бир эчкисини супурги билан уриб ўлдириб қўйди. «Булбулигўё» юрган йўлида вайсаб, қарганиб юрадиган ва учраган киши билан уришадиган, кучи етса уриб, етмаса йиғлайдиган бўлиб қолди.

Ташкилот аъзоларининг ҳар бири ҳам кайфиятда Муродхўжа домладан қолишмас эди. Илҳом уйланганига етти ой бўлганида хотинининг қорнида боласи билан қўйиб юборди. Нима учун қўйганини Илҳомнинг ўзи ҳам билмади, биров сўраса «нима бўлганини билмайман, ўша кечаси кетдим, деб шапкални олиб чиқиб кетавердим», деб жавоб беради ва бир нуқтага тикилганича қолади.

Ёқубжон бир кечаси «Ўзбекторг» магазинининг чердағига орқа томондан олтингугурт ёқиб ташлабди, шуни бировга айтганида, худди ашаддий бир душманидан ўч

олгандай ҳордиғи чиқади. Маҳмуджон афанди савдойироқ бўлиб қолган: кимни кўрса бир республика маориф комиссарлигидан: «Сиз шарқ адабиётининг отаси. Сиздай одам бизга керак», деган мазмунда хат олганини ва бунга: «Бормайман, тупроғим ўз ватанимнинг тупроғига қўшилсин», деб жавоб ёзганини айтади. Маҳмуджон афанди бир куни ташкилотнинг мажлисида шу гапни бошлаган эди, Аббосхон жеркиб берди.

Ёқубжон ташкил этган гап ишгирокчилари ўн учга этди. Булардан бири яна бир гап ташкил этди.

Катталар тўпининг мажлислари ҳар пайшанба кечаси ҳар кимнинг уйида бўларди. Сўнгги вақтларда бу тўпининг кўрадиган масаласи марказнинг ташкилотни ўстириш тўғрисидаги топшириғини музокара қилишдангина иборат бўлиб қолди. Ҳар сафар кимни ташкилотга тортиш, қандай қилиб янги гап ташкил қилиш ҳақида масала қўйилади, аммо шу тўғрида ким фикр бермоқчи бўлиб сўз олса, мавзу у ёқда қолиб, ўз ҳасратига тушиб кетарди.

Маҳмуджон афанди сингари қотма нозик ва товушни ингичка бир муаллим сўз олди:

— Кеча иккита уйимни печатлаб кетди. Ўз уйимга ўзим киролмайман. Уйларга нарх кесди. Ўз уйим. Васниқам бор. Илгари тўққиз сўм бериб турган одам, ҳозир икки сўм олтиш тийин беради. «Чиқ, уйим ўзимга керак» десам, «Октябрь ойна кирди, қаёққа бораман? Бу ҳақда ҳукуматнинг қарори бор!» деб васниқани тан олмайди. Яна бири: «Мен уйингга кирганимда деразаларни синиқ эди, тўрт сўмлик ойна солдирдим», деб ярим ойна ҳақ бермади. Ҳам уй бер, ҳам деразасига ойна солдириб бер. Ана, қонун! Бу тўғрида кўп жойларга югурдим. Қонун шу! На кишининг ўзига, на мулкига, на илмига, ҳеч нарсага ҳурмат йўқ. Комхозга арзга борсам, мудир кулади. Энди тинч турган халқни нотинч қилиб «Гала Аторлиқни бузаман» дейди. Қанча бечоранинг уйи бузилади. Мана шунинг учун айтаманки зулм ортди. Халқда исён ўти учқунлана бошлади. Кулли ёвмин батар!

Муродхўжа домланинг аччиғи келди:

— Ҳаммаларинг ўз дардларингни айтасизлар. Бундай ҳол жами халқнинг бошида бор. Шундан қутулиш йўли тўғрисида гапиринглар-да! Бу ерга наҳот ҳасрат қилгани тўпланган бўлсак! Ҳар қайсимиз буюк бир ғоянинг эгаси. Бу нима майда гаплик!

Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўкандорларга қанча солиқ чиқ-

қанлиги ва ҳозир қанча чиқиши тўғрисида узоқ сўзлади. У, «шўролар ҳукумати, гарчи ҳар ким ўз меҳнати орқасида кун кўрсин, деса ҳам амалда ўзи бунга қарши снәсат тутаётир» дер, бунга далил қилиб, ҳукуматнинг дўкандорлар меҳнатни меҳнат ҳисобламаганини кўрсатар ва эртадан-кечгача дўконда ўтиришни кўмир қонда ишлашдан қийин ҳисоблар эди.

Ташкилотнинг мажлислари шундай ўтар эди.

Шаҳарда уй-жой танглигининг кучайиши бошда домлага қанча фойда еткизган бўлса, энди ундан кўп зарар еткиза бошлади. Бундан ташқари, кунларнинг биринида техник кўчани невилир билан кўриб, домланинг дарвозасига қизил нишон қўйиб кетди. Округ газетасининг берган хабарига кўра, Гала Атторликни текислаш яна икки ойдан сўнг, йўл иши баҳорнинг ўрталарида бошланиши керак эди. Газета ҳар сонидида шаҳар ободончилигига айрим ўрин берадиган бўлди. Муродхўжа домла Гала Атторликдан станцияга қарата солинадиган йўл «меҳнаткашлар манфаатига хилоф» деб узун бир мақола ёзган эди, газета босмади. Башарти уй бузилиб кетса, ҳукумат қандай ҳақ тўлаши тўғрисида домла ишбилармон кўп одамларга учраб, бениҳоят кўп кенгашлар эшитди. Буларнинг ичидида энг яхшиси ҳовлида оиланинг сонини кўпайтириш ва уй бузилганда, ҳукуматдан оила аъзолари сонига яраша жой талаб қилиш эди. Домла Саидийни кўчириб келишга жазм қилди.

XXIV

Сандий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетишга шошилган, чунки, назарида, мустақил турганидан кейин қиладиган иши кўп ва ёруғ кун, саодатли дамлар кутгандай бўлган эди, аммо ажраб чиқиб кетгандан кейин қоронғи кечада ёт элларда йўлдан адашиб қаёққа боришини билмай умидсизликка тушган кишидай бўлиб қолди. Ажраб чиқиб кетгандан кейин қиладиган ўша «кўп иши» аслда ўтмишдаги «эртаси бу кундан яхшироқ» бўлган ҳаётини эсга солиб, ҳозирги «эртаси ваҳималар билан тўла» бўлган ҳаётининг уқубатли минутларидан оз бўлса ҳам дам берадиган Муниҳонни яна бир мартаба «Раҳимжон» дедирнишгина эди. Унинг Муниҳонга бўлган ҳозирги муҳаббати мана шу уқубатдан дам олиш, эртанинг ваҳимасини унутиш, ўзини кечаги кунга тортишгина, аммо бу муҳаббатни ҳамон ўша, ҳамон студентлик вақтидаги ошиқ-маъшуқлик деб билгани учун нега ҳо-

зирги Мунистоннинг шунча разолати бу муҳаббатни сўндирмаганига ҳайратда эди.

Домладан ажраб чиқиб кетганидан сўнг, Саидийнинг йўл адашиб умидсизликка тушган кишидай шалвирашига сабаблардан бири — Мунистоннинг сўзламаслиги эди. Саидий кўчада бир-икки унинг йўлини тўсди ҳамки, бурилиб кетди, қарамади. То Мунистон номаълум сабаб билан ўзини отгунча кунлар шундай ўтди.

Мунистон нима учун ўзини отганини кўплар қаторида Саидий ҳам билолмади.

Мунистон ўша кун кечқурун одатдагича оила дастурхонини баҳам кўриб, овқатдан сўнг қазноққа — подвалга тушибди. Унинг эшик очиб кириб кетаётганини кўриб қолган аммаси «ҳой етимча, бемаҳалда тушма!» деб қичқирган экан, индамай тушиб кетибди-да, орада ўн беш минут ўтмасдан тўппонча товуши эшитилибди. Салимхон, тўппонча товуши чиқиши билан, қозиққа қараса осиб қўйган тўппончаси йўқ, бундай фалокат рўй беришини сира кутмаганлигидан, «бу бадбахт ўйнаб ўқ чиқариб юборди-ку» деб ғижиниб, сўкиниб, югурганча қазноққа тушса, синглисининг ўлиги устидан чиқибди. Мунистон қазноқнинг тўрида бошини кирлар орасига тикиб ётар экан, Салимхон тортиб олиб қараса, чаккаси қон, негадир оғзига шоҳи рўмол тикибди. Шу кун кечаси Салимхон ўзининг иш столи устидан шу хатни топибди:

«Бу кунгача кўз ёши тўкдим. Барибир бундан кейин ҳам тўкар эдим. Қиз туққан оналар, болаларингизни тириклай кўмингиз, қиёматда сизга домангир бўлмасин, демоқчи бўлиб қалам олган эдим, бироқ қувноқ қизлар, қувноқ хотинларнинг кулги товушлари қулоғимга эшитилиб кетди. Йўқ, қиз эмас, Мунистон туққан оналар болаларини тириклай кўминлар. Олам тўла бахт, фақат мен бахтсиз эдим».

Бошқа ҳеч гап йўқ. Мухторхоннинг қамалганлигини билганлар «эрининг чиқишидан умид узгани учун ўзини отгандир» деб гумон қилишган эди. Кейиндан маълум бўлдики, Мунистон бун билмас, билса ҳам севинар экан. Салимхон ва унинг ёр-дўстлари бу воқеани бошқача қилиб овоза қилишди: гўё Мунистон тўппончада ўқ борлигидан беҳабар, оғзини ўзига қаратиб туриб, туйқисдан тепкисини босиб юборибди.

Мунистонни йиқитган бу ўқ, ҳалокатли чоҳга дўмба-лоқ ошиб кетаётган Саидийнинг «тутиб қолиб жон сақлайман» деган тошини кўчирди. Бу ўқ ўткир қилич бўлиб, хаёлида ўтмишга боғланган, қачон бўлса ҳам орқага

тортадиган умид риштасини кесди. У истиқболини ўйлар экан, ҳамма вақт «худо, шуларнинг ҳаммаси тушим бўлса эди!» дер эди.

Саидий Муродхўжа домладан ажраб чиқиб кетганига пушаймон бўлди.

У, бир вақтлар, ўқиб юрган маҳалларида, Илҳом туфайли комсомол Теша билан уришганидан сўнг, рабфак залидан ўтишга безиллайдиган, ҳар бир комсомолни кўрса худди «тўхта, бу ёққа юр, комсомоллар мажлис қилиб сени кутиб турибди» деётгандай, юраги орзиқадиган бўлган эди. Бу кунларда яна ўша ҳолга тушди, аммо энди унинг юрагини орзиқтирадиган комсомолларгина эмас, кўча-кўйда учрайдиган ҳар бир киши. Саидий кўчага камдан-кам чиқади, чиққанида ҳам уйга қайтишда, худди орқасидан бирон шикаст етказадиган киши келаётгандай бўсагадан ўтиши билан тезроқ эшикни занжирлагиси келар эди. Мана шундай кезларда домланинг ҳовлиси унга иссиқ қучоқ, мустаҳкам қалъа бўлиб кўринар эди.

— Менинг уч кунлигим ё бор, ё йўқ,— деди домла бир кун келиб,— замонни кўриб турибсиз. Уз мулкнигизни ўзингиз банд қилиб турсангизгина қўлингизда бўлади. Энди қариб қолганимданми, негадир, мол-мулкка ҳавасим қолмабди. Мана уй, мана жой, мана ер... Ўзингиз биласиз, нима қилсангиз қилинг. Энди менга нима керак? Улигим кафансиз қолмаса, дуойи фотиҳага келганларнинг олдига битта-иккита қаттиқ-қуттуқ нон қўйсангиз бўлгани. Энди айтай: иморат солмасимиздан илгари чоракорларимиздан ўн уч таноб ерни қўлга туширган эдим. Буни сизга айтмай юрганимнинг сабаби бор эди.

Домланинг ер олгани рост. Буни Саидийга билдирмаган ва билдирмоқчи ҳам эмас эди.

Саидий ернинг дарагини эшитиб аввали севинди, кейин ғам босди. Шундай бўлса ҳам ўзича янги план тузди: домланинг уйига кўчиб боради, бу уйни тузукроқ одамга ижарага қўяди; қишлоқда колхоз ҳаракати ҳалокатга учрагандан сўнг, (ташкilot мутафаккирларининг фикрича, баҳоргача ё катта бир қўзғолон чиқиши керак, ё ҳукумат бу ҳаракатни давом эттиришдан воз кечиши керак эди) у фақат ерлардан келган даромадни сб ётиб, ишини давом эттиради ва ёзган асарларини чет элга юбориб бостиради.

Саидий бир неча ҳафтадан бери домланинг уйига бормаган эди. Кўчишдан икки кун илгари борганида, «булбулгўё» эшик олдида унинг бўйнига осилиб йиғлади:

— Бувингизни соғиниб ўлсин, деган экансиз-да, ташлаб кетдингиз... келмайсиз.. Энди кетгани қўймайман..

«Булбулигўё» соғинганлигини айта-айта тўккан ёшини шу ёшигача кўрганни барча тобутлар устида ҳам тўкмаган эди.

XXV

Ташкилотнинг топшириғи билан домла бундан ўн йил илгари муаллим бўлиб, ҳозир савдогарлик қилиб юрган бир кишининг қўйнига қўл солиб кўргани бориб, тажаниг бўлиб қайтди. «Уй қизи» бўлиб қолган Саидий, у келганда меҳмонхона саҳнида тикка ўйланиб турар, чоракор билан хизматкор Остонақул эса даладан олиб келинган сўнгги икки арава ғўзапоя ва жўхориپояларни дарвозанинг томига босишар эди. Домлани кўриб Саидий ичкари ҳовлига томон юрди ва ўрта эшик олдида тўхтаб, домлага йўл берди.

— Халқ ҳайвон,— деди домла ичкарига қадам ташлаб.

Домланинг иш бўлмасига кирилгунча ҳам, Саидий индамади.

— Ҳа, нега хомушсиз?— деди домла рўмолчаси билан бўйнини артиб.

— Ҳеч... Нима бўлди, гапиришдингизми? Аббосхон келиб кетди.

— Хўш, нима деди? Бирон гап гапирдимми?

— Йўқ... Шундай...

Домланинг жаҳли чиқди:

— Ахир, нега хомушсиз бўлмаса? Одам деган бунақа «ичимдан топ» бўлмайди. Яхшими, ёмонми, бир гап бўлса, дарҳол айтиш керак!

Саидий тек қолди. Домла, авзойидан, бақирадиган кўрнар эди. Шунини пайқаб, Саидий хомушлигининг сабабини айтишга шошилди.

— Аббосхон Шарифнинг олдига кирган экан, Салоҳиддин ўтирган эмиш.

Салоҳиддин кассирлик ишига Ёқубжоннинг ёрдами билан кирган, ўзи илгари мактабдан ҳайдалган киши, янги келган муҳаррирга буни тушунтиришган эди, муҳаррирни дарров ишдан бўшата қолди.

Домла жаҳлидан анча тушди.

— Арзга боргандир-да. Шариф албатта дағал муомила қилиб жўнатса керак. Мана энди тўнини тескари кияди. Ул-а!.. Шу пес қўлга кирса, талай киши қўлга кирган бўлар эди. Сиз бунга нима учун хафа бўласиз?

— Бир вақт Ёқубжон икковимиз уни ўртага олган эдик. Шунда ўтган гапларни Шарифга айтса, тагин ёмон бўлади, дейман-да.

— Ёмон бўлиб нима бўлар эди? Қиладиган ишини қилди. Энди шаҳардан ҳам ҳайдаб чиқармас! Хўш, тагин нима гап?

— Ҳеч гап йўқ... билишимча, шу чоракор яхши одам эди.

— Албатта яхши. Ҳаромдан парҳиз қилади, бўлса борига, йўқ бўлса йўғига қаноат қилади. Худотарс.

— Шунни айтаман-да. Шуниси яхши эди. Бу йилдан кейин еримизни экмас эмиш.

— Экмасдан нима қилар эмиш? Қаёққа боради, кимнинг ерини экади?

— Колхозга кираман, дейди.

— Колхоз бўлар эмишми?

— Айтишидан, бўлади шекилли.

Домла қошларини кўтариб, пешонасини тириштирди-да:

— Халқ ҳайвон!— деди ва ташқарига чиқиб кетди.

Орадан ярим соат чамаси ўтгандан кейин Саидий ҳам чиқди. Домла меҳмонхонанинг зинасида ўтириб, чоракорга насиҳат қилар эди:

— Озми, кўпми, ишқилиб, худонинг бергани. Бир суям бўлса ҳам ўз мулкингиз. Хоҳласангиз тариқ экасиз, хоҳласангиз кўкнори. Бу ерни сиз пешона тери тўкиб топгансиз. Бошқалар-чи? Бошқаларга ерни ҳукумат берган, шунинг учун колхозга киришдан қўрқмайди. Мана кўрасиз, ер ўз-ўзиники бўлган одам бўйнига қилич келганда ҳам колхозга кирмайди.

Домланинг қаршисида — пастда, ерга қараб, чўп синдириб ўтирган чоракор, бошидан дўпписини олди-да, чиқиб турган пилталарини уза-уза гап бошлади.

— Энди, афандим, шунча йил чоракорчилик қилдик. Ер оз. Колхоз яхшими, чоракорчилик яхшими бир кўрайлик-да! Колхозга бойни олмас экан, бир нафи бордир-да, камбағалга... Охунбобоев, колхоз яхши депти. Мияси бутун одам. У киши ер ислоҳоти яхши деди, ғаламисларнинг гапига кириб биз ёмон дедик. Оқибат яхши бўлиб чиқди. Охунбобоев «Ҳаммаларинг ерларингни бирга ишлайсизлар, ҳосилни тарозида тортиб, бўлиб оласизлар» депти. Ғалвирда ўлчаса ҳам майлига. Ҳукумат трактор берар экан. Ҳукуматнинг йўлига юрганлар кам бўлгани йўқ.

— Менинг еримни экиб кам бўлдингизми?

Чоракор кулимсиради:

— Йўқ. Кам ҳам бўлганимиз йўқ... ортиқ ҳам.. Аммо умр ўтиб кетяпти...

Домла нима дейишини билмай тек қолди, аммо юздан газаб акс этар эди. Домла ўрнидан туриб индамай ичкарига кириб кетди.

Чоракор туриб, томда ғўзапоя босиш билан овора бўлган Остонақулга нимадир демоқчи бўлган эди, Саидий сўз қотди:

— Чакки қиласиз, ака: домланинг жаҳллари чикардингиз. Колхоз бўлса-ку, бўлди, бўлмаса ўйнашга ишониб эрсиз қоласиз...

— Уйнашдан айниб эрлик бўлмоқчиман, мулла ака,— деди чоракор кулиб.

Саидий ҳам кулди.

— Албатта, бошқа одамнинг ерини ҳам экаверасиз-ку, аммо домладай очиқ қўлли одамни ё топасиз, ё йўқ. Менинг билишимча, колхоз бўлмас. Ўз ихтиёри билан ерини берадиган одам кам топилади. Ё борми?

Чоракорнинг берган жавоби Саидийни ваҳимага солди.

Саидий ва унинг атрофидаги катта-кичик «тушунадиган» кишиларнинг ҳаммаси бир оғиздан колхозлаштириш иши ўнгмас, деган ақидада эди. Саидий чоракорнинг сўзини эшитганидан кейин, ер ислоҳотини эслади.

Шу домла, шу одамларнинг ер ислоҳоти тўғрисидаги фикри ҳақиқатга тўғри келмаган эди.

Чоракорнинг гапига қараганда домланинг бу гапи ҳам ҳақиқатга тўғри келмаслиги аниқ эди. Саидий бориб қишлоқнинг руҳини ўз кўзи билан кўргиси келди, аммо боришга юраги бетламас эди: «Борди-ю, тўғри бўлса!»

Борди-ю, тўғри бўлса, кўп ёмон бўлади, чунки ислоҳот вақтида қишлоқларнинг хароб бўлишини кўрсатадиган руҳни кутиб, аксинча, обод бўлишига далолат қиладиган руҳга учраган бўлса, бу руҳ унинг ҳеч қандай умидини пучга чиқармаган, аксинча, гарчи ёзилмаган бўлса ҳам, романига мавзу бўлиб, унга ёзувчилик шуҳратини ваъда қилган эди. Энди-чи? Энди қишлоққа чиқиб одамлар колхозни ҳам ўша ислоҳотдагидай руҳ билан қарши олганларини кўрса, пучга чиқадиган умиди бор: ер қўлдан кетади...

Саидий ўзининг иш бўлмасига кириб, дераза ёнидаги креслога ўтирди-да, стол устидаги китобни олди; ўқимоқчи эмас, агар китоб ўқиш учун чиқарилганлиги ҳозир эсига тушса, кўтариб урар эди; варақлади, узоқ варақлаб ўтирди-да, сўнгра, отасининг китобга қараб фол очиши

эсига тушди. Отаси иши чалкаш бўлган вақтларда китобни олар ва кўзини юмиб туриб, сатрлар устига кўрсатгич бармоғини босар эди. Агар бармоғи «К» ҳарфи устига тушса «кушойиш», деб хурсанд бўлар, «Б» ҳарфи устига тушса «басталик» деб қайғурар эди. Саидий ҳам бир неча мартаба шундай қилди, бироқ бармоғи остидан яланг бошқа ҳарфлар чиқар эди. Отаси бунни кўп такрорламасдан натижа чиқарар эди, негадир, Саидий шунча такрорласа ҳам бўлмаётир. «Ё ярим ишониб, ярим ишонмай қилаётирманми?» деб ўйлади Саидий, сўнгра, жуда ихлос билан такрорлади.

Бир соатдан ортиқ уринганидан сўнг Саидий бунни ихлос билан қилишга ўзида шунча эҳтиёж сездикки, чиқиб таҳорат олиб келди.

Қўшни уйдан домланинг бақирган, «булбулгўё»нинг йиғлаган товуши эшитилар эди.

XXVI

Орада бир ҳафта ўтгандан сўнг қишлоқдан одам келиб, домлани олиб кетди. У, колхозга кирмоқчи бўлган чоракорнинг қўлидаги ерни бошқа одамга ёки ҳозир мавжуд бўлган чоракорлардан бирига топшириб, кеч қолса уч кунда қайтишни ваъда қилган эди, роса ўн беш кун деганда қайтди. Қишлоқ назарида аждарҳонинг оғзидай кўринган Саидий, бу ўн беш кунни жуда хавотирликда ўтказди.

Домла худди дашт сафаридан қайтгандай қорайган, озган, кўзлари киртайган, илгари говмиш сигирнинг елинидай осилиб турадиган бағбақаси сўлган, дамн чиққан пуфакдай шалвираган, соч-соқоли ўсган, сочидаги оқ кўпайгандай кўринар эди.

У, Саидий билан қўл учигагина сўрашди-да, индамай уйга кириб кетди. Домланинг эшикдан хурсанд кириб келишини кутган Саидий, ичида «тамом, масала ҳал» деб қўйди, аммо ҳарҳолда, масаланинг жуда ҳам бундай ҳал бўлмаслиги эҳтимоли билан ўзига тасалли берди ва шу эҳтимолнинг йўққа чиқишидан қўрқиб, домланинг олдига киргани, гап сўрагани юрак қиллолмади, ҳовли юзида узоқ туриб қолди, сўнгра, чор-ночор домланинг кетидан кирди. Домла, ҳозир биров билан уришиб келгандай, диваннинг бир четини ўтирар, Сорахон эса деразанинг тагида ўтириб йиғлар эди. Саидий оёғининг учини юриб келиб иш столи ёнидаги курсига секин ўтирди. Домла унга қайрилиб ҳам қарамади, анчадан кейин Сорахонга қараб ўшқирди:

— Тур, йўқол!

Сорахон ўрнидан турар экан, ҳиқиллаб:

— Нима қилдим, ахир? Бекордан-бекорга...—деди.

— Айтдим-ку, жон қизим, кўзингни лўқ қилма. Сигирга ўхшаб қарама!—деди домла, сўнг Саидийга мурожат қилди:— Мен ундан гап сўрайман, у менга кўзини лўқ қилади...

Саидий ерга қаради. Сорахон ҳиқиллай-ҳиқиллай чиқиб кетди.

— Қишлоқ халқи ҳайвонлашган!—деди домла.

Саидий бир ирғиб тушди ва ичида яна «тамом!» деб қўйди.

— Уша ер ислоҳоти вақтида халқ орасига нифоқ тушган эди,—деди домла.— Мен биламан, тажрибали... Уша вақтда айтган эдим. Ана шу нифоқ кундан-кун авж олаётир. Сиёсат шу нифоқни кундан-кун авж олдириш сиёсати. Бир тўда маърифатсиз, маслаксизлар шу сиёсат фойдасига амал қилаётир.

— Нима, колхоз бўладиганми?—деди Саидий бўшашиб.

— Мен борганда ҳаммаси бўлиб ўн уч киши ариза берган экан, беш-олти кун ичида яна бир неча ариза тушибди. Аммо илгари ариза берганлардан бир неча киши аризасини қайтариб ҳам олди. Шоирингиз Кенжа ўша ерда газета чиқараётир. Ана у пес — Салоҳиддин ҳам ўша ерда. Шариф мактаб мудирини қилиб юборган экан. Қаерга борса колхоздан гапирди. Тагин одамлар тўп-тўп бўлиб шунга қулоқ солади! Гапдон бўлиб ташвиқотчилик қилганига қуяйми! Кенжа билан иноқ.

— Ерни нима қилдингиз, чойракорлардан биронтасига бердингизми? Ё улар ҳам колхозга кирмоқчимиз?

— Айтиб кўрдим. Қани кўрайлик-чи, бу гаплар бир ёқли бўлсин, дейди. Колхозга киришга кўнгли бор, аммо ҳуркиб турганга ўхшайди.

Кечқурун Салимхон келди. У бир ойдан бери қишлоқларда юрган эди. У ҳам хафа, юрагига қил сиғмайди. Саидий ундан ҳам бирон хунук хабар эшитишдан қўрқиб, ўзининг уйига чиқиб кетганича қайтиб кирмади.

Салимхон ҳозир чекиб битирган папиросидан иккинчисини тутатиб, домлага қаради.

— Сиз кетган куни эртасига Иброҳимовни сиёсий идора турмадан олиб кетибди.

— Қайси Иброҳимов?—деди домла ҳовлиқиб.

— Мавлонқуловнинг иши... Халқ суди Иброҳимов.

— Хўш?

— Кесилган одамни олиб кетишдан... бирон гап борга ўхшайди-да.

— Мирза Муҳиддин қаерда?

— Мирза Муҳиддин Аббосхон билан марказга кетган эди.

— Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетишининг маъноси нима?

— Жуда ёмон. Менингча, бу ишнинг тагидан сиёсий идора хабардор бўлган. Бутун воқеа шу Иброҳимов билан очилади. Шунинг учун сиёсий идора унга турмада бирон шикаст етади, деб олиб кетган бўлса керак.

Домла сукутга кетди.

Урта эшик тақиллади. Домла билан Салимхон бири-бирига қаради.

Домла чиқди. Эшик қоққан Ёқубжон экан.

— Бунақа бефаҳм бўлманг!— деди домла Ёқубжонга уйга киргандан кейин,— ўтиринг... Эшик деганнинг занжири бўлади, одам деган шунини шиқирлатади. Наҳот тарс-тарс урса!

— Нима қилай,— деди Ёқубжон, Салимхоннинг ёнига чўккалаб,— зонжирни шиқирлатсам ҳам эрга-индин тўртта солдатнинг олдига тушамиз, деворни йиқитиб кирсам ҳам...

Домла унга хўмрайиб қаради. Салимхоннинг жаҳли чиқди.

— Ёқубжон, ўлгундай совуқсиз-да. Бунча совуқ бўлмасангиз!..

— Ҳа, хабарнинг ўзи совуқ бўлса, мен уни қандоқ иситиб айтаман?

— Хўш?

— Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий идора қамабди. Марказдан одам келди!

Домла «жон ука!» деб Ёқубжоннинг елкасини ушлади. Салимхоннинг ранги оппоқ бўлиб кетди-да, деворга суянганича тек қолди.

XXVII

Бу ваҳималардан Саидийнинг хабари йўқ эди, ўша куни домлани қайтиб кўрмади. Домла кечасидаги поезд билан қаёққадир кетибди. Буни эрталаб чой вақтида «булбулигўё» айтди. Саидий чойдан сўнг, анчадан бери тўхтаб ётган таржималарни оз бўлса-да юргизиш ниятида иш бўлмасига кирди; эшикдан кириб стол устидаги қоғозларга кўзи тушиши билан ўзини ҳаддан

ташқари чарчаган, ҳар қандай фикрий ишга иқтидорсиз сезиб бўшашди ва дераза ёнидаги креслога ўтириб, папирос чекди. Ҳозир ишлаш эмас, қўлни кўтариб папироснинг кулини қоқиш ҳам малол келар эди.

Саидий бошини орқага ташлаб, қимирламасдан шифтга қараганича ўтирди ва ҳеч нимани ўйламасликка аҳд қилди; қандай қилганда ҳеч нарсани ўйламаслик мумкин эканлигини ўйлаб, шу ондаёқ бу аҳдини бузиб қўйди. Бу ўй яна кўп ўйларни эргаштириб келиб, унинг фикрини бўтаб юборди. Қулоғи жингиллаб кетди. Бўталган фикрлар ичида қачондир аллақайси китобда ўқиган шу сатрлар айрилиб турар эди:

Ҳаёт жомин кўтариб юмуқ кўз билан,
Зар қиргоқларга кўз ёши тўкамиз...

Саидий ирғиб турди ва буни қайси китобда кўрганини эслашга тиришди, эслади, қидириб шу китобни топди, шеърнинг давомини ўқиди. Шеър қисқа экан. Сўнг-ра яна шу руҳдаги биронта шеър топиб ўқигиси келди. Мундарижадаги сарлавҳалардан шеърнинг руҳини белгилаш қийин, бунинг учун ҳар қайси шеърдан бир-икки мисра ўқиб кўриш керак эди. Ҳозир ўқиш эмас, китобни жўн варақлаш ҳам уни толиқтирар эди. «Тавба,— деди Саидий китобни жавоннинг ичига улқштириб,— одамлар бунча гапни қаердан топиб ёзар экан!»

Сорахон кирди. Унинг кўзига Саидий касалдай кўринди.

— Ҳа, нима қилди?— деди Сорахон оғзидаги сақични қирсиллатиб.

Саидий анчадан кейин жавоб берди:

— Яшашдан чарчабман...

— Оббо, нима қилибсизки, чарчайсиз... Ётинг, чўзиллинг...

«Яшашдан чарчабман» деган сўзга Сорахоннинг тунунмаслигини Саидий билар эди, аммо бу фикрни унинг фаҳмига яраша сўзлар билан айтишга эринди.

Сорахон нимадир қидириб уйни икки айланди-да, сақичини яна бир қирсиллатиб чиқиб кетди.

Бу кунни Саидий шундай диққат бўлиб ўтказди, эртаси уйқудан уйғониб анчагача кўзини очмай ётди, кўзини очганда гул қўйиладиган столча устидаги ўзининг дўпписини кўриб аллақандай бўлиб кетди. Бу ҳис кишида ҳозиргина қабрга қўйилган одамнинг кийимини кўрганда пайдо бўлади.

Сўнги кунларда уй жиҳозларидан тортиб боғнинг атрофини ўраб олган деворларгача Саидийда шу ҳисни пайдо қила бошлади. Кунлар ўтиши билан бу ҳис шунча чуқурлашдики, Саидий уйда ўтирганида ҳар замон ўзининг тирик эканига шубҳа қилар эди.

Шундай кунларнинг бирида Саидий, тасодифий равишда ўзининг бемор ётган опаси олдига кириб қолди. Опаси кузда — ёмғирли кунлар бошланиши биланоқ узил-кесил шол бўлиб қолган эди. У бир неча кундан бери кириб ҳол сўрамаган укасини кўриб кўзига ёш олди.

— Раҳимжон, энди нима қилай, худо бахти қора қилиб яратган экан... бир ишга ярамасам... келинга айтгин, кепак қиздириб берсин... Худо омонатини тезроқ олмайди ҳам...

— Хўп, сенга кепак қиздириб берсин. Сен ўлма. Оёқларинг тузалсин. Кўз ёши водийсида истаганингча кез! Наҳот кепак қиздириб беришига ва шу билан оламга бир ҳовуч ёш ортиқроқ тўкилишига қарши бўлсам!

Опа укасининг олдида ҳўнграб йиғлаб юборишдан ўзини тийиш билан овора бўлиб, қулоғига гап кирмади. Саидий эшикдан чиқиши биланоқ опасининг илтимосини унутиб, боққа чиқиб кетди ва ҳавонинг совуқлиги, қор учқунлаб туришига қарамай, узоқ айланиб юрди. Бир вақт кўзини очиб қараса каллакланган дарахтга суяниб турибди, лайлакқор ёғяпти.

Саидий сўнги кунларда оламга қўшилмайдиган, баъзан ўзига ўзи гапирадиган бўлиб қолди. «Булбулигўё» уни жиннига чиқарди. Муродхўжа домла қайтиб келганидан сўнг, Саидий билан озгина ҳамсуҳбат бўлди-да. «булбулигўё»нинг фикрини тасдиқлади: «Бунга жиннилик ота мероси, отаси ҳам жинни бўлиб ўзини осган», деди. Бундан ортиқ сўзлаш ёки Саидий билан яна суҳбат қилиш домланинг юрагига сиғмади.

XXVIII

Сўнги кунларда, «булбулигўё»нинг кўзига Саидийнинг нафас олишидан тортиб то чой ҳўплашигача галати кўрина бошлади: назарида, Саидий кун сайин баттар бўлаётган ва эрта-индин қизига бир шикаст етказадигандай кўринар эди. У ўзидаги бу ваҳимани юз ҳисса орттириб Муродхўжа домлага айтди. Домла Саидийни касалхонага юбориш тараддудига тушди ва доктор чақирди.

Орада икки кун ўтгандан кейин портфель кўтарган бир рус хотин келди. Домла уни чақирилган доктор гумон қилиб, иззат-икром билан қарши олди ва жиннилик Саидийга ота мероси эканини тушунтирмоқчи бўлди:

— Папа девона, мама девона. Ўзи девона бўлган чорт...— деди у, хотинни уйга бошлаб.— Ҳар кун қизимкага михлаш беради.

Хотин тушунмади, портфелидан бир қоғозни олиб домлага кўрсатди-да, алланарсалар деди. Домла унинг сўзидан фақат «Тўпа, пул» деганинигина англади ва ҳайрон бўлди.

— Тўпа йўқ,— деди у, худди соқов билан гапиришаётгандай имо-ишора қилиб.— Тўпа кетди. Раҳимжон Саидий девона. Раҳимжон Саидов йигирма олти яшар!

Иккови бир-бирининг муддаосига сира тушунолмади. Ахири хотин ўзбекчалаб тушунтиришга тиришди:

— Тўпа биласан?

— Ҳа, биламан. У кетган. У девона эмас.

— Пул даёшь?

Домланинг кўзлари олайиб кетди.

— Э, зачем пул даёшь?— деди ва эшикка қараб бақирди.— Сорахон, Раҳимжонни айтиб қўй!

Саидий худди неча кун ухламаган кишидай гаранг ҳолда кириб, эшикка яқин ерга ўтирди.

— Бу киши ким ўзи, нима дейди?— деди домла.

Хотин, стол устида турган қоғозни Саидийга кўрсатиб, изоҳ берди:

— Бу киши Тўпа исмли хотинни етти йил ишлатган, ҳақ тўлаган эмас. Мен шуни... билгани келдим...

Тўпа касалхонага юборилгандан кейин ҳеч ким хабар олмаган, унинг аҳволи жуда оғир бўлганликдан, ўлган гумон қилинган эди. Саидий ҳайрон бўлди.

— Қаерда ҳозир у хотин?

— Бизда. Артелда ишлайди...

— Хўш?— деди домла кайфи учиб.

— Тўпа етти йиллик ҳақини талаб қилибди. Бу киши шу тўғрида сиз билан сўзлашгани келибдилар.

— Э, унинг бизда қанақа ҳақи бўлади? Етти йил ишлагани йўқ, биз уни тарбия қилдик, бир бечора кўчада хор-зор бўлмасин, деб одамгарчилик қилдик. Шуни тушунтирмадингизми?

Саидий хотин билан икки оғиз сўзлашди-да, домлага қаради.

— Шуни тушунтириш қийин бўлаётир,— деди.

Домла ўйланиб қолди-да, сўнгра деди:

— Ахир, ишлаган бўлса, овқат еди. Кийим-кечак қилдик. Қасаллигида ишламасдан ётиб еди. Докторга қаратдик. Ўзингиз биласиз, кўлидан бир иш келмас эди. Хўш, қанча бўлар экан ҳақи?

— Бу кишининг хомаки ҳисобига кўра, бир минг икки юз олтмиш сўм бўлар экан. Бунга бошқа чиқимлар кирмас эмиш. Масалан, юз эллик сўмча ижтимоий муҳофазат...

Домла хотинга қаради, сўнгра яна Саидийга ўгирилиб деди:

— Бу қандоқ бўлди, Раҳимжон? Айтишидан, бир ярим минг сўм чиқадиган кўринади. Шу кишининг ўзларини хурсанд қилсак... бир эвини қилиб юбормасмикинлар? Бир қўйнига қўл солиб кўринг-чи... Неча пул берсак шу ишни бости-бости қилар экан?

Саидий домланинг сўзини таржима қилган эди, хотин индамай ўрнидан турди-ю, жўнаб қолди. Саидий ўз бўлмасига чиқиб кетди. Домла ўзи ёлғиз қолиб, янги план тузди: Тўпага икки йиллик ҳақ тўлайди, аммо қолган беш йиллигини тан олмайди, Саидийнинг бўйнига ағдаради, «Мен ишлатганим йўқ, Саидий ишлатган» дейди. Зўр келса иш судга тушар. Жавобгар — Саидий бўлса, суд ҳеч вақт руҳий касал кишини жавобгарликка тортмаса керак.

Домла шу билан ўзига тасалли бериб, кечқурун навбатдаги гап мажлисига кетди.

Саидий одатдагича ўз уйида креслода ўтирар эди.

«Булбулигўё» кирди. Саидий ҳозир олдига биров киришини шунча хоҳламас эдики, «булбулигўё» кириши билан бутун танига бир оғриқ киргандай бўлди.

— Ҳалиги хотин нимага келган экан,— деди «булбулигўё»,— домлангиз айтмадилар, сўрай десам, феъллари айниб турган эди, қўрқдим...

Саидий гапни чўзилмайдиган қилишга тиришди:

— Домладан озгина қарзи бор экан, шуни ваъда қилган кунига беролмайдиган бўлиб, узр сўрагани келибди.

«Булбулигўё» бундан хотиржам бўлди-да, озгина туриб, яна деди:

— Бўрон қўзғалди. Айвончанинг тунукасини шамол кўтарди шекилли, тарақляпти. Шунга бир нарса бостириб қўйилмаса...

«Булбулигўё» анча кутди ҳамки, Саидий жавоб бермади, сўнгра, дўнғиллаб, эшикни қаттиқ ёпди-да,

чиқиб кетди. Саидий худди кўзига тушиб азоб бераётган қум донаси бирдан чиққандай эркин нафас олди. «О, телба хотин, нега зарда қиласан,— деди орқасига суяниб, кўзини юмиб.— Томнинг тунукаси нима экан, замона бўрони бутун мамлакатни кўтариб тарақлаётпти-ку! Қўй, мен оламга том тузатгани келганим йўқ, ундан тезроқ кетгани келганман».

Саидийнинг кўзи ялт этиб очилди. У илгарилар ҳам бир неча мартаба ўзини ўлдирмоқчи бўлган, аммо шу фикр бошига келганда кўнгли ҳамиша иккига бўлиниб, бири шу фикрни тасдиқлагандай сукут қилса, иккинчиси «Сен ҳаёт жомини энди қўлингга олдинг, ҳали лаззатини билмайсан, тўхта!» дер эди. Бироқ бу сафар кўнглининг иккинчи ярми ҳам сукут қилди.

Саидийнинг юраги ҳовлиқиб кетди.

Саидий ўрнидан туриб чироқни ёқди, нари-бери юрди, яна ўтирди, кўзини юмди. Унинг кўнгли бир бутун бўлиб пичирлади: «Ҳаёт жомини кўтардинг, унинг шарбатини татиб кўрдинг, шунақа, ичган сайин тағидан тахири чиқа беради. Бас, энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб мойгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томоғингдан бир қултум май ўтди нима бўлди-ю, миллион шиша май ўтди нима бўлди! Сени уч кун ортиқроқ умр кўришга мажбур қиладиган нима қолди! Шундай экан, нима қилиб ўтирибсан, тур тезроқ!»

Саидий кўзларини катта очди, қаршисидаги зарҳал рамкали каттакон тошойнага тикилди: ойна кўзига, негадир, ниҳоятда чиройли, жуда кўп одамлар орзу қилган, кўз тиккан бир нарса бўлиб кўринди. Саидий секин ўрнидан турди, ашаддий душманга орқадан пичоқ урмоқчи бўлгандай бир ҳаракат билан қўл узатиб, столчадан гул қўйиладиган хрусталь вазани олди-ю, қулочкаш қилиб, ойнанинг қоқ ўртасига урди. Ойна чилпарчин бўлиб тўкилди, унинг бир неча синиқ парчаси рамкада осилиб қолди.

Саидий ташқарига чиқди. Ташқарида бўрон қутурар, кўз очгани кўймаётган майда қор осмондан тушаётиптими, ердан кўтарилаётиптими — билиб бўлмас эди. Саидий зинадан тушаётиб йиқилди: ўрнидан туриб ҳўл қўли билан темир панжарани ушлаган эди, панжара қўлига ёпишди, зўр билан қўлни ажратиб олди-да, тиззадан қор кечиб кўча эшигига томон йўналди. Опас! Ётган подвалнинг қор қоплаган пастак деразасидан қиз-

ғиш шуъла тушиб турар эди. Саидий буни кўриб опасининг «тузалиб кетарман» деганини эслади ва унинг ҳаётдан бўлган умиди аввал ғашини, кейин аламини, ғазабини келтирди. Саидий ҳозир опасининг тиззалари шишиб кетган оёқларини уриб синдиришга, хира кўзларини ўйиб олишга, ўзини бўғишга, томоғини ғажиб ташлашга тайёр эди.

Аллақайси эшик очилди. Саидий беихтиёр қочиб кўчага чиқди. Кўча қоп-қоронғи, жон асари кўринмайди. Шамол ҳар хуруж қилганда ердан кўтарилган, дарахт ва томлардан тўзиб тушган қор қадам ташлагани имконият бермас эди. Саидий худди сув остидан бораётгандай, не машаққат билан қадам ташлаб чорраҳага томон юрди. У чорраҳага чиққанини чап томондаги магазиннинг ёруғ деразасидан билди. Магазиннинг икки одам бўйи келадиган баланд ва кенг деразаси ниҳоятда ёруғ, гупиллаб ёғиб турган ва тўзиб ўраётган қорни ёритиб йўлгага нур сочиб турар эди. Саидий кўчанинг у юзига ўтди ва қарийб икки километр йўл юриб шаҳардан чиққач, Қатта Гўристонга томон бурилди. Қатта Гўристоннинг у томонидан темир йўл ўтар эди. Саидий йиқилиб-сурилиб бир неча юз метр юрганидан кейин гўристондан ошиб темир йўл томонга тушди. Темир йўл тепаликнинг этагидаги зовурдан кўп деганда эллик метр наридан ўтиши керак эди. Саидий тепаликдан туришда яна бир неча марта йиқилди, қор кўмган зовурга белидан ботиб кетди. У не машаққатлар билан зовурдан чиқди. Юриб ва юриш маҳол бўлган жойларда эмаклаб борар экан, атрофига зеҳн солиб қалаб қўйилган шпалларни кўриб қолди. Демак, темир йўл шу ўртада бўлиши керак! Саидий бориб шпаллардан иккитасини тортиб туширди ва унинг устига ўтириб поездни кутди...

Саидий қанча кутганини билмади. Бир вақт қоронғилик қаърида оқиш бир доғ пайдо бўлди. Бу доғ минут сайин кичрайиб ва шу билан бирга ёришиб яқинлашмоқда эди.

Поезд!

Саидий ўрнидан турди ва ўзини поезднинг тагига ташлагани чоғлади. Шу пайт унинг кўзига иссиқ ва ёруғ купеларда чақчақлашиб ўтирган, ҳузур қилиб ухлаб ётган йўловчилар, йўлакларда бир-бирга роз айтаётган ошиқлар кўриниб кетди-да, қалбида йиртқиш ғазаби қўзғалди. Бу ғазаб ҳолдан тойган Саидийга ажиб бир куч бағишлади.

Поезд яқнлашиб келмоқда эди. Саидий рақибининг қаеридан чўқишни мўлжалга олаётган хўроздай, келаётган паровозга қараб бир-икки бош силкиди-ю, бирданига иккита шпални кўтариб бориб изга кўндаланг қўйди: худди ўлим хавфининг олдини олаётгандай, шошиб яна орқага қайтди, яна бир шпални элтиб қўйди.

Паровоз шитоб билан яқинлашиб келмоқда эди.

Саидий қайтиб яна бир шпални кўтарган пайтда гўё осмон портлади-ю, бутун оламни пачақлаб, янчиб ерга тушди. Ер тебраниб, Саидий қўлидаги шпал билан ағдарилди. Гулдурлаган, шарқираган товуш бирдан тинди, ҳатто бўроннинг гувиллаши ҳам бир лаҳза эшитилмай қолди. Бояги шарақлашдан ҳам кўра бу сукунат даҳшатлироқ эди. Саидий лип этиб, каттакон бутанинг тагига кириб кетди. Нимадир ялт этиб ҳаммаёқни ёритди. Шу ёруғда Саидий бута орасидан қараб аниқ кўрди: мажақланган, тоғ бўлиб уюлиб ётган тахталар остидан қон сизиб оқар ва буғланиб турар эди. Яна ҳаммаёқни зулмат босди... Бояги ғазаб Саидийга жисмоний куч бағишлаган бўлса, бу манзара ва қон унга руҳий бир куч бағишлади. Унинг бундан бир неча соат бурун ўлимга даъват қилган кўнгли энди уни ҳаётга чақирар эди: «Йўқ, сенинг қиличинг синган бўлса ҳам, ҳали қалқонинг тешилгани йўқ! Бу қалқон паноҳида сен ҳали кўп ишлар қилишинг мумкин...»

Бир лаҳза жимликдан кейин аллақаердан қўйларнинг, сигирларнинг маъраши, хўкизларнинг ўкириши эшитилди. Бу товушлар, худди гўрдан чиққандай, жуда бўғиқ эшитилар эди. Ҳалокатга учраган поезд чорва ортилган юк поезди эканини Саидий аниқ билди.

Анчадан кейин одамларнинг овози эшитилди. Бирон эллик метр нарида, ярмигача ерга кириб кетган паровоз ёнида хира чироқ кўринди. Буни кўриб Саидий даҳшатга тушди: бута остидан чиқиб, поезд келган томонга қараб қочди. Қаршидан кучли шамол эсгани, қор уриб тургани учун Саидий қанчалик тез юрса ҳам, худди тушида юргандай, йўли сира кўпаймас эди, бутун куч ва иродасини ишга солгани ҳолда бирон икки юз метр масофани зўрға босди, кейин йиқилди, ўрнидан туришга ҳаракат қилиб, туrolмади. Унинг оёқлари қарахт бўлиб қолган эди. Саидий эмаклаб юришга ҳаракат қилди, шамол ҳар хуруж қилганда қорга кўмилар ва талай вақтдан кейин, сув босган ердан чиққан бузоқ-бошидай, судралиб чиқар эди.

Саидий яна бир неча қадам судралганидан кейин

қўлларида ҳам карахтлиқ сездн, ортиқ қимирлаёлмай қолди. Қор кўма бошлади.

Саидий бошини силкиб кўтарди, кўзларини катта-катта очиб олға қаради. Унинг қаршисида, бир неча қадам нарида каттакон гулхан ловиллаб ёнар эди. Бундан бир неча минут илгари шамол, қор ва қоронғилиқдан иборат бўлиб кўринган олам энди кўз ўнгидан йўқолди-ю фақат шу гулхан қолди. Гулхан ловиллаб, алангаси тебраниб ёнар эди. Саидий гулханга томон интилиб талпинди. Шамол хуруж қилиб уни яна қорга кўмди. Лекин гулхан унинг кўз ўнгидан кетмас эди. Гулхан, ҳақиқий гулхан ловиллаб, учқунлар сочиб ёнмоқда! Аммо бу гулхан Мунисхон, оламшумул адиблиқ, водийга солинадиган қаср ва қасрнинг устида ҳилпираб турган кўк байроқ сингари узоқда бир сароб бўлиб қолди. Саидий ўзини қор кўмаётганини, оёғидан бошланган карахтлиқ аста-секин бошигача етганини аниқ билди ва шаҳар томондан етиб келган паровознинг бутун саҳрони янграган гудогини баралла эшитди-ю, ҳушдан кетди.

1930—1934 йиллар

ҲИКОЯЛАР

БОШСИЗ ОДАМ

Нисо буви эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди. Икки-уч киши совчи қўйганда у, икки бола билан тинч турмуш қила олишини кўз олдига келтиролмай, розилик бермаган эди, нима бўлди-ю, уста Абдурахмон киши қўйганда дарров рози бўла қолди. Бунга ҳамма ҳам ҳайрон қолди. Бу тўғрида баъзилар: «Нисо буви илгариям уста Абдурахмон билан дон олишиб юрар экан...» деган гапни қилишди, баъзилар: «Бечора нима қилсин, иккита боласи бор, уста Абдурахмоннинг ҳам ўлган хотинидан битта ўғли бор, вақти келганда тили қисқа бўлмайдиган иш қилибди-да...» дейишди.

Абдурахмон юбсрган совчи Нисо бувига шундай деди: «Сизда иккита бола бўлса, у кишида битта бола бор. Буларнинг еган-ичгани қаёққа борар эди. Булар учун алоҳида қозон осилармиди. Сиз ҳаммасининг онаси, у киши — ота. Уста болани жуда яхши кўрадилар...»

Орадан тўққиз йил ўтди. Булар тўрт бола кўришди. Бу тўққиз йилнинг икки-уч йилигина тинч ўтди. Кейинги йилларда Нисо буви қизлари туфайли неча марта қўйди-чиқди бўлиб олди.

Нисо буви пичоқ бориб суягига теккандан кейин қизларини интернатга беришни ҳам ўйлади. Аммо бу тўғрида ҳам эр билан маслаҳатсиз бир иш қилишга қўрқди. Маслаҳат қилганда уста Абдурахмон: «Ҳа, Розик ямоқчининг қизлари ўқиб шаҳар сўрармиди?..» деб уришиб берди.

Уста Абдурахмон қизларни кўп уради. Бир куни Нисо буви: «Урсангиз ўша дўконингизга олиб бориб уринг», деганида уста: «Ҳа, жонинг ачийдими, бундан кейин мен ураётганда кулиб турмасанг уч талоқсан...» деб юборди. Шундан кейин Нисо буви кўп марталаб «кулди».

Уста Абдурахмон кўпдан бери Нисо бувига: «Меҳрини Фахриддинга қиламиз, деб юрар эди. Фахриддин

эрка ўсган тантиқ бола бўлгани учун Нисо буви: «Ҳа, ишқилиб, икковининг ҳам боши омон бўлсин», деб қўя қолар, бу «йўқ» дегани эди.

Бир куни эрталаб нонуштадан кейин уста Абдурахмон: «Чоршанба куни тўй!» деди-ю, кўчага чиқди-кетди. Нисо буви ранг-қути ўчиб, деворга суянганча қола берди.

Тўй ўтди. Нисо бувининг эндиги қайғуси Меҳрининг бўйида бўлиб қолиши, чунки Фахриддиндан унинг бўйида бўлишини сира хоҳламас эди. Бир куни у бетини қаттиқ қилиб, куёвга очиқ айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар. Уч-тўрт йил боласиз юриш яхши. Доктор шу ишларни билармикан?..

Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб жавоб берди:

— Мен билмасам, дадам биладилар-да!

— Қўйинг, қўйинг... Дадангиздан сўраманг. Уят бўлади.

Туморлар, қайтарма сувлари Нисо бувига фақат тасаллигина берди, холос.

Меҳри иккиқат...

Бола икки ойлик, уч ойлик... беш ойлик...

Нисо буви талвасага тушиб, ўзини қаёққа уришини билмас эди.

Қандай бўлса ҳам болани тушириш керак. У Меҳрини кўрпага ўраб, янги қилинаётган кигиздай юмалатди; қорнига ёстиқ билан урди, устига чиқиб ўтирди; қўққисдан қаттиқ қўрқитди... Буларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Нисо буви қаердандир янги бир чора топиб келди, кимдир қоринни силаш, болани эзиб йўқ қилишни ўргатган.

Нисо буви беш кун деганда ишининг натижасини кўрди. Олтинчи куни кечаси Меҳри тўлғаниб чиқди. Эрталаб жуда ёмон аҳволга тушди: уйнинг у бошидан бу бошигача «дод» деб юмалайди. У хуфтонгача қолмайдиган кўринарди. Нисо бувининг дами ичида.

Фахриддин какликка сув қуяётиб отасига қараб қўйди.

— Ҳа, ўғлим, хафа бўлаётибсанми?— деди отаси.

— Йўқ,— деди Фахриддин чўзиб.

— Хафа бўлма. Аравага одам юбордим. Қасалхонага юборамиз. Бўлса бўлар, бўлмаса хотиннинг уруғи Ҳиротдан келган эмас!

Меҳри хуфтонга яқин касалхонага юборилди. Фахриддин икки соатдан кейин «мени киргизмади» деб қайтиб келди. Нисо буви касалхонадан ярим кечаси келиб саҳарда яна кетди.

Меҳри касалхонада узоқ ётиб қолди. Ундан фақат Нисо буви хабар олиб турар эди, бир куни куёвини коёйди:

— Фахриддин, бир мартаба бориб эшикдан «қалайсан» деб келсангиз бўлмайдими?— деди.

Фахриддин пешонасига қўнган пашшани ушлагани қўл кўтарар экан:

— Дадам чоршанба куни боргин деяптилар,— деди.

Чоршанба бозор куни эди. Уста Абдурахмон Фахриддинга икки сўм пул берди.

— Ма, йўлдан майда-чуйда ол. Кирганингдан кейин аввал сўра, енгил бўлса «хайрият» дегин. Сенинг йўқлигинг учун уйда тура олмаётибман. Ёмон бўлар экан дегин.

Фахриддин йўлда кетаётиб негадир дам кулар, дам бурнини артиб йўталар эди.

Фахриддин бозордан, отаси тайинлаганча, иккита ширмой нон, ярим қадоқ писта олди. Касалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кетаётганида, битта хотин қайтарди — олиб бориб бир курсига ўтқизиб қўйди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бири келди-ю, Фахриддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди. Бир соат чамаси ўтгандан кейин яна бири чиқиб, Фахриддинни имлади. Фахриддин кирганда Меҳри энди уйқудан турган экан.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй!— деди Фахриддин.

Меҳри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Ёмон бўлар экан...

— Кундан-кун баттар бўлган эдим, олиб ташлашди... Нақ ўлаёзим...

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ.

— Ие!..— деди Фахриддин оғзини ва кўзларини катта очиб,— боланинг ҳам боши бўлмайдими!.. Дадамдан сўрай-чи...

Унинг гапларига қулоқ солиб, рафторини кузатиб турган ҳамшира:

— Касални толиқтириб қўясиз, бас!— деди ва эшикни кўрсатди.

Меҳри касалхонадан чиққандан кейин Нисо буви иккала қизи билан бош олиб чиқиб кетди.

1929

МАСТОН

От мункиб кетиб ўмгаги билан шағалга қадалди-да, ағанаб, бир неча минутнинг ичида ўла қолди. Нима бўлди, нима учун ўлди, буни текширишга сира эҳтиёж бўлмади, чунки ўлимнинг сабабини текшириш, тирикни ўлимдан олиб қолиш учунгина керак холос, бу бепоён даштда эса бошқа тирик от йўқ эди.

Отнинг остида қолган оёғини тортиб олишга уринаётган ёшгина, узоқ йўл азобидан ҳам сўлимаган жувон, ўзидан бир неча қадам нарига тушган чиммати остидан чиқиб кетган калтакесакни кўриб дод деб юборди. От мункиб кетганда эгарнинг устидан думбалоқ ошиб тушган паранжисиз қиз, ўйноқи каптардай абжирлик билан ўзини ўнгариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди. Жувон иккинчи оёғини эгарга тираб, оёғини тортган эди, амиркон маҳсиси отнинг тагида қолди.

— Қуриб кетсин!— деди у йиғламсираб.— Ўқишинг бошингдан ордона қолсин, Мастон!... Қўй, эй... эримдан қолмайин!..

Мастон, унга эътибор қилмай, отнинг тумшуғидан кўтариб унинг очиқ қолган кўзларига қаради, унинг кўзини кулранг-сапсар парда босганини кўриб, қапчиб қоматини ростлади-да, кўз илғамайдиган узоқларга қаради. Дашт, дашт! Ҳарорат зарбидан ҳаммаёқ лип-лип этади. Фирллаб турган иссиқ дашт шабадаси калта кўк камзул остидан чиқиб турган этагини пирпиратади, офтобда қорайган бўйнига, чаккасига тер билан ёпишиб сочларини тортқилайди. У гўё бу жувоннинг борлиги энди эсига тушгандай, бирдан орқасига бурилиб қаради.

— Нима дединг, Турғуной?— деди жувоннинг ёнига тиз чўкиб.— Эринг сени шунча йиғлатгани йўқми? Жонингни шунча оғритмасмиди? От ўлди...

Турғуной бир ирғиб тушди, қўлининг оғриғини ҳам унутди.

— От ўлди?!

— Ҳа... От ўлди...

Мастон бир кўзи отнинг тагида қолган хуржунни гортиб олди-да, унинг ичидаги озиқни кўздан кечирди.

Озиқ от билан юрганда фақат бир кунга етар эди. Сув йўқ, сув солинган кўзача отнинг остида қолиб синган.

Мастон калта, аммо йўгон икки ўрим сочини бошига ўради-да, худди сув кечишга чоғланаётгандай, оёғидаги пишиқ ағдарма этикни кўздан кечирди, хуржундаги озиқни олиб дастурхон билан белига боғлади.

Мастон неча километр йўл босганини ва яна неча километр босиш кераклигини билар эди. Бу яқин ўртада воҳа йўқ. Олға босиш ҳарҳолда орқага қайтишдан хатарли эмас. Орқага қайтиш учун кўчма қумлар орасидан юриш керак. Агар бу қумлар, ирғайзорлар орасида адашилса, умр бўйи юриб ҳам чиқиб кетиб бўлмайди. Агар шамол кўзғалса, қум тириклай кўмади.

Мастон отнинг ўлганини, кўзачанинг синганини, озиқнинг йўқлигини унутди-да, ўзини узоқ йўлга чоғлади, кейин пешонасини икки билагини устига қўйиб йиғлаб ётган Турғунойни елкасидан тортиб турғизди:

— Йиғлама, Турғуной, йиғлама. Йиғи бошни оғритиб кишини лоҳас қилади... Кавуш-маҳсингни кий. Сочингни бошингга ўраб, устидан рўмол боғлаб ол. Қоронғи тушгунча даштдан чиқиб олмасак бўлмайди, ҳали кўрдинг-ку, даштда шундақа калтакесаклар кўп бўлади. Бўл!

Турғуной ўпкасини туютолмас эди.

Офтоб тиккада. Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик тош, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб-букилиб борар эди. Гириллаб турган дашт шабадаси баданни куйдиргудек иссиқ. Йўл устидан чиқиб қолган чаққон калтакесаклар ўқдай отилиб кавакларга, тош ораларига кириб кетади, баъзи дадилроғи узоқроққа бориб «бу қандақа одамлар экан» дегандай, бошини кўтариб, ирғиб чиққан кўзлари билан бақрайиб қараб туради. Шундай пайтларда Мастон мумкин қадар Турғунойни гапга солиб ё бўлмаса диққатини бошқа нарсага жалб қилиб, бу жониворларни кўрсатмасликка тиришади.

— Қўшиқ айтсанг-чи, Турғуной!— деди Мастон бир силкиниб, устидаги юкларини яхшироқ ўрнаштириб.

— От қолди. Қанча нарсалар... Яна чўлда қолдик... Нима бўлишимизни билмаймиз... қандай юрагингга сиғади ашула!..

— Қолган нарса қолди, бўлган иш бўлди. Яна ўнта Турғуной билан ўнта Мастон хафа бўлгани билан қолган нарсалар орқамиздан эргашиб келмайди. Нима бўлишимиз ўзимизнинг қўлимизда.

Офтоб гарбга ёнбошлаганда икки йўловчи даштдан чиқиб тепаликка йўл олди. Бу тепаликка чиқиш орқада қолган йўлнинг азобидан ортиқроқ бўлди. Мастон юки оғир аравани тортиб бораётган отдай оёқларини тираб юқорига интилар, Турғуной эса энгашиб икки кафтини тиззасига қўйиб зўрға-зўрға қадам ташлар эди.

— О, Мастон,— деди Турғуной,— эрим миямда данак чақса ҳам уйда ўтирганим бир давлат эди...

Ундан икки-уч қадам баландда кетаётган Мастон тўхтади, белидаги дастурхонни ечиб битта нон олди ва синдириб яримтасини яна жойига қўйди-да, қолган ярмини икки бўлиб бир тўғрамини Турғунойга узатди. Турғуной нон бўлгани учунгина қўл узатди, бошқа ҳеч нарса ҳозир уни қўл кўтаришга мажбур қилолмас эди. У нонни икки ямлаб ютди-да, яна умидвор бўлиб Мастонга қаради.

— Шу бас, нонимиз кам,— деди Мастон.— Бундан ташқари нонни кўп есак чанқаймиз. Сув йўқ. Ана у қирга етмагунча сувнинг юзини кўрмаймиз. Сувсизликни туя кўтаради.

— Шу нонга бир нарса теккан. Қалтакесак тушган овқат ширин бўлади дейишади, ё калтакесак тегдимикин?

Мастон кулди.

— Қалтакесак тушган овқат еганмисан?

— Йўқ, эшитганман. Аммамнинг қизи Абдураззоқ дўппифурушга тушган эди... Бунга ўн йилча бўлди. Дўппифуруш эликка бориб қолган одам. Қиз — гунчадаккина. У вақтда ҳамма ихтиёр ота-онада эди-да... Ҳеч иложини қилолмагандан кейин «пес бўлсам қўйиб юборади» деб атайлаб овқатига калтакесак солиб еган экан. Қалтакесак еса одам пес бўлади деб эшитган экан...

Мастон яна йўлга тушгани ҳозирлик кўра бошлади. Бунни кўриб Турғуной йиғламсиради. Мастон уни қўлидан ушлаб тортди ва турфазиб қўйди.

— Қўлинг худди йигитнинг қўлига ўхшайди-я, Мастон,— деди Турғуной анча юрилгандан кейин,— бирам қаттиқ... Эрга тегсанг шу қўлинг туфайли кўп дашном ейсан-да.

— Аввали шуки, мен эрга текканимда қўлимни яширмайман, ундан кейин дашном берадиган эрга тегмайман... Яхши эр-хотин бўлиш қўлнинг юмшоқ-қаттиқлигига ҳам қарамас экан-ку! Мана сен... қўлинг ипакдай...

— Отам ўлмаганда мен бу алвастига бир кун ҳам

хотин бўлмас эдим. Отам ўлди — дармоним қуриди. Ундан чиқиб қаёққа, кимникига бораман, кимнинг уйига сизар эдим. Икки кўзинг кўр, қўл-оёғинг шол бўлса ҳам эркак бўл экан-да... Бу алвастидан чиқсам кўчада қолар эдим... Биринчи кечаси янгалар «бўйнига тилла узук қўй» дейишган эди. Эртасига шундай қилганимга ҳам пушаймон бўлдим: ўзим не аҳволда, худди умрим хазон бўлгандай йиғлагим келиб аранг ўзимни тутиб ўтирибману, тепамга келиб «ва-ха-ха-ха... алдадим, энди тилла узук олиб бермайман» дейди. Э ўл, сўхтаси совуқ дедим ичимда. Сен қизсан, бахтдан умидворсан. Мен ҳам қиз вақтимда шундай эдим. Ҳар куни эртанинг бу кундан яхши бўлиши умиди билан киши қариганини ҳам билмай қолар...

Турғуноининг ўпкаси тўлиб гапдан тўхтади. У маст кишидай, гандираклаб борар эди. Мастон уни қўлтиқлаб олди.

— Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилганмиз, Турғуной!— деди Мастон.— Биз товуқ эмасмизки, қандай тухум бостирса шуни очиб чиқарсак. Товуқ билан одам орасида қанча фарқ бўлса, бу икки жониворнинг муҳаббати орасида ҳам шунча фарқ бор. Нега биз чолдан ёки яхши кўрмаганимиз йигитдан туғар эканмиз? Яхши кўрганимиздан туғмас эканмиз, у боланинг туғилмагани яхшироқ! «Қизсан, бахтдан умидворсан!» дейсан. Агар мен қизлигим учун бахтдан умидвор бўлсам бахтсизлигим бўлади. У вақтда мен умрни тикиб ошиқ отган бўламан. Чув тушдимми — умр кетди!.. Йўқ, Турғуной, менимча, бахтни эрдан излашнинг ўзи бахтсизликнинг бошланишидир. Бизда хотинлар эрга шундай боғланиб қолади, шунча бахтни ундан излайдики, эр ўлса гўё бахтнинг калити унинг чўнтагида кетган бўлади, эрининг ўлганига эмас, бахтдан умиди узилганига йиғлайди. Эр ўлмасдан ундан юз ўгирса ҳам хотин бундан кам йиғламайди. Бизда кўп хотинлар шу калитни йўқотмаслик, ана шундай кўз ёши тўкмаслик учун эрга чўри, қул бўлиб яшайди, кечаги кампирнинг айтганича, «эрнинг кўнгли тош бўлади, уни фақат кўз ёши юмшатади» дейди...

Қоронғи тушди. Узоқда қоп-қорайиб ярим осмонни тўсиб турган адирнинг устида, уфқда ўтли из қолдириб юлдузлар учади. То адирнинг этагига етгунча Турғуноининг кавуши ишдан чиқди, адирга маҳсичан чиқишга тўғри келди. Йўл адирнинг энг ётиқ еридан тушган бўлса ҳам, Турғуной тиззасини ушлаб зўрға қадам босар-

ди. Масто́н унинг қўлидаги тугунчани олди-да, Турғунойни олдинга ўтказди, чунки унинг ҳар қадамда йиқилишига, йиқилганда то адирнинг этагигача юмалаб кетишига кўзи етар эди. Турғуной охири босган оёғини кўтара олмай тўхтаб, Масто́ннинг елкасига бошини қўйди ва пиқ-пиқ йиғлади.

— Соним толиди... ўлигим шу адирларда қолади...— деди, кейин тиззаси букилди-ю, йиқилди. Бу чарчаган, ҳолдан тойган кишининг эмас, ўлимга таслим бўлган кишининг йиқилиши эди.

— Турғуной,— деди Масто́н,— шу ерда қоладиган бўлсак бўрига ем бўламиз!

Бу ҳақиқат эди. Бу адирлар бундан бир неча километр узоқдаги водий аҳолисига «Чўғи бўри» номи билан машҳур, буни Турғуной ҳам эшитган, аммо ўзининг ўша «Чўғи бўри»да эканини билмас эди, буни эшитгандан сўнг не машаққат билан ўрнидан туриб йўлга тушди. Масто́н уни орқасидан суяб борди. Унинг ҳамма оғирлиги деярли Масто́нга тушар, у фақат қадам босар эди, холос. Масто́н иланг-биланг йўлни қолдириб, мўлжаллаган тепаликка қараб тикка йўл солди.

Ярим йўлга етганда узоқда қоп-қорайиб гавдаланиб турган адир томондан «қууқ» деган товуш эшитилди. Унга яқиндан тахминан шу пастда қолиб бораётган тепаликдан жавоб бўлди, кейин яна қаердандир, узоқдан ҳам шу товуш эшитилди. Бу «Чўғи бўри»нинг тунги «булбуллари» эди. Турғуной биринчи товушни эшитгандан сесканди, сўнгилари эса уни ваҳимага солди.

— Худо урсин агар... бойўғли!— деди титроқли нафас олиб.

Масто́н эса бошқа товушни, узоқдан эшитилар-эшитилмас келиб турган товуш — бўриларнинг улишнини тинглаб борар эди.

— Қулоқ сол,— деди Масто́н секин пичирлаб,— бўри... Агар мана шу чўққига чиқиб олмасак бойўғли сайраса ҳам ўламиз, сайрамаса ҳам. Аввали бу бойўғли эмас, ҳаққуш, қўрқма. Бўридан қўрқиш керак.

Иланг-биланг йўл пастда қолиб кетди. Қоронғида ҳам у ғира-шира оқаришиб кўринар эди. Масто́н тўхтади ва қоматини ростлаб олға қаради. Яна бир неча метр йўл қолган эди. Турғуной шу ерга ўзини ташлаб, ҳаял ўтмай уйқуга кетди...

Масто́н унинг ёнида ўтириб, киприк қоқмай тонг оттирди, уфқ қизара бошлаганда энди пинакка кетган эди, Турғунойнинг қаттиқ йўталидан уйғонди.

— Турсанг-чи, мунча ухлайсан!— деди Турғуной на-
фасини ростлаб,— тур!

Мастон кўзини очиб, яна юмди. Турғуной яна узоқ
йўталди, кейин йиғлади. Мастон уйғонгандан кейин
унинг елкасига бошини қўйиб яна йўталди, яна йиғлади.
Мастон унинг бошини силаб юпатди.

— Йиғлама, Турғуной, йиғлама! Ана кўрдингми,—
деди узоқдаги туман ичида каптарранг бўлиб турган во-
дийни кўрсатиб,— етдик. Бизнинг колхоз... Бизнинг
қишлоқ.

— Оёғим... аъзойи баданим оғрийди...

— Оёғинг... йўлга тушсак ёзилиб кетади. Мен пастга
тушиб қарай-чи, сув бўлса нонушта қиламиз.

Мастон пастга тушиб кетди, сўқмоққа етганида Тур-
ғунойнинг устма-уст қақирган товушини эшитиб қайтди.
Турғуной пастроқ тушган, дашт томонни кўрсатиб, бор
товуши билан қичқирар эди. Мастон юқорироққа чиқиб
дашт томонга қаради. Уфқдан берида ўргимчакдай ўр-
малаб арава келар эди. Мастон «яшасин» деб қичқириб
чапак чалди. Турғуной ҳар қадамда бир дам олиб, юз
йўталиб тушиб келди. Икки йўловчи муқлишдаги тепа-
ликнинг соясида тошнинг устида ўтириб дашт томондан
келаётган аравани кутишар эди. Йўталнинг азоб бе-
ришига қарамасдан Турғунойнинг чеҳраси очиқ, ишта-
ҳа билан нон ер эди. Аммо уни ғам босди: аравада ҳеч
ким бўлмаса, битта аравакешнинг ўзи бўлса гўрга-я,
бўлмаса иш чатоқ...

— Эркаклар бўлса, шўрим қурсин...

— Эркак деса сенинг кўз олдинга... бошқа нарса
келмайди!— деди Мастон аччиғи келиб.

— Бўлмаса-чи?— деди Турғуной этаги билан бурни-
ни артиб.— Бошқа нима... эркак сенга ош қуйиб ичар-
миди? Одам мушук эмаски, йилда бир мартаба мов
бўлса...

Турғуной Мастоннинг кўп гапларига ишонган, кўн-
ган, рози бўлмаганда ҳам ҳеч бўлмаса, индамай қўя
қолган эди, аммо бу тўғрида келишмади. У икки жинс
хусусан биринчи кўришган эркак билан хотин орасида
гапиришгани бошқа ҳеч қандай гап бўлуви мумкин эмас,
деб туриб олди. Мунозара узоқ, то арава етиб келгунча
давом этди. Мастон аравани қаршилагани йўл бўйига
тушди. Аравакеш аравада ўтирган икки кишига қайри-
либ қараб қамчининг сопи билан Мастонни кўрсатди.
Аравадаги икки йигит чўккалаб бўйинини чўзиб қаради...

Энг нишаб ерга келганда аравакаш отдан, у икки йигит аравадан тушиб пиёда юришди.

— От сизларникими?— деди йигитлардан бири дашт томонни кўрсатиб.

Мастон бош иргитди. Улар келиб тўхтагандан сўнг Мастон сўрашгани қўл узатди ва икки оғиз сўз билан воқеани баён қилди. Йигитлар бир-бирларига қарашди.

— Биз ярим кечаси йўлга чиқиб саҳарда ўша ердан ўтдик,— деди йигитлардан бири,— отни бўри еган... ҳайрон бўлдик... Бир ёқда паранжи ётибди. Хўп жон сақлабсизлар-да! Азаматлар!

Нарида тошнинг устида уволгина бўлиб ўтирган Турғуной ўйлар эди: «Мана ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси тугайди, кейин... кейин гап қолмайди...»

Аравадаги бир неча боғ беда устида ўлган отнинг абзаллари ётар эди. Ҳамма аравага чиқди.

Турғуной араванинг кетида, бедалар устида, чўнқайиб, оғзини енги билан қоплаб ўтирар ва эркакларнинг авзойига разм солар эди. Мастонга араванинг олдидан жой беришди. Арава жўнади. У тепаликдан ошиб, гичирлай-гичирлай пастга тушиб кетди. Пастга тушганда йигитлардан бири дастурхон ёзиб йўлга олган озиқларини ўртага қўйди. Яна бири беданинг остидан иккита шишани олиб яхна чой қўйди. Турғуной ёввойи қуёндай ҳар бир сўз, ҳар бир ҳаракатдан ҳуркиб ўтирар ва то Мастон олиб бермагунча қўл узатиб бир нарса олмас эди.

Арава бурилиб икки адир орасига кириши билан «Чўги бўри» кўздан йўқолди. Шу билан унинг ваҳимаси ҳам унутилди. Гап мавзудан мавзуга кўчар эди. Суҳбатда Мастоннинг салмоғи тобора ортмоқда эди. Илгари «синглим» деб турган йигитлар сал ўтмай «опа» дейдиган бўлишди. Мастон ўтган йил уч юз йигирма тўққиз сўм пул, юз эллик олти пуд буғдой олганини айтганда йигитлардан бири қизариб кетди. Хусусан аравакаш «бизнинг Йўлчибой ҳам чакки эмас: саксон пуд буғдой билан бир юз тўқсон сўм пулнинг ҳаммасини ўзи ёлғиз олди» деб пичинг отганда, у йигит терлаб кетиб, ўзини оқлай бошлади.

— Йўқ... биз... бизнинг такбирчи...

— Такбирчи эмас, табелчи,— деди Мастон.

— Ҳа... табелчи... ўзи чатоқ. Мен ҳаммаси бўлиб... прогул қилган бўлсам ҳам... хотин талоқ ўзи ёт унсур...

Арава фижирлаб борар, гап мавзудан мавзуга кўчар,
Турғуной гапга аралашолмай, бедалар ичида бир бoф
бедадай силкиниб борар эди.

1934

КЎР ҚЎЗНИНГ ОЧИЛИШИ

Мулла Умар сизмисиз?
Тўнғиз ўқи ермисиз?

Қўшиқ

Шундай қилиб Аҳмад полвон сўйиладиган бўлди. Пакана, ғунда, вужуди ажалдан дарак бериб турган жаллод келиб унинг елкасидан қаттиқ тортганда, бу уч кунлик азоб ичида ҳолдан тойган Аҳмад полвон, оёқлари чалишиб, чалқанча йиқилди: уч кундан бери ҳатто ҳожат учун ҳам ечилмаган қўллари остида қолди. Полвон ўрнидан турганидан кейин қўлини қимирлатиб кўриб, синмаган ёки лат емаганига севинди, аммо шу оннинг ўзида жаллоднинг оёғи остига бошини қўйиб томоғини пичоқнинг дамига ростлаб бериш учун иккинчи қадамни босишга мажбур эди. Ҳовлининг ўртаси — гулзор орасидаги супада пар ёстиққа ёнбошлаб, оёғини маҳрамига уқалатаётган бир кўзли, бадбуруш қўрбоши яна пишқирди:

— Ҳой, дунёга бир марта келасан, ҳамширангни... Топиб берсанг-чи!..

Ёнида ўтирган аълам унинг сўзини маъқуллаб бошини қимирлатди. Бу ҳовлининг эгаси — бой ҳам юраксиз, эгасининг орқасига ўтибгина ҳурадиган лайчадай, ҳар замон сўзлар ва ҳар бир оғиз сўзида ўзининг пушт-паноҳи бўлган қўрбошига қараб қўяр эди. Қўрбошининг ўнг ёнида ўзини вазир тутиб ўтирган табиб ҳам салмоқлаб, дона-дона қилиб гапириб, Аҳмад полвонга насиҳат қилди...

Аҳмад полвоннинг гуноҳи зўр. У қўрбошининг ўнг қанотини синдирди, унинг вазири Исҳоқ афандини ўлдирди. Балки жароҳатидан қон кета-кета ўзи ҳам ўлар эди, аммо полвон уни илгарироқ ўлдирди, оддий, ўтин ёрадиган болта билан чошиб ташлади.

Олқорда бўлган урушда Исҳоқ афандига ўқ тегди. Қочишда қўрбошининг ўзи уни отига мингаштириб олди. Кечаси шу Аҳмад полвоннинг қишлоғидан ўтиб ке-

таётганда Исҳоқ афанди қўрбошидан ўзининг шу ерда бирон ишончли кишининг уйида қолдирилишини сўради. Уни орқадан қувиб келаётган қизил аскарлар шубҳаланмайдиган камбағал бир одамнинг уйидагина қолдириш мумкин эди. Ушандай киши Аҳмад полвон бўлган эди. Аҳмад полвон уни олиб қолди-ю, қўрбоши қишлоқдан чиқар-чиқмас чопиб ташлади.

— Бегим,— деди Аҳмад полвон орқасига бурилиб,— сиз мени ҳозир нима учун сўйдирмоқчи бўлсангиз, мен ҳам шунинг учун афандингизни ўлдирдим. Энди нима дейман! Охирги умримда бир савоб иш қилиб, сизнингку эмас, худонинг марҳаматига лойиқ бўлсам... Менинг икки кўзим бор. Мен шу икки кўзимдан ажрасам сизнинг... сиз шифо топасиз. Бундан катта савоб бўлмас.

Бу сўзлар қўрбошига масхара бўлиб туюлди. У оғзидан кўпиклар сочди, аммо ҳар қанча гаши келганда ҳам Аҳмад полвонни ўлдиришдан ортиқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди.

— Аччиғингиз келмасин, бегим,— деди қўрбошининг сўкиш аралаш сўзини кесиб, сўнгра табибга мурожаат қилди,— сиз балки менинг тилимга тушунарсиз, мен кўзимни бекка бермоқчиман.

Табиб қўрбошига бир қараб қўйиб, ташвишда қолди. Қўрбоши ҳамон сўкар эди. Табиб уни сўкишдан тўхтатиб нимадир деди. Қўрбоши босилди. Ҳамманинг диққати бу янги табибга, Аҳмад полвонга жалб бўлди.

— Ҳаким,— деди полвон,— бек соғ кўзларини юмсинлар. Сиз қовоқларини бармоғингиз билан босинг...

Қўрбоши кулиб юборди. Унинг амри билан полвон яна илгариги жойига келиб, чатаноғини кериб тикка турди. Шу кулги ичида бек соғ кўзини юмиб табибга тутди. Табиб бармоғи билан босди.

— Нима кўрдингиз?— деди полвон.

— Ҳеч нарса,— деди қўрбоши.

— Ҳаким, қовоқларини босиб-босиб қўйинг... Бегим, кўзингизни унча қаттиқ юманг, пастга қаранг! Пастда юмалоқ, ҳалқага ўхшаган ўт кўрмадингизми?

— Бор, кўрдим.

Табиб дарҳол кўзини юмиб бармоғи билан босди. Ундан кейин супада ўтирганларнинг ҳаммаси, ҳагто аълам ҳам шундай қилди ва ҳаммаёқдан товушлар чиқа бошлади...

— Мен ҳам кўрдим...

— Менда ҳам бор...

— Тўғри,— деди полвон,— бор... чунки иккинчи кўзларинг соғ...

Табиб ўзига маълум бўлган табобатни хаёлидан кечирди, ҳеч бир қарорга келолмагандан кейин, қўрбошига нимадир деди. Унинг юз ва қўл ҳаракатидан «сиздан нима кетди, бир кўрайлик» деган маъно англашилиб турар эди. Табиб муолажанинг натижасидан ҳам кўра унинг сирига қизиқди; шу дамда қўрбоши муолажадан воз кечса, ўзини кўр қилиб бўлса ҳам полвонга ҳатто илтимос қилишга тайёр эди. Полвон битта тухум, иккита хурмо, ярим мисқол седана, беш дона бўтакўз, бир қошиқ асални топиб бир пиёла сув билан мис идишда қайнатишга буюрди. Уй эгаси, кўҳна бисот бой, дам ўтмай ҳаммасини ҳозир қилди. Табиб ҳаммасини бир-бир кўздан кечирди-да, ўйланиб қолди. Аълам ҳар замон полвонга айиқ қараш қилар эди. Полвон бир дона шам топиб қўрбошининг қаршисидаги девор устига ўрнатиб қўйишни сўради.

— Илгари ҳеч кимнинг кўзини очганмисан?— деди табиб дори қайнаётганда.

— Йўқ,— деди полвон қўрбошининг рухсати билан чўкка тушиб.— Устозим очган. Ўзи кўр бўлиб ўн бир кундан кейин ўлган. Устозим ким эканини кейин айтман. У саксон уч ёшда эди.

Билқиллаб қайнаётган дорини биров қошиқ билан шопириб турди. Полвон унга узоқдан синчиклаб қараб ўтини тортишни ва битта сира сув тегмаган тош топишни буюрди. Унинг амри ҳозир қўрбошиникидан ҳам чаққонроқ бажарилар эди.

Биров бир этак тош топиб келди. Полвон тошларни бир-бир кўздан кечириб, ҳаммасини ҳам сув текканга чиқарди, яна бир этак тошни ҳам шундай қилди, учинчи дафъа келтирилган тошлар ичидан лаппак, етти-саккиз қадоқ келадиган бир тошни танлаб олди-да, яхшилаб артишга ва бир томонини йўнишга буюрди. Йигитлардан биттаси тегирмончидай уни чека бошлади. Тош омонининг тиши шаклига кирганда полвон кўриб маъқуллади ва қиёмни шу тошнинг чекилган қисмига суртишни буюрди. Бу ишни табиб қилди, лекин сира полвон айтганича қилолмас эди. Қўрбошининг сабри чидамади. Полвоннинг қўлини ечишни буюрди. Атрофдан милтиқларнинг оғзи полвонга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши устида ярқиради. Полвон қиёмни кўнгилдагидай қилиб суртиб ёнига қўйди-да:

— Энди ярим пиёла қон, одам қони керак...— деди.—

— Икки кўздан ажрайдиган одам ярим пиёла қон ҳам берса нима қипти? Бегим, амр қилинг бир бармоғимни узсин...

Табиб қўрбошига қаради. Аъламнинг эси чиқиб кетди. Бой қўрбошининг пинжига кириб уни туртар эди. Жаллоднинг қиличи ростланди. Полвон чинчалоғини тўнғак устига қўйиб кўзини юмди. Қилич «шип» этиб тушиб, тўнғакка қадалди. Чинчалоқдан узилиб тушган бир бўғим ерда сакрар эди. Полвоннинг пешонаси ялтиради. Пиёла ярим бўлгандан кейин табиб дарҳол дори сеппиб қонни тўхтатди. Орадан ярим соат ўтгандан кейин полвон секин кўзини очиб пиёладаги қонни дорининг устига сепди, бекнинг олдига бир сиқим сомон тутатиб қўйишни сўради, деворнинг устидаги шамни ёқтирди. Шам алангаси ҳар томондан эсиб турган шабадада тебранар, қўрбошининг олдига солинган тутун кўм-кўк бўлиб буралиб-буралиб осмонга кўтарилар эди. Полвон ўрнидан туриши билан яна милтиқларнинг оғзи унга тўғриланди. Жаллоднинг қиличи унинг боши узра ярқиради.

— Бегим,— деди полвон қўрбоши рухсати билан супага яқинроқ бориб ва дори суртилган тошни супанинг лабига қўйди.— Қилган гуноҳим учун бир бармоғимни бердим, яна икки кўзимни бермоқчиман. Энди бир сўроғим бор...

— Қонимдан кеч демоқчимисан?

— Йўқ, бегим, икки кўздан ажралган камбағалнинг орзуси ундоқ бўлмайди... Аксинча, мени ўлдириш ниятингиздан қайтмасангиз дейман. Кўзингиз очилиб мен икки кўздан ажралганимдан кейин ўлдирмайсиз деб қўрқаман.

— Улдираман!

— Ишонмайман...

— Йўқ, ишон!..

— Йўқ, яхшилигим ёмонлигимни босиб кетар. У вақтда...

— Хайр, нима дейсан?

— Сизни шу қасддан қайтмайдиган қилишга ижозат беринг. Мен сизнинг ғашингизга тегаман. Шундай тегаманки, икки кўзимни бериб, яна умрингизга юз йил умр қўшганимда ҳам мени ўлдирасиз. Гап билан ғашингизга тегаман... Гапиришга ижозат беринг.

— Гап билан?

— Гап билан...

Табиб муолажанинг натижасини энтикиб кутар

ва қўрбошини полвоннинг ҳар бир шартига унашга ундар эди. Қўрбоши рози бўлди. Полвон қўрбошига орқасини ўгириб, йигитларга — милтиқ ўқталиб турганларга қаради.

— Йигитлар, бу одам ўзининг душманига бир бармоғи билан икки кўзини бераётпти, деб ҳайрон бўлманглар. Сизлар аввал ўзларингга ўзларинг ҳайрон бўлинглар, сабабки, сизлар унга ўзларингни, ака-ука, ота-болаларингни бериб юрибсизлар, ўзларингга ўзларинг ўқ отасизлар. Агар менинг бу ишимни жиннилик десаларинг, у вақтда ҳаммамиз ҳам бир жинни эканмиз. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун шу ишни қилаётганимни биламан, аммо сизлар билмайсизлар. Икки оғиз ҳақиқатни сизларга етказиш учун гўштимни танимдан ранда билан шилиб ташланса, суякларимни минг бир чиғириқдан ўтказилса ҳам менинг орқамда қолганлар севинади. Мен бирпасдан кейин ўламан, шунни билиб ўлсам дейман: нима қилиб юрибсизлар? Ким учун милтиқ кўтариб, тоғу тош кезиб юрибсизлар? Ким учун ўз ёр-биродарларингни қон қақшатасизлар? Қачондан бери сизлар босмачи бўлдиларинг, оочларингни соғинмадиларингми?

Қўрбошининг орқасида пусиб ўтирган бой бетоқат бўлди. Аълам қўлини пахса қилиб қўрбошига нимадир деди.

Қўрбоши қаттиқ жеркиб полвонни гапдан тўхтатмоқчи бўлди. Аммо полвон давом этди:

— Босмачилик йўқолса бойлар мол-мулкидан жудо бўлишдан қўрқади, сизлар нимадан қўрқасизлар?..

Жаллод бир зарб билан полвонни гапдан тўхтатди. Қўрбоши ўрнидан туриб уни икки қамчи урди ва ҳеч қачон ишлатмаган сўзларини айтиб сўқди.

— Бегим,— деди полвон,— ўзингиз ижозат бердингиз-ку...

— Дорисидан кечдим!— деди қўрбоши пишқириб.— Олиб чиқ...

Табиб қўймади. Полвон муолажасини бошлади: бекни буруқсиб турган тутун устига энгаштирди-да, дорини табибнинг қўлига берди.

— Тошни кўндаланг ушлаб, мен айтганда бир мартаба чайқаб, бекнинг кўзларига яқинлаштиринг!

Қўрбоши тутун устига энгашганда бой орқада туриб меҳрибончилик қилди:

— Ё амиралмуслимин, тағин, кўзингизга зарар етказмасин...

— Кўрмайдиган кўзга қандай зарар етади?— деди полвон,— агар соғ кўздан қўрқсаларинг боғлаб қўйинглар.

Табиб ҳам шуни маъқул кўрди. Қўрбоши дўпписини олиб, кўзини шоҳи қийиғи билан боғлади. Табиб тошни полвон айтгандай «кўндаланг» ушлади, лекин «чайқаш»ига тушунолмади. Табиб қандай ҳаракат қилса полвонга ёқмас эди. Қўрбоши аччиқ тутун устига энгашиб тура бериб димоғи тарс ёрилиб кетаёзди ва димиққан товуш билан қичқирди:

— Ўзига беринг. Ҳаким, ўзига беринг!..

Ҳамма полвоннинг кўзига тикилиб, унинг қандай кўр бўла бошлашини кузатмоқда эди, полвон ҳам кўзини боғлаб олгандан сўнг одамларнинг диққати девор устида ёниб турган шамга жалб бўлди, чунки бу даволашда унинг очиқ иштироки йўқ, аммо полвон унга кўпроқ аҳамият бериб, ўчиб қолувидан жуда қўрқар эди.

— Шамга қараб туринг, ҳаким,— деди полвон,— ўчиб қолмасин, ўчса менга айтинг...

Полвон қўрбошининг қаршисига энгашди ва тошни табибнинг қўлидан олиб бекнинг кўзи остида, қуюқ тутун ичида нари-бери ўтказа бошлади. Унинг шабадасига яна авж олди, буруқсади. Полвон билан қўрбоши аранг кўринар эди.

Тебраниб ёнаётган шам зўр мўъжизадай ҳамманинг диққатини жалб қилган эди. Полвон қаттиқ товуш билан «шам!» деди ва шу билан бирга нари-бери бориб келиб турган тош учланган қирраси билан бекнинг бошига тушиб, ярмигача ўйиб кириб кетди. Қўрбошининг ўнг ёғида ўтирган ўнбоши тўппончадан уч мартаба ўқ узиб полвонни йиқитди. Ўнбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қўндоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди. Шундан сўнг ўзаро отишув бошланиб кетди. Отишув шомгача давом этиб, азамат бир ёнғин бошланиши билан тинди. Бойнинг ҳовлиси устидан қуюқ, қизғиш тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади.

1934

МАЙИЗ ЕМАГАН ХОТИН

— Аёл киши эркакка қўл бериб сўрашдими — бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув томоғига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади -- шу оғиз чайқашдан баҳра

олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли — хўп йўл. Ун бир яшарида паранжи ёпинмагай. қиздан қўлни ювиб қўлтиққа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардаси-да!

Мулла Норқўзи ҳар кун бозордан қайтиб самоварга чиқади ва кўнгли тортган одамларни атрофига тўплаб, ярим кечагача шариатдан юз ўгирган хотинлар тўғрисида шундай вайсаб ўтиради, баъзан панжасини ёзиб, ўзи билган онлаларни санаб чиқади:

— Сотиболдининг хотини дорихонада ишлайди, ҳар кун мингта одам билан жавоб-муомала қилади: ахир, биттаси бўлмаса биттаси кўз қисади-да! Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади, иши эрта тугаган кун ҳам ярим кечагача юрса, айшини қилса эри билиб ўтириптими? Иззатилланинг синглиси бўлса артист — халойиққа қараб муқом қилади. Норбўтанинг қизи докторликка ўқийди, мингта ошнаси бор десангчи! Эркакларнинг ичида юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйга етиб қолган қизларни мактабга юборган оталарга ҳайронман... Шулар хотинининг ёки қизининг ўйнашлик қилиб тургани устига кирса-чи, қуръон урсин агар, «бенават» деб чиқиб кетади... Пухта гап шу!

Очиқ хотин-қизларнинг ҳар бир ҳаракатидан мулла Норқўзи бузуқликка далолат қиладиган талай белгилар топади. «Етти қават парда ичида» ўтирадиган ўз хотини эса булар қаршисида кўзига фаришта бўлиб кўринади: намоз ўқийди, тўпигидан юқорисини овраг ҳисоблаб, жиякли иштон кияди...

Бир кун кечқурун мулла Норқўзи ҳовлида чўт уриб ўтирар, хотини эса намозшом гулларга сув қуяр эди. Шу онда ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин чарс беданадай патиллаб, қочмоқчи бўлганида юзини карнайгулнинг поясига уриб олди. Юзи бутоққа ёмон тегди. Кўнгли озди.

— Ахир, мунча!— деди мулла Норқўзи.— Самолёт паст кўрингани билан ундаги кишига сен жуда кўринганигда чумолича кўринасан.

— Чумолича кўринсам ҳам кўринар эканман-ку ишқилиб!— деди хотин йиғламсираб.

Мулла Норқўзи ҳазил билан унинг аламини босмоқчи бўлди:

— Э, ҳали мен сени очаман деб юрибман-ку!

Хотин унинг юзига хўмрайиб қаради-да, кейин, зар-

да қилиб, уйга кириб кетди ва қоронғи уйнинг аллақайси бурчагидан унинг товуши эшитилди:

— Ҳар кимнинг гўри бошқа... Зериккан бўлсангиз, у дунё-бу дунё юзимни қора қилмасдан, жавобимни бера қолинг...

У бир ҳафта бўйи қовоғини очмади, уч кеча ўрнини бошқа солиб ётди. Мулла Норқўзи ўша гапни ҳазиллашиб айтганини арз қилиш учун олдидан келса тишлар, кетидан келса тепар эди, бир кечаси гапни хотинининг диёнатли, покдомонлигидан бошлаган эди, хотин анча юмшади.

— Ҳазилингиз қурсин!— деди чироқни пастлатаётиб.— Кишининг имонини қочиради. Очилиш у ёқда турсин, очиқ хотинларнинг юзини ҳам кўрмайман, деб онт ичганман. Бир куни беш-олтита очиқ хотин орасига кириб қолиб, не вақтгача кўнглим ғаш, таъбим кир бўлиб юрдим. Тушимда раҳматлик дадамни кўрдим, мен билан гаплашмадилар. Гапни кўринг-а, айтгани кишининг юзи чидамайди: бегона эркакнинг қўли оқ сочни қорайтирар эмиш. Тавба қилдим...

— У нима дегани экан?

— Оббо, мунча суюлдингиз? Шунақа гапларга сизнинг ҳам суюгингиз йўқ. Нар иётинг! Бегона эркак, кишининг қизлигини эсига солади дейди-да!

— Шундақа гапларни очиқ гапиришадими-а?

— Бо, худо, паранжини ташлаб кўчада юришга юзи чидагандан кейин уяти борми! Қуриб кетгурлар, бирам шармандаки... Тавба қилдим. Баданингда наминг борида беш-олтита эркакни кўрмасанг, умр бўладими бу умр, дейди-я! Тагин ҳам зилзила бўлиб ҳаммани ер ютмас экан-да! Тавба қилдим-ей...

Мулла Норқўзи эртасига самоварга чиққанида янз панжасини ёзиб ўзи билган очиқ аёлларни санаб чиқди ва хотини айтган айбларни буларнинг ҳар қайсисига тақди, жиндай ўзидан ҳам қўшди.

— Ахир, биттаси оппоқ сочи билан менга тегишди-да! Сочинг оқарса ҳам тиниб ўлмас экансан-да, десам, сочим оқ бўлса ҳам кўнглим қора, дейди.

Шунда ўтирганлардан бири, интиҳосиз гапдан зерикди шекилли, қаттиқ эснаб, деди:

— Мен сизга айтсам, мулла Норқўзи, гап паранжида эмас. Николай замонида исловотдаги хотинлар бошланг эмас эди-ку! Энди сиз ҳар нарса дейсизу, бунчалик эмас, кўзингизга шундай кўринади. Мана, мен сизга айтиб берай: умримда хотин-халажга суюқлик қилган одам эмас

эдим, баҳорда қишлоққа кетаётиб йўлда бир хотинга ҳамроҳ бўлдим. Ит олиб кетаётган экан. Ҳали сиздай, менинг ҳам кўзимга бу хотин жуда тайёрга ўхшаб кўринди. Ҳазиллашдим, суюқлик қилдим. Индамаганидан кейин бир шама қилиб кўрай-чи, дедим. Итнинг оғзига чарм тўр тутиб қўйган экан, «жонидан, нега итингизнинг оғзини боғлаб қўйибсиз, кўчадан ўзи топиб егани яхши эмасми?» десам, «бунинг ҳам оғзи сизнинг оғзингиздай шалақ, эҳтиёт яхши-да» дейди. Терлаб кетдим. Орқамга қарамай бир қочдам... Шариат хотинни қаттиқ тутиш керак дейди-ю, аммо хотинни қанча қаттиқ тутсангиз, шунча ғафлатда қолишингизни пойлайди.

Мулла Норқўзи бу одамнинг оддий ҳақиқатни англамаслигидан койиди:

— Беҳуда гап! Мана менинг хотиним, нима эканини ўзим биламан. Паранжисини ташлаб иккч кун кўчада юрсин-чи!

У одамнинг зардаси қайнаб кетди:

— Нега кўчада юради? Кўчада паранжилик юрса ҳам айнийди-да! Тўғрисини айтайми? Паранжилик хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади. Сабаб денг! Агар сиз юзига кулиб қарамасангиз, деворга шоти қўйиб кўчага мўралайди: кўйлаклик олиб бермасангиз, том орқасидан кўйлаклик узатадиган чиқиб қолади. Очилган хотин-чи, кўйлак олиб бермасангиз ўзи ишлаб, ўзи олади.

Эҳтимол шундайдир, аммо мулла Норқўзининг хотини покдомон. Агар мулла Норқўзи ўн йил юзига кулиб қарамаса, қопдан кўйлак, бўйрадан лозим кийишга мажбур қилса ҳам, пинагини бузмайди. Ҳар қандай хотин билан ҳам иноқ бўлавермаганининг ўзи ўта диёнатли, покдомон эканининг нишонасидир. Унинг биттаю битта ўртоғи бор. Бу хотин тўғрисида мулла Норқўзи шундай фикрда: агар фаришта илгари ўтган бўлса — шунинг опаси, энди туғилса — шунинг боласи бўлади, агар ҳозир ер юзиде бўлса — шу хотиннинг ўзи. Шунча келади, ҳафталаб, ўн кунлаб туриб қолади, наинки шу чоққача мулла Норқўзига товушини эшиттирмаса! Шариатни маҳкам ушлаган хотин шаҳарда иккита бўлса, бири — мулла Норқўзининг хотини, иккинчиси — шу! Намоз ўқийди, одатдаги рўзадан ташқари ашир ойида рўза тутади, заводдан чиққан нонни, ҳозирги кушхоналарда сўйилган молнинг гўштини емайди. У келиб турганда мулла Норқўзи ташқарида — меҳмонхонада ётиб юради ва уйини аллақандай нурдан мунаввар бўлгандек сезади. Шунинг учун бошқа меҳмонлардай сира унинг «иззати

уч кун» бўлмайди, неча кун турса ҳам, товуқ гўштини қуймоққа ўраб, қаймоққа ботириб ейди. Узоқ туриб қолган вақтларида хотини:

— Қуриб кетсин, кета қолмайди ҳам. Лабларим қуруқшаб кетди. Садқан эркаклик кетинг, хилватга тортиб ўпишни ҳам билмайсиз!— деб чиқса, мулла Норқўзи уришиб беради.

— Ўзингга муносиб гапни гапир! Енгил бўлма! Меҳмон — атойти худо.

Мулла Норқўзи сафарга кетадиган бўлиб қолди, кетишидан бир кун илгари хотинига айтиб, ўша фариштанни олдирди ва ўрта эшик олдига бориб қиёматлик синглизидан илтимос қилди:

— Синглим, мен ўн кунда қайтиб келаман, келгунимча ўртоғингиз билан бирга бўлинг. Мана, ўзингиз кўрган жой, бемалол айшларингизни қилинглар. Хўпми, синглим?

— Хўп, деяптилар,— деди мулла Норқўзининг хотини,— бу кишининг ҳам, менга ўхшаб, бошқа гапирishaдиган ўртоқларни йўқ.

Хотини кечқурун меҳмонхонага овқат олиб чиққанида мулла Норқўзидан ўпкалади:

— Уятга ҳам ўлдирасиз кишини!— деди йингламсираб,— ўртоғим ҳар келганида менга бир нарса олиб келади. Мана бу сафар бир жўра шоҳи олиб келибди. Шу чоққача битта дастрўмол ҳам беролганим йўқ. Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман, келишингизда шу бечорага бир нарса олиб келсангиз-чи сиз ҳам одам бўлиб!

— Э, девона, ўзи нарсага муҳтож бўлса, сенга нарса олиб келармиди! Ҳарна бўлса худонинг бергани, олиб қўя бер, яхши гапингни аяма!

— Ҳеч бўлмаса битта паранжи олиб келинг, савоб бўлади. Хотин кишига паранжи олиб бериш масжид солишдан ҳам савоб эмиш. Паранжиси эски, ҳар келганида бировникини ёпиниб келади.

— Хайр, майли. Аммо мен келгунча сени ёлғиз ташлаб кетмасин. Қўни-қўшниллар билан кирди-чиқди қилманглар.

Хотинининг чеҳраси очилиб кетди-да, бурилиб кетар экан, қизларга хос шўхлик билан айланиб, деди:

— Бир нарсангизни бузиб қўйдим, айтсам уришмай-сизми? Олиб келган суратингиздаги одамлар худди кишининг афтига қараб турганга ўхшайди, игна билан ҳаммасининг кўзини ўйиб қўйдим.

Мулла Норқўзининг аччиғи келди, чунки бу «Маккан

мукаррамани» бир сартарош ўртоғидан минг илтимос билан олган эди.

— Ахир, ундаги одамлар ҳаммаси ҳожи-ку!

— Ҳа, ўла қолсин, ҳожи одам эмасми?

Хотин кириб кетди. Мулла Норқўзи овқатини еб, чойга умидвор бўлиб ўтирганида, кўча эшигидан ёшгина бир хотин кириб келди, чиммати қўлида, важоҳатидан уйига ўғри кирган, ёрдамга киши чақиргани келган одамга ўхшар эди. Мулла Норқўзига бир қаради-да, тўғри ичкарига йўналди. Эркакни кўра туриб юзини беркитмаганига мулла Норқўзининг гаши келди ва шундай беибо хотиннинг ичкарига — фаршталар олдига киришини хоҳламади.

— Ҳай, ҳай! Хўш, кимга ишингиз бор?

Хотин ўрта эшикдан кириб кетди. Мулла Норқўзи дарғазаб бўлиб ўрнидан турди ва эшик олдига бориб бортовуши билан бақирди.

— Ҳай хотин, дейман, қандоқ беҳаёсан! Жинними ўзи бу...

Шу онда ичкаридан ўз хотинининг товуши эшитилди:

— Э, қандақа хотин бу, бировнинг уйига бостириб киради!..

Нимадир гурсиллаб ерга тушди, нимадир синди. Уйнинг эшиги шарақлаб очилди. Бир лаҳза жимликдан сўнг ҳалиги бегона хотиннинг бақирган товуши эшитилди:

— Худо кўтарсин сен мегажинни! Иккита болам бор! Бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди!!

Яна нимадир синди.

— Ҳай, нима гап?!— деди мулла Норқўзи бўсағада туриб.— Синглим, сиз ўзингизни бир четга олинг! Нима дейди бу манжалақи.

Бегона хотин айвонга чиқиб дод устига дод солди. Бирпасда том, девор устлари, ички-ташқи ҳовлининг юзи одамга тўлди. Мулла Норқўзи айвоннинг пастидан келиб у хотиннинг этагидан тортган эди, хотин жон-жаҳди билан бир тепиб оғзи-бурнини қоп-қора қон қилди, бунга ҳам қаноат қилмай, унинг устига ўзини ташлади.

— Войдод, ҳалойиқ, бу қандай эркакки, хотинини бировга қўшиб қўйиб, ўзи эшик пойлаб ётади! Войдод хотинингга қўшгани бўйдоқ йигит қуриб кетганмиди! Иккита болам бор...

Одамлар ажратмаганда бу хотин мулла Норқўзини гажиб ташлар эди. Мулла Норқўзи, оғзини ушлаганича четланди. Хотини эшик ёнида деворга суянганича турар, ранги мурдадай, ўзи қалтирар эди. Бегона хотин ҳуши-

дан кетиб йиқилди. Икки киши — аёллар кириб, у фариштани уйдан олиб чиқишди. У атлас кўйлак, лозим кийган, бош яланг, оёқ яланг, ёшгина чиройли бир йигит эди. Ҳамма жим қолди. Бу сукунатни етмиш ёшлардаги бир чол бузди. У, мулла Норқўзига қўлини пахса қилиб деди:

— Садқаи одам кетинг-э, айб эмасми?! Хотин қилиш қўлингиздан келмаса талоқ қилинг! Қўйинг-э, кўчиб кетинг маҳалладан, ё биз кўчиб кетамиз!..

Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб мулла Норқўзига ўқталди.

— Ҳу ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан! Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсану, ўзинг нотўғри иш қиласан...

Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди. Яна жимлик ҳукм сурди. Бу сукунат оғир тегирмон тоши бўлиб мулла Норқўзини янчиб юборди. У девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!..

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

— Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган!

1935

ТОМОШАБОҒ

УТМИШДАН

Эй бус-бутун аёлати вайрон ўлон ватан,
Ҳар гўшаси замонада зиндон ўлон ватан.

«Рамузот»

Қадақчи Ҳамроқулнинг тоби қочди. Ким билади, кеча кечқурунги худойи ош ёқмадим, ё эрталаб чойнак қадақлатиб кетган кишининг носидида бир гап бор эканми... Аммо кеча эрталаб ҳам ланжлиги бор эди шекилли, бўлмаса ҳеч жаҳонда чойдан ҳам маккажўхори ҳиди келадими!

Унинг аъзойи бадани қақшаб, камонча тутгани мадори қолмади. Яна битта қадақ билан битадиган ликопча чала қолди. Ҳамроқул наридан-бери дов-дастгоҳини йиғиштириб жўнади. Унинг иситмаси кучли, боши оғрир эди, ташлаган қадами хоҳлаган ерига тушмасди. У нимани ўйласа, бу ўйнинг охири хаёлга айланар эди: ис-

сиқ-иссиқ чой ичиб, ўраниб ётган кўрпласи ҳавога кўтарилиб кетади, дам солдиргани маҳалла имомини чақиртирса, эшикдан лапанглаб тобут кириб келади. Ҳамроқул қўрқди, тезроқ уйига етиб олгани жадаллади.

Кўчанинг нариги юзидан уни кимдир чақирди. Ҳамроқул чақирган кишига қарайман деб гандираклаб кетди.

Чақирган киши томошабоғ «Романска»нинг қоровули Уста кулол эди. Унинг асли оти Стокгулов, Ҳамроқул, айтишга тили келишмай, Уста кулол қўйиб олган.

Юзини кексаликдан кўра кўпроқ кўргиликлар ғижимлаб ташлаган бу чол билан у ўтган йил баҳорда, гул қўядиган вазасини қадақлаб берганида танишган эди. Бу ваза унинг ўлиб кетган ўғлидан ёдгор қолган экан. Уғли Лена деган жойдаги олтин конида ишлаб, бир вадан кўп кишилар қаторида отилган экан. Бунинг сабабини Ҳамроқул ўша вақтда ҳам, ундан кейин ҳам билолмади, чунки Уста кулол бу тўғрида гапирса, гапдан кўра кўпроқ сўкинар; титрар эди. Уғли ўлгандан кейин чол кампири билан бу ёққа келган экан.

Уста кулол Ҳамроқулнинг аҳволини кўриб, дарров боқса олиб кирди ва қайрағоч остидаги чўян оёқли зангор эшакка ўтқизиб, сув келтирди. Ҳамроқул сувни ичиб бир оз ўзига келгандай бўлди, аммо қайрағочдаги чумчуқларнинг чиғирлаши негадир кўнглини оздирди. У қулоқларига бармоғини тикиб, кўзини юмди, бир оз нафасини ростлагандан сўнг, худди кўнглини безовта қиладиган бирон нарсани кўришдан қўрққандай, кўзини секин очди.

Кўзини очди-ю қараса... Уста кулол худди ўғлининг ўлими тўғрисида гапираётгандай сўкинар, титрар эди. Ешгина, хотинчалиш бир офицер резинкадай қапчиб чолнинг кўкрагига тепди. Чол йиқилди. Ушандай тепки ҳали эс-ҳушини ўнглаб ололмаган Ҳамроқулнинг ҳам кўкрагига тушди. У эшакдан ағдарилди, аммо дарров турди, бўйнига мушт тушди — мункиб кетди.

Чуррр...

— Миршаб!

Қаердандир Уста кулолнинг кампири пайдо бўлиб, офицернинг оёғига йиқилди. Икки миршаб Уста кулол билан Ҳамроқулни боғдан олиб чиқди ва бутхонанинг нариги томонидаги миршабхонага томон олиб кетди. Кампир додлаганича эргашиб борди.

Оломон тўпланди.

— Йиғлама! — деди Уста кулол миршабхонанинг эши-

ги олдида кампирига қараб:— Мен бир турмадан иккинчи турмага ўтаётиман, нега йиғлайсан!

Миршабхона эшиги очилиб икки ошнани ютди. Бутхона қўнғироғи кечки ибодатга чақириб, оғир ва узун даранглади. Бу товуш ҳали кун ботмасдан мудраб ётган шаҳар устида тўлқинланиб узоқларга кетди. Тўпланган халойиқ нима гап бўлганини бир ҳафтадан кейин «Туркистон ўлкаси» газетасини ўқиб билди:

«...Ўтган 23 сентябрда мазкур шаҳарда русия даҳасидаги Романовский боғида ҳам шу қабила беадаблик содир бўлган. Чунончи, сартиялардан бири ўзларига соҳиблик қилиб турган русия тўраларининг истироҳатгоҳларига кирган, яъни ниҳоятда беадаблик қилган...»

1935

МИРЗО

Мезбон узоқ йўлдан келган меҳмонни очиқ чеҳра билан қарши олмаса, бир пиёла чойини дариг тутса, бирон ҳаракати ёки сўздаги оҳанги билан «нега келдинг, йўқлаб турган эдимми?» деган маънони билдирса, меҳмоннинг қай ҳолатда қолишини тасаввур қила оласизми? Агар меҳмон мезбон оиласида бирон жанжал бўлаётгани устидан чиқса, бундан ҳам ёмон, ўнғайсиз ҳолатда қолади. Мезбон унинг учун жонини фидо қилса ҳам, ўша жанжалнинг натижаси бўладиган бир неча минутлик жимлик ёки асабий юзда акс этган сохта тибассум ҳаммасини ювиб кетади.

Боқи мирзо бир неча йилдан бери кўришмаган қариндошиникига узоқ йўлдан меҳмонга келиб жанжал устидан чиқди. Кечки пайт эди. У букчайиб, мирзолик касбининг сердаромад кунларидан хотира қолган кумуш нақшли ҳассасини дўқиллатиб эшикдан кирганида мезбонлар (ака-ука) енгил кийимда баланд айвоннинг баҳаво ерига қўйилган столнинг икки ёғида хомуш ўтиришар эди. Столнинг устида доналари сочилган шахмат тахтаси, бир четда патефон. Мирзо ариқ бўйига келганда ҳам уни ҳеч ким кўрмади. Айвоннинг бир четида качалкада ўтирган ёшгина жувон ирғиб ўрнидан турди-да, патефоннинг олдига келиб, унинг мембрамини кўрди.

— Зардангизни патефонга қиласизми, қаранг, мембрамини ёрдингиз!— деди ва патефонни кўтараётиб мирзога кўзи тушди.

— Ассаломалайкум,— деди мирзо.

Мезсонлар дилсиёҳлик кайфиятини яширишга уришиди, аммо ётар маҳалигача бу бир неча мартаба юзага чиқди ва оқибат, меҳмоннинг кўнглига бўлак гаплар келмасин учун, икки орада ўтган гапни айтишга мажбур бўлишди. Кейиндан маълум бўлдики, бу, Боқи мирзонинг бу ерга келишдан кузатган муддаосига дахлдор жанжал экан.

Боқи мирзо шу ном билан ўз шаҳарида маълум киши эди. У Николай замонасида ширкатларда, фермаларда мирзолик қилиб, ўз хизматини манзур қилган эди. Революцияга яқин бир ҳиссадор ширкатга оз сармоя билан бўлса ҳам шерик бўлди ва бир-икки йил қаттиқчиликни устига олиб мустақил бир иш бошлашга ният қилганида революция ниятига етказмади, шунинг учун революциядан койиди ва ўзини четга тортиб, қолган уч-тўрт кунлик умрини қандай қилиб ҳам бўлса ўтказиш кўйига тушди: ҳар кимларга турли аризалар, дуойи саломлар ёзиб беришни касб қилиб олди. Аммо уч-тўрт кунлик умрда бир сабаби тирикчилик деб бошлаган бу иш унга бойлик ваъда қила бошлади. Янги ҳукуматга арз-доди кўп бўлган халойиқ унинг уйдан узилмас, у бир кунлик даромадини ўн кун ер эди. Номи ўчиб кетган Боқи мирзо кўп вақт ўтмай «Инобатли мирзо» номи билан бош кўтарди. Инобатли мирзо деса шаҳарнинг тўрт даҳаси билар эди, чунки, у ёзган аризаларнинг кўпчилиги «маҳкамалар қошида инобатга ўтар», шунинг учун ҳали бу маҳкамаларнинг сирига тушуниб етмаган бир маҳсидўз ҳамма сирни ариза ёзиш тартибида гумон қилиб, унга «Инобатли мирзо» ном қўйган эди.

Вақти келиб бу одамга нима учун «инобатли» сифати берилгани кишиларнинг эсидан чиқиб кетди. Мирзо аризалар ва ўқишга кетган фарзандларга дуойи саломлар ёзиш билан кун ўтказа берди. Аммо замон ўтган сайин унинг хизматиغا муҳтож кишилар ва шу билан бирга даромад ҳам камая берди. Оқибат шу даражага етдики, мирзо шаҳар почтахоналарининг бирига муттасил қатнашга ва ҳар кимнинг қўлига қараб, адрес ёзиб бериш ва бланка тўлдиришга ўз хизматини тақдим қилишга мажбур бўлди. Бироқ бу касбдан путур кетди: мирзо илгари бир кунлик даромадини ўн кун еса, энди ўн кунлик даромади бир кунга ҳам етмас эди. Эндиликда ҳеч оила йўқки, унда бир ёки бир неча саводли одам бўлмасин. Мана шунинг учун мирзо, кунларнинг бирида, кампири билан маслаҳат қилиб, бошқа кун ўтади-

ганроқ шаҳарга кўчиш режасини тузди ва бу ерга шу режа юзасидан шаҳардаги шароитни ўрганиш учун келган эди.

Эртаси ҳордиқ кунни эди. Эрталаб чойдан сўнг меҳмоннинг олдида мунозара яна янгиланди. Булардан бири Самарқанд таълим-тарбия академиясидаги бир илмий ходимнинг тез савод чиқариш тўғрисидаги тажрибасини қувватлар, иккинчиси Тошкентдаги таълим-тарбия илмий-текшириш институтининг методи тўғрисида сўзлаб, унга сўз бермас эди. Тортишиш узоқ давом этди.

— Бола албатта бундан мустасно,— дер эди бири,— лскин катта одамни ўн беш кунда саводли қиламан...

— Сен ўн беш кунда саводини чиқарсанг, мен ўн кунда чиқараман.

— Хўп, икки одам топ, кўрамиз!

— Сен топ!

Саводсиз одам топиш можароси аввалги можародан ҳам ортиб тушди. Инобатли мирзонинг зардаси қайнаб кетди:

— Хайр, мана мен топай, қўйинглар,— деди Мирзо, кечқурун самоварга чиқди, иккита чойнак чой ичди. Самоварчи учинчи чойнак чойни келтириб қўйганида, мирзо секин ундан «саводлимисан?» деб сўраган эди, самоварчи заҳарханда қилиб «сизни уч йил ўқитишга қудратим етди» деди.

Бундан бир йил бурун шу қизил чойхонанинг деворий газетасида «Сўнгги саводсиз» сарлавҳаси билан бир мақола босилган ва бунда шу маҳалладаги сўнгги бир саводсизни чандилган, калака қилинган, шундан бери «саводингиз борми?» деган сўроқ бу маҳаллада «ақлингиз расоми?» дегандай ҳақорат бўлиб тушадиган бўлиб қолган эди. Мирзо самоварчининг гаши келганига тушунолмамай қайтиб кетди. Мирзо саводсиз одам қидириб уч-тўрт кун ичидаёқ бу шаҳардаги шароитни била қолди: «Чакки келган эканман, бекор чиқимдор бўлдим», деди. Унинг мўлжалли келар ҳордиқ эртаси қайтиш эди.

У, ҳордиқ оқшоми ҳаммомга тушди-ю, ходимгарлардан бирига ҳалиги сўроғини берди. Ходимгар ҳаммомда берилган бу саволга ажабланди-ю, жўрттага: «Ғирт омиман», деди. Мирзо севиниб унинг биронта ўзига ўхшаган улфати билан эртага бориб бир пиёла чой ичиб қайтишини илтимос қилди, адрес берди.

Эртаси кунига мезбонлар бир талай меҳмон чақиришган эди. Икки ходимгар меҳмондорчилик устидан чиқди. Мезбонлардан бири меҳмонларга воқеани баён қилди.

Воқеадан хабардор бўлган ходимгарлар типирчилаб қолишди. Меҳмонлардан бири ёш болаларни тўплаб шеър ўқиб бераётган бир жувонга таъна қилди:

— Мусобақада кўз бўйаш билан ютган экансиз-да, Тўтихон!..

Жувон югуриб келди.

— Нега? Нима қипти?

— Мана, икки саводсиз.. Маҳалламда саккиз яшардан қирқ беш яшаргача ҳаммаси саводли, деган эдингиз-ку!

Жувон ходимгарларга қаради ва сўради:

— Шу маҳаллаликмисизлар, ё бошқа маҳалладан келдингларми?

— Йўқ, шу маҳаллаликмиз.

— Саводсизмисизлар?

— Гирт омимиз, опа.

Жувон қизарди.

Жувоннинг эри иккала ходимгарнинг ўртасида ўтирар эди. У, ходимгарларнинг саводсиз эканига ишонмади-да, синаб кўрмоқчи бўлди, бир тахта қоғоз сўраб олиб қизил қалам билан йирик-йирик қилиб ёзди:

«Қосимжон, ҳаммомга тушганимда бутун кийимларимни ўғирлаган шу иккови».

У хатни ёзиб бўлиб энди Қосимжонга узатмоқчи бўлганида, иккала ходимгар барабар унинг қўлига тармашди.

— Нима деятибсиз?!— деди бири кўзи олайиб.

— Оғзингизга қараб гапиринг!— деди иккинчиси, ундан ҳам баттар дарғазаб бўлиб,— сиз айтган одам биз эмас...

Бу орада нима сир ўтганидан беҳабар бўлган меҳмонлар ҳайрон эди. Жувоннинг эри хатни баланд овоз билан ҳаммага ўқиб бергандан кейин қийқириқ кулги бўлиб кетди.

Инобатли мирзо гангиб қолди.

— Олиб келган одамларингиз саводли чиқиб қолди-ку,— деди мезбонлардан бири мирзонинг елкасига шаппалаб.

Мирзонинг кўзлари олайиб, ходимгарларга қаради.

— Нега одамни лақиллатасизлар!..— деди ва этагини қоқиб ўрнидан туриб кетди.

Инобатли мирзо саҳарда поездга чиқди.

АНОР

Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам,
Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам.

Ўтмишдан

Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг енги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди. Унинг шашти қайтди. Жўхори туяётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисопни келининг устига қўя чопди. Кели лапанглаб ағанади, чала туйилган жўхори ерга тўкилди.

Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегишди:

— Акажон, дегин!

— Акажон! Жо-он ака!..

— Нима берасан?

— Умримнинг ярмини бераман!..

Туробжон тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради. Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон унинг кўзини жиққа ёш кўриб:

— Нима эканни билдингми?— деди.— Асаларининг уяси! Турган-битгани асал! Мана, мана, сиқсанг асал оқади. Буниси оқ мум, ҳаром эмас— шимса ҳам бўлади, чайнаса ҳам бўлади.

Хотин енгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди.

— Ё, қудратингдан, ишонмайди-я!— деди Туробжон келтирган матонни титкилаб.— Мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса иннайкейин дегин...

Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сизирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлган эди.

Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди, маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоятмуз «мау» деди.

— Тур, жўхорингга қара! Уни кўр, мушук тегди.

Хотин тураётиб баралла йиғлаб юборди.

— Бу ер юткур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!

Туробжон дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт сув ювилган янгигина яктак эди!

— Ахир, бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!— деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб.— Анор, анор... Бир

қадоқ анор фалон пул бўлса! Сахаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...

Эр-хотин тек қолишди. Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тоғорачага солаётиб тўнғиллади:

— Ҳавасга анор ейди дейсиз, шекилли...

— Биладан... Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳиндига гаров қўяйми? Ғалатимисан ўзинг?

Хотин овқатга унади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди.

Овқат пишди. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади. Туробжон икки коса ичди, хотини эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди. Унинг имиллашини кўриб Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «эсиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан ҳолда қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а,— деди Туробжон борган сайин тутақиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб олди, қозонга сув қуяётиб, эшитилар-эшитилмас деди:

— Уша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

— Берар эди!— деди Туробжон заҳарханда қилиб.— Анор олмай асал олдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

— Ажаб қилдим,— деди Туробжон титраб,— жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронғи хотингина билади. Туробжон бу гапни айтди-ю, хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди, агар иззат-нафс қўйса ҳозир бориб унинг бошини силар ва: «Қўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим», дер эди.

— Кишининг юрагини қон қилиб юборасан!— деди анчадан кейин.— Наники мен асал олсам! Асал отлиққа йўқ, ҳали биз пиёда-ку! Хўжайинга бир ошнаси совға қилиб келган экан, билдирмасдан... ўздан сўраб озорини олдим... Ўзи берди. Тансиқ нарса, хурсанд бў-

лармикансан дебман. Ё тансиқ эмасми? Умрингда неча марта асал егансан? Узим умримда бир марта еганман: Шокирхўжа қандолатчи асал қиём қилдираётганда қозонига аммамнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман...

Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг қулоғига нотайин бир ғулдираш бўлиб кирар эди. Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, назарида, бу одам шу уч йилдан бери ғулдираб келган, ҳозиргиси шунинг давомидай эди. Иттифоқо, бу кун, нима бўлди-ю, уч сўзни равшанроқ айтди: «Жигарларинг эзилиб кетсин», деди. Оламда унинг суянгани эри, бирдан бир орзуси — анор эди, бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқди.

Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтир — кулранг осмонга қараб ўтирар эди. Туробжон тикка туриб қолди. Токчадаги бешинчи чироқ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди. Туробжон ҳам дарча ёнига ўтирди. Шифтнинг қаеридир «қирс» этди, қаердадир калтакесак чирқиллади, Туробжоннинг қулоғи жинғиллади. У ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради. Масжиддаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғиш ўт кўкка оловли из қолдириб жуда юқорилади ва гўё осмонга урилгандай чилпарчин бўлиб, «пўп» этди.

— Мушак,— деди Туробжон,— Муллажон қозининг боғида. Муллажон қози бешик тўйи қилган.

Хотин индамади.

— Шаҳардан тўралар ҳам чиққан,— деди Туробжон яна.

Хотин яна индамади. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шигил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб бўлиб осилиб ётипти.

— Битта мушак уч мири,— деди Туробжон,— юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади.

Эр-хотин узоқ жим қолишди. Туробжон оғзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортди.

— Ма, буни тик,— деди у яктагини ечиб,— ма!

Хотин яктаки олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди.

— Бўл,— деди Туробжон, бирпасдан кейин,— ол... Сенга айтяпман!..

— Ҳа, мунча!.. Туртмасдан гапира беринг... Тикиб қўярман, мунча қистов...

Туробжоннинг тепа сочи тикка бўлди.

— Ҳай, сенинг димоғ-фироғинг кимга! Хўш, нима дейсан?

— Мен сизга бир нарса деяпманми? Тикиб қўярман.

— Ҳар нарсага рўзғор аччиқ бўла берса... қийинроқ бўлар,— деди Туробжон яктагини кияётиб,— камбағалчилик...

— Камбағалчилик ўлсин!

Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди.

— Нима, мен сени олганимда камбағаллигимни яширганмидим? Эркабойга ўхшаб чимилдиққа бировнинг тўни, кавуш-маҳсисини кийиб кирганмидим? Бундай армонинг бўлса ҳали ҳам серпулроқ одамга тег.

— Иккита анор учун хотинингизни серпул одамга оширгани уялинг!

Бу гап Туробжоннинг ҳамиятига тегди. «Жигарларинг эзилиб кетсин» дегани хотинига қанча алам қилган бўлса, бу гап Туробжонга шунча алам қилди.

— Э, ҳой, анор олиб бермадимми?— деди Туробжон майин товуш билан, аммо бу майин товушдан қўрққулик эди,— сира анор олиб келмадимми?

— Йўқ!— деди хотини бирдан бошини буриб.

Туробжоннинг боши ғовлаб, кўзи тинди.

— Утган бозор кунни ёган анорингиз ўйнашинг олиб келганмиди?!

— Ўйнашим олиб келган эди!

Туробжон биллолмай қолди: хотинининг елкасига тепиб, сўнгра ўрнидан турдимми, ё туриб кейин тепдимми; ўзини обрезнинг олдида кўрди. Хотин, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб унга ваҳимали назар билан қарар ва бошини чайқаб пичирлар эди:

— Қўйинг... Қўйинг...

Туробжон уйдан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб-ёпилди.

Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб ташқарига чиқди. Қоронғи, узоқ-яқинда итлар ҳурар эди. Кўча эшигини очиб у ёқ-бу ёққа қаради — жимжит. Гузар томонда фақат битта чироқ милтиллар эди. Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди.

Том орқасида хўроз қанот қоқиб қичқирди. Кўча эшиги очилди. Хотин то бурилиб қарагунча Туробжон катта бир тугунни орқалаб кириб келди. У тугунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди, бир нечаси обреза тушди. Туробжон хотинига қаради. Унинг рангини кўриб хотин қўрқиб кетди — бу қадар оқарган! Туробжон ўтириб пешонасини ушлади. Хотини югуриб олдига келди ва елкасига қўлини қўйди.

— Қаёққа бордингиз? — деди энтикиб. — Нима қилдингиз?

Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди.

1936

БЕМОР

УТМИШДАН

Осмон йироқ, ер қаттиқ.

Мақол

Сотиболдиннинг хотини оғриб қолди. Сотиболди касални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб толнинг хипчини билан савалади, товуқ сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўғон чўзилади, ингичка узилади.

Шаҳарда битта докторхона бор. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдиннинг билгани шу: салқин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кулранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор. Чигит пўчоқ ва кунжара билан савдо қиладиган хўжайини Абдуғанибой омборда қулаб кетган қоплар остида қолиб ўладиган бўлганида бу докторхонага бормай Симга¹ кетган эди. Докторхона деганда Сотиболдиннинг кўз олдига извош ва оқ подшоннинг сурати солинган 25 сўмлик пул келар эди.

Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олдига арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, қўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёқ-

¹ Сим — ҳозирги Фарғона шаҳри.

қа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

— Девонаи Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Гавсулаъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У эртадан кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан қўрийди, баъзан, қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди, ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

Бир кечаси бемор жуда азоб тортди. У ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди. Қўшниси — бир кампирни чақирди. Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади.

— Бегуноҳ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни! — деди.

Бола анчагача уйқу ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан қўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

Бемор кундан-кун баттар, охири ўсал бўлди. «Кўнгилга армон бўлмасин» деб «чилёсин» ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватчаларини улгуржи оладиган баққолдан йиғирма танга қарз кўтарди. «Чилёсин»дан бемор тетик чиққандай бўлди, шу кечаси ҳатто кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пи-чирлади:

— Худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг.

Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга бориб узилди. Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

ЎҒРИ

УТМИШДАН

Отнинг ўлими, итнинг байрами.

Мақол

Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб ҳўкизи-дан хабар олди. О!.. Ҳўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкиз йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамниш — уй, ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади.

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит ҳуради, товуқлар қақақлайди. Кимдир шундай кичкина тешиқдан ҳўкиз сиғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз элликбоши кирди. У оғилга кириб тешиқни, ҳўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди, негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнгра Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Ҳўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтирди. Чол йиғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола ҳўкиз эди...

Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан тешгани, ҳўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқалди. Ғовур босилди. Қобил бобонинг кампири йиғидан тўхтаб, элликбошини дуо қила кетди.

Элликбоши ўғри тешган ерни яна бир кўрди. Қобил бобо қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

— Йиғлама, йиғлама, дейман! Ҳўкизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Элликбоши ҳўкизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — ҳўкиз топилади. Бу «худо яллақагур» шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да. Текишга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир

ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум. Пош-шолликдан ойлик емаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди.

Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. Чол-кампир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чиқим охирги ва ҳўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.

— Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да! Ҳмм.. Ола ҳўкиз?

Тавба!..

— Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди..

Амин чинчалоғини, иккинчи бўғнигача бурнига тиқиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қандақа ҳўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...

— Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Ўзи қайтиб келмасмикни?.. Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсакмикни-а?— деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб.— Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?

Аминнинг бу гапи Қобил бобога «Ма, ҳўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

— Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздаман.

— Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Ўзи чақиртиради.

Бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азайимхонга обдастагардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиштовоқ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чиқмади. Саккизинчи куни Қобил бобо яна аминнинг олдига борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди:

— Ҳа, ҳўкизни уйларига элтиб берилсинми?! Ахир, борилсин, арз қилинсин-да! Фуқароннинг арзга бориши арбобнинг иззати бўлади!

Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашиди — приставга пулдан бошқа нима олиб борса бўлади? Маълум бўлдики, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан.

Учта товуқ, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди. Юзта тухумни қўни-қўшни, ёр-биродарлар ўзаро йиғиб берди. Аммо бу тортиқ билан тилмочдан нари ўтиб бўлмади. Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришни ваъда қилди. Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин туюқчишиди, аммо гўрда бир нарса дея оладими! «Ўйнашамагил арбоб билан — сени урар ҳар боб билан». «Яхшилаб тушунтирилган» пристав битта кулангир, битта фаранги товуқ, уч сўм пулни олганидан кейин, Қобил бобонинг бахтига, «бетўхтов ҳокимга хабар бераман» демасдан, «аминга бор», деб қўя қолди. Амин «элликбошига борилсин», деди.

— Гумонингизни айтинг бўлмаса! — деди элликбоши тажанг бўлиб, — ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олган одам аллақачон сўйиб саранжомлади-да! Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдимиди...

— Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешонам шўр бўлмаса... — деди чол ерга қараб.

— Эй, ёш боламисиз! Нега йиғлайсиз? Кап-катта одам... Битта ҳўкиз бўлса бир гап бўлар, худо ажалга тўзим берсин! Мен қайнатамга айтайин, сизга битта ҳўкиз берсин. Битта ҳўкиз одамнинг хуними?

Эртасига элликбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси — Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин «кичкинагина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...

1936

ИККИ ЁРТИ — БИР БУТУН

Қамолхонов, илтимосига «хўп» деган жавобни кутиб, савол аломатидай гажак бўлиб турганида телефон

жиринглаб қолди. Бўлим мудирин Сулаймонов трубкани олди.

— Лаббай... ҳа... ҳа...а? Ваҳ-ҳаҳ-ҳа-ҳа...

Негадир, Камолхонов ҳам кулди ва қоматини ростлаб, курсига секин ўтирди.

— Албатта, албатта,— деди Сулаймонов жиддий қиёфада,— масалан: балиқ кўп яхши нарса — қовурилса қандай ширин бўлади! Бироқ қовундан балиқ ҳиди келса кўнглингиз айнийди.

Камолхонов бу сўзни кулги учун айтилган гумон қилган бўлса керак, ўзини қаттиқ кулгига чоғлаган эди, Сулаймоновнинг кулмаганини кўриб, ўзини жиддий кўрсатиш учун қошларини чимирди, устки лабини сўра бошлади.

— Қачон?— деди Сулаймонов аччиғи келиб,— ўзингиз биласиз-ку, биродар, мингта хушомадгўйни ҳўл олиб бориб, қуруқ олиб келаман-а! Дарров танийманди. Отам сигирнинг серсут ёки камсутлигини маърашидан билар эди. Йўқ, йўқ, ишонинг! Кеча ҳаммомга киргани билет олаётсам, кассир «совун керак эмасми?» дейди. Бу нима дегани? Мен, биродар, ернинг тагида илон қимирласа биламан.

Сулаймонов, шу гапни айтиб, Камолхоновга бир қараб қўйди, шу қараш билан фақат «кўрдингми, мен шундай одамман» демоқчи эди, холос. Камолхонов, ўзидан ҳадиксираб, жиндай қизарди, аммо сирини бой бермади.

Сулаймонов, трубкани қўйиб, тантанали равишда кнопокани босди. Секретарь кирди.

— Айтинг, овқат келтирилсин?— деди Сулаймонов ва Камолхоновга мурожаат қилди.

— Энди бўладиган гап шуки, биродар, бу ҳожатингизни чиқариш кўп қийин, кўп қийин, биродар.

Камолхонов илжайди.

— Биламан, ўртоқ Сулаймонов, фақат қийин бўлгани учунгина сизнинг олдингизга кирдим. Сиз, энди, қийин деб... камтарлик қилаётибсиз-да. Эшакни яширсангиз ҳанграб шарманда қилади. Тагин кўнглингизга келмасин, мисол учун айтаётибман, азбаройи очқиқлигим учун... Сиз араванинг гупчагини ерга кўмсангиз, худо урсин, бодринг кўкариб чиқади!

Сулаймонов жуда ийиб кетди, лабидаги мамнуният табассумини яшириш учун, ўнг қўли билан сўл мўйловини силай бошлади. Овқат келтирилди. Сулаймонов бедананинг сувхўрлигидай кичкина хурмачани олди

тортди ва бўлак гап тополмай, қаймоқнинг таърифини қилди:

— Бир шаҳарнинг қаймоғи бошқа шаҳарнинг қаймоғидан фарқ қилади-а?

— Ҳа, албатта!

— Ҳа, баракалла! Қаймоқни бир ялаб қайси шаҳарнинг қаймоғи эканини айта оласизми? Мен дарров айтаман. Бай-бай... мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз ҳеч қандай тўғон туриш бермайди. Шунинг учун қаймоқнинг яхши-ёмонини дарров ажратаман. Мана бунингдай қаймоқни умримда еган эмасман. Кўринг-а, ажойиб!

Сулаймонов нон билан қошиқ узатди. Камолхонов тараддуллашиб қолди: қаймоқдан, масалан бир қошиқ емак хушомадгўйликка кирмасмикин?

Телефон жиринглади. Сулаймонов трубкани олди. Камолхонов жилмайди ва назокат билан нонга қаймоқ суртиб бир тишлади. Ажаб, шундай мақталган қаймоқ қатиқнинг мазасини беради! Қатиқ бўлганда ҳам қандай — ачиган қатиқ! Камолхонов нонни бир илож қилиб еди ва мазза қилганига ишора қилиб, бош чайқади.

— Қалай?— деди Сулаймонов трубкани қўйиб,— умрингизда шундай қаймоқ еганмисиз?

— Ҳақиқатан... Сигирда бир гап бўлса керак. Мен энг яхши қаймоқни Марғилонда еган эдим, бунинг олдида уни ун аталанган сут деса бўлади. Хушбўйлигини айтинг...

Сулаймонов қаймоқдан бир қошиқ олиб ичди-да, бирдан афти бурушди, туфлагани жой излади, туфлади.

— Э, ўлмабсиз,— деди у оғзини артиб,— ахир, бу қатиқ-ку!

Камолхонов бир ирғиб тушди, гангиди:

— Йўғ-е, ростданми?— деди шошиб ва қошиқдаги юқни ялаб узоқ таъмини олди,— ҳақиқатан қатиққа ўхшайди.

— Қатиқнинг ўзи! Пуф... Исини қаранг, ачиган қатиқ!

— Дарҳақиқат, ачиган қатиқ,— деди Камолхонов ва яна ялаб кўрди,— йўқ, бузилган қаймоқдир. Мен ҳали бетини еган эканман-да. Яхши қатиқнинг бети қаймоқдай бўлади-ку!

Кабинетга икки киши кирди. Камолхонов ўрнидан турди.

— Энди мен ишни бошлай берайми?

— Ваъда бериб устидан чиқмасам тўғри келмайди-да.

— Ваъда берсангиз бас, қилмасангиз ҳам майли.

Камолхонов оёғининг учида юриб чиқиб кетди.

Идора хизматчиларининг бир мажлисида Сулаймоновни роса сулайтиришди. Камолхонов ким нима деса «Тўғри!» деб чапак чалар эди.

1936

БАШОРАТ

Ола қарға қағ этади,
Уз вақтини чоғ этади.

Мақол

Николай замонида майиз қиммат, кўкнор арзон эди, ҳозирги замонда майиз арзон, кўкнор қаҳат. Эсизгина ўша вақтда чала сиқиб ташланган кўкнорлар!

Мулла Саид Жалолхон шунинг кўнглидан ўтказиб диворга суюнди ва кўзларини юмди, бурнига қўнган пашшани қўлидаги рўмолча билан қўриш малол келди шекилли, остки лабини чўзиб «пуф!» деди. Пашша кўтарилди, аммо шу ондаёқ унинг лабига қўнди. Саид Жалолхон секин лабини қимтиб пашшани оёғидан қисиб олди. Тузоққа тушган бу дилозорни ушлаб, икки бармоқ орасида айлантириб ташлаш қасдида кўтарилган қўл то лабига келгунча, лаънати пашша оёғини суғуриб қочди. Саид Жалолхоннинг аччиғи келди: йўқ ердан кўкнор топиб, кайф қилиб ўтирганда бу нимаси!

Инсоф юзасидан айтганда, пашша ярамас махлуқ: қуйиб қўйилган чойга тушиб тарвайиб этади, майиз талашади, покиза қилиб сузиб қўйилган кўкнордан қаноти чиқади. Қанотини кўкнорга ташлаб ўзи қаёққа кетади денг!

Хаёл кайфини ўғирлаган пашшани қидириб кетди.

Уйда ғиж-ғиж бўлиб ётган пашшаларнинг қайси бири ўша? Саид Жалолхон дарҳол эшикни ёпиб, узун супургини қўлига олди. У супургини кўтариши билан ҳамма пашша ғинғиллашиб, бир ерга тўпланди ва бир кирпичи ҳолига келди. Кирпичи қанот чиқарди, катта бир пашшага айланди-да, олдинги оёқлари узра туриб Саид Жалолхонга қаради ва ғинғиллади:

— Шошма, сенинг орқангда қанча мўмин намоз

ўқийди, худонинг махлуқига озор бергани нечук ҳадинг сиғади?

— Қандоқ махлуқсан ўзинг?— деди Саид Жалолхон сунургини елкасига қўйиб.

— Пашшаларнинг шоҳи бўламан.

— Шоҳ бўлсанг, сабаб ўғирлик қилган фуқароларингни тергамайсан?

— Сенинг соқолинга теккан бир қатра шира менинг барча фуқароларимга бир кунлик овқат бўлади, қандоқ қилиб сен шуни ўғирлик дейсан? Нимангни ўғирлади?

— Кайфимни ўғирлади! Не машаққатлар билан кўкнор топиб кайф қилиб ўтирганимда бурнимга ва лабимга қўнди. Шунинг учун сендан қасос оламан: қанотингни юлиб ташлайман.

Пашшалар шоҳи ялинди, ёлворди. Саид Жалолхон кўнмади. Охири иккови мурасага келди: шоҳ унга қанот берадиган, у учиб юриб, гуноҳкор пашшани ўзи топадиган бўлди. Шоҳ кейинги оёқлари билан қанотининг устини силади, олдинги оёқларини бир-бирига ишқади, кейин гингиллади. Саид Жалолхон худди баланд ердан ўзини ташлагандай, юраги «шув» этиб, қанот чиқарди ва учди, шу учганича неча замонлар қидириб, гуноҳкор пашшани қир этагида ўтлаб юрган бир эшакнинг яғирдан топди. Пашша жароҳат атрофида оқсоқланиб юрар эди. Саид Жалолхон бир қўл уриб уни ҳовучига қамаб олди, сўнгра, дарров ўлдириб қўймаслик учун, эҳтиёт қилиб бир қанотидан ушлади. Пашша гингиллади.

— Лабинг билан қисиб бир оёғимни узганинг етмасмиди, яна нима дейсан?

— Сен ўғрисан! Одам бўлганимда шаръан қўлингни кесиш лозим бўлар эди. Қанотингни юлиб ташлайман!

Пашша ялинди, ёлворди — бўлмади. Охири иккови келишди.

Пашша Саид Жалолхонни эргаштириб бир биёбонга олиб чиқди. Биёбон сомон, қум ва тошбақадан иборат эди. Пашшанинг амри билан Саид Жалолхон бир тошбақа ва бир дона тошбақанинг тухумидан олди. Биёбоннинг аллақаеридан бир қозон топилди. Саид Жалолхон пашшанинг амри билан тухумни ерга қўйиб, устига қозонни тўнтарди ва тошбақани қўйиб юборди. Пашша бир сомон парчани ушлаб қозоннинг қоқ тепасига қўниб турди. Тошбақа қозон атрофида айлана берди, айлана берди. Охири қозон ёрилиб чилпарчин бўлди.

аммо ҳеч қандай товуш чиқмади. Тошбақа билан тухум кўздан ғойиб бўлди. Қозон ёрилган вақтда аллақаяёққа бориб тушган пашша, ушлаб турган сомон парчасини келтириб Саид Жалолхонга берди ва ғинғиллади.

— Мана шуни теринг орасига тиқсанг, кўздан ғойиб бўласан. Сен ҳаммани кўрасан, сени ҳеч ким кўрмайди. Қишлоқда кимда қанча кўкнор бўлса ҳаммаси сеники бўлади.

Саид Жалолхон дарҳол бир чўп билан билагини тирмалаб, сомон парчани териси орасига жойлади ва қандай кўздан ғойиб бўлаётганини кўриб турди: бошлаб кавшининг учи, сўнгра, бирданига тиззасигача оёғи кўринмай қолди...

Тамом кўздан ғойиб бўлганидан сўнг Саид Жалолхон тикка ўзининг улфати мулла Шамсиддиннинг уйига борди. У эшик олдидаги супада, олдида бир ғалвир майиз, чўпини териб ўтирган эди. Саид Жалолхон товуш чиқармай унинг ёнига бориб ўтирди. Мулла Шамсиддин уни кўрмади, ғалвирга қўл солиб бир чангал майиз олди — пайқамди.

Саид Жалолхонга унинг бир қадоққа яқин кўкнориси борлиги маълум эди, шу кўкнорини излаб уйга кирди. Хужрада бир қадоқ эмас, бир лингча кўкнор бор экан. Саид Жалолхон кўкнорнинг ҳаммасини кўтариб жўнади, уни хужрасига қўйиб яна кўп жойларга борди, ҳатто юк автомобилнинг капоти устига айри миниб шаҳарга ҳам тушиб чиқди. Ҳеч қаерда бундай улгуржи ғанимат учрамади. Саид Жалолхон йиққан кўкнорини уйнинг ўртасига тўкиб, қанча вақтга етишини мўлжаллаб кўрди — олти ойга етар экан. Бу атрофда кўкнор қолмади-ку, олти ойдан кейин нима бўлади? Саид Жалолхонни ваҳима босди.

Бирдан унинг эсига бир нарса тушди: модомики уни ҳеч ким кўрмас экан, колхоз раисининг олдида бориб «бу йил пахта атрофига кўкнор эктириб берасан» деса нима қилади? Саид Жалолхонга бу фикр шунча ёқдики, ақли кўпайиб бошини каттароқ бўлган сизди.

Саид Жалолхон тикка колхоз идорасига борди. Раис ўзи якка қатиқ ичиб ўтирар экан. Саид Жалолхон ҳарҳолда аввал ўзини бир синаб кўрмоқчи бўлди: қани, раис кўрадимми, йўқми?

— Ассалому алайкум!— деди раисга рўпара бўлиб. Раис товуш қаёқдан келганини билмай алаңлади, сўнгра, қўрқиб ранги ўчди-да, мўйловида қолган қатиқ юқини энги билан артиб, секин ўрнидан турди.

— Қўрқма, қўрқма!— деди Саид Жалолхон дадилла-

ниб,— сенга ҳам арз, ҳам фармон қилгали келдим: бу йил пахта атрофига кўкнор эктирасан.

Раис ҳуши йўқ, жавоб берди:

— Мажлис қилиб ўртага солиш керак...

— Мажлис қиласанми, маърака қиласанми, эртага иш бошламасанг, кечаси уйингга кафанлик кираман. Мен арвоҳ бўламан!..

Раис рози бўлди. Саид Жалолхон раиснинг олдидаги қатиқни қўшқулоғи билан олиб чиқиб арнққа ташлади.

Шунда унинг бошига яна бир фикр келди ва бу фикрдан бошини яна ҳам каттароқ бўлган ҳис қилди: «Модомики пахта атрофига эктириш қўлимдан келар экан, нима учун ҳамма ерга кўкнор эктирмайман?»

Саид Жалолхон қайтиб кирди, бор товуши билан бақирди:

— Ҳамма ерларингга кўкнор эктирасан!

Раис кўнди. Саид Жалолхон кетди. Йўлда унинг бошига яна бир фикр келди: «Раисга қилган дўқимни ҳукуматга қилсам, ўзимни хон кўтара олмайманми?»

Бу фикрдан унинг калласи яна ҳам каттароқ бўлиб, жуда оғирлашиб кетди. «Ақл каллани бундай катта қилса ва бундай оғир бўлса,— дер эди у ичида,— Афлотуннинг ўз ажали билан ўлганига ишонмайман, уни албатта калласи босиб ўлдирган».

У ҳужрага кириши билан бирваракайига гўё қиёмат қўпди. Кўчада югур-югур, шовқин, итлар вангиллаган, товуқлар қийқиллаб қочган, гурсиллаб деворлар йиқиладди, шарақлаб дарахтлар қулайди... Қандайдир бир хотин қичқирди:

— Ким экан у, бизга кўкнор эктирадиган!..

Бу товуш ҳаммаёқни ларзага келтирди. Ҳужранинг деворларидан чанг ёғди, токчадаги мис лаган жангиллаб кетди.

Саид Жалолхон тезда мулла Шамсиддиннинг олдига борди ва ўз териси орасидаги сомон парчасини синдириб ярмини унга берди. Иккови даштга чиқиб бараварига наъра тортди. Кўз очиб юмгунча неча минг пиёда ва сувори кишилар пайдо бўлди. Буларнинг ҳаммаси кулоҳ кийган ва туғ кўтарган эди. Минг-минг тошбақа минг-минг қозон атрофида айланиб, кўзга кўринмайдиган неча юз минг лашкар бўлди. Шу ернинг ўзида унга «Саид Жалолхонни соҳибқирон» деб ном берилди ва хон кўтарилди. Мулла Шамсиддин унга вазир бўлди.

Мусулмонобод йўлида ғазотни бошлаш учун ҳамма нарса тайёр, фақат яроғ-аслаҳа йўқ эди. Афғонистонга

Ўтиб кетган кўр Шерматга Саид Жалолхони соҳибқирон номидан дарҳол нома ёзилди. Номага жавоб ҳам келди. Жавобда кўр Шермат «неча минг сипоҳи билан йўлга чиқдим, Сизга ўз белимдаги шамширимни юбордим», дебди.

Шундай қилиб, иш борган сари катта бўлар ва иш катта бўлган сайин Саид Жалолхоннинг калласи оғирлашар эди.

Худо аллақайси тоғнинг ғорида «Қирарман» ва «Йиғарман» номли икки махлуқни Саид Жалолхоннинг хон бўлишига атаб боқиб юрган экан, ярим одам, ярим маймун қиёфасидаги бу икки жонивор келиб хонга салом берди ва ҳар қайсиси ўз ҳунарини айтди. Қирарман — рўпара келган кишининг калласини узиб ташлар, Йиғарман — калласиз таналарни саржинга ўхшатиб тахлар экан. Саид Жалолхон кўп хурсанд бўлди. У қўзғалган қишлоқни қиличдан кечиргани бу жониворларнинг ёнига неча минг сўфилардан қўшиб берди. Улар даштни чапгитиб кетар экан, орқаларидан Саид Жалолхон қичқириб қолди:

— Қирингиз! Қуритингиз! Экиндан кўкнор, жон эгасидан тошбақа билан пашша қолса бас!

Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидолмай шамшир суғурди ва ҳавода ўйнатиб, аскарга фармон берди:

— От қўйингиз! Ғазот Қишлоққа от қўйингиз!

Олдинда хон, кўринмас аскар қуюндай борар эди. Баноғоҳ Саид Жалолхоннинг кўзи қаршидан от қўйиб келатган мулла Шамсиддинга тушди. Мулла Шамсиддин келиб отдан тушди, хоннинг оёғини ўпди.

— Қишлоқда қизил аскарлар бор. Яқинига боришининг сира иложи йўқ,— деди.

Қишлоқ томонда яна чапг кўринди. Йиғарман келар эди. У ҳам келиб отдан тушди ва хоннинг оёғини ўпиб, зўр мусибатдан дарак берди:

— Қирарман шаҳид!— деди.

Саид Жалолхон ишонган тоғи хусусидаги бу хабарни эшитиб оҳ тортди ва отдан йиқилди, боши билан тушди, кимдир унинг бошини жуда ҳам катта ва ҳаддан ташқари оғир латта билан боғлади, шундан сўнг ҳушидан кетди.

Хон талай вақтдан кейин хушига келиб кўзини очди ва ўзини ўз ҳужрасида кўрди. Ёнида вазири мулла Шамсиддин чўкка тушиб ўтирар эди.

— Нима бўлди? Қани шамшир, қани от?— деди хон

бошини кўтариб, аммо боши шундай оғрир эдики, яна ёстиққа қўйди.

Мулла Шамсиддин рўмолчаси билан уни елпиб, йиғламсираб деди:

— Ахир, мулла Саид Жалолхон, нега кишини қўрқитасиз? Нима? Шамшир нимаси? Қанақа от?

Саид Жалолхон мулла Шамсиддиннинг йиғламсирашидан қишлоққа кетган бошқаларни ҳам шаҳид бўлган гумон қилди.

— Ҳаммасими? Ҳеч ким қолмадими? Ҳозир хабар олдинг! Афғонистон йўлига киши чиқаринг!

Саид Жалолхон ўрнидан турган эди, гандираклаб йиқилди. Мулла Шамсиддин куйиб-пишиб ҳеч қандай ғазот, ҳеч қандай аскар йўқлигини, унинг эрталабдан бери шу ерда ётганини уқтира бошлади.

— Аҳмоқ,— деди хон аччиғи келиб,— ахир, мен отдан йиқилдим... Бошимнинг оғриғи ҳали босилгани йўқ-ку! Нима учун мен сени кўриб турибман? Бошимнинг катта бўлганига нима дейсан?

— Бошингиз катта бўлгани йўқ, ахир,— деди мулла Шамсиддин жеркиб,— мен келсам мана бу сабил мўридан шамол тош кўмир тутунини қайтариб, бутун уй тутунга тўлган экан. Худо кўнглимга солиб келмасам, ҳалок бўлар эдингиз!

Саид Жалолхон ҳамон ишонмас эди. У деворларни ушлаб, ташқари чиқди, икки қадам босиш билан яна йиқилди. Мулла Шамсиддин хизмат қилиб, бир неча соатдан кейин аранг уни ўзига келтирди. Саид Жалолхон бутун бошдан кечирганларини инқиллай-инқиллай ҳикоя қилиб берди.

— Мен сизнинг кўкнорингизни олиб келган эдим,— деди яна айниб.

— Қанақа кўкнор?

Саид Жалолхон яна ўзига келиб уҳ тортди.

— Бу бир башорат,— деди мулла Шамсиддин анчадан кейин.

Эртасига икки ўртоқ мусулмонобод қилиш учун тошбақа излаб чўлга чиқиб кетишди.

1936

САНЪАТҚОР

Концерт одатдагича «навбатдаги номеримизда... Келганларингга раҳмат, ўртоқлар» билан тамом бўлди. Номи чиққан ашулачи — санъатқордан бошқа ҳамма хур-

санд бўлиб тарқалди. Санъаткор тажанг эди: танаффус вақтида залга чиққан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. Тракторист танқид қилганига санъаткор асти чидай олмас эди: трактор қаёқда-ю, масалан «чорзарб» қаёқда, тракторист қаёқда-ю, ашулачи қаёқда!

Санъаткор уйига кетгани извошга ўтирганида яна тутақиб кетди: «ҳеч бўлмаса айтадиган ашулангни ўрган, сўзларини тўғри айт» эмиш! Нимасини билмайман, нимаси тўғри эмас? Мени шу вақтгача мухбирлар, ёзувчилар ҳам танқид қилган эмас, формализм, натурализмлардан ўтдим — ҳеч ким отвод бергани йўқ. Отвод бериш қаёқда ҳеч ким мени оғзига ҳам олмади. Энди бир тракторист танқид қилар эмиш!..

Санъаткор извошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан-ўзи гулдираб борар эди. Уйда хизматчи овқат қилиб қўйган экан, санъаткорнинг томоғидан ҳеч нарса ўтмади — икки пиёла чой ичди, холос. Унга туриб-туриб наша қилар эди: «ашулани мехайлистик айтар эмишман! Товушим ёмон бўлса нега пластинкага олди? Танқид деганига энди бу кишининг ҳам танқид қилғулари келипти.. Амали тракторист... Оббо!..»

— Уқишга бордингизми?— деди хизматчига, қовоғини солиб.

— Бордим...— Хизматчи икки ҳафтадан бери савод мактабида ўқир эди.

— Хизматчиси савод мактабида ўқинётган бир кишини тракторист саводсиз, деса алам қилмайдими?— деди санъаткор ўзича бўғилиб,—«лабингдан бўлса олсам, э, шакарлаб», деганим у кишига ёқмапти, «бўлса» эмас, «бўса» эмиш! Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Сенга ўхшаган саводсизлар «бўса, бўмаса» дейди. Артист культурний одам — гапни адабий қилиб айтади — «бўлса, бўлмаса» дейди. Пожарни «гугуртни ерга ташламанг» деди, режиссеримиз эса «гугуртнинг ерга ташаманг» деди. Қандай чиройлик! Пожарними, пожарнингми? Шошма, нима учун пожарни? Пожарни, албатта! Режиссеримиз жуда культурний одам. Одам деган мана шундай бўлса, уришса ҳам хафа бўлмайди киши — икки гапнинг бирида «таъбир жойиз кўрилса» деб туради. Бу тракторист менга шунча дашном бериб, кўнгил учун бир марта «таъбир жойиз кўрилса» демади.

Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

— «Ж» нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламитиз бир кунни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

— Энди «Ж» га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жойиз кўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб ётоққа кириб кетди.

— Ётасизми?— деди хизматчи нариги уйдан.

— Нима эди?

— «Ж» нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

— Кичигини ёзиб қаттиқроқ ўқинг!

Санъаткор ечиниб кўрпага кирди. Хизматчи чироқни ўчириб чиқди. Санъаткор кўзини юмди, кўзига ғира-шира қоронғи залдаги сон-саноқсиз каллалар кўринди. Булар ичида энг каттаси трактористнинг калласи, у илжайр эди.

— Афтинг қурсин!— деди санъткор ва нариги ёнбошига ағдарилди.

Ҳаял ўтмай уйқуга кетиб хуррак отди. Унинг хурраги ҳам нечукдир адабийроқ эди: «Плуқ-қум-прр... плуқ-қум-прр...»

1936

МИЛЛАТЧИЛАР

УТМИШДАН

Кун тиккада. Соя дим. Шаҳар мудрайди. Муюлишдади нотариус конторасидан чиққан икки киши қалин акациялар соя солган йўлқадан «Русско-азиатский банк» томонга йўл олди. Буларнинг бири — «динний, ахлоқий, адабий мужаллаий миллий»нинг ношир ва муҳаррири Мирза Баҳром, иккинчиси — шоир Тавҳидий (дарвоқе, «Тавҳидий» унинг тахаллуси, «Тавҳиди лисон» яъни турк тилларини бирлаштириш ғоясининг намояндаси эканига ишора қилиб қўйган). Икки ошна чақчақлашиб, кулишиб борар эди. Мирза Баҳром қайрилма ёқа жужунча камзулининг қўйин чўнтагидан кичкина дафтарча чиқариб Тавҳидийга берди ва бинойи иш қилгандай гердайнб, хитойи елпиғич билан ўзини елпиди. Тавҳидий дафтарчани очди ва қадамини секинлатиб ўқий бошлади:

— Бир фақир бир бадавлат одамга ҳамсоя эрди. Бир куни анинг ўғли фақирнинг уйига бориб кўрдик, ул одам бола-чақаси бирлан аллақандай таомни еб ўлти-

рибдур, андак замон тикилиб туриб ул таомга майл қилди, аммо уй эгаларининг ҳеч қайсиси ани тақлиф қилмади...

Тавҳидий дафтарни варақлаб қаради ва сўради:

— Ҳикоятми, азизим?

— Ҳикоят, азизим, ҳикоят. Бутун умримни ҳар йўл билан миллат хизматига сарф қилмоқдаман. Шу йўллардан бири қилиб, эндиликда, қиссанависликка киришдим. Бу қисса мулла Қутбиддинга кўп мақбул бўлди... Уқинг!

Тавҳидий давом этди:

— Бола йиғлаб ўз жойига қайтди. Ота-онаси йиғлаганининг боисини сўрадилар. У бола: фақирнинг таомга таклиф қилмаганидан шикоят қилди. Отаси буюрдикки филҳол¹ анвои лазиз таомлардин пиширгайлар. Бола таомни емади, манга ҳамсояннинг таомидин керак деб андоқ йиғлаб турдики, отаси фақирнинг уйига борди ва айтдики, эй фақир, бизга ранж ва озор етқурганинг нимага керак бўлур, деб. Фақир андак фурсат бошини қуйи солиб туриб дедикки, эй хўжа, бул ишда сир бордир, мандин тиламагилки, ул сирнинг пардасини кўтарсам. Аммо тавонгар² сирингни айтгил деб муболаға ва тақоза³ қилгандан сўнг фақир дедикки, болаларим бирлан еган таомимиз бизларга ҳалол ва ўғлингга ҳаромдир. Анда тавонгар сўрадики, бировга ҳалол ва бировга ҳаром таом бўлурми, деб. Фақир жавоб бердики, магар масжидда эшитмадингмуким, бечора, аҳволи танг бўлган одамларга мурдорни⁴ емак ҳалолдир, деб. Билгилки, болаларим уч кундан буён ҳеч бир томоқ емас эрдилар ва мен ҳеч илож топмай юрдим. Охириламр бу кун бир чор деворга кириб ўлиб ётган эшакни кўриб, гўштидан бир миқдор кесиб уйга келтирдим. Ўғлинг уйимга келган маҳалда ул ҳаром ўлган эшакнинг гўштини еб ўтирган эрдик. Тавонгар фақирни кўп дуо қилди ва дедикки, бир масжид солурман, анинг савоби сангадир...

Катта темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсдай ит бошини кўтариб ириллади.

— Қочинг!— деди Мирза Баҳром ўзини Тавҳидийнинг орқасига олиб.

Тавҳидий бирданига ўзини орқага ташлаб, Мирза Баҳромга қаттиқ урилди. Икковни ҳам йиқилди. Ит хўп

¹ Шу тобда, дарров.

² Бой.

³ Талаб.

⁴ Ҳаром.

иштаҳа билан ҳурмоқчи ва таламоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, аммо шу иссиқда ўзини уринтиргани эринди шекилли, орқасига қайтди, нарироққа бориб яна чўзилиб ётди. Мирза Баҳром тиззасини ушлаб, оқсоқланиб ариқчадан нарига ўтиб кетди. Тавҳидий бу даража итдан кўрқиб, Мирза Баҳромни йиқитганига хижолат бўлди ва ўзини оқлашга киришди.

— Айб ўзингизда. Бир ваҳима қиласизки, «Қоч!» десаңгиз нима экан дебман. Бу итни мен биламан — Қосимжон бойваччанинг итлари, мени танийди... Маҳ, Тўрткўз, маҳ! Ҳа бетавфиқ! Ювош эдинг-ку!

Ит яна ириллади. Мирза Баҳром, тиззасини маҳкам ушлаганича, афтини буруштириб деди:

— Биламан, Қосимжон бойваччанинг итлари. Билганим учун кўрқдим-да. Кўп ёмон ит, индамасдан иликдан олади. Бунинг оти Тўрткўз эмас, Арслон... Маҳ, Арслон, маҳ!

Ит товушини чиқармасдан тишини иржайтирди. Икки ошна кўчанинг нариги юзига ўтиб, йўлда давом этди.

— Бу итнинг феъли кўп ёмон,— деди Мирза Баҳром,— Қосимжон бойваччанинг уйларига кўп келаман-да, биламан — Арслон арслон деганича бор.

Тавҳидий Мирза Баҳромни ранжитмасликка тирншиб деди:

— Арслон бўлмаса керак, Тўрткўздир. Эҳтимол кўп келарсиз, аммо Тўрткўз эканини аниқ биламан, чунки мен ҳам жуда кўп келаман.

— Мен кўпроқ келсам керак,— деди Мирза Баҳром мунозарада ўзини боадаб ва хушфеъл кўрсатиш учун илжайиб,— майли-ку, Арслонми, Тўрткўзми, ишқилиб ит, аммо ҳақиқат озор топмасин, дейман...

Тавҳидий ҳам ўз гапини мулоғимлик билан маъқуллашмоқчи бўлди:

— Тўрткўз деганимда қулоғини кўтарди назаримда.

— Йўқ, Тўрткўз деганингизда ириллади. Арслон деганимда иккала қулоғини кўтарди.

— Қаттиқ кўрққан экансиз-да, пайқамабсиз...

— Сиз пайқамабсиз...

Орада жиндай гап қочди. «Ҳақиқатга озор етмасин» учун икки ошна итни имтиҳон қилмоқчи бўлди. Қайтишди. Ит Арслон деганга ҳам кўнмади, Тўрткўз деганга ҳам. Ошналарнинг ҳар қайсиси Қосимжон бойваччага ўзининг яқин эканини исбот қилгиси келар эди. Ит безор бўлди шекилли, икковини ҳам олдига солиб қувди. Тавҳидий қочиб бировнинг уйига кириб кетди. Мирза

Баҳром қочгани улгуролмай ерга ўтириб қолди. Яхши-ки ит тегмади, қайтди, дарвозанинг остидан ичкарига кириб кетди.

Анчадан кейин Тавҳидий чиқди. Мирза Баҳром кўчанинг нариги юзида, ариқ бўйида ўтирар эди.

— Ит-ку, итлигини қилмоқда,— деди Мирза Баҳром ўрнидан тураётиб,— сизга ҳайронман! Нима ҳожат!

Иккови йўлга тушди. Анча ергача индашмасдан боришди. Гапни Тавҳидий бошлади:

— Яъни сен ҳам ит, деганингизми бу!

Мирза Баҳром ундай маъно чиқишини сира кўзда тутмаган экан, ўсал бўлди.

— Йўқ, йўқ, асло! Агар шундай маъно чиқса мендан ўтибди, маъзур кўрасиз. Мен айтмоқчи бўлдимки, ит танимади... Яъни зўр билан танитмоқ беҳуда...

Мирза Баҳром қизиқ гаплардан гапириб, орадаги тундликни бир оз кўтарди.

Энди Қосимжон бойваччага яқин-йироқлик тўғрисида тўғридан-тўғри гапириш ўнғайсиз бўлиб қолди. Сўз умуман Қосимжон бойвачча тўғрисида кетди, унинг ишбилармонлиги, тараққийпарварлиги айтилди.

Тавҳидий бир муносабат туғдириб, бойвачча чиқараётган пиёлага ёзиб берган шеърни ҳақида гапирди ва бу шеърдан бойваччага кўп ёққан икки хатини ўқиб берди.

Роқим агар бу чинини васфин агар десам,
Жонони хитойи эрур, чойи дилкушо.¹

Мирза Баҳром ҳам ҳали Тавҳидий ўқиган «ҳикоят»нинг ёзилиш тарихини сўзлаб берди. Маълум бўлишича, у яқинда, бойвачча билан унга қарашли кўнчиликка борган экан. Шу ерда ишлайдиган одамлардан бири, йўқчилик важҳидан, бир куни бола-чақаси билан отнинг терисидан шўрва қилиб ичибди. Баъзилар бу одамдан кулар, кўп кишилар эса «Шунга хўжайин зомин»² деб ғазабланар экан. Шунда Мирза Баҳром йўқчилик важҳидан отнинг терисидан қилинган шўрва ҳаром эмас дебди ва қайтиб шу «ҳикоят»ни ёзган экан.

Ўўлда ўтган саргузашт унутилди. Икки ошна бурунгидай апоқ-чапоқ бўлиб, пивохонага кирди.

1937

¹ Мен агар бу пиёлани мақтасам: ўзи хитой чининиси, бундан чой ичган одамнинг кўнгли очилади.

² Айбани.

АДАБИЁТ МУАЛЛИМИ

Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Боқижон Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди: сигирнинг қулоғига яна қана тушибди! Канадан ҳам кўра сигир унинг аччигини келтирди: канани терай деса қўймайди — бошини силкийди, пишқиради.

— Ҳайвон! Сигир эмас, ҳайвон!— деди оғилнинг эшигини қаттиқ ёпиб.— Ҳайвон!

Хотини Мукаррам ҳовлида самоварга сув қуяр эди.

— Ҳайвон!— деди Бақоев,— бу сигирни сотиб пулга чўчқа олиш керак!

— Шаҳарда чўчқа асраш мумкин эмас,— деди Мукаррам самоварга кўмир солаётиб.

— Нима учун? Тақиқ қилинганми? Ким айтди? Мен айтиб эдимми? Тўғри, мумкин эмас... албатта, мумкин эмас...

— Уйга киринг, Ҳамида келди.

Ҳамида ўн олти ёшлардаги тийрак, қувноқ қиз, поччасини кўриб севишиб кетди.

— Сиз уйда экансиз, билсам дафтаримни олиб келар эканман... эсизгина...

Ўртоқ Боқижон Бақоевнинг таъби очилди — сигир, унинг қулоғидаги кўм-кўк қана, гўқиллаб тумшуғи билан ариқ ёқаларини бузиб юрган чўчқа кўз олдидан кетди.

— Техникумдан рабфакка ўтибсан деб эшитдим, ростми?— деди.— Ҳмм... яхши қилибсан. Рабфакка ўт, деб мен айтиб эдим шекилли? Ҳмм... Ауфф, зарда бўлибман... Рабфак яхши. Мен бир борган эдим. Қанцеляриянинг эшигига практикум деб ёзиб қўйипти. Тўғри эмас. Практикум, минимум, максимум булар ҳаммаси лотинча ёки лотинчага яқин сўзлар. Мен шахсан шундай деб биламан.

Бир оз жим қолишди.

— Боқижон ака,— деди қиз уялиброқ,— бир нарсани сиздан сўрамоқчи эдим: биз синфда Чеховнинг «Уйқу истеги»ни ўқидик, гўдакни ўлдирган қизни суд қилмоқчимиз. Даъвогар гўдакнинг онаси — Раҳима бўлади, қораловчи — Шарифжон. Судьялар ҳам бўлади. Мен қизни оқлаб, бутун гуноҳини унинг хўжайинига, ёш қизни бу қадар бераҳм эксплуатация қилган кишига қўймоқчиман. Мана шу... Шунини ёздим. Шу тўғрида сизнинг фикрингизни билмоқчиман. Чехов шундай демоқчи эмасми?

Уртоқ Бақоев ўйлаб туриб, сўради:

— Нафис адабиёт дарсини сизларга ким беради? Ҳакимов? Аҳмоқ одам! Ўз устида ишламайди. Савол аломати ҳаммавақт «ми» дан кейин қўйилади десам, кулади. Гап бунда ҳам эмас...

Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳамида иргиб туриб, самоварни опасининг қўлидан олди ва столга қўйди. У ҳомиладор хотинга самовар кўтартириб, қараб ўтирган поччасидан ўпкаламоқчи эди, бироқ уялди, индамади. Уртоқ Боқижон Бақоев жуда чанқаб турган экан, устма-уст тўрт пиёла чой ичди ва терлади.

— Чучварадан кейин чой жуда яхши кетади-да,— деди юзидаги терни артиб.— Ҳмм... соқол ҳам ўсипти, сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетар эди. Маймун жунни тўкилиб, одам бўлган. Бу ҳақда Энгельснинг фикри бор...

— Ҳалигини айтмадингиз, Боқижон ака,— деди қиз,— Чехов шундай демоқчи эмасми?

Уртоқ Бақоев яна бир пиёла чой сўради.

— Чеховми? Ҳмм... буржуазия реализми тўғрисида сўзлаганда энг аввал унинг объектига диққат қилиш керак. Буржуазия реалистлари тушунган, улар акс эттирган объектив воқеликни англаш лозим бўлади. Турган гапки, Чеховнинг ижоди бошдан-оёқ, бутун моҳияти билан илк буржуазия реализми, яъни... ҳмм... Мукаррам, товуққа мояк қўйдингми? Қўйиш керак, бўлмаса дайди бўлиб кетади... Тавба, товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади! Нима учун мояк қўйсанг туғади? Хўроз нима учун саҳарда қичқиради? Ажойиб психология! Биология ўқийсизларми?

Ҳамида биологиядан нималар ўқиганини, бу ўқиш йилида яна нималар ўтилажагини сўзлаб берди ва ўзининг оқлаш нутқида физиологик асослар ҳам кўрсатиш нияти бор эканини айтиб, яна сўзни Чехов устига бурди.

— Ҳмм...— деди Бақоев,— Чехов тўғрисида ўзимнинг фикрим бор. Бошқалар нима деса десин, ҳарҳолда унинг дунёга қарашида... Унинг дунёга қараши Пушкин ва Лермонтовларнинг дунёга қарашидан фарқ қилади. Бир давр, бир синф, бир мамлакат ёзувчилари бўлишларига қарамасдан мутлақо фарқ қилади!

— Чехов Пушкин билан бир даврда яшаган эмаску,— деди Мукаррам,— бизнинг кутубхонада унинг Максим Горький билан олдирган сурати бор. Чехов 1904 йилда ўлган бўлса керак.

Ўртоқ Бақоев бир оз ўнғайсизланди.

— Сизлар қайси Чехов тўғрисида гапираётибсизлар? Чойдан қуй!.. Бу Чехов ҳақидами? Тўғри, бу 1904 йилнинг биринчи ярмидами, иккинчи ярмидами ўлган... Бошқа рўмолча бер, бундан пиёз ҳиди келаётипти. Мен ана у Чехов, илк буржуазия реализмининг намояндаси бўлган Чехов ҳақида сўзлаётиман.

— «Уйқу истаги» қайси Чеховники?— деди Ҳамида.

— Ҳеч шубҳасиз, бу Чеховники. Бу нарса биринчи марта «Современник» журналида босилган.

Шундан кейин ўртоқ Боқижон Бақоев узундан-узоқ сўзлаб кетди. Унинг нима тўғрида сўзлаётганини Ҳамида билмас эди. Детирдинг деган аллақандай машхур танқидчи Шеллинг деган ёзувчига «сен дастёрга зор бўлгунча ўғлинг дастёр бўлади» деб хат ёзган; Марк Добролюбовни Меринг билан бир қаторга қўйган; Стендинг деган аллақандай бир драматург ўлар чоғида Демпинг деган бир танқидчига: «Агар бутун жониворларни худо яратган бўлса, мен унинг завқига қойил эмасман, эчкиэмар ҳам жонивор бўлдимиз?» деган... Ҳамиданинг боши оғирлашиб кетди, икки марта секин, оғзини очмасдан эснади.

Ҳамида мезбонлар билан хайрлашиб кўчага чиққанда қоронғи тушган эди, «Уйқу истаги» тўғрисида поччасидан ҳеч қандай фикр ололмади. Унинг сўзларидан нима олгани ҳақида ўзига ҳисоб берар экан, ғувиллаб турган бошида шундан бошқа ҳеч нарса йўқ эди: практикum, минимум, максимум; Детирдинг, Стендинг, Шеллинг, Меринг, Демпинг...

1937

МУНОФИҚ

Оқибат Низомиддиновга ҳам сўз берилди. У каттакон, кетмон нусха шапкасини стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди, энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю сўз бошлади:

— Ўртоқлар! Троцкийчи-бухаринчи бандитлар, буржуа миллатчилари...

Кетди. Икки кундан бери қаттиқ танқид қилинаётган Нурматов, ҳовучини қулоғига қўйиб, жуда диққат билан қулоқ солар ва кўп маъноли, пукта гаплар бўла-

ётганига ишора қилиб, бош қимирлатар эди. Маҳаллий ва марказий газеталардан олинган кўчирмалар билан безатилган нутқнинг ўн минутлик давомида раис мажлис аҳлини икки марта тартибга чақирди. Қимдир «такрор бўлмасин!» деб қичқирди. Шундан сўнг раис Низомиддиновга танбеҳ қилди:

— Гапирилган гапларни қайтарманг-да, ҳатто ўзингиз айтган гапларни такрорлаётирсиз! Конкрет фактларга ўтинг.

— Ўтаман, албатта ўтаман конкрет фактларга,— деди Низомиддинов материалларни тез-тез варақлаб.— Сабр қилинг-да, гўшт суяксиз бўлмайди... Шундай кўнгилсиз аҳволлар тўғрисида сигналлар бўлганмиди? Бўлган эди. Бу ерда ўртоқ Эргашовнинг ҳушёрлигига тан бериш керак. У менга қандай гаплар гапирган эди! Газетага мақола ёзди — босилмади. Ўзим шоҳидман.

Эргашов — мажлис раиси лабини бурди ва бош чайқаб:

— Мен ҳеч қандай мақола ёзган эмасман, сизга ҳеч нарса деганим ҳам йўқ,— деди.

— Дегансиз, ўртоқ Эргашов, камтаринлик қилманг. Сизга бошқа одамлар тўсқинлик қилди, бўлмаса бундай зиёнчилар, хушомадгўйларни уриб патини тўзитиб юборар эдингиз! Айтдингиз, айтдингиз, нега тонасиз? Мен сизга айб тақаётганим йўқ-ку! Хўп, майли, эҳтимол, айтмагандирсиз. Майли, майли, хўп дедим-ку!.. Ўртоқ Бузруков ўғлининг отини Маркс қўйганда бу ўртоқ кулган! Кулгансиз.

— Низомиддинов,— деди раис ўрнидан туриб.— Сиз одамларнинг вақтини олаётирсиз, ахир. Бўладиган гапни гапиринг!

— Ўртоқ Нурматов, гувоҳлар бор! Бир муштум-зўрдан эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан!..

Низомиддинов фавқулодда бир сирни очиб ташлагандай оғзини артиб, йўталиб қўйди, сўнгра ўз хатолари ва қилган ишлари тўғрисида сўзлаб кетди. У фош қилган, у гапирган, у масала қўйган, у сигнал берган, у етарли даражада жиддий эътибор қилмаган...

— Ўз қилмишингиздан гапиринг!

— Ахир шошманг, айтгунча қўясизми, йўқми?.. Энди, ўртоқлар хушомадгўйлик тўғрисида. Биздаги баъзи шахсларнинг хушомадгўйлик феъл-атворларини кўриб мен хижолат бўламан, уяламан...

Залдан товуш:

— Кимлар?

— Кимлар экани маълум... Улар учун мен уяламан, ўртоқлар.

— Сизда ҳар қанча уят бўлса, ўз қилмишларингиздан ортмайди! Ўз қилмишларингиздан уялинг!

Залда кулги. Низомиддинов бир тўхтаб яна давом этади.

— Майли, танқид қилинглар. Мен танқид қилган кишини ўз оғайним ҳисоблайман, қўлини қаттиқ қисиб, раҳматлар айтаман...

Эшик ёнида ўтирган қоровул чол ўрнидан туриб қўлини кўтарди.

— Эргашов, ука, менинг бир саволим бор шу одамга... Айта берайми? Айта берсам шуки, бу ўртоқ 26-числода, қайси ой экани эсимда йўқ, қовунга пиёз қўшиб еганлар азбаройи ўртоқ Нурматовни кулдириш учун... 26-числода. Айвондаги устунга ёзиб қўйганман...

Ҳамма бир лаҳза тек қолиб, бирдан қаттиқ кулги кўтарилди. Чол «бу нарса хушомадгўйликка кирмас экан шекилли», деб қаттиқ хижолат тортди ва дарров ўрнига ўтирди. Раис қўнғироқ чалиб ғовурни босди, сўнгра Низомиддиновга қаради, Низомиддиновнинг кўзига чироқлар хира, одамлар кўланкадай кўринар эди.

— Бу мутлақо нотўғри, ўртоқлар! Аскиябозликни маҳаллангизга бориб қилинг, ота!— деди.

Чол ўтирган ерида товуш чиқарди:

— Ўртоқ Нурматовнинг ўзлари айтсинлар!

Нурматов, қизариб, маъносиз илжайди ва чолнинг сўзини тасдиқлаб бош ирғатди.

— Майли,— деди Низомиддинов пешонасини уқалаб,— ўртоқ Нурматов ҳам тухмат қилсинлар... Ҳар бир ақли бор одам қовунга пиёз қўшиб ейиш нотўғри эканини билса керак... Ўзи тўғрисида нима учун гапирмайди бу чол? 8-Март кечаси бўшаган лимонад шишаларини уйига олиб кетган...

Низомиддиновнинг чулдираб қолганини кўриб чол яна ўрнидан турди.

— Эргашов, ука, мен бир оғиз... шиша тўғрисида... йўқ, йўқ, бўлак гап айтмоқчиман. Шишаларни олиб кетганим рост. Месткомдан сўраганман, майли деган... Бу ўртоқ ғалати экан ўзи: Нурматовга ҳам яхши кўрингуси келадди, унга қарши одамларга ҳам... Шу чакки! Бир одамнинг бири ўн саккиз яшар, бири қирқ яшар иккити хотини бор экан: ёш хотиннинг олдида борганида соч-

соқолидаги оқ тукларни юлар экан, қари хотиннинг ол-дига борганида қора тукларни... Шундай қилиб бу одам моховдек бўлиб юрар экан. Шунни айтиб, бу ўртоққа айтмоқчиманки...

Қийқириқ, кулги, чапак бўлиб кетди. Низомиддинов қўлини пахса қилиб, ғазаб билан алланарсалар деди, аммо ҳеч ким эшитмади. Говур босилгандан кейин чол давом этди:

— Ўртоқ Нурматов яхши бўлса яхшилигини айтинг, ёмон бўлса ёмонлигини айтинг. Билмасангиз қўйинг, билганлар гапирсин...

— Менимча, савол равшан, изоҳга эҳтиёж йўқ,— деди раис Низомиддиновга қараб,— қани, нима дейсиз?

— Нимани? Нурматовни сизлар қанча билсаларинг, мен ҳам шунча биламан-да.

— Миллатчилик кирдикорлари тўғрисида нима дейсиз?

— Миллатчилик кирдикорлари, дейман-да!

Залда кулги. Кимдир сўради:

— Шу одам бизнинг одамми?

— Албатта, бизнинг одам.

— Нурматов-а?

— Шошманг, ахир «аммо»сини айтганим йўқ-ку! Аммо душман ичига кириб кетган бизнинг одам.

Раис сўради:

— Нурматов душман ичига кириб кетганми? Бундай бўлса...

— Шошманг, ахир, «аммо»сини айтганим йўқ-ку. Душман ичига кириб кетган бўлса ҳам бу тариқики, ёвнинг тошида бўлма, ичида бўл...

— Демак, бизнинг одам?— деди залдан кимдир.

Низомиддинов эсанкираб қолди, икки-уч марта оғиз ростлаб, ҳеч нарса деёлмади, анча ўйлашиб туриб, охири деди:

— Ахир биттасига кўнинглар-да, нима бу!

— Йўқ, биз учинчисига кўнамиз, «Мен лаганбардорман, мунофиқман» денг, мана бунга кўнамиз!

— Мен тегишли жойда гаплашаман,— деди Низомиддинов қоғозларини йиғиштираётиб,— мен очдим бу ишларни, мен фош қилдим...

— Навбатдаги сўз ўртоқ Раҳматовга. Ўртоқ Ҳакимова тайёрлансин...

ҚАЙГУЛАР

- Нега менинг бошимни қашлайсиз?
- Мен ўзимнинг бошим дебман.

Латифа

Гўзал бир йигит эшикни қоқди. Сочига битта-иккига оқ оралаган хотин чиқиб очди.

— Келинг, келинг... Марҳамат.

Йигит ичкари кирди, қўлидаги портфелини диванга улоқтирди, уф тортиб, пешонасига урди.

— Ё ўлишим керак, ё ўлдиришим керак!— деди титраб-қақшаб.

— Қандай ёмон иш эканки, бошқа йўл тополмайсиз? Утиринг.

— Бошқа йўл ер шарининг ўртасига миллион тонналик бомба қўйиб портлатиш! Мумкинми бир дона пиёла берсангиз!

Йигит портфелидан бир шиша вино олиб, хотиннинг ҳайҳайлашига қарамай, икки пиёлани устма-уст шимирди.

— Мен йигит-а? Хусн керак бўлса бировдан қарз олгундай эмасман. Мендай бир кишининг хотини бегона бир одам билан ҳаммомга тушган бўлса... нима қилиш керак?

— Қачон?— деди хотин ҳайрон қолиб.— Бугун дейсизми? Хотинингиз бугун эрталаб соат олтида Самарқандга учди-ку. Менинг келиним билан бирга кетди! Ўзим чиқиб кузатиб қўйдим.

Ун минутдан кейин йигит хотинининг ҳар қандай шубҳадан пок эканига, ҳаммом ҳақидаги гапнинг туҳматлигига тамом ишонди ва суюнганидан бу хотиннинг бошидан, елкасидан, қўлларидан ўпди.

Бу йигитни беҳуда койишдан қутқазганига хотин ҳам хурсанд бўлди. Йигит яна бир пиёла вино ичди, яна хотиннинг қўлидан ўпгани интилди. Хотин бу сафар ўзини тортди ва ўрнидан туриб, чироқни ёқди.

— Бас энди, ука, ичманг!— деди.

— Ичманг? Сиз ҳам ичасиз. Ичинг!

Йигит кўп шилқимлик қила бергандан кейин хотин қочиб нариги уйга кириб кетди. Винони кўтариб йигит ҳам кирди. Бирпасдан кейин хотиннинг товуши эшитилди:

— Жинни бўлманг! Олинг қўлингизни! Бу нимаси!? Қўйиб юборинг! Қўйиб юбор дейман! Тфу аҳмоқ!..

Гўзал йигит сўлжайганича қайтиб чиқди ва портфелини олиб, жўнади. У қайғуга қолиб йўл-йўлакай ўйлар эди. «Ёмон бўлди... Бу алвасти хотинимга албатта айтади. Шу фалокатдан ҳам эсон-омон қутулсам, энди-гиттан нари хотинимга таниш аёлларга қўл узатмайман...»

1937

ЖОНФИҒОН

Жонфиғонни танисангиз керак — ўша, ўтган йил баҳорда маст бўлиб, кўчадан ўтган одамга «ҳозир айтасан: бошимни қайси деворга уриб ёрай», деб ёпишган, кейин, соқолига ўзи ўт қўйиб, гугурт чиқаргани сўккан киши.

Кеча шунинг уйидан хотин кишининг аччиқ-аччиқ йиғлаган товуши эшитилди. Жонфиғон бу яқин йилларда хотинини урган эмас, ҳатто бир куни самоварда ўзи: «Хотин кишини номард уради, қўлинг қичиса, ўзингга ўхшаган қўли қичигани топиб муштлаш, мен сени мард билай», деган эди.

— Нима бўлди?

Уч-тўрт киши бўлиб аста кирсак, ҳовлининг ўртасида катта гулхан, хотини Малоҳатхон унинг атрофида додлаб юрибди. Тўхтатдик.

— Нима гап?

— Шўргизам қурсин... кўрмайсизларми... Беш-олти йилдан бери битта пайпоқ олиб бергани йўқ-ку, ишлаб-ишлаб топган пулимга қилган ҳамма кийимларимга керосин сешиб ўт қўйди... Шу устимдаги иш кийимим билан қолдим...

Жонфиғон деразадан бошини чиқариб бақирди:

— Гапир, ҳа гапир!... Сенинг гапинг гапу, бизники гап эмасми!..

Жонфиғон катта бир ҳақиқатни очишга шошилгандай, уйдан югуриб чиқди, бизга зўр ҳақсизликдан шикоят қилаётган қиёфада туриб, аллақерда ўтган бир авлиёнинг ўз ўғлига «хотинлар бевафо» деб қилган насихати, жиноят қонунлари мажмуасининг алланечанчи моддаси тўғрисида гапирди ва беҳосдан йиғлаб юборди. Кейин билсак, кеча эр-хотин уришган, хотин «қўй энди, мен сен билан умр қилмайман, эртага хатимизни олаётиз», деган экан.

Уриш, қўйди-чиқди ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи уришлар шундай арзимаган нарсадан чиқадики, орада қанча совуқ гаплар ўтиб «ҳордиқ чиққандан кейин» уриш нимадан чиққанини на эр эслай олади, на хотин. Буларнинг ҳам жанжали шу хилда бўлса яраштирайлик, иккови ЗАГСнинг ўша «ўлим ва талоқ» бўлмасига қадам босмасин деб, гап сўрадик. Эр-хотин айта берса, бу жанжалнинг тарихи бирон ёзувчининг қўлига тушса каттакон бир китоб бўладиган.

Жонфигон бундан беш-олти йил бурун қайси бир идоранинг извошини минар экан, киракашлик қилиб қўлга тушиб ишдан ҳайдашибди, кейин сабзавот дўконига мудир бўлган экан, «жуда арзон моллар, буларнинг устига сўм қўйиб бўлмаса, тийин қўйиш билан қачон бой бўлади киши» деб ўзи ташлаб кетибди, таниш-билишлари заводга ишга жойлаб қўйган экан, «ойлигидан бўлак даромади йўқ», деб бормамай қўйибди, шундан кейин қилмаган иши қолмабди деса бўлади: гулфурушлик дейсизми, том шувоқ дейсизми, қассобчилик дейсизми... бир-икки ҳафта бозорда қовун тилиб ҳам сотибди.

Малоҳатхон Жонфигон извошчиликдан ҳайдалган йили, маҳалладаги актив аёлларнинг ҳимояси остида, эрининг қаршилигига қарамай, район Советига уборшица бўлиб кирган экан, ўқибди, ҳадемай саводи чиқибди, бир йил-бир ярим йилдан кейин ҳатто мажлисларда докладчига: «Ўртоқ, сизга саволим бор», дейдиган бўлибди. Район Советининг шофери Тишченко деган аёл унинг соғломлигига, кучига, абжирлигига, айниқса, зеҳнига қўйил бўлиб юрар экан, бир куни уйга чақириб, «сен шофер бўлгин, нима ёрдам керак бўлса бераман» дебди. Малоҳат ҳам шундай бир нарсани орзу қилиб юрар экан, дарров кўнибди. Шундан кейин Тишченко уни бирмунча вақт шоферлар курсига тайёрлабди, оқибат киргизиб ҳам қўйибди.

Жонфигон авваллари унинг ниятига, ўқишига «нотавон кўнгил... орзуга айб йўқ» деган назар билан қараб юрар экан, бир вақт қарасаки, Малоҳат курсни битириб, грузовой миниб юрибди! Жонфигон бунга ҳам кўникибди — «ҳа энди, минса минибди-да, шу ҳам мартабами, машинани ўзи ўйлаб чиқариптими» деб ўзига тасалли берибди. Бироқ Малоҳат икки йилда уч марта мукофотланибди. Жонфигон мукофотни ўз гази билан ўлчагани учун бунга ҳам унча парво қилмабди — «олган мукофотига от билан туя берармиди» дебди. Жон-

фиғон ўтган йил баҳор кечаларининг бирида (ўша куни эртасига бошини ёрмоқчи бўлган, соқолига ўт қўйган) истироҳат боғига кирган экан, қараса, шаҳарнинг манман деган стахановчилари қаторида хотинининг ҳам каттақон портрети турибди! Севинч, қўрқув, бахиллик — ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб, Жонфиғоннинг боши ғовлаб кетибди. У дарров уйига келиб, ҳар қалай, хотинини суйибди, ўпибди, лекин суҳбат жанжал билан тугабди. Бу кунгача бўлиб ўтган учта йирик жанжалнинг бири шу экан.

— Шунда жанжал нимадан чиқди?— деди шерикларимиздан бири.

Жонфиғон жавоб бермоқчи эди, Малоҳат гапини оғзидан олди.

— Туппа-тузук ўтирган одам бирдан айниб, энди ундоқ бўласан, бундоқ бўласан, жазман чиқиб қолади деб, жаҳлимни чиқардилар. Хаёлимда йўқ гаплар...

— Хаёлингда йўқ-а, хаёлингда йўқ!— деди Жонфиғон кесатиб.

— Ҳа, хаёлимда бўлиб нима қилдим?

— Хаёлингда бўлмаса нима учун бўқоғингни кестирдинг? Хўш? Қани мана шу тўртта одамнинг олдида жавоб бер-чи?

Малоҳатнинг кўк пиёладан кўра кичикроқ бўқоғи бўлиб, шунини ўтган йил кузда кестирган экан. Иккинчи йирик жанжал шунда бўлиб, яқин бир ҳафтага чўзилибди.

— Кестирсам ёмон бўлиптими?— деди Малоҳат.— Ахир... хотинингизман...

— Нима, менга ёқиш учун кестирибсанми? Ҳеч-да! Менга бўқоғинг билан ҳам ёқа берар эдинг. Бошқага ёқаман деб кестиргансан!..

— Уялинг! Илгарилар, бўқоғинг бор деб, кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлатгансиз?

Жонфиғон, нима дейишини билмай, ерга қаради ва дўнғилтади:

— Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан...

Биз кулгидан ўзимизни тиёлмадик, аммо баралла кулиш тўғри келмагани учун биримиз мўйловимизни силаб, биримиз йўталиб, дегандай кулгимизни яширдик. Жонфиғон «Малоҳат энди мени ташлаб кетади» деб ҳадиксираб юрса, Малоҳат эрининг бу юриш-туришидан хижолат тортиб юрар экан. Шунинг учун Малоҳат кўзга кўринган сайин эрини эл қатори ишлашга

ундар, ялинар, баъзан қаттиқ гапирар, ҳатто йиғлар экан. Жонфиғон охири инсофга келиб, шу бу йил қишда нон заводига ишга кирибди, аммо бир ой ишламасдан прогулчи тарзида ишдан ҳайдалибди. Жонфиғон буни, албатта, талай вақтгача хотинидан яшириб юрибди, бу маълум бўлиб қолгандан кейин хотинига нечанча тавба-тазаррулар қилиб, энди бирон жойга кириб ишлашга, астойдил ишлашга сўз берибди. Малоҳат ишонибди ва ўзи иш топиб, ўтган ойнинг ўн биринчи числосида жойлаб қўйибди. Ўтган куни қараса, мулла Жонфиғон яна бекорлар! Малоҳат суриштиргани корхонага борибди, суриштириб қараса, Жонфиғон фақат ўн етти кун ишлабди, холос, бюллетень олгани докторнинг олдига чилимнинг сувини ичиб лоҳас бўлиб кирган экан, доктор ичини чайқабди ва «кўр бўлдингми, нега тамаки ейсан» дебди. Бу гап корхонага овоза бўлиб, Жонфиғонни ўша замониёқ ишдан ҳайдашибди. Мана, учинчи йирик жанжал мана шундан чиқибди.

— Нега бундоқ қиласиз, ахир?— дедик.

Жонфиғон ер чизиб ўтирар экан:

— Шайтон...— деди.

— Бекор айтибсиз!— деди Малоҳат жаҳли чиқиб,— чилимнинг сувини ичиб докторга киришни шайтон сиздан ўргангандир!..

Ҳаммамиз жим қолдик, Жонфиғон бирпасдан кейин бошини кўтариб:

— Бўладиган гап шу,— деди,— менинг қўядиган хотиним йўқ. Агар зўрлик билан хат топширсанг товошимга қоласан. Мана шу йигитлар гувоҳ. Айтдим-қўйдим, икки қулоч арқон..

У ўпкасини тутолмай йиглаб юборди. У йиғлар экан, яна хотинига сўз берди. Малоҳат уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган бўлса керак, юмшарди.

— Мен сизга айтайин,— деди,— пулингизнинг кераги йўқ, ишласангиз бўлгани! Мен сизни ҳозир эрим дегани номус қиламан!

Жонфиғон қасамнинг ҳар хилидан ичди, кейин бизнинг кафил бўлишимизни сўради. Биз охири синоқ бўлиши шарт билан кафил бўлдик, аммо ҳар қайсимизнинг дилимизда: «Бу хотиндан уялиб қолмасмиканмиз», деган бир андиша бор эди. Малоҳат кўнгандан кейин биз чиқиб кетдик. Самоварда ўтирган эдик, бирпасдан кейин Жонфиғон чиқди ва ёнимизга келиб:

— Шу гап гап бўлдимми ё тагин жиннилиги тутармикин?— деди.

Биз ҳали жавоб бермасдан Малоҳат эшикни очиб қараган эди, Жоңфигон югурганича борди, иккови кириб кетди.

Эртасига эшитсак, Жоңфигон йўқлаб келган така-салтанг оғайниларини уйига киргизмабди.

1939

УЖАР

Ул тута от қуйруғиндан, «бўл узун соч» деб қўя,
«Тек нега бошда тугул?» Танқидга муҳтож деб қўя.

А. Тўқай

Қутбиддиновга овчи ошнаси иккита тустовуқ инъом қилди. Тустовуқлар тозаланиб, тузланаётганда Қутбиддиновнинг феъли айниди, яъни биронта шинаванда улфат билан бирпас дилкашлик қилғуси келди. Унинг қўшниси Заргаров яқин бир ой бўлади, чоракам бир литр хушбўй винони думба-жигар билан ичгани асраб юрар эди, семиз тустовуқнинг дарагини эшитиб: «Хайр, қўй сўйсак яна вино топилар», деди.

Бу икки улфат аҳенда мана шундай дилкашлик қилганларида суҳбат бошдан-оёқ икки мавзудан четга чиқмас эди: бири — шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан; иккинчиси — сўнгги вақтларда фан кишиларни ёшартириш тўғрисида нега индамай қўйди?

Қутбиддиновнинг ўғли Суяр овқатдан кейин пионерлар саройига кетган эди, соат олтидан ўтиб бораётир — дараги бўлмади. Шу вайдан Қутбиддинов суҳбатнинг бошланишида жиндай ташвишманд бўлганиданми, бу сафар мавзу шаҳарнинг келажаги, фаннинг жимиб кетгани эмас, бола тарбияси бўлиб қолди. Заргаровнинг ҳам ўғли бор. Икки ота ҳозирги тарбияни хўп мақташди. Заргаров узун сўздан хулоса чиқариб, «мен ёшлигимда шундай тарбия кўрган бўлсам, ҳозир ерда туриб ойда чорвачилик қилар эдим», деди.

— Мен ҳам,— деди Қутбиддинов,— мен ҳам кўп ҳикматлар кўрсатар эдим. Лекин биродар... Қани, ичайлик! А уф... Лекин биродар ҳар ёмоннинг бир «аммо»си бўлиши керак, ҳар яхшининг бир «лекин»и. Ҳозирги тарбия яхши. Ҳеч шубҳасиз яхши! Лекин камчилиги йўқми? Бор, албатта, бор! Масалан, болаларга шахмат

ўйнатишни олайлик. Боланинг мияси шундай мияки, чунончи... бизнинг молия тили билан айтганда алоҳида параграф!

— Оҳ-оҳ-оҳ! Отангизга раҳмат! Камол топинг, дўстим! Мен ҳам худди мана шуни айтаман деб турган эдим. Шундоқ, дўстим, бола деганингизнинг мияси... Ие, сиз нега оқ ичмадингиз?

Фикрлар бир жойдан чиқиб, икки танқидчи кўп мамнун бўлишди. Суҳбат яна ҳам жонланиб кетди. Ҳозирги тарбияни олиб шахматга урилди, шахматни олиб тарбияга; икковининг ҳам дабдаласи чиқарилди. Қутбиддинов рюмкаларни яна тўлдирди, вилка билан иягини қашлаб давом этди:

— Шахматнинг яна бир зарари шуки, агар фирром одам билан ўйнасангиз асабингиз бузилади. Ўттиз тўртинчи йилда Бобожонов билан ўйнаган эдим, фирромлик қилиб шоҳимни олиб қўйди. Шоҳимни бер, мен сенга бўлак нарса берай десам кўнмади, чўнтагига солиб қўйди. Жаҳлим чиқиб қолган экан, шоҳсиз ўйнай бердим, барибир қолдирдим. Шундан бери ўйнамайдиган бўлиб кетдим. Нима кераги бор? Ҳўш, ана қолдирдим, нима бўпти?

— Шунинг айтиши, поезддан қолиптими?

Соат саккиздан ўтганда Суяр келди. У, эшикдан жуда ҳовлиқиб кирган эди, буларни кўриб шашти қайтди, секин ичкариги уйга кириб кетаётганида Заргаров кўриб қолди.

— Э, э, йигитча! Қани, бу ёққа келинг-чи! Ҳў, баракалла, мулла Суяр! Отасини суярми, онасини суярми, а? Ё иккаларини ҳам суярми?

Қутбиддиновнинг оталик меҳри жўш уриб кетди. Суярнинг бошидан, юзидан ўпди, қучоқлади.

— Албатта, отасини суяр-да, а, ўғлим? Бизнинг ўғил кўп яхши-да: биров билан уришмайди, папирос чекмайди, онасидан отасини яхши кўради, шахмат ўйнамайди...

Суяр ўзининг қувончини тантана билан эълон қилди:

— Бугун инструкторимизни қолдирдим, дада!

— Э, ана энди! Кўп бемаъни иш қилибсиз-да, ўғлим! Шахмат ўйнамагин демабмидим? Қара, бурнингдан сув оқяпти, миянг суюлибди!

Суяр бўшашиб кетди.

— Шахмат ўйнагандан эмас,— деди бурнини артиб,— кеча ўзингиз ариқдан кўзойнагингизни излатдингиз...

Қутбиддинов лабини бурди.

— Кўзойнак изласа бурундан сув оқар эмишми? Минг лаънат! Бор, уйга кир, дарсингга қара!

Суяр таъби хира бўлиб, кириб кетди. Қутбиддинов ўғлининг ноқобиллигидан, андишасизлигидан қаттиқ хафа бўлди, наҳот отаси шахмат ўйнамагин деган бўлса-ю, ўйнаса, ўйнаганини яна, айниқса меҳмоннинг олдида, бу қадар тантана билан эълон қилса. Заргаров кўп болалар шунақа эканлиги ва Суяр эслик бола бўлгани учун бу хилдаги қусурларини йўқотиш қийин эмаслигини айтиб, ранжиган отанинг кўнглини кўтарган бўлди.

— Менинг ўғлим-чи, бундан ҳам баттар. Мен унга тоғ ишженери бўлгин десам, «йўқ, дада, билмайсиз, мен учувчи бўламан», дейди. Ҳа-ҳа-ҳа... вой, итвачча-ей, мен билмас эмишман!

Икки танқидчи болаларнинг оталарга гап қайтаришларини, оталарнинг сўзларини баъзан ерда қолдиришларини ҳозирги тарбияда бўлган энг катта камчиликнинг натижаси ҳисоблашди ва бунини ҳар кунини, ҳар соатда кўриб турганлари ҳолда бунга қарши жамоат фикрини қўзғағудай бир иш қилолмаганлари учун ўзларини ҳам айблашди.

— Мен шу тўғрида газетага бир мақола ёзсамми деб ҳам ўйлаган эдим,— деди Заргаров,— лекин келиштиролмасман деб қунт қилмадим. Чала-чулпа ёзиб бировнинг олдига «шу тўғримми?» деб боргани номус қиламан. Ростини айтсам, эллик олтига кириб ҳам бировдан ақл ўрганишни ўзимга эп кўрмайман. Энди, мен сизга айтсам, биз бировга ақл ўргатсак тузук. Нима дедингиз?

— Албатта. Лекин мен ҳам мақола ёзишга йўқман, биродар. Энди биз-ку, ўтдик, болаларимиз ҳам биздай бўлмасин дегн. Бунинг учун болаларга ҳар хил адабиётлардан ўқитиш керак. Бу тўғрида ҳам ҳозирги тарбия ўчоқларимизнинг бепарволиги бор. Чунончи, мен у кунини ўғлингизни имтиҳон қилиб кўрдим. Мазаси йўқ! Ҳатто Салтиков билан Шchedрин, деган машҳур ёзувчиларни бир-биридан фарқ қилолмайди, иккови битта одам дейди. Кула-кула ўлибман. Сизга айтаман деб эсимдан чиқибди.

Заргаров «ўғлим аълочи» деб ҳеч кимга сўз бермас эди, Қутбиддиновнинг бу кулгиси уни тамом ўлдирди.

— Ростини билан шундай дедими? Адабиётдан ҳам аъло баҳо олган эди-ку.

— Адабиёт муаллими ошнангиздир.

— Бе, Салтиков билан ким дедингиз ҳали, Шchedрин-

ми? Шунн билмаса мен қулоғини тағи билан суғуриб оламан.

Қутбиддинов ҳамон кулар эди.

— Билмайди, баҳузур суғуриб ола беринг, азбаройи худо, иккови бир одам дейди.

Қутбиддиновнинг меъёрдан ортиқ кулгиси Заргаровнинг ғашини келтирди. Нима бўлиб унинг оғзидан «менинг ўғлим билмаса, сенинг ўғлинг ҳам билмайди» деган мазмунда сўз чиқиб кетди. Қутбиддинов ҳам ўзининг ўғлига ишонганлиги учун, Заргаровнинг бу бўҳтонига дарров, иссиғида зарба бергиси келди.

— Ҳозир, ҳозир,— деди,— Суяр! Ҳо, Суяр! Бу ёққа чиқ, ўғлим! Э, ётганмидинг? Майли, бу ёққа ўтир. Бизга бир нарсани ҳал қилиб бер: Салтиков катта ёзувчими, Шchedрин катта ёзувчими?

Суяр гоҳ отасига, гоҳ Заргаровга қарар ва ҳайрон эди.

— Йўқ, сиз саволни нотўғри қўйдингиз,— деди Заргаров.— Бундай: Салтиков илгари ўлганми, Шchedрин?

— Иккови битта одам-ку!— деди Суяр, нима гап эканини билолмай.

Заргаров қийқириб кулди, чапак чалди ва бунга ҳам қаноат қилмай ўрнидан туриб ўйинга тушди.

Қутбиддинов дўқ урди:

— Салтиков билан Шchedрин-а? Ким айтди сенга?

— Ўзим биламан, китобда бор.

— Китобда бор? Шахматни кўпроқ ўйна, итвачча!

Қутбиддинов бола бечорани хўп уришди. Заргаров Қутбиддиновни ўлардай калака қилиб тоза аламинн олди, бунинг ҳам оғирлиги Суярга тушди. Суяр йиғлаб юборди.

— Ундоқ демагин, ўғлим,— деди Заргаров бирпас жимликдан кейин,— даданг бир нарса дегандан кейин дарров «хўп, билмабман» дейишга ўрган. Яхши эмас.

— Нотўғри айтсалар-чи?

Икки танқидчи ялт этиб бир-биринга қаради ва бу қарашда икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «бола ҳам шундай ўжар бўладими?» Суяр ичкарига кириб кетди. Қутбиддинов эртагаёқ Суярнинг мактабига бориб катта ғалва кўтармоқчи бўлди. Заргаров мактабдан ҳам кўра пионерлар саройига боришни маъқул кўрди. Анчадан кейин Суяр каттакон бир китоб кўтариб чиқди:

— Мана,— деди портретни кўрсатиб,— мана, Салтиков-Шchedрин!

Қутбиддинов «бу ўжар бола ҳамон ўзиникини маъқул қилмоқчи» деб жуда ғазабланди, аммо меҳмоннинг ол-

дида ўзини тийди. Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди қанотли туя кўргандай ажабланди ва китобни секин Қутбиддиновнинг олдига сурди. Қутбиддинов портрет ва унинг остидаги ёзувга узоқ тикилди, сўнг-ра, кўзойнагини секин қулоғидан бўшатар экан:

— Ҳим...— деди,— Салтиков-Шчедрин! Кўрдингизми, ўша вақтдаги ёзувчилар ҳам соқол қўйган экан...

Жимлик чўкди. Суяр индамай ичкарига кириб кетди. Шу ерда ҳикоя ҳам тамом, чунки унинг мантиқий давоми галаба қозонган Суярнинг бу икки танқидчидан ўч олиши бўлар эди. Суяр буни лозим топмади.

1939

ТУЙ

Наҳот киши шундай хушчақчақ оламдан кетса.

Лермонтов

Мўлжал тўй эмас, «тўртта одамнинг олдига бир товоқ ош қўйиб, элга маълум қилиб қўйиш» эди. Маҳалла қизил чойхонасининг мудирини Собиржон бундан хабардор экан, куёв билан келиннинг қаттиқ қаршилигига қарамай, ишни катта қилиб юборди. Мана энди, кўриб турибсиз, ҳовлига одам сиғмайди. Тикувчилар артелининг ҳаваскор созандалари тўғараги бутун состави билан келган. Маҳалла комиссиясининг раиси Турғуной «Жазо-йир»га йўргалаб юрибди...

Куёвнинг қаерда эканини ҳеч ким билмайди. Келин уйга қамалиб олган — на ёлворганга кўнади, на алдаганга — чиқмайди ва Собиржонни қарғайди. Боядан бери «Вой, шарманда! Вой, шарманда!» деб у ёқдан-бу ёққа югуриб юрган бир кампир Собиржонни четга тортиб:

— Шу иш сендан лозим эмас эди! Хайр, қилгиликни қилдинг, энди икковини кўпчилик ўртасига олиб чиқаман деганинг нимаси, ҳаммага калака бўлсинми?— деди.

Собиржон, ўзи тажанг бўлиб турган эди, аччиғи келди:

— Безгак пашшага ўхшаб гинғиллай берманг!— деди,— бу ерга келганлар келин билан куёвни калака қилгани келиптими? Калака қилгани келган одамлар шунча тўёна билан келадими?

— Ахир, айб бўлади, болам! Иккови қайси юзи билан бу ерга чиқиб ўтиради!

— Нимаси уят? Бундан чиқдики, «уят» бўлади деб куёвни сиз қочирган экансиз-да? Ҳали келин ҳам сизнинг гапингизга кириб уйдан чиқмай ўтириптимиз? Қиринг ҳозир, келинни олиб чиқинг!

— Жон болам, ўргилай... икковини хижолатга қўйма!

— Қиринг дейман!.. Қирмайсизми? Ҳозир тўйни мажлисга айлантириб, масалангизни қўяман!

— Менинг нима масалам бор экан?

— Руҳонийлик қилиб тўйни бузаётипти, тартибга чақирилсин, дейман.

— Шу руҳонийликка кирар эмишми? Айтсанг айта бер, барибир ҳеч ким ишонмайди. Рўзага қарши тушунтириб юрганимни ҳамма билади. Эркакларга ҳам тушунтирганман...

— Бўлмаса... бўлмаса ўзига эр чиқмаганига куйиб, бировнинг тўйини бузмоқчи дейман. Айтолмайманми? Йўқ денг! Йўқ денг!

— Жинни бўлма, бола!

— Ўртоқлар!— деди Собиржон. Ҳамма жим бўлди. Кампир қўрққанидан югурганича келинни олиб чиққани кетди.— Ўртоқлар! Ҳозир маҳалламизнинг актив ашулачиларидан ўртоқ Шукуржонов «Келди айёми баҳор» деган ашулани айтиб берсин деган кўндаланг таклиф тушди. Қаршилар йўқми? Демак, бетараф ҳам йўқ... Ўртоқ Шукуржонов, марҳамат қилинг!

«Келди айёми баҳор» пировард бўлгандан кейин кампир келинни бошлаб чиқди. Келин каттакон дока рўмолга бурканган, секин, киши билмас, деворнинг тагидан бориб, аёллар тўпига ўтирди. Бояги кампир ҳаял ўтмай куёвни ҳам топиб келди. Куёв қаттиқ қарсақлар остида бориб, келиннинг ёнига ўтирди.

Иккови ўтирибди. Келин — Хадича хола рўмолини қаншаригача туширган, борган сари ерга қапишиб кетаётибди. Куёв — Қурбон ота чўкка тушган, икки қўли тиззасида, худди сурат олдираётгандай ҳеч қимирламайди, ҳар замон келинни тирсаги билан туртиб, секин «қоматингни кўтариб ўтир» деб қўяди.

— Ўртоқлар!— деди Собиржон,— ижозат берасиз, ўртоқ Қурбон ота билан Хадича холанинг турмуш қуришларига бағишланган бу кунги қизил тўйимизни яна бир марта очик деб эълон қилишга! Тўйни очик деб эълон қилиш билан бирликда шуни айтмоқчи бўламанки, ўртоқлар, Қурбон ота ким ва қандай эди? Бу тўғрида ўзлари таржимаи ҳолларини айтганда гапириб берарлар. Лекин,

ўртоқлар, мен ҳам қисқача тўхтаб ўтмасам... тарс ёрилиб кетаман!

Қурбон отанинг ҳаёти нотик қониб сўзлагундай воқеаларга бой ҳам эмас. Унинг йигитлик ҳаётининг якуни шуки, «бу дунё бўлмади, энди охиратдан ҳам қуруқ қолмай» деб, ўзини-ўзи Саидахмадхон деган эшонга назр қилган. Бу эшон биров билан сўзлашганда ўзини худди кимга қайси жаннатдан ўрин бериш тўғрисида худо билан сўзлашиб келгандай тутарди. Шунинг учун бир йили узоқ сафарга отланиб, «юр» деган эди, Қурбон ота «қаерга, нима учун» деб сўраб ҳам ўтирмай, олдига тушди. Бир юртга боришди. Бу юрт Афғонистон бўлиб чиқди. Қурбон ота яна неча йиллар эшоннинг хизматида бўлиб, бевақт кучдан қолди. Бу ерда кечирган ҳаётининг якуни шу бўлдики, «пайғамбаримиз олтмиш уч ёшларида ер остига кирганлар, мен нима қилиб юрибман», деган фикрга келиб, пирига маслаҳат солди. Пир «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди, чунки унинг учун энди Қурбон ота ер остига кирадими, ер устида юрадими — барибир эди. Қурбон ота ҳали олтмиш учга кирмаган бўлса ҳам «икки-уч йил нари-ю бери» деб ер остига кира қолди, орада бир неча ой ўтгандан кейин қараса иккала оёғи шол бўлмоқчи! Қурбон ота буни яқинлашиб келаётган қазо аломати деб ўйлади-да, туғилиб ўсган ерларини, қавму қариндош ва таниш-билишларини соғинди, «бир сиқим тупроғим бегона юртда қолиб кетмаса экан», деган ўйга борди. Бу ўйини пирига айтган эди, пири яна «бу ўйни худо кўнглингизга солипти» деди.

Қурбон ота қолган умрини ўз юртининг ери остида ўтказишни ният қилиб, ўлар ҳолатда келди. Қавм-қариндошлари унинг тирик эканига суюнишди, ниятини эшитиб тоза кулишди. Уша замонда ўлиб кетган холаваччасининг ўғай ўғли доктор бўлган экан, уни уришиб-уришиб касалхонага жойлаб қўйди. Касалхонада яқин икки ой ётиб оёқлари тузалди, ўзи жуда тетикланди. Касалхонадан чиққанидан сўнг доктор бир кун маҳаллада ўзи ташкил этган худосизлар тўғарагининг машғулотига олиб борди ва лекция ўқиб «Мана сизларга жонли мисол» деб кўрсатди, кейин Крупская номдаги болалар боғчасига қарашли боқча боғбон қилиб қўйди.

Хадича хола билан унинг орасидаги оқибати тўйга бориб етган муносабат бир ҳазилдан бошланди. Хадича хола ҳам шу боғчада ишлар эди. Утган йили баҳорда нимадандир гап чиқиб, «сиз тайёр ошга баковул бўлдингиз, бу турмушга биз осонликча эришганимиз йўқ», деган маз-

мунда ҳазил қилди. Шу гапни бошқа одам айтса, албатта, Қурбон отага қаттиқроқ тегар эди, кўнгли торғиб юрган одами айтгани учун хафа бўлмади, аммо ҳазилга ҳазил тарзида... шўхлик қилди.

Қурбон ота, айниқса Хадича хола, Собиржон мана шу тўғриларда ҳам гапирар деб хавотирда эди, хайрият, сўзини тамомлайдиганга ўхшаб қолди:

— Мана шундай, ўртоқлар!— деди.— Бурун замонда буларга ўхшаган қарилар эмас, ҳатто ёшлар ҳам ҳар доим ўлим кутиб, кечалари калима ўгириб ётар эди, яъни айтмоқчи бўламанки, яшашдан кўра кўпроқ ўлиш тўғрисида ўйлар эди. Бугунги кунда кўрамизки, ўртоқлар, олтмиш саккизга кирган Қурбон ота турмуш қурмоқда. Киши қай вақтда турмуш қуради? Шу вақтда турмуш қуради, қачонки, у ўртоқ... бу тўғрида Қурбон отанинг ўзлари маълумот бериб ўтадилар.

Қурбон ота кўкрагидан бир нарса узилиб қорнига тушгандай бўлди, ўзи узун бўйинини яна ҳам чўзди, бир-икки ютинди, кўзларини пирпиратиб, атрофига қаради. Ҳамма кутар эди.

— Собиржон, ўғлим,— деди секин ўрнидан турар экан,— сизлар сўранглар, мен жавоб берай. Ўзим гапиролмайман, ўрганмаганман... Мен, энди, гапирсам ўша бойлар, эшонлар тўғрисида гапирсам бўлади, бойларнинг эшонларнинг ёмонлигини айтиб, тушунтирсам бўлади... Кеча Турғуной «ҳалн ҳам камбағаллар бойларга уй солиб ўзига кафан пули ишлайдиган юртлар бор» дедилар. Ўша камбағаллар тушунмаган камбағаллар, ўшаларга ҳам тушунтириш керак. Отамиз Ленинга минг-минг раҳматки, ўзи азоб чекиб, бизларни азобдан қутқазди. Давр-давронимиз яшасин! Ҳаммаларинг яшанглар...

Собиржон, муроди ҳосил бўлиб, қаттиқ олқишлар остида куёв билан келинга бир рюмкадан шампанский тутди. Рюмкани иккови ҳам дадил олди, баравар кўтарди ва иккови ҳам, унинг тахир экамини энди билгандай, афтини буриштириб, бир-бирига қаради. Ҳар маҳаллада битта-иккита «қўтир эчки» бўлади-ку, бу ерда ҳам биттаси ўтирган экан. У ҳаммасига ҳам чидаб ўтирган экану, икковининг вино ичганига тоқат қилолмади шекилли, этагини қоқиб ўрнидан турди, бурилиб кетаёғиб бир нарса дегандай бўлди — гапирдим, ичи қулдирадими — билиб бўлмади. Собиржон ўйин-кулгини бошлаб юборди. Куёв ҳам, келин ҳам энди ундан хафа эмас эди.

ИЙЛАР

Ўтди умрим воҳ дариф...

Қадимги қўшиқ

Ҳожимирсирож автобусда жой талашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди. Бир мактаб бола ҳам келаётган экан, шу орага тушди-ю, ёмон бўлди. Бу қоқвош «шу ишингиз нотўғри», дейиш билан-ку, Ҳожининг қорнига қозиқ қоққандек бўлган эди, яна «хўмрайманг» дегани нимаси?

Ҳожи бирпас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида, секин қўлини узатиб, қулоғини ушлади ва уч буклаб туриб қаттиқ қисди, қисди, жонининг борича қисди! Бола, «қулоқдан айрилдим», деб ўйлаган бўлса керак, қўрқиб дарров ушлаб кўрди — йўқ, қулоқ жойида. У автобусдан тушиб, ловуллаб турган қулоғини ушлаганича Ҳожига қаради ва бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақоратни ишлатди, яъни «тарбия-сиз!» деди.

Ҳожи ҳузур қилиб ўч олганидан, боланинг сўккани бошқа сўз тополмаганидан хурсанд бўлиб, орқасига суянди ва атрофига назар ташлади, қараса, ҳамма, айниқса шофернинг орқасида китоб кўриб ўтирган киши ўзини кулгидан зўрға тийиб турганга ўхшайди. «Ҳароми, мени тоза расво қилганга ўхшайди,— деди ўзича.— Бу ҳозир кулиб юборадн, ҳозир кулмаса кейин, уйинга бориб кулади, бола-чақаси билан кулади! Нега мен у итваччанинг қулоғини шартта узиб қўлига бермадим?»

Ҳожимирсирож шошиб автобусдан тушди, боланинг кетидан кетди. Бола ҳамон қулоғини ушлаб борар эди, бир орқасига қараб Ҳожини кўрди-ю, жадаллаб муюлишдаги каттакон икки қаватлик бинога кириб кетди. Ҳожи уни бу ерга қочиб кирди деган ўйда эшикнинг олдида узоқ пойлаб ўтирди. Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади. Ҳожи аста эшикни очиб кирди. Болани пастдан тополмай, оёғининг учида юриб иккинчи қаватга чиқаётган эди, кимдир зинанинг устидаги чироғини ёқиб юборди. Ҳожи бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. Юқорида ўзига маълум Орзикул турар эди. Ҳожи уни қаердадир қоровуллик қилади деб эшитган, лекин қаерда эканини билмас эди.

— Э, ҳа, Орзикул,— деди,— бу ерда нима қилиб юриб-сиз? Шу ердан-сиз?

— Ҳа, биз шу ерда,— деди Орзикул, тўнининг енгини

кийиб.— Уғлимизга шу ердан жой теккан. Сиз нима қилиб юрибсиз?

Ҳожини гангиб қолди. У «Орзиқулнинг ўғли яхши йингит чиқди, ҳозир битта ўзи ўттиз иккита машинага қарар эмиш» деб эшитган, лекин унинг шундай жойда туришини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Шунақами,— деди Ҳожини бошқа сўз тополмай,— бу жой ўғлингизга теккан экан-да, мен ўзингизга теккан деб эшитган эдим.. Буюрсин... Шундай ўтиб кетаётган эдим, эсимга тушиб қолдингиз, бир кирай дедим. Орзиқул уйда бўлса қуллуқ бўлсин қилиб чиқай...

— Жуда соз бўпти-да, Ҳожини! Кўп яхши қилибсиз. Қани, кирсинлар... Йўқ, йўқ ковушни ичкарига ечадилар... Заб келибсиз-да. Узим ҳам сизни бир айтиб келаман, бирпас гапиришиб ўтираман деб юрган эдим.

Орзиқул бу гапни меҳмоннинг кўнглига бўлиб айтмади, ростдан ҳам Ҳожимирсирожининг бир келишига орзуманд эди. Лекин, ростини айтганда, Ҳожини уйига таклиф қилишдан муроди бирпас гапиришиб ўтириш эмас, унга ўз турмушини кўрсатиш эди. У, уй-жойини, машаққатини кўрсатиш билан мақтанмоқчи эмас, чунки қўлга киритган нарсаси ўз қадр-қимматидан юқори бўлган одам мақтанади. У фақат ҳақиқатни айтмоқчи, «чўлоқ чўлоқлигидан, камбағал камбағаллигидан норизо бўлса, худонинг қаҳри келадиган» замонда хокисор бўлган одамларнинг ўт кечиб, сув кечиб олиб борган курашлари натижасида турмушлари қандай ўзгарганлигини кўрсатмоқчи, холос. Орзиқул бу ҳақиқатни кўрсатиш билан таъна қилмоқчи ҳам эмас, чунки таъна қилиш — қаттиқ ўпкалаш деган сўз. Ҳожидан нима деб ўпкалайди? «Шунча йил сенинг заводингда ишлаб қорним ҳам тўймади, очдан ҳам ўлмадим, сен мени от қатори кўрар эдинг, тойпахталар остида қолиб қовурғам синганда касалимни маҳалла боққан» деб ўпкалайдими? Ҳожини шундай қилмаслиги керак эмишми? Завод эгаси-я? Лекин Ҳожини ўша вақтда шундай қилмасам бўлар экан, деб ҳозир айтиши мумкин ва айтади ҳам, чунки шу гап билан бировнинг кўнглини юмшатиб бир пиёла чойини ичади.

Орзиқул Ҳожини коридорнинг охиридаги эшикка — ўзининг бўлмасига бошлади. Бу бўлмада балконга чиқилган эшикнинг тутқичига илтиган аллақандай бир халтадан бўлак ҳамма нарса Ҳожининг кўзига қалбаки кўринди шекилли, бутун жиҳозларни алоҳида-алоҳида кўздан кечирди, ҳатто деворларни чертиб кўрди.

Орзиқулнинг келини Тожихон кирди. У меҳмон билан

кўришиб, нариги уйга таклиф қилди. Орзиқул Ҳожини ошхонага бошлаб чиқди. Ошхонада Мурод харита кўриб ўтирар эди.

— Келдингми, ўғлим,— деди Орзиқул,— мана Ҳожи бобонг ҳам келдилар.

Мурод дарров туриб Ҳожи билан сўрашди ва назокат билан унга жой кўрсатди.

— Келинг, Ҳожи бобо. Кўринмайсиз, келмайсиз...

— Баракалло, ўғлим, баракалло,— деди Ҳожи курсига эҳтиёт билан ўтираётиб.— Умрингиз узоқ бўлсин. Кўпдан-кўп хурсанд бўлдим... Ўғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қилсин. Кўп хурсанд бўлдим. Хўп... Бу гилам... бу гиламни неча пулга олдингиз?

— Эсимда йўқ. Анча бўлди олганимизга.

— Утган ҳафта бозорга бир гилам чиқди, гиламмисан гилам эди-да. Бир минг уч юзга савдо қилиб, Қодиралининг ўғлига олиб бердим. Гилам таниган одам икки мингга индамасдан олади. Шунақа нарсалар керак бўлса менга айтиб қўйинг. Хўш... яшанг ўғлим, кам бўлманг. Энди Орзиқул оёғини узатиб, баҳузур ёта берса ҳам бўлар экан. Биз бурун замонда шунча давлат билан ҳам бу хилда орзу-ҳавас кўрган эмасмиз. Энди ишламасиз-а, Орзиқул?

— Нега ишламас эканман, қирқ тўртинчи мактабда қоровуллик қиламан. Мен ишламасдан туролмайман... ўрганмаганман...

— Ана шу чакки-да, Орзиқул, ана шу чакки! Ношукурчилик...

— Ношукурчилик бўлса ҳам ўрганмаганман.

Мурод кулди:

— Кўрдингизми, ўрганмаганлар! Бу кишини ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилишга ҳаддим сифмайди.

Тожихон овқат келтириб қўйди. Овқат вақтида Ҳожи ҳеч кимга сўз навбати бермай, бурунги замонни ёмонлаб кетди. Маълум бўлишича, бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан: уезд ҳокими «акангизни мингбоши қиламан» деб уч минг йигирма етти сўм пулини еб, сайловда дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган экан. Тожихон «пиқ» этиб кулиб юборди ва Муродга қаради:

— У қанақа сайлов?— деди.

— Мен қаёқдан билай. Дада, у қанақа сайлов?

Орзиқул анчадан кейин жавоб берди:

— Мингбоши сайлов деб эшитар эдим-ку, ҳеч кўрган эмасман... Қанақа сайлов бўлар эди, мана Ҳожим айтди-

лар-ку... Оббо хотинталоқ-эй, шунақа қилган денг, Ҳожим!..

Тожихоннинг кулиши, Орзиқулнинг сўзидаги калака оҳанги Ҳожига ёқмади. У кичкина пичоқчаси билан суяк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида бирдан сўради:

— Уғлим,— деди,— стахановчилик дейсизлар, бунинг ҳикмати нимада? Жуда кўп нарсаларни ақлим ола бермас эди, энди секин-секин фаҳмлайман. Лекин шу стахановчилик ҳеч ақлимга сиғмайдиган иш бўлиб чиқди. Бурунги замонда битта одам, менинг билишимча, жуда нари борса уч ярим пуд пахта терар эди, ҳозир йиғирма беш пудга етказиб терар эмиш. Мана, сиз, битта ўзингиз ўттиз иккита машинага қарар эмишсиз...

Мурод мийиғида кулиб, Тожихонга қаради:

— Тожихон, сиз айтинг, нима учун ҳозирги одамлар Ҳожи бобонинг ақлларига сиғмайдиган ишларни қилишадди? Айтинг, сиз ҳам стахановчи-ку.

Тожихон жавобга лаб очганида эшик тақиллади-ю, туриб кетди. Жавобни Муроджон ўзи берди:

— Стахановчиликнинг ҳикмати шундаки, Ҳожи бобо... ўзимизда бир мақол бор-ку: «Бировнинг ишига саратонда қўл совқотади». Стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундақа, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бировники эмас. Бу — бир...

Эшикни тақиллатган Улмас экан, йўлакда онасига нима тўғридадир қувона-қувона сўзлаётган товуши эшитилди. У шу қувончининг отасига ҳам айтиш учун бўлса керак, шошилиб кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда «тарбиясизлик» қилган киши ўтирибди! Улмас ихтиёрсиз қулоғини ушлаб, секин ётоққа томон бурилган эди, Мурод тўхтатди:

— Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз?

Болани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди. «Оббо ҳароми,— деди ичида,— ҳозир арз қилади. Агар арз қилса, чўнтагимга қўл солди дейман!»

— Ўртоқ командир танкист бўлар эмишлар,— деди Тожихон кулиб.— Учувчи бўлишдан айнибдилар. Улмас, меҳмон билан сўрашмайсанми?

Улмас сўрашгани қўл узатди. Ҳожи унинг қўлини олар экан, ўрнидан турди:

— Энди мен кетай, бемаҳалга қолмай,— деди.

У боланинг шикоят қилишидан ва бунинг натижасида ўнғайсиз аҳволда қолишидан қўрқмаса ҳам бўлар эди,

чунки Улмас ҳеч шикоят қилиб ўрганган бола эмас. Ориқиқул уни пастгача кузатиб хайрлашди. Ҳожи кўчанинг у юзига ўтиб битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйлар эди: «Машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам ўзингники... танкист... танк ҳам ўзингники! Йиллар, йиллар ўтди! Утган бу йиллар дунёни остин-устин қилди!..»

1939

ҚИЗИЛ ҚОНВЕРТ

«Ўйқусиз тунларда ва ташвишли кунларда умид тўла кўзларимизни сизга тикмоқдамиз...»

(«Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб»)

Ҳайитбой Бадалбеков ҳарбий қисмга янги келган чоқларида уруш илмига жуда уқуви келавермаган эди: юрганда олдидаги кишининг оёғини ҳадеб босаверади, газниқобни икки-уч минутда зўрға кияди, милтиқ отганида худди тиши билан данак чаққандай ҳаракат қилиб нишонга уролмайди... Шунинг учун ҳазилкаш ўртоқларидан бири: «Бизнинг Ҳайитбой оддий жангчи эмас, энг оддий жангчи» деб лақаб қўйган эди.

Қисмда Финляндия урушини кўрган Федоров деган бир йигит бор эди. Ҳайитбойга авваллари унинг уруш тўғрисидаги ҳикоялари, кейинчалик унинг ўзи жуда ёқиб қолди. Шу йигит уни командирларнинг дашномидан, ўртоқларининг баъзан малол келадиган қаттиқ ҳазилларидан қутқазди. Ҳайитбой фронтга яхши автоматчи бўлиб келди. Лекин Федоров ҳануз уни «энг оддий жангчи» деб тегишар эди.

Бўлинма командири лейтенант Маматқулов немислар турган жойни дурбин билан текширмоқда эди. Нима бўлиб қўли силкинди-ю, сойнинг бу юзидаги буталар орасида турган бир қизил аскар дурбинга тушиб қолди. Қизил аскар қўлини баланд кўтарган ҳолда илжайиб турар эди. Маматқулов дурбинни кўзидан олиди, беихтиёр ойнагини артиб бошқатдан қаради. Қизил аскардан ўн қадамча нарида бир оёқлаб чўкка тушиб турган немисни кўрди. Немис ҳам илжайиб турар эди.

— Старшина! Федоров!

— Лаббай, ўртоқ лейтенант.

Лейтенант дурбинни старшинага бериб:

— Кўздан қочирманг!— деди ва ўзи траншеяга тушиб кетди.

Старшина Федоров аҳволни кўриб, эси чиқиб кетаёзди: Ҳайитбой, салкам бир йиллик кадрдони ўша «энг оддий жангчи» Ҳайитбой Бадалов чўнтагидан бир қизил қоғозни чиқариб немисга узатди.

Федоровнинг юраги орзиқиб кетди: бундан уч кун бурун Бадалбоевнинг қўлида қизил конвертлик бир хат кўрган эди. Бадалбоев бу хатни дамба-дам ўқир, гоҳ қоғозини солар, гоҳ кулар эди. Федоров унинг ёнига бориб «Кимдан? Нима депти?» деганида жавоб бермай ўрнидан туриб кетган эди. Немисга узатган қизил қоғози ўша хат эмасмикан? У хатда нима сир бор экан?

Лейтенант қайтиб чиқди. Старшинанинг рапортини эшитиб ранги ўзгарди. Дарҳол дурбинни олиб қаради. Ҳалиги ерда ҳеч ким йўқ эди. Минут ўтмай ўша томонда автомат тариллади, устма-уст иккита граната портлади. Лейтенант буйруқ берган кишилар у ерга етиб бормасдан туриб рўй берган бу ҳодисага тушуниб бўлмас эди.

Бир неча минутдан кейин сержант келиб рапорт берди:

— Ўртоқ лейтенант, жангчи Бадалбоев икки немисни олдига солиб сойликдан келяпти.

Лейтенант югурганича сойлиққа тушди. Бадалбоев етиб келди ва рапорт бериб икки асирни топширди. Асирлардан бири солдат, иккинчиси ефрейтор эди. Солдат ўнг елкасидан ярадор бўлган, ефрейторнинг эса қаншари мажақланиб кетган эди. Старшина Федоров Ҳайитбойни қучоқлаб ўпди:

— Немисга қизил қоғоз узатганингни дурбинда кўриб турган эдим.

Хат Ҳайитбойнинг ёдидан кўтарилган экан, бориб ефрейторнинг кўкрак чўнтагидан олди.

— Ҳар кимнинг хати ўзида турсин... Бу хат менинг жонимга ора кирди.

Асирлар штабга жўнатиладигандан кейин «энг оддий жангчи» Ҳайитбой Бадалбоев бўлган воқеани ўртоқларига ҳикоя қилиб берди:

— Сув олиб келгани булоққа борган эдим. Қарасам булоқдан юз метрча наридаги бир бутада шинель осилиб турибди. Ҳайрон бўлдим, ўзимизнинг шинель. Тўғри боргани қўрқдим, пастдан айланиб ўтмоқчи бўл-

дим. Буталарни оралаб секин кетаётган эдим, бирдан «халът» деган товушни эшитиб қолдим. Қарасам, ҳалиги ефрейтор автомат ўқталиб туринти. Қимирласам отади. Улим муқаррар бўлиб қолди, сабабики асир тушмоқчи эмасман. Шу пайтда назаримга мана шу хатни ёзган хотиним, қавму қариндошим, бутун қишлоқ томга чиқиб менга қараб тургандек бўлди. Бир нарсага жазм қилдим, автоматимни ташладим, иккала қўлимни баланд кўтариб ефрейторга қараб илжайдим. Ефрейтор ҳам илжайди. Муросамиз чиқишгандан кейин, кўкрак чўнтагимдан шу қизил конвертни олиб узатдим. Билмадим ефрейтор нима деб ўйладики хурсанд бўлиб, автоматини елкасига осди ва «пастга тушамиз» деб имлади. Биламанки ефрейтор ёлғиз эмас. Агар мени шерикларининг олдига бошлаб борса, иш тамом. Фурсат ганимат. Бир илож қилиб уни ўзимга қаратишим керак эди. «Пишт» дедим. Ефрейтор ялт этиб менга қараши билан калла уриб ағдариб ташладим. Шундай қаттиқ урибманки, ўзимнинг ҳам кўзим тиниб кетди. Унинг автоматини олиб дарров ерга ётдим. Ётишим билан пастда автомат тириллади. Бута орасида яшил шинелни кўриб, устма-уст иккита граната улоқтирдим. Чанг босилгандан кейин қарасам, ҳалиги солдат қўлини кўтариб турибди. Учаси ўлибди. Бўлган гап шу.

Федоров қизил конвертни қўлига олиб, уёқ-буёғини қаради ва хатни ўқишга ижозат сўради. Ҳайитбой кулиб, ўзи ўқиб берди. Хотини Хуморхон дуойи саломдан кейин шундай депти:

«...Баҳринисо, хуштори урушда ўн уч немисни ўлдиргандан бери ҳечкимга гап бермай қўйди. Бугун Қосимжон акам қизил аскар оилаларини чақиртирган эдилар, борсам Баҳринисо ҳам ўтирибди. Бирам кеккайган, бирам ғалати.. Салом берсам илжаяди, «ҳи, ўл» дедим ичимда... Қизил аскар оилаларидан яна тўрт кишига сигир чиққан экан, Қосимжон акам шуни топширдилар, кейин қишлоғимиздан урушга кетган йигитларининг қолган ишлари тўғрисида гапириб бердилар. Шунда Баҳринисо бир гап айтди, жон-жонимдан ўтиб кетди: «Ҳажга каптар ҳам бориб келаверади, лекин каптар ҳожи бўлмайди» дейди. Қосимжон акам уришиб бердилар. У кишининг олдиларида индамадим, кўчага чиққаннимиздан кейин, «ҳай, Баҳринисо, ўртоқжон, кишининг кўнглига келади ҳам демайсиз-а. Хушторга бунча бинно қўйишлик. Эрингиз эмас-ку», дедим. Шунақа десам: «Эрим! Дод десангиз ҳам ўшанга тегаман, вой

десангиз ҳам ўшанга тегаман. Аҳду паймон қилганмиз» дейди. Мана шу гапи ундан ҳам ошиб тушди. Вой, худо кўтарсин, мен нега дод дер эканман, тегсанг тегавермайсанми... Бу гапларни сизга ёзмас эдим, асти ичимга сиғдиролмадим...»

1944

СЕП

Шерали билан Шаҳринисо бир-бирини яхши кўрар эди. Лекин иккови ҳам очикчасига бирнима деёлган эмас. бир нима дейиш қаёқда, даладами, қишлоқдами, бир-бирини кўриб қолса, худди биров «ўху!» деяётгандай чулдираб қолар эди.

Ошиқликни беркитиб бўлар эмишми. Буларнинг дардини, барибир ҳамма билар эди. Шерали аскарликка кетаётганида кузатгани чиққанлар шунинг учун орада кераксиз пардани кўтара қолишди.

Шаҳринисонинг ўртоқлари четга тортиб:

— Ноз қилмай ўл. Гаплашсанг-чи,— дейишди.

Йигитлар Шералини турткилашди:

— Ким айтади сени йигирмага кирган йигит деб, иссиқ-иссиқ ўпмайсанми...

Кузатгани чиққанлар ўзларини гўлликка солиб туришди. Иккови бирин-кетин станциянинг орқасига ўтиб кетди.

Шерали даромад қилгани гап тополмай, Шаҳринисонинг қўлини ушлади.

— Мана энди биз кетаётибмиз, сиз қолаётибсиз...

— Ой бориб, омон келинг...

— Сизга бир нима демоқчи эдим.

— Айтинг.

Шерали икки-уч оғиз ростлади-ю, индай олмади.

Шаҳринисо кулиб юборди.

— Эсингизга солайми? «Яхши кўраман» демоқчи эмасмикинсиз?

Шерали қип-қизариб бир кўзи кичрайиб кетди. Лекин хийла дадил бўлиб, унинг биллагидан ушлади.

— Сиз-чи? Менга қаранг. Бир қаранг. Сиз ҳам яхши кўрасизми?

Шаҳринисо Шералининг биллагини чимчилаб:

— Боринг,— деди ва дўпписини кўзига туширди.

Унинг бу ҳаракати Шералининг саволига энг яхши жавоб эди. Бироқ Шерали бунга қоноат қилмас, рўй-рост «мен ҳам сизни яхши кўраман» дейишини хоҳлар эди. Шунинг учун гапни айлантирди.

— Бизнинг-ку суратимиз сизга керакмасдир, лекин сиз суратингизни берсангиз бўлар эди. Ё арзаймайми? Мумкинми сочингиздан бир толасини олсам? Ёдгорликка...

— Ёдгорлик берганман-ку.

— Нима берибсиз?

Шаҳринисо аразлаб бурилди.

— Ҳали ҳам билмас экансиз-да!

— Билмайман. Нон урсин агар, билмайман! Кечирасиз...

— Билмасангиз билиб олинг: кўнглимни берганман!

Шаҳринисо қизиқ устида шундай дейишга деди-ю, кейин уялди; чопқиллаганича панжаранинг орқасига ўтиб кетди. Бу яхши бўлди, чунки Шерали унинг сўзига жавобан нима дейишини, нима қилишини билмас, нима деса ва нима қилса назарида сохта чиқаётгандай кўринар эди. Унинг сўзини босиб тушадиган зўр гапни лайрлашганда топиб айтиш умиди билан ўзига тасалли берган эди, бу ҳам бўлмади. Хайрлашганда Шерали шундай бир аҳволда эдики, кузатгани чиққанлардан кимдир «бола бечорани муҳаббат элитибди-ку», деб қўйди.

Орадан яқин икки ой ўтиб, Шералидан хат келди:

«Ой юзли, ширин сўзли Шаҳринисохонга. Ўзимни соғ-саломатлигимни билдиришлик баробаринда сиз гўзал ёримнинг ҳам ўйнаб-кулиб юришингизни табиатнинг энг нозик жойларидан тилаб қоламан.

Мени сўрасангиз, ҳозир ҳарбий лагердаман... «Машқда қийналсанг, урушда қийналмайсан» деган шиорни ортиғи билан бажармоқдаман, пулемётга ишқибоз бўлиб қолдим. Шунини ҳавас билан ўрганмоқдаман. Яна шунини билдимки, Шаҳринисохон, агар ишлар планли, киши интизомли бўлса, битта одамнинг қўлидан жуда-жуда кўп иш келар экан. Шу тартиб-интизомнинг тўртдан бири звеномизда бўлса, ҳар туп ғўзадан баҳузур бир кийимлик пахта олишимиз мумкин экан, деб қўйдим. Омонлик бўлса қайтиб борсам, бутун район қойил қоладиган иш қиламан...

Сизни соғиндим. Жон Шаҳрихон, бир марта тушимга киринг. Энди қандоқ қилай, ишқилиб менга берган сўзингиз чин бўлса — бас. Ўзингиз биласиз, сизни қан-

чалик яхши кўришлигимни юз процент ёзаман десам, бир гектар қоғоз ҳам етмайди.

Хатингизга интизор бўлиб Шерали».

Шаҳринисо ёзган жавобда қанча байту ғазаллардан кейин шундай деди:

«...Районни қойил қолдирадиган ишни шу ерга келиб қиладиган бўлсангиз, пулемётни жўхори қўригани ўрганаётган экансиз-да. Мен шунақа ишни урушда қиласиз деган умидда эдим. Ундай бўлса шарт қўяман: менга маҳр берасиз, менинг маҳрим — юз немиснинг боши. Мени қанчалик яхши кўришингизни билдирмоқчи бўлсангиз бир гектар эмас, тўрт энли қоғоз етади...»

Шерали шу шартга унаб хат қайтарди...

«...Юз немиснинг боши сизники. Ё донғим чиқади, ё чангим чиқади. Энди мумкинми биз ҳам бир нима десак: маҳр сўраган қиз сепи билан келади, сизнинг сепингиз нима бўлади? Район қойил қоладиган ишни мен боргунча қилиш қўлингиздан келадими?»

Сизнинг сепингиз шу бўлади».

Шаҳринисо нима жавоб берганлиги кузда маълум бўлади.

1944

МУНДАРИЖА

Халқ ёзувчиси. <i>О. Шарафиддинов</i>	3
Сароб. Роман	33

Ҳикоялар

Бошсиз одам	258
Мастон	261
Кўр кўзнинг очилиши	268
Майнз емаган хотин	273
Томошабоғ	279
Мирзо	281
Анор	285
Бемор	289
Уғри	291
Икки ёрти — бир бутун	293
Башорат	296
Санъаткор	301
Миллатчилар	303
Адабиёт муаллими	307
Мунофиқ	309
Қайғулар	313
Жонфигон	314
Ужар	318
Тўй	322
Йиллар	326
Қизил конверт	330
Сеп	333

На узбекском языке

Абдулла Қаххар

Собрание сочинений

В пяти томах

Том I

МИРАЖ

Роман
Рассказы

Редактор *Х. Мансурова*. Рассом *В. Шумилов*. Расмлар редактори *М. Карпузас*,
Техн. редактор *Т. Смирнова*. Корректор *Ш. Муҳиддинова*.

ИБ № 3582

Босмахонага берилди 17.07.86. Босишга рухсат этилди 01.12.86. P15701. Формати 84x108¹/₃₂. Босмахона қозони № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 17,64+0,52 вкл. Шартли кр.-оттиск 17,9. Нашр л. 19,66+0,27 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1923/4. Баҳоси I с. 50 т. Шартнома № 70-86. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрланган матрицадан 2-нчи босмахонада босилди, Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.